

मतुप् । अत्र यद्यपि कर्मधारयमत्वर्थायाद्बहुव्रीहिरेवेष्टो लाघवात्, तथाप्यर्थलाघवार्थमिह कर्मधारयान्मत्वर्थीय एव क्रियते । अर्थलाघवं च कर्मधारयमत्वर्थीये चाभिधावृत्त्या प्रतिपत्तिर्बहुव्रीही तु लक्षणयेति साक्षात्संबन्धः परम्परासंबन्धश्च गमक इति विशिष्टेऽर्थे मत्वर्थसंबन्धस्य विप्रक्षणाप्रोक्तदोषः । विवक्षायाश्च पुरुषाधीनतया नातिप्रसङ्गः । अत एव 'विसक्तिसलयच्छेदपाथेयवन्तः' इत्यादि प्रयोगोऽपि । यद्वा 'भूमनिन्दाप्रशंसासु' इति प्रशंसायां मतुप् । एतेन सूर्यचन्द्रस्वरूपचक्षुर्द्वयेन कोकप्रीतिथकोरपारणा चेत्युक्तम् । तथा च परमकारुणिकरुयोलौचनयोरुपाधि विना कोकानां प्रियाशोकापहारितया प्रीतिप्रदानेन, चकोराणां ज्योत्स्नाभक्ष्यदानेन चोपासनकर्तुरभिलषितप्रदाहृत्वं भविष्यतीति भावः । याभ्यां लोचनाभ्यां नाभ्येव पत्वलमन्पसरः । नाभी पत्वलत्वेन रूपिता गभीरत्वात् । रूपकलक्षणं चाह दण्डी—'उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमिप्यते' इति । तत्स्यं यत्पुण्डरीकं श्वेताम्भोजं तस्य यो मुकुल ईपट्टिकसिता कलिका स कम्बोः शङ्खस्य सपत्नीकृतः सदशीकृतः । पुण्डरीकस्य श्वेतगुणयोगितया शङ्खेन सह सादृश्यम् । यद्यपि सपत्नशब्दः प्रतिपक्षवाची, तथापि यः प्रतिपक्षः स सदृशो भवतीति लक्षितलक्षणया सपत्नशब्देन सादृश्यं प्रतिपाद्यते । अत एव 'प्रतिपक्षप्रतिद्वन्द्वप्रत्यनीकविरोधिनः । तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यवाचकाः' इति दण्डी । पुण्डरीकमुकुलस्य शङ्खसादृश्ये षीजगाह—अपेंत्यादि । अपें यो विवोधः प्रकाशस्तेन मुग्धाव्यक्ता मधुरा रम्या श्रीः शोभा यस्य तादृश्यः । यद्वा मुग्धा प्रत्यप्रा मधुरा रम्या श्रीः शोभा यस्य सः । यद्वा मुग्धमधुरात्यन्तमनोहरा । पर्यायशब्दद्वयोपादानादतिशयित एवार्थो गम्यते । यथा नलचरिते (नैषधकाव्ये १२।१०१) 'उन्मीललीलनीलोत्पल—' इत्यादि । यद्वा मधु यत्रास्ति सा मधुरा । 'उपसुषिमुष्कमधो रः' इति रः । अपें निद्रायितो मुद्रितोऽर्धनिद्रायितः । दलनिमीलनेन निद्रासादृश्यम् । इह सूर्यचन्द्रयोः सांनिध्यं हेतुः । अत एव शङ्खसाम्यम् । तथा च विशेषणबलद्विष्णोलौचनेन उपास्मह इति पर्यवसितम् । अत्र यद्यपि 'गङ्गा नागपतिः सोमः मुधानन्दो जयाशिवः । एभिर्नामपदैः कार्या नान्दी कविभिरह्विता ॥' इति भरतवचनादवश्योपादेयं गङ्गादिपदं न कण्ठतः श्रूयते । तथापि चकोरपारणपटुज्योतिःपदेन चन्द्रसंकीर्तनमेव । न च एभिर्नामपदैरित्यनेन तत्तत्पदेनैवोपादानमिति वाच्यम् । तस्योपलक्षणत्वात् । 'जितमुडुपतिना' (रत्नावल्याम् १।५) इत्यादी तथैव परिदृष्टत्वात् । एवं चार्थलभ्यताभिगम्यते । अत्रार्धविवोधमुग्धमधुरश्रीरित्यनेनैवार्धनिद्राणत्वं लभ्यत एवेति यद्यपि, तथाप्यवशिष्टार्धखण्डितत्वशङ्कानिराकरणायाधर्धनिद्रायित इति पदमुपात्तम् । केचित्तु 'अर्धतः प्राप्तेऽपि निद्राणत्वे स एव विशेषः शाब्द्या वृत्त्या परिचीयतामित्येतदर्थं तदुपादानं शाब्द्या वृत्त्या भंगनं न पीनरुक्त्वमावहति' इति । तथा च सरस्वतीकृष्णभरणे 'आर्ध्या वृत्त्या लब्धस्य शास्त्रेतिहासादीं शाब्द्या वृत्त्या भंगनं न पीनरुक्त्वाय' इत्याहुः । एव च न्यायाचार्या अपि 'श्रुतिप्राप्तेऽर्थं प्रकरणादीनामनवकाशात्' इति द्रव्यकिरावल्यामूचिरे । अपरे तु 'यतश्चार्धविवोधमुग्धमधुरश्रीरत एवार्धनिद्रायित इति हेतुहेतुमद्भावसंगत्या न पीनरुक्त्वमत्र' इत्याहुः । अन्ये तु 'भावलोचनयोः

अपि च ।

विरमति महाकल्पे नाभीपथैकनिकेतन-

स्त्रिभुवनपुरः शिल्पी यस्य प्रतिक्षणमात्मभूः ।

किमधिकरणा कीदृक्स्य व्यवस्थितिरित्यसा-

युदरमविशद्द्रष्टुं तस्मै जगन्निधये नमः ॥ २ ॥

सूर्यचन्द्रस्वरूपतया तद्गुणयुतेजःसंबन्धात्पुण्डरीकमुकुलस्यार्धविनासोऽर्धनिमीलनं च युक्तमेवेति स्वरूपकथनम्' इत्याहुः ॥

इह यद्यपि नान्दीलक्षणे सूचनायाः कर्तव्यता न कुत्रापि बोधिता, न च पत्रावली-
नान्धां वाच्यार्थधीजपदोपादानात्सूचना कर्तव्येति वाच्यं तत्र वाच्यार्थधीजपदेन ना-
यकाभिधानात्, तथाप्यत्र बहुप्रामाणिकोपदेशः शरणमिति सूचनावतारः । तद्विह हरे-
र्नेत्रप्रायो रामलक्ष्मणौ, चक्रोरतुल्ये सीतालोकने, तयोः पारणा रामचन्द्रमुखचन्द्रज्यो-
त्स्नापानरूपा, याभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां रावणः शत्रुः कृत इति सप्रदायः । (वयं तु व्रमः—
निष्प्रत्यहमित्यनेन प्रकृते निर्गतः प्रत्यहो रावणादिर्यस्मात्स निष्प्रत्यहो रामभद्रस्तमुपा-
स्मह इति रामभद्रपवेशस्तत्कर्तृरयथ मूच्यते । कौमोदकीन्यनेन कौ पृथिव्यां मोदकी
हर्षहेतुरिन्द्रजिद्विनाशादिस्तयोगिल्वान्मोदकी लक्ष्मणोऽस्तीति लक्ष्मणपवेश इन्द्रजिद्विना-
शश्च मूच्यते । कोकप्रीतीत्यनेन कोकतुल्यः मुश्रोवः । कोकानां रात्रौ तारादर्शनात्संतापो
भवति । सुप्रीचस्यापि बालिपरिवृष्टीतायास्तारासंज्ञिकायाः पत्न्याः संताप इत्येतावता
तत्सादृश्यं तस्य प्रीतिर्बालिवधादिनि सुप्रीचेण समं रामचन्द्रस्य प्रीतिस्तत्कर्तृरवालिव-
धश्च मूच्यते । चक्रोरपारणेत्यनेन चक्रोरसदृशो विभीषणः । चक्रोराणां रात्रौ चन्द्रदर्श-
नेन हर्षोदयाद्विभीषणस्यापि राक्षसस्य रात्रौ संचरणस्वाच्छन्द्याद्रामचन्द्ररूपचन्द्रदर्श-
नाच्च हर्षोदय इति तेन तत्सादृश्यं तस्य पारणा लङ्कायां राज्यप्राप्तिरूपा । तथा च
विभीषणस्य लङ्कायां राजत्वं मूच्यते । अर्धविषोभेत्यादिना रामभद्रसेनायाः प्रकाशः ।
अर्धनिद्रायित इत्यनेन रावणसेनाया अविनाशः । यद्गर्धनिद्रायित एव कुम्भकर्णः प्रथो-
धितः मद्गमायेति मूच्यते । सपत्नीकृत इत्यनेन रावणेन सीताहरणाद्रामः शत्रुः कृत
इति मूच्यते । ज्योतिष्मती इत्यत्र 'तदस्यास्त्यस्मिन्' इति मनुष्यं । 'मर्गं धीयोनिरी-
र्यच्छा शान्तिराग्यहीतिषु' इति मेदिनीकरः । 'कौमोदकी गदा' इत्यमरः । 'विप्रोऽन्त-
रायः प्रमत्' इति । 'निहं लक्ष्म च लक्षणम्' इति च । 'पञ्चलं पात्पमरः' इति । 'पुण्ड-
रीक मिताम्भोजम्' इति । 'तुङ्गल्यो मुकुलोऽधिरयाम्' इति । 'कोकधकधप्रराकः' इति ।
'सङ्कोऽग्नी पम्पुरधिरयाम्' इत्यपि । 'अव्यक्ते मुन्दरे सूडे मुग्ध इत्यभिधीयते ।', 'मधुगे
मधुमुलोऽपि शिरो व्यापि मनोदरे' इति शिखाः ॥

अटपरी नान्दी दर्शयितुमाह—विरमतीति । तस्मै जगन्निधये जगदाधारभूताय
नमः । अस्तिवति शेषः । तथा श्लोकम्—'यत्रान्यत्रियापदे न ध्यते तत्रानिर्भोतिः परः

(नान्यन्ते)

सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण । भो भो लवणोदवेलावनालीतमाल-
तरुकन्दलस्य त्रिभुवनमौलिमण्डनमहानीलमणेः कमलाकुचकलशकेलिक-
स्तूरिकापत्राङ्कुरस्य भगवतः पुरुषोत्तमस्य यात्रायामुपस्थानीयाः सभासदः,
कुतश्चिद्वीपादागतेन कलहकन्दलनाम्ना कुशीलवेन रौद्रवीभत्सभयानका-
हुतरसभूषिष्ठं कमपि प्रबन्धमभिनयता नित्यं किलायमुद्भेजितो लोकः ।

प्रयोक्तव्यः । तथा 'काश्यां त्रिभुवनतिलको राजा' इति । तस्मै कस्मै । महाकल्पे प्रलये
विरमति निवृत्ते सति । सहारेच्छायां गतायां संगच्छायां प्रवृत्तायामिति भावः । असी
प्रसिद्ध आत्मभूर्ज्जा कस्य पदार्थस्य किमधिकरणा किमाधारा कीदृग्व्यवस्थितिराकार-
संनिवेश इति द्रष्टुमुपलब्धु प्रतिक्षणं प्रतिमुहूर्तं यस्योदरमविशत्प्रविष्टः । विशेषः कर्तारि
लङ् । नाभिरेव पन्था नाभीपयः । 'ऋक्पूरुचूः—' इत्यकारः समासान्तः । स एवैरुम-
द्वितीयं निकेतनमालयो यस्य स तथा । एतेन ब्रह्मणः पद्मासनत्वेन सदा संनिधाना-
त्यतिक्षणं पद्मनाभोदरप्रवेशः सुशक इति सूचितम् । त्रिभुवनमेव पूर्णगरं तस्य शिल्पी
निर्माता । इह 'ऋक्पूः—' इत्यकारः समासान्तो न भवति । तद्विधेरनित्यत्वात् । 'त्रिभु-
वनपुनःशिल्पी' इति पाठे त्रयाणां भुवनानां पुनर्घटक इत्यर्थः । विश्वंनरूपस्य विष्णो-
रुदरे त्रैलोक्यमस्ति । अयं च स्रष्टा त्रिभुवनं निर्मित्तुः । निर्माणस्य च पूर्वदर्शनव्यति-
रेकेणानिर्वाहात् । किं किं स्वरूपं केन प्रकारेणावस्थितमिति ज्ञातुं तस्योदरं प्रविष्टः ।
प्राचीना स्रष्टावैस्मृतैवेति भावः । वारंवारघटनात्पुनःशब्द उचित एव । अनेन
पथेन दशप्रभे विरमयात्मभू रामो लङ्कोदरं तत्संनिवेशदर्शनाय प्रविष्ट इति सूचि-
तम् । यद्वा तस्मिन्विरते तत्तत्संनिवेशदर्शनायायोध्यामेवाविशदिति सूचितम् । अ-
नयोः पश्येत् प्रसादनात्मा वाक्यार्थगुणः । तथा च सरस्वतीकण्ठाभरणे—'यत्तु प्राक-
ट्यमर्थस्य प्रसादः सोऽभिधीयते' इति । यथा—'अयमुदयति निद्राभजनः पद्मिनीनामुद-
यगिरिवनालीशालमन्दारपुष्पम् । विरहविधुत्कोक्रद्वन्द्वबन्धुविभिन्दन्कुपितक्रपिक्रपो-
लकोडताम्रस्तमांसि ॥' अत्र पद्मिनीविकासकरणे उदयशैलावतरणे कोकशोकापहरणे
तमोविदारणेऽनुक्तोऽपि सूक्ष्मोऽर्थः प्रकटमुपलक्ष्यते । तथा कामोदकीधारणे चन्द्रसूर्य-
चक्षुष्मत्वे नाम्नां पुण्डरीकरुपरिपालन उदरे त्रिलोक्याः समावेशेऽनुक्तोऽपि विष्णुरूपो-
र्थो लक्ष्यत इति । जगन्निधय इत्यत्र 'नमःस्वस्ति—' इत्यादिना चतुर्थी । विरमतीत्यत्र
'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदत्वाच्छ्रन्तात्सप्तमी । त्रिभुवनेत्यत्र सुप्सुपेति
समासः । न तु समाहारद्विगुः । तथा सति त्रिभुवनीति स्यात् । 'पूः स्त्री पुरीनगयी'
इत्यमरः ॥

'नान्यन्ते सूत्रधारः' इति वदयमाणलक्षणं नाटकाद्यपयं नान्दी । तथाहि—'देवतादे-

नमस्कारो गुरुणामपि च स्तुतिः । गोत्राह्वणवृत्तादीनामाशीर्वादी' इति कोहलः । यद्वा 'नदि स्तुता' इत्यत्र धार्ता पृषोदरादिपाठेन साधितः । तथा चाहुः—'स्तुत्यर्थं नदि-धाता वा समृद्धयं च वा पुनः । पृषोदरादिपाठेन नान्दीसाधनमीरितम्' इति । एवं च रत्नकोपः । प्रत्याहारगीतवाद्यादिद्वाविंशत्यद्वेष्वन्तर्गता पूर्वरङ्गस्य प्रधानाङ्गमूता स्तु-तिरेव नान्दीति । सा चैवं द्वादशपदाष्टपदा वा कार्या । 'सूत्रधारः पठेत्तत्र मध्यमं स्वरमाधितः । नान्दीं पदद्वीदशभिरष्टभिर्वाप्यलंकृताम्' इति । पदं चात्र द्विविधमभि-प्रेतम्, मुत्तिङन्तं श्लोकपादाख्यं च । तदुक्तं नाट्यलोचनकृता—'मुत्तिङन्तं पदं चात्र श्लोकपादश्च वा पदम्' इति । तत्राद्ये द्वादशपदा यथोत्तरचरिते—'इदं गुरुभ्यः' इत्यादि । अष्टपदा यथा भगवदञ्जके—'जयति सितविलोलव्यालयशोपवीती' इत्यादि । अन्त्ये द्वादशपदा यथा रत्नावल्याम्—'जितमुडुपतिना' इत्यादि । अष्टपदा यथा मुद्राराक्षसे—'धन्या केयम्' इत्यादि । ननु नान्दी द्वादशपदाष्टपदा च कर्तव्येति यदि नियमस्तदा क-धमभिज्ञानशाकुन्तले 'या सृष्टिः स्रष्टुः' इत्यादेर्नान्दीत्वम् । द्वादशपदेभ्योऽधिकपदत्वादिति चेन्न । 'पञ्चविंशत्पदा नान्दी नित्यमेव शुभावहा । स्यान्नायकस्य च कवेर्यदि शंभुविभू-पिना ॥' इति भरताभिधानात् । यद्वा 'नान्दीं पदद्वीदशभिरष्टभिर्वाप्यलंकृताम् । तां षोडशपदामेके केचिदाहुश्चतुष्पदाम् ॥' इत्यनुशासनाच्चतुष्पदैव सा नान्दीति । इयं च नान्दी चतुष्प्रकारिका । तथा च दशरूपकम्—'नमस्कृतिर्माङ्गलिकी आशीः पञ्च-वली तथा । नान्दी चतुर्धा निर्दिष्टा नाटकादिषु धीमता ॥ नमःप्रधानवाक्येन कोमलेन पदेन च । कल्पिता शंभुना युक्ता नमस्कृतिरितीरिता ॥ देवस्याधेन्दुचूडस्य विलासे-नोपवर्णिता । महलानुगतं वाच्यं यत्र माङ्गलिकीति सा ॥ देवद्विजन्तृपादीनामाशीर्वाद्-विभूषिता । नान्दी महलसयुक्ता स्यादाशीरिति तद्विदः ॥ वाच्यार्थबीजरचिता शृ-ङ्गारादिसमन्विता । सयुक्ता चन्द्रपद्माभ्यां पञ्चवलयमिधीयते ॥' अत्र च नमस्कृतिरु-पनान्दीलक्षणसत्त्वारसैव बोद्धव्येत्यलमतिवाक्यपल्लवेन । 'नर्तनीयकथामुत्रं प्रथमं येन सूच्यते । रङ्गभूमिं समासाद्य सूत्रधारः स उच्यते ॥' ननु 'नान्द्यन्ते सूत्रधारः' इत्य-संगतम् । सूत्रधारपठनीया नान्दी, नान्दीपाठानन्तरं च सूत्रधारप्रवेशः, प्रवेशानन्तरं पाठावसरः, इत्यन्योन्याश्रयात् । उच्यते—नान्दीनामा सूत्रधारस्तदन्ते तन्निष्क्रान्ती सूत्रधार इव सूत्रधारः स्थापकः प्रविशतीत्यर्थः । तदुक्तं भरते—'अथ पात्राणि तत्रार्दा नान्दी नान्दीं तु यः पठेत्' इति । तत्रैव 'नान्दीं प्रयुज्य निष्क्रामेत्सूत्रधारः सहानुगः । स्थापकः प्रविशेत्पश्चात्सूत्रधारगुणाकृतिः ॥ पूर्वैरङ्ग विधायादीं सूत्रधारे विनिर्गते । प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमास्यापयेन्नटः ॥' शातकर्णः—'सूत्रधारगुणाकारः स्थापकः प्रविशेत्ततः । उपचारेण सोऽप्यत्र सूत्रधारोऽभिधीयते' इति । यद्वा नान्द्यन्येनैव यष्टिता, तदन्ते सूत्रधारः प्रविशति । वदति च वक्ष्यमाणमिति शेषः । तथा च समीप-

१. कोहलो नाम कश्चिदतिप्राचीनो नाट्यशास्त्राचार्यः. 'विटखटके का नृत्यति को-हलभरतोदितक्रियया' इति कुट्टनीमतग्रन्थे दामोदरगुप्तः.

कल्पतरुः—‘सूत्रधारः पठेन्नान्दीमन्यो वा रङ्गभूमिगः । महलं सूचयित्वा तु ललितेन
नुभान्विताम् ॥’ अपरे तु—‘पटान्तरित एव नान्दीं पठित्वा सूत्रधारः प्रविशति वदति
च’ इत्याहुः । ननु ‘अलमतिविस्तरेण’ इत्यसंगतम् । ‘रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थ-
सूचकैः । कर्तुं कंचिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ॥ भेदैः प्ररोचनायुक्तैर्वीथीप्रहस-
नामुखैः । सूत्रधारो नटीं व्रूते मार्यं वाथ विदूषकम् ॥ स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या
यत्तदामुत्तम् ॥’ इत्यादीनां प्रस्तावनापूर्वकर्तव्यनान्यद्दानामनभिधानादिति नासंगतम् ।
प्रस्तुताभिनेयस्यातिविस्तरतया प्रेक्षकाणां प्रवृत्तिर्न स्यादिति तत्प्रवृत्त्यर्थं तत्प्रयोगस्य संग-
तत्वात् । अन्यथानेकसमयेन तत्पर्यवसाने रङ्गभङ्गप्रसङ्ग इत्यानन्त्यात् । सकलपूर्वरङ्गस्य
निर्वाहयितुमशक्यत्वान्नान्दीपाठेनैव संक्षिप्यत इति भावः । आवश्यकत्वात् । तथा
चोक्तम्—‘यद्यप्यद्धानि भूयांसि पूर्वैरङ्गस्य नाटके । तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी वि-
घ्नोपशान्तये ॥’ इति । अलंशब्दस्य तृतीयान्तपदसाचिव्येन निष्फलाभिधायकत्वम् ।
यदाहुर्निष्फलपर्याये पाञ्चजन्ये हरिमिथाः—‘भवति हि तृतीयान्तेन समन्वितमलम्’ इति ॥

प्रस्तुतकथनीये श्रोतणामनवधानेऽनवधेयवचनत्वमरुदितत्वं च स्वस्य स्यादिति
तान्संघोधयन्नदानां प्रस्तावनामाह—भो भो इत्यादि । भो भोः सभासदः सभ्याः, अयं
लोको जनो नित्यं प्रत्यहं केनचित्कुशीलवेन नटेनोद्धेजितो व्याकुलीकृत इति प्रसिद्धिः ।
किल प्रसिद्धौ । भो भो इति संघोधने । अव्यये वीप्सायां द्विरुक्तिः । ‘अथ संघोधना-
र्थकाः । स्युः पाट्प्याडङ्गहेडैभोः’ इत्यमरः । ‘भरता इत्यपि नटाक्षोरणाश्च कुशीलवाः’
इत्यमरः । उद्धेजित इत्यत्र ष्यन्तत्वान्न ‘विज इट्’ इति डित्वम् । कीदृशेन । कमप्यति-
शयितं प्रबन्धं नाटकमभिनयता नृत्यता । कीदृशम् । रौद्रमुग्रम्, वीभत्स विकृतम्,
भयानकं दारुणम्, अद्भुतमाश्चर्यम्, एते रसा भूयिष्ठाः प्रचुरा यत्र तम् । एषां कटो-
रत्वादुद्भेगः । भूयिष्ठपदस्य राजदन्तादिपाठात्परनिपातः । रौद्रादयो हि नाट्ये रसवि-
शेषाः । तदुक्तं भरते—‘शृङ्गारहास्यकरुणरीद्रवीरभयानकाः । वीभत्साद्भुतशान्ताश्च नव
नाट्ये रसाः स्मृताः’ इति । कीदृशेन कुशीलवेन । कलहस्य कन्दलं प्रकाण्डं नाम यस्य
तेन । अतिकलहशालिनेत्यर्थः । ‘कलहकन्द-’ इति पाठे कलहस्य कन्दो मूलं नाम यस्य
तेन । कुतश्चिद्वीपात्सिंहलादेरागतेन । सभासदः कीदृशाः । पुरुषोत्तमस्य हरेर्योत्रायां
पूजोत्सव उपस्थानीया उपस्थिताः । कीदृशस्य । लवणमुदक यत्र स लवणोदः । ‘उद-
कस्योदः संज्ञायाम्’ इत्युदादेशः । तस्य वेला तीरं तत्र वनाली वनपङ्क्तिस्तत्र यस्तमाल-
तरुस्तापिच्छद्वृक्षस्तस्य कन्दलस्य प्रकाण्डस्येव । ‘वेला तत्तीरनीरयोः’ इत्यमरः ।
‘तमालो वरुणे खड्गे तापिच्छे तिलकेऽपि च’ इति विश्वः । ‘कन्दलं तु नवाङ्कुरे’ इति
धरणिः । मौलिर्मस्तकम् । मण्डनमलंकारः । नीलमणिरिव नीलमणिः श्यामरत्नम् । कमला
लक्ष्मीस्तस्याः कुचावेव फलशां तयोः केलिः क्रीडा तदर्थं कस्तूरिकया पत्रं पत्रावली
तद्ङ्कुरस्येव । हरेः कृष्णत्वाच्चिभिरिह रूपकम् । पुरुषोत्तम इत्यत्र यद्यपि पुरुषाणामुत्तम
इति न निर्धारणपद्मीसमासनिषेधः स्यात् । पुरुषश्चासावुत्तमश्चेति कर्मधारये विशेषण-

तत्कस्यचिदभिमतसभावभाजः प्रेक्षणकस्य प्रयोगानुज्ञया नाव्यवेदो-
पाध्यायवहुरूपांतेवासी मध्यदेशीयः सुचरितो नाम भरतपुत्रोऽहमनु-
गृह्ये । यतः ।

प्रीतिर्नाम सदस्यानां प्रिया रङ्गोपजीविनः ।

जित्वा तदपहर्तारमेव प्रत्याहरामि ताम् ॥ ३ ॥

त्वादुत्तमपदस्य पूर्वनिपातापत्तिः । न च पुरुषेः उत्तम इति विग्रह्य समासः । तथा सति
'न निर्धारणे' इति सूत्रमनारभ्यं स्यात् । सप्तमोसमासेनैव सर्वत्र चरितार्थत्वात् । तथा-
प्यत्र पुरुषाणामुत्तम इति षष्ठीसमास एव । निर्धारणस्य विवक्षणात्, तदभिव्यञ्जकपदा-
भावात्, जातिगुणादेरश्रवणात् । यद्वा 'पञ्चमी' इति योगविभागात्समासः । पुरुषेभ्य
उत्तमः पुरुषोत्तम इति । 'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके
वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥' इति गीतासु भगवद्वचनात् । काव्यदर्पणकारास्तु 'न नि-
र्धारणे इति प्रतिषेधस्य तु न विषयो यत्र निर्धारणावधिर्निर्धार्यमाणं निर्धारणनिमित्तं
च चित्तयमुपादीयते । यथा पुरुषाणां क्षत्रियः शूद्रतम इत्यत्र तु चित्तयं नोपात्तमिति
नासां तद्विषयः' इत्याहुः । 'यात्रा स्थाद्यापनायां च गतौ देवार्चनोत्सवे' इति धरणिः ।
उपस्थानीया इत्यत्र 'भव्यगेय--' इत्यादि निपातनात्कर्तव्यनीयत् । 'समासदः समास्ताराः
सभ्याः सामाजिकाश्च ते' इत्यमरः । मूयिप्रमिति 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इति बहुशब्दस्य
भूमावः । 'इष्टस्य यिद् च' इति विद्वागमः ॥

तत्कस्यचिदिति । यतोऽयं लोक उद्भिन्नस्तत्तस्मात् । अभिमतः प्रेमयात्रं यो
रमः शृङ्गारादिस्तद्भावमभिप्रायं भजते । 'भजो णिव.' । तस्य प्रेक्षणकस्य नाटकस्य
प्रयोगानुज्ञया प्रयुक्त्यनुज्ञासनेन भरतपुत्रो नटपुत्रोऽहमनुगृह्येऽनप्रहणीयः । तेनेति शेषः ।
लोकोद्देशेगान्त्वर्थमनुग्रह इति भावः । 'भरता इत्यपि नटाः' इति धरणिः । अनुगृह्य
इति कर्मणि लट् । प्रकृतमीक्षणं दर्शनं यत्रेति प्रेक्षणक नाटकम् । क्वचित् 'प्रेक्षणकस्य'
इति पाठः । तत्रापि प्रेक्षणकस्य नाटकस्येत्यर्थः । इतिधातुर्गत्यर्थो दण्डकास्तत्र करणे
त्युद् प्रपूर्वः । ततः संज्ञायां कन् । कीदृशोऽहम् । नाम प्रसिद्धी । सुचरितः । नामपदस्य
संज्ञार्थत्वे 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति तृतीयया भाष्यमित्यवधेयम् । पुनः कीदृशः ।
नाश्वं नृत्यं तत्र वेदस्तस्योपाध्यायो व्याख्याता । नानामपीनेपथ्यग्रहणाहुर्गो(बहु)-
रूपस्तन्नामा वा कश्चित्तस्यान्तेवासी शिष्यः । मध्यदेशो भारतखण्डस्तत्समुद्रवथ ।
'भवस्या या तु लोकस्य सुखदुःखसमुद्रवा । तदीयानुकृतिः प्राज्ञैर्नाथमित्यभिधीयते'
इति भरतः । मध्यदेशीयत्वेनातिविज्ञता प्रदर्शिता । यदाह भरतः—'भारत वर्षमाभिव्य
कर्तव्यं नाटकनादिकम् । स्थानान्तरे समुद्रनिर्वृतो न सुखदुःखयोः' इति । अनुग्रहे हे-
तुमाह—यन् इति । नाम संभावनायाम् । यतो यस्मात्सदस्यानां पाणिपदानां या प्रीतिः
सा मम रङ्गोपजीविनो नटस्य प्रियापेक्षिता । तस्याः प्रीतेरपहर्तारमपहारकं वन्दक-

पथिकः

(आकाशे कर्णे दत्त्वा ।) किं ब्रूय । 'वैदेशिको भवानसमग्रपात्रः कथमीदृशे कर्मणि प्रगल्भते' इति । (विहस्य । सप्रथममञ्जलि बद्धा ।) हन्त भोः, किमेवमुदीर्यते । भवद्विधानामोराधनी वृत्तिरेव मे पात्राणि समग्रयिष्यति । यतः ।

यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम् ।

अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति ॥ ४ ॥

न्दलनामानं नटं जित्वैषोऽहं तां प्रीतिं प्रत्याहरामि पुनरगनयामि । येन त्वत्प्रीतिरपहता तं जित्वा तां करोमीति भावः । रज्यन्त्यनुरक्ता भवन्त्यस्मिन्निति रङ्गो नृत्यम् । 'हलश्च' इत्यधिकरणे घञ् । 'रङ्गो नृत्ये रणक्षिता' इति विश्वः ॥

आकाश इति । 'पात्रस्याल्पतया यत्र पात्रं नैव प्रवेश्यते । नेपथ्य इत्युक्त्वाकाशे लक्ष्यं षड्भेति चोच्यते ॥ किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत् । श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तस्मात्(स्या)दाकाशभाषितम् ॥' इति भरतः । विविधो देशो विदेशस्तेन चरतीति वैदेशिकः पथिकः । 'चरति' इति ठक् । अत एवासमग्रपात्रोऽसंपूर्णभूमिकादि-ग्राहकः । यदाह भरतः—'रङ्गे विशन्ति निर्यान्ति ये तत्कार्यान्धनः पुनः । ते सर्वे एव पात्राणि कीर्तितानि प्रयोक्तृभिः ॥' इति । ईदृशे विषये कर्मणि प्रगल्भते पृष्टो भवति । गल्भ धाष्ट्ये धातुः । सप्रथमे सहर्षमित्यादि क्रियाविशेषणम् । सर्वत्र क्रिया च वदति-पठतिरूपाध्याहर्तव्या । प्रथयो विनयः । हन्त विषादे । 'हन्त ह्ये विषादे च' इति विश्वः । स्वधाष्ट्ये विषादः । यद्वा पात्रसमप्रता भविष्यत्येवेति हर्षः । उदीर्यत उच्यते । भवतीति शेषः । आराधनी सेवाविधानी । करणे ल्युट् । टित्वान्डीप् । वृत्तिर्व्यापारः । पात्राणि नृत्यपात्राणि । समग्रयिष्यति सपूर्णानि करिष्यति ॥

दृष्टान्तमाह—यान्तीनि । न्यायप्रवृत्तस्य नीत्यनुयायिनः । पुररूपस्येति शेषः । तिर्यञ्चोऽपि तिर्यग्योनिजाता वानरादयोऽविवेकिनोऽपि सहायतां द्वितीयत्वं यान्ति गच्छन्ति । 'तिरमस्तिर्यलोपः' इति तिर्योदेशः । तुशब्दः पुनरर्थः । अपन्थानमपथं यान्तं गच्छन्तं पुरं सोदरः सहोदरोऽपि विमुञ्चति विशेषतस्तयजति । अपन्थानमित्यत्र 'अपथ नपुंसकम्' इति न ऋषित्वम् । तत्र कृतसमासान्तनिर्देशात् । इह स्वतयात्वात् । यद्वा 'पथो विभागा' इत्यतः पाक्षिकतया पथः संख्याव्ययादेः इति न ऋषित्वम् । संख्यासाहचर्यात् । पथोऽपि समामान्तपुक्तस्य ग्रहणात् । 'अपन्थास्त्वपथं तुष्ये' इत्यमरः । ननु ममानशब्दस्य 'विभक्तोदरे' इति सभावे 'सोदसथः' इति यत्रत्ये सोदर्थे इति स्यात् । 'समानोदर्थसो-दर्थमगर्भसहजाः समाः' इत्यमरोऽपि । तत्कार्यं सोदर इति । उच्यते । ममानमुदरमस्येति षडुद्गोर्हो सोदरः । 'समानस्य' इति योगविभागात् 'षोषमर्जनस्य' इति वा मभायः । यद्वा महशब्दस्य सभावे रूपमिदम् । अत एव 'सोदरोऽपि सहोदरः' इति शब्दभेदः ॥

अत्र च धनिर्दत्तः । धनिना च मदस्त्रानां हृदये गच्छन्तमिधेयं सूच्यते । तथाहि गन्तोऽन्तो इत्ये योगममानमिदम् । तुतधिद्वीपान्तगदागतेन द्वीपान्तराद्गतः समाया-

तेन, कलहकन्दलनाम्ना कलहाङ्कुरतया प्रसिद्धेन, कुत्सितं शीलं कुशीलं तद्योगिना कुशी-
 ल्वेन रावणेन, 'व'प्रकरणे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति मत्वर्थीयो वः । कमप्यनिर्वचनो-
 यम्, प्रबन्धं कपटं परवचनोपायम्, यद्वा प्रकृष्टो बन्धः प्रबन्ध इन्द्रादीनां यत्र तत्प्रबन्धं
 युद्धादिविन्यासम्, अभिनयताभिव्यञ्जयता । कुर्वतेति यावत् । कीदृशम् । रौद्रं तीव्रता,
 बीभत्सं विकृतरूपता, भयानकं युद्धादी भयंकरत्वम्, अद्भुतमार्थ्यंकरत्वम्, एतैर्भूयिष्ठं
 बहुलम्, यद्वा कस्यचिन्मारणादिना रौद्रः, कस्यचिद्बलिदानादिना बीभत्सः, कस्यचिन्मा-
 यादिना भयानकः, कस्यचिदद्भुतकर्मणा कैलासोत्पाटनादिनाद्भुतो रसः, एभिर्भूयिष्ठं बहु-
 लम्, नित्य बहुशः, अयं लोको भुवनम्, उद्वेजितः किल । किलागमे । 'लोकस्तु भुवने
 जने' इत्यमरः । एतावतोद्वेगलक्षणो विन्दुरल्पन्नः । यदाह भरतः—'प्रयोजनानां विच्छेदे
 फलविच्छेदकारणम् । फल यावच्च नोदेति स विन्दुरिति शक्य(कथ्य)ते ॥ तैलविन्दु-
 र्यथा तोयं स्वशक्यत्या व्याप्य तिष्ठति । काध्याह्नानि तथा विन्दुः सदस्यं गुह्यतां ब्रजेत्'
 इति । यथा वेणीसंहारे—'लाक्षागृहानल—' इत्यादिनापमानलक्षणो विन्दुः । उद्वेगश्चायं
 सप्तस्वङ्केषु षोडश्व्यः । यथा 'अपि कथमर्सा' इति प्रथमाङ्के । 'अलमिष्टा मखान्' इति
 द्वितीयाङ्के । 'कन्यामयोनिजन्मानम्' इति तृतीयाङ्कादावूह्यमिति । अभिमतेति । अभिमतो
 रसो वीरो भावश्चेष्टा तद्योगिनः प्रेङ्गणकस्येति प्रेङ्गन्ति गच्छन्ति वीरा अस्मिन्निति प्रेङ्गणं
युद्धम् । अधिकरणे ल्युट् । प्रयोगानुज्ञया कृत्यनुमत्या कृतिस्मृत्या वा । नाट्यस्य वेदो
धनुर्वेदः । 'नट अवस्कन्दने' चौगादिकण्यन्तादवस्कन्दनार्थत्वाद्वातोः 'अचो यत्' इति
 यत् । हिंसार्थता च 'जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम्' इत्यत्र हिंसायां वृत्तेः । तस्यो-
 पाध्यायोऽध्यापकः कौशिक एव । स च क्षत्रियजातित्वात्संस्कारविशेषाद्ब्राह्मणत्वाच्च
 द्वैरूप्यावगमाद्बहु रूपः । एतदेव वक्ष्यति—'यः क्षत्रदेहम्' इत्यादिना । तस्यान्तेवासी
 शिष्यः, मध्यदेशीयोऽयोध्याप्रभवः, मुचरितः सुप्तु चरितं व्यापारो यस्य सः, नाम प्र-
 सिद्धं, 'नाम प्राकाश्यसंभाव्यप्रसिद्धिषु निगद्यते' इति विश्वः । विभति पुष्णाति भूमि-
 मिति भरतो राजा दशरथः । 'भृत्रादिभ्योऽतच्' इत्यादिनादिकोऽतचप्रत्ययः । तस्य पुत्रः ।
 यद्वा भरतः पुत्रः कनिष्ठो यस्य स रामः । 'कनिष्ठेऽपि सुते पुत्र' इति विश्वः । पुत्र-
 वाचकपर्यायशब्दाः कनिष्ठवाचका अपि भवन्ति । यथा किरातार्जुनीये—'अनुस्मृताल-
 षडलसूनुविक्रम' इति ।

सदस्यानां देवानामृत्विजां वा, प्रीतिर्नाम मम रङ्गोपजीविनो रणोपजीविनो योधस्य
 क्षत्रियस्य वा या प्रिया सीता च तस्या उपहर्तारं रावणं जित्वा प्रीतिं सीतां चान-
 यामि । एतेन सीताहरणादारभ्य रावणवधपर्यन्तं सूचितम् । 'सदस्या विधिदेशिनः'
 इत्यमरः । 'रङ्गो नृत्ये रणे रागे' इति धरणिः । एतावता प्रीतिसीतापहारलक्षणं बीजम् ।
 यदाह भरतः—'स्वल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यद्विमर्षति । फलावसानपर्यन्तं तद्बीजमिति
 कीर्तितम्' इति । यथा वेणीसंहारे—'निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्टे' इति ।
 वैदेशिको विः पक्षी तस्य देशो वनं तत्र स्थाना वैदेशिको वनवासी । अध्यात्मादित्वाद्भू ।

(पुनराकाशे कर्णे दत्त्वा ।) किं ब्रूय । 'तर्हि प्रहितेयमस्माभिः पत्रिका' इति ।

(प्रविश्य नट पत्रिकां ददाति । सूत्रधारो गृहीत्वा वाचयति ।)

'यत्र सर्वपुरुषार्थरहस्यनिःस्यन्दिनि

चेतःशक्तिकया निपीय शतशः शास्त्रामृतानि क्रमा-

द्वान्तरक्षरमूर्तिभिः सुकविना मुक्ताफलैर्गुम्फिताः । ^{पुराणकर्मभूमिः} ^{विश्वरूपा}

उन्मीलत्कमनीयनायकगुणग्रामोपसंवल्लग-

प्रौढाहंलुतयो लुठन्ति सुहृदां कण्ठेषु हारस्त्रजः ॥ ९ ॥

तस्मै वीराद्भुतारम्भगम्भीरोद्गात्तवस्तवे ।

जगदानन्दकन्दाय संदर्भाय त्वरामहे' ॥ ६ ॥

पात्रममात्यादि । ईदृशे कर्मणि युद्धादौ प्रथयो विनयः । सप्रथयमिते क्रियाविशेषणम् । हन्त हर्षे, वृत्तिः प्रवर्तनम्, पात्राणि सुप्रीवादीनि । नीयते प्राप्यतेऽभिमतसिद्धिरनेनेति न्यायः । सन्मार्गस्तत्र प्रवृत्तस्यानुगतस्य, तिर्यञ्चो वानरभङ्गादायः । तदिह सन्मार्गानुगतस्य रामस्य वानरादयोऽपि सहाया वृत्ताः, अपथप्रपन्नस्य तु रावणस्य सोदरो विभी-पणोऽपि तं त्यक्त्वा राममाश्रित इति ध्वनितम् ।

तर्हि प्रहितेयमिति सदस्यवचनानुवादः । अपटीक्षेपेण पात्रप्रवेशे प्रविश्येत्युच्यते । वाचयति पठति । यत्रेत्यादि । तस्मै संदर्भाय त्वरामहे त्वरिता भवाम इत्यन्वयः । तस्मा इति तादर्थ्यं चतुर्थी । सदर्भो रचनाविशेषो विशिष्टपदार्थात्मकः प्रबन्धः । इह नाटकरूप एव सः । कीदृशाय । वीराद्भुतरसयोरारम्भ उद्यमो धनुर्भङ्गरूपस्तेन गम्भीरोऽनाकलितरूप उदात्तो हयो वस्तुप्रधाननायको यत्र तस्मै । यद्वा वीर उत्साहशक्तिशाल्यद्भुतो जगद्विस्मयनीयचरितस्तस्यारम्भो राक्षसचक्रविनाश-कीशिकयज्ञसिद्धि-शंकर-कार्मुकार्कषण-परशुरामगर्वदलन-सुप्रीवाभिषेक-दशग्रीववधरूपबहुकार्यसंभारस्तेन गम्भीरमनुत्तानम्, सकललोचकमत्कारकारणम्, उदात्तं राज्यत्यागव्रनगमनादिमहत्त्वं तादृशं वस्तु पदार्थो वाच्य यस्य तस्मै । 'बहुकार्यस्य संभार आरम्भ इति कीर्तितः' इति भरतः । 'यस्य प्रभावाद्दन्तस्याः शोकहर्षादयो बहिः । देहस्या नोपलभ्यन्ते तद्गाम्भीर्यमुदाहृतम्' इति भरतः । 'आशयस्य विभूतेर्वा यन्महत्त्वमनुत्तमम् । उदात्तं नाम तत्प्रादुर्भवेत्कृष्णसंश्रयम्' इति । जगतां सहृदयानामानन्दकन्दाय हर्षमूलाय । यत्तदोमित्यसं-बन्धादाह—यत्रेति । समस्तज्ञोऽयं श्रेष्ठकः । पुरुषार्था धर्मार्थकाममोक्षास्तेषां रहस्यं गो-प्यत्त्वं तस्य निःस्यन्दः क्षरणं तथोगिनीत्यर्थः । यत्र नाटक इत्यस्य विशेषणम् । तथा च नाट्यस्य चतुर्वर्गोपायत्वमाह संगीतकल्पतरुः—'देवांगक्षितिपालपूर्वचरितान्यालोच्य धर्मोदयस्तद्वाथाश्रितमूमिकाभिनयने स्यादर्धसिद्धिः परा । संगीताहृतचित्तवृत्तितरला यस्या भवन्त्यङ्गना ज्ञानं संकरसेवयेति कथितं नाट्यं चतुर्वर्गम्' इति । यत्र नाटके हर-

(विमृश्य सहर्षस्मितम् ।) मारिप, रामायणमिति शृणोपि तत्रभवतः क-
वित्वावतारप्रथमतीर्थस्य वल्मीकजन्मनो मुनेः सरस्वतीनियासो यशःशरी-
रमिद्वक्त्राकृणाम् ।

न्तीति हारा रम्याः स्रज इव स्रजो हाराश्च ताः स्रजश्चेति कर्मधारयः । तेन हारस्र-
जोऽक्षरमाला इत्यर्थः । सुहृदां शोभनमनसां सुकवीनां तत्त्वज्ञानिनां वा कण्ठेषु
लुठन्ति संबध्यन्ते । शोभनं हृदयेषां ते सुहृदः । 'स्वान्तं हन्मानस मनः' इत्य-
मरः । यद्वा हारस्रज इव हास्रजो हाराणां माला । गद्यपद्यानीत्यर्थः । कीदृ-
श्यः । उन्मीलन्दीप्यमानः कमनीयः काम्यो यो नायकगुणप्राप्तो नायकगुणसमूह-
स्तस्योपसंवर्धनं संबन्धः शोभादिप्रतिपादनं वा । तेन प्रौढा उद्भटा अहंकृतयोऽहं-
कारा यामु ताः । इह मालाकर्तुरहंकारस्तत्कार्य उपचरितः । अन्यनाटकैभ्योऽति-
वैलक्षण्येनाहंकार उचित एव । इह नायकः प्रधानपात्रम् । 'प्रधानपात्रताख्यातो नृत्ये
यः स्यात्स नायकः' इति भरतः । इह च नायकस्य श्रीरामस्य जगद्विलक्षणतया कवे-
रहंकारः समूल एव । 'उपसंवर्धन-' इति पाठे संबन्ध एवार्थः । 'अलंकृतयः' इति
पाठस्तु रम्यः । पुनः कीदृश्यः । सुकविना शास्त्राप्येवामृतानि मुधाः, चेत एव शु-
क्तिका, तथा शतशो बहुवारं निपीय सादरं पीत्वा क्रमेण वान्तैरुद्गीर्णैरक्षरमूर्तिभिरक्ष-
राणि मूर्तय आकारसंनिवेशा येषां तैर्गद्यपद्यादिभिर्गुम्फिता रचिता । गुम्फनं गुम्फः । भावे
घञ् । ततस्तारकादित्वादितच् । के सति 'अनिदितां-' इत्यनुनासिकलोपापत्तिः । इह
गद्यादिलामो विशेषणद्वारेति न्यायेन । कीदृशः । मुक्तं त्यक्तमफलमसारं यः सारमूर्तः ।
अन्या अपि हारस्रजो मुक्तामालाः शुक्तिकया बहुशः पानीयं पीत्वा क्रमेण वान्तमु-
क्ताफलैर्विरचिता भवन्ति । कीदृशः । अक्षराः क्षरणज्ञान्याः । स्वच्छा इति यावत् ।
मूर्तयो येषाम् । अतिस्वच्छैरित्यर्थः । कविरिह शिल्पादिपण्डितः । 'कविः काव्यकरे
सूर्यो' इत्यमरः । नायको हारमध्यमणिः । गुणा ग्रथनमूत्राणि तारवृत्तत्वादयो वा ।
उपसंवर्धनं संबन्धः प्रशंसाभिरुपस्थानं वा । अहंकृतिरुज्ज्वलतेति ध्वनिः । शतश इत्यत्र
'बहुल्पर्यायत्-' इति शस् । निपीयेति 'पीट् पाने' इत्यस्य रूपम्, न तु पिबतेः । तत्र 'न
ल्यपि' इतीत्वनिषेधान् । 'मुधायाममृत्नं जले' इति विश्वः । वान्तरित्यत्र आम्यत्वेऽपि
गौणवृत्तित्वाद्गुणत्वम् । तथा च दण्डी—'निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तित्वपाश्रयम् ।
अतिमुन्दरमन्वत्र आम्यरूक्षां विगाहते' इति । नायकलक्षणं रसप्रकाशे—'शुद्धोत्तुह-
कुलः कलासु कुसालस्यागी युवा निर्गदो मानी वाक्पटुर्ज्वलाकृतिरथो गम्भीरचेष्टः
स्थिरः । विश्रम्भी सृजन. प्रियंवद उदारोऽसौ मतो नायकः सोऽत्र स्यादनुकूलदक्षिण-
शटा धृष्टधतुर्था पुनः' ॥ एतच्चतुष्टयनायकमध्ये भगवान्दक्षिणनायकः । तद्वक्ष्यं तु
रमिकसर्वस्वे—'यो गौरवं भयं प्रेम सद्भावं पूर्वयोपिपि । न मुञ्चत्यन्यचित्तोऽपि दक्षि-
णोऽसौ स्पृष्टो यया' ॥ 'नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि' इति विश्वः । 'ग्रामः सं-
घमने संघे' इति च । स्मितलक्षणम्—'ईपत्रफुञ्जितैर्गण्डैः कटाक्षैः सौम्यवान्वितैः ।

नटः—अथ किम् ।

सूत्रधारः—तत्प्रतिबद्धप्रबन्धानुबन्धिनी परिपदाज्ञा ।

नटः—(विहस्य ।) अहो, सकलकविसार्थसाधारणी खल्वियं वाल्मीकीया सुभाषितनीवी । मूलधनम्

सूत्रधारः—मारिप, किमुच्यते ।

अपि कथमसौ रक्षोराजस्तताप जगन्नयी-

मपि कथमभूदिस्वाकूणां कुले गरुडध्वजः ।

अपि कथमृषौ दैव्यो वाचः स्वतः प्रचकाशिरे

सुचरितपरीपाकः सर्वः प्रबन्धकृतामयम् ॥ ७ ॥

अदृष्टदन्तकुसुमैरुत्तमानां स्मित भवेत्' इति । मारिप इति नटसंशोधनम् । यदाह भरतः—'सूत्रधारः पुनः पारिपाश्र्वैकेनाभिधीयते । भाव इत्येव तेनासावपि मारिपस्तु मारिपः' इति । 'उत्कृष्टो विद्यया भावः किञ्चिद्नस्तु मारिपः' इत्यपि भरतः । तत्रभवतो मान्यस्य तच्छब्दात्प्रथमान्तात् 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति भवच्छब्दयोगेन चल् । 'श्लाघ्ये तत्रभवानुक्तः' इति त्रिकाण्डम् । अवतीर्यतेऽत्र ह्यवतारः । 'अवे तन्नोर्घञ्' इत्यधिकरणे घञ् । नन्ववतरणमवतारः । तथा सति 'ऋदोरप्' इत्यप् स्यात् । यद्वा 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनादवतारणमेवावतार इति घञ् । यद्वा अवतार इत्यत्र 'कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गः प्रवर्तते' इति न्यायेन भावे घञ् । कवित्वस्यावतारः कवित्वावतारः । तत्राधिकरणे घञि कवित्वावतारः कवित्वावतरणाधिकरणं चासौ प्रथमतोर्थ आद्योपाध्यायधेति समासः । तस्य भावघञि कवित्वावतरणे प्रथमोपाध्यायस्य प्रथमोपायस्य चेत्यर्थः । 'तीर्थे शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिणु' इति विश्वः । वाल्मीकी मुनिभेदः, ततो जन्म यस्य । वाल्मीकैरित्यर्थः । सरस्वती वाणी निर्यासः सारभूतः । यशोरूपं शरीरं यदाःशरीरम् । शाकपार्थिवादिः । इस्वाकूणां सूर्यवंदयानाम् । अथ किं स्वीकारे । 'घत्तम्यमिति भावार्थमथ किं स्वीक्रियार्थकम्' इति भरतः । तदिति । रामायणाश्रयनाटकानुवर्तिनीत्यर्थः । परिपरसमा । सार्थः समूहः । साधारणी तुल्या । साधारणादत्रि 'टिङ्गानञ्-' इति ङीप् । खलु निश्चये । सुभाषितं शोभनवाक्यम् । सु पूजायाम् । तदेव नीवी मूलधनम् । 'नीवी स्याद्भसनप्रनयी नीवी मूलधनेऽपि च' इति विश्वः । नीवीव नीवी । कविसार्थानामस्या उपजीव्यत्वात् । किमुच्यते । किमहातं क्वाप्यत इत्यर्थः । अपत्यादि । अपिः सर्वत्र प्रथे संभावनायामसंभवोक्ता वा । कथमेतानि संभाव्यन्त इत्यर्थः । 'अपिः संभावनाप्रथश्लाघाहार्ममुणये' इति विश्वः । यदीदं सकलकविनिर्गोपजोष्यं न भवति तदा रक्षोगजो रावणो जगन्नी व्रीत्रोपयमपि कथं तताप संततीकृतान् । एकस्य जगत्पतापनेऽसतेः । गरुडध्वजो विष्णुर्वा इस्वाकूणां रघूणां वंशे कथम-

तत्र तावन्निरूपयामि रूपकमभिरूपमीदृशम् । (मुहूर्तमिव स्थित्वा, स्मरणमभिनीय, सोढ्यासम् ।) अस्ति मौद्गल्यगोत्रसंभवस्य महाकवेर्महेश्वरीवर्धमानतनूजन्मनस्तन्तुमतीनन्दनस्य मुरारेः कृतिरभिनवमनर्घराघवं नाम नाटकम् । तत्प्रयुञ्जानाः सामाजिकानुपास्महे । (विचिन्त्य सहर्षम् ।) अहो, रमणीया खल्वियं सामग्री परिपदाराधनस्य । यतः ।

भूकथमुत्पन्नः । अजस्य तस्य जन्मायोगात् । ऋषौ वाल्मीकिमनी देव्यो देवसंबन्धिन्यः संस्कृतवाण्यः कथं स्वतः प्रचक्षाशिरे स्वयमाविर्भूताः । देववाण्या मनुष्ये प्रवेशायोगात् । तथा चैतत्सर्वं यथा स्यादेवं प्रबन्धकृतां कवीनामेवादृष्टपरिणामेनाभूदिति तात्पर्यम् । परिपाक इत्यत्र 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति दीर्घत्वम् । जगत्रयीमित्यत्र समाहारे द्विगुः । 'द्विगोः' इति ङीप् । रूपकं नाटकादि । 'रूपकं नाटकादि स्यात्' इति भरतः । अभिरूपमुत्कृष्टम् । 'अभिरूपं मते रम्ये सादृश्योरकृष्टयोरपि' इति विश्वः । अभिनीय शिरःकम्पादिना स्फुटीकृत्य । सोढ्यासं सहर्षं यथा स्यादेवम् । मौद्गल्यनामक गोत्रम् । कवेर्गोत्रक्रीतनादिकमपि कर्तव्यम् । यदाह भरतः—'गोत्रं नाम च धर्मीयात्पूजावाक्यं च पार्थदः । नाटकस्य च यन्नाम गर्भेनादृष्टलक्षणम्' इति । महश्चतुर्दशशास्त्राभिज्ञः । मालतीमाधवटीकायां तथैव सर्वरक्षितेन व्याख्यातत्वात् । देशभाषा चैवम् । तनूजन्मनः पुत्रस्य । तन्तुमती तन्माता तत्पुत्रस्य । कृतिनाटकपदयोरजहङ्गितयान्वयः । अनर्घः पूज्यो राघवो रामो यत्र तत् । 'अमूल्ये दृश्यतेऽनर्घस्तथा पूज्ये सुदुर्लभे' इति । नाटकलक्षण संगीतरूपतरौ—'प्रख्यातोऽन्नतनायकं रसमयं राजर्षिवंशोद्भवं साहं भङ्गयान्वित रसमयं तत्तत्पुगणाश्रयम् । भार्यावभवमुन्दरं प्रविलसन्नानाविलासं यत्तद्वृत्तिव्याप्तमशेषसंधिसहितं सप्ताङ्कनाटकम् ॥' नाटके नियमास्तु—'नाटके सूच्यमर्थं तु पद्यभिः प्रतिपादयेत् । विष्कम्भतूलिकाङ्कास्याद्वावतारप्रवेशकः ॥ एभिः ससूचयेत्सूच्यं दृश्यमङ्कैः प्रदर्शयेत् । दूराधानं वधं युद्धं राजादेशादिविग्रहम् ॥ निरोधं भोजनं स्नानं मुरतं चानुलेपनम् । अमुरप्रदहणादीनि प्रत्यक्षाणि न निर्दिशेत् ॥ अङ्गेनैव निवर्त्तयामिवाभ्यासं कदाचन । नापि कारिवधः कापि लाज्यमावश्यकं न च ॥ एकाटाचरितकार्थमित्यमासन्ननायकम् । पात्रैश्चिचतुरैरङ्गस्नेहामन्ते च निर्गमः ॥ एवमद्वाः प्रकृत्याः प्रवेशादिपुरस्कृताः । पञ्चाङ्गमेतद्वरं दशाङ्कं नाटक्यम् ॥' इति भरतः । प्रयुञ्जाना नृवन्तः । वयमिति शेषः । 'प्रोपाभ्यां युजेः—' इति तत् । 'मभाषामुपविष्टा ये सभ्याः सामाजिकाश्च ते' इति भरतः । स्मरर्षमिति । परिपदाराधनमाममोत्सवणादिति भावः । सन्तु वाक्पालेः तारे । आराधनमाममीकयनत्वाज्जेन स्वैतरूपमप्याह—मदुर्ग्या इत्यादि । वर्गे भग वर्याः । वर्गाणेति यत् । रमः श्रद्धारादिः । पाठः पट्टितिः । गीतिर्गुणादिः । गतिधरणन्यामः । यद्वा गतिर्दस्तापभिनयः ।

१. केषुपिपुस्तकेषु 'महाकवेः' इत्यमत्पूर्वम् 'वाल्लामीकेः' इत्यधिकं विशेषणम्,

मद्भर्ग्या रसपाठगीतिगातपु प्रत्येकमुत्कर्षिणो

मौद्गल्यस्य कवेर्गभीरमधुरोद्गारा गिरां व्यूतयः ।

वीरोदात्तगुणोत्तरो रघुपतिः काव्यार्थबीजं मुनि-

वाल्मीकिः फलति स्म यस्य चरितस्तोत्राय दिव्या गिरः ॥८॥

तेषु प्रत्येकमेकैकश एव उत्कर्षवन्तः । यद्वा रसादीनां गतिज्ञानं तत्रोत्कृष्टाः । ननु रस-
पाठादयोऽप्याश्रयोत्कर्षादेवोत्कर्षिणो भवन्त्यत आश्रयोत्कर्षमाह—मौद्गल्यस्येति । मौद्ग-
ल्यस्य मुद्गलगोत्रसंभवस्य मुरारेः कवेः । गिरां व्यूतयो विरचनाः । व्यूतिरिति प्रसिद्धा
राशयो वा । गभीरोऽनुत्तानः । मधुरो मनोहरः । आभ्यामुदाराः । उद्भटा इति यावत् ।
'राशिव्यूतिः स्त्रियौ तुल्ये' इति शाश्वतः । निर्गुणनायके कवित्वोत्कर्षोऽपि वृथा भवतीत्याश-
ङ्गायामाह—वीरोदात्तेत्यादि । वीरः शूरः । उदात्तो महान् । गुणै राजगुणैरुत्तरो मान्यः ।
'उदात्तो दाह्यमहतोः' इत्यमरः । यद्वा वीरोदात्तो नायकभेदस्तस्य गुणीयत्तः श्रेष्ठो
रघुपती रामः । तथा च यत्र रामो नायक इत्यर्थः । 'वीरोदात्तो वीरोद्धतः स्याद्वीरल-
लितस्तथा । वीरप्रशान्त इत्येव चतुर्धा नायकः स्मृतः' इति भरतः । तथा च 'वीरो-
दात्तस्य गुणीयत्तः श्रेष्ठः । तत्र च 'महासत्वो दयायुक्तः क्षमावानविकल्पनः । स्थिरो
निगूढाहंकारो वीरोदात्तो दृढक्रियः ॥ दर्पमात्मवर्षभूयिष्ठो मायाच्छन्नपरायणः । वीरो-
द्धतो ह्यहंकारो ज्ञेयो रीद्रो विकल्पनः ॥ रूपयौवनसप्तभो नानान्रीडापरायणः । कला-
युक्तः सुखी वीरललितश्चिन्तयोज्ज्वलतः ॥ सामान्यगुणसंयुक्तो नानावस्थः क्षमान्वितः ।
वीरप्रशान्त इत्येव निर्दिष्टो नाट्यवेदिभिः ॥' नायकोत्कर्षमेव पुनराह—काव्यार्थबीजमि-
त्यादिना गिर इत्यनेन । काव्यार्थबीजमिति मुनिविशेषणम् । काव्यं कविकर्म नाट-
कादि तस्यार्थोऽभिधेयो रामायणं तस्य बीजमुत्पत्तिहेतुर्यत इति वाल्मीकिर्यस्य रघुपते-
श्चरितस्तोत्राय दिव्या दिवि भया गिरः फलति स्म । केचित्तु काव्याभिधेयो रामायणं
तस्य बीजं प्रधानमुद्देश्यं श्रीराम एव यस्य रामस्य चरितवर्णनाय वाल्मीकिनासा मुनि-
दिव्या गिरो वाणीः फलति स्म प्रसूते स्मेति योजयन्ति । अयं तु श्लोकः प्ररोचना ।
यदाह रङ्गशेखरे ज्योतिरीश्वरः—'प्ररोचनापि कर्तव्या पूर्वैरद्गार्थसिद्धये' । 'भावसिद्धिः
प्ररोचना' इति नाट्यदर्पणे । यथा रत्नावल्याम् 'श्रीहर्षो निपुणः कविः' इत्यादि प्ररो-
चना । मौद्गल्यस्येत्यत्र मुद्गलस्यापन्यमित्यर्थं 'गर्गादिभ्यो घञ्' । यद्वा 'अत इञ्' इत्यनेन
इति मौद्गलिशब्दानन्तरापरये 'दृष्टेहोमत्प्रजादाञ्ज्यद्' इति व्यद्, न च तत्र क्षत्रिया-
दित्यनुवृत्तेः कथं मौद्गलिशब्दाञ्ज्यटिति वाच्यम् । मुद्गलो हि पूर्वं क्षत्रिय एवामो-
दिनि पुगण एव प्रन्यक्तम् । व्यूतिरित्यत्र वैश्रपातोः 'उत्तिप्तिज्ञानिसानिहेनिही-

१. 'व्यूतयः' इति केषुचित्पुस्तकेषु पाठः. २. सर्वत्र मूलपुस्तकेषु 'धीरोदात्त-'
इति पाठः. अन्यत्रापि धीरोदात्तादय एव नायकाः प्रसिद्धाः. अयं तु केचन
टीकानुगोपेन 'वीरोदात्त-' इति पाठः स्वीकृतः.

अयं तु प्राचेतसो^{वाल्मीकीयं} कथावस्तु बहुभिः प्रणीतमपि प्रयुञ्जानो नापराध्यति
श्रोत्रियपुत्रः । पश्य ।

यदि क्षुण्णं पूर्वैरिति जहति रामस्य चरितं

गुणैरेतावद्भिर्जगति पुनरन्यो जयति कः । तादृशः कः नैतरे जयति नित

स्वमात्मानं तत्तद्गुणगरिमगम्भीरमधुर-

स्फुरद्वाग्ब्रह्माणः कथमुपकरिष्यन्ति कवयः ॥ ९ ॥

उपक्रममाणश्च स कविः स्वनिर्भासशब्दब्रह्माणमाचार्यं प्राचेतसं गिरं च
देवताभिवमुपश्लोकितवान् ।

तमृषिं मनुष्यलोकप्रवेशविश्रामशाखिनं वाचाम् ।

सुरलोकादवतारप्रान्तरखेदच्छिदं वन्दे ॥ १० ॥

तेयथ' इति क्लृप्तान्तो निपातः । दिव्या इत्यत्र 'दिगादिभ्यो यत्' । फलति स्मेति 'लट्
स्मे' इति भूते लट् । ननु वाल्मीकीयमपि बहुभिरनेकधा पिष्टमेव, तत्कथं पिष्टपेपणमेव
क्रियत इत्यत आह—अयं त्विति । अयं तु मुरारिकविः प्राचेतसोऽप्य-
मित्यपि कृते प्राचेतसो वाल्मीकिस्तस्येदमित्यर्थे वृद्धाच्छः । कथा काव्यशरीरं तस्य वस्तु
पदार्थो रामायणं बहुभिः कृतमपि कुर्वञ्छ्रोत्रियश्छन्दोऽध्येता । जन्मसंस्कारविद्यावान्वा ।
तस्य पुत्रो नापराध्यति नापराधवान्भवति । श्रोत्रिय इति 'श्रोत्रियंछन्दोऽधीते' इति
व्याकरणे साधु । लक्षणान्तरं च—'जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते । विद्यया
याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते' । अपराधमावे हेतुमाह—यदीत्यादि । पूर्वोल्मी-
किप्रभृतिभिर्मुनिमी रामस्य चरितं क्षुण्णमिति कृत्वा यथापुनिका जहति त्यजन्ति तदा
तत्तद्गुणानां धैर्यादीनां गरिम्णा गौरवेण गम्भीरमनुत्तानं मधुरं मनोहरं स्फुरद्दीप्यमानं
वाग्रूपं ब्रह्म येषां ते कवयः कथं स्वं स्वीयमात्मानमुपकरिष्यन्ति प्रसिद्धिं नेष्यन्ति । ब्रह्म-
द्वय शब्दब्रह्मपरं ब्रह्म च । तदुक्तम्—'शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति' इति ।
अथ तथापि कश्चिदन्यस्तादृशो भविष्यतीत्यत आह—गुणैरिति । एतावद्भिर्गुणैर्नानागुणै
रामादन्यः कः पुनर्जगति संसारे जयति । अपि तु न कोऽपि । तथा च रामचरितं
प्रयुञ्जानो नापराध्यति श्रोत्रियपुत्र इति प्रकटितमिति भावः । उपक्रममाण आरम्भमाणः ।
'उपपराभ्याम्' इति तद् । स्वेनात्मना निर्भासत आकिर्भय प्रकाशते स्वनिर्भासम् ।
पद्याद्यत् । शब्दब्रह्म यत्र तम् । शब्दब्रह्मणः प्रकाशता विस्तरभयादुपेक्षिता । प्राचेतसं
वाल्मीकिम् । गिरं देवता वाणीरूपां देवीं सरस्वतीमुपश्लोकितवाग्भोक्तः स्तुतवान् ।
भोक्तेन स्वीतोत्सर्षेण 'सत्यापयास-' इति णिच् । 'उपश्लोकन्तु निन्दायां कथितः मस्तुता-
कपि' इति धराणिः । अधुना काव्यनिर्भासकान्मुनि कविः प्रणमति—तमिनि । तमृषिं

धातुश्चतुर्मुखीकण्ठशृङ्गाटकविहारिणीम् ।

नित्यं प्रगल्भवाचालामुपतिष्ठे सरस्वतीम् ॥ ११ ॥

मुनिं वन्दे नौमि । कीदृशम् । वाचां मनुष्यलोकप्रवेशे विश्रामशुक्लम् । तथा सुरलोकात्स्व-
र्गाद्योऽवतारोऽर्थाद्वाचामेव । इदं च काकाक्षिन्यायेनोभयान्वयि । तेन यः प्रान्तरे
दूरशून्यवर्त्मनि क्लेशस्तस्य च्छेत्तारमित्यर्थः । ब्रह्मलोकादवतरन्ती वाणी वात्मी-
किवृक्षेऽस्यायासवज्ञाद्विधम्य मनुष्यलोकमविशदिति भावः । ननु मनुष्यलोकप्रवेश
इति कथं समासः । तथा हि 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति पठ्या न भवितव्यम् । वाचां
कर्त्रीणां मनुष्यलोकस्य कर्मणः प्रवेशक्रियायां सत्त्वात्, न चोभयप्राप्तौ कर्मणि पठ्यति
वाच्यम् । तर्हि 'कर्मणि च' इति समासनिषेधापत्तेः । एवं वाचामित्यत्रापि पठ्यति न युक्ता
'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति नियमेन कर्मण्येव पठ्यविधेः कर्तरि तदसंभवादिति । उच्य-
ते—मनुष्यलोके प्रवेश इति 'सप्तमी—' इति योगविभागात्समासः । वाचामित्यत्र तु संबन्ध
एव पठ्यति । वाक्संबन्धी प्रवेश इत्यर्थात् । नियमश्च प्रायिक इति न्यासकार इति दिक् ।
ननु विश्रामेत्यत्र 'श्रमु तपसि खेदे च' इति घातोर्विपूर्वाद्धञि कृते 'नोदात्तोपदेशस्य—'
इति वृद्धिनिषेधे विश्राम इति स्यात् । मेवम् । 'वीथ्रमः' इति महाभाष्यवचनाद्विपूर्वादपि
श्रमेऽर्द्धिः । अत एव चान्द्रव्याकरणे विश्राम एव साधितः । वाचामित्यभ्यांहितत्वाद्दु-
वचनम् । 'ऋषिर्वन्दे मुनी रश्मी' इति विश्वः । 'प्रान्तरं दूरशून्योऽध्वा' इत्यमरः । खेद-
च्छिदमित्यत्र 'सत्सूद्विप—' इति क्तिप् । इदानीं काव्ये प्रवृत्तत्वात्काव्यस्य शब्दार्थरूपत्वा-
त्तस्य चासाधारणदेवतात्वात्सरस्वतीं नौति—धातुरिति । सरस्वतीमुपतिष्ठे यजामि
संगतीकरोमि वा । 'उपादेवपूजा—' इति नट् । कीदृशीम् । धातुर्त्र्यम्बणो वा चतुर्मुखी ।
चतुर्णां मुखानां समाहारश्चतुर्मुखी । तस्या ये कण्ठास्त एव शृङ्गाटकानि चतुष्पयानि तेषु
विहारिणीं विहरणशीलाम् । यद्वा चत्वारि मुखानि यस्यां तनीं सा चतुर्मुखी तनुः ।
विशेषणद्वारैव विशेष्यलाभः प्रायो दृश्यते । यथा 'निधानगर्भमिव सागराम्बरम्' इत्यत्र
सागराम्बरेत्वेन पृथिव्या एवान्वयः । तथा चतुर्मुखयोगाद्भ्रतनोरेव प्रतीतिः । तस्या
ये कण्ठास्त एव शृङ्गाटकानि तत्र विहारिणीम् । न च प्रथमव्याख्याने पात्रादिपाठादत्र
श्लोपत्वं स्यादिति वाच्यम् । तद्विधेरनित्यत्वात् । यद्वा अल्पार्थे ङीप् । यथा मृणाली
मण्डपोत्सादि । पुनः कीदृशीम् । नित्यं प्रगल्भा नित्यप्रगल्भा । 'द्वितीया' इति योगवि-
भागात्समासः । नित्यप्रगल्भा च वाचाला च ताम् । बहुभाषिणीमित्यर्थः । 'आलजाटची
बहुभाषिणि' इत्यालञ्जिघानात् । ननु बहुभाषितेन सरस्वत्याः का स्तुतिरिति चेत् । स-
रस्वत्याधतुर्मुखाविहारित्वेन पण्यस्त्रीत्वरूपणात्साध प्रगल्भमेव वदन्ति । तथा च स्वरू-
र्मानुष्ठाव्यात्स्तुतिरेव । यद्वा वाचां लान्यादत्ते सा वाचाला । 'टापं चापि हलन्ताना-
नाम्' इति वचनाद्वाचात्सदस्य सत्त्वात्सत्स्मिन्कर्मण्युपपदे 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति क-
प्रत्ययं कृत्वा रूपभेददिति सर्वं सुखम् । अपरे तु वाचालामुत्कृष्टभाषिणीम् । 'आ-

नटः—(सदृशम् ।) भाव, तत्प्रस्तूयताम् । अस्य हि मौद्गल्यानां ब्रह्म-
पीणामन्वयमूर्धन्यस्य ^{नेष्यम्} मुरारिनामधेयस्य बालवाल्मीकेर्वाङ्मयमृतविन्दुनि-
प्यन्दिं कन्दलयति कौतुकं मे ।

सूत्रधारः—मारिप, स्थाने भवतः कुतूहलमीदृशमेवैतत् । तथाहि ।

तत्तादृगुज्ज्वलककुत्स्थकुलप्रशस्ति-

सौरभ्यनिर्भरगभीरमनोहराणि ।

वाल्मीकिवागमृतकूपनिपानलक्ष्मी-

मेतानि विभ्रति मुरारिकवेर्वचांसि ॥ १२ ॥

लजाटची बहुभाषिणि' इति सूत्रेण योगविभागात्प्रशंसायामप्यालजाटचावित्याहुः ।
अयं च रत्नवार्तिनावश्यं पठनीयः श्लोकः । यदाह भरतः—'श्लोक पठेदेकम्' इति । 'शुद्धा-
टकं भवेद्दारिकण्टके च चतुष्पथे' इति मेदिनीकरः । 'स्याज्जल्पाकस्तु वाचालः' इति ।
विहारिणीमित्यत्र ताच्छीलिको णिनिः । मौद्गल्यानामित्यत्र 'तद्वाजस्य बहुषु तेनैवास्त्रि-
याम्' इति यत्रो न लुक् । एकशेषेण तदकृतबहुत्वाभावात् । ऋषय इव ब्राह्मणा ब्रह्मर्षयः ।
अन्वयो वंशः । मूर्धन्यः श्रेष्ठः । 'मूर्धन्यः स्याच्छिरोभूते प्रधाने श्रेष्ठसंज्ञिते' इति विश्वः ।
'नामधेयं च नाम च' इत्यमरः । बालश्वासी वाल्मीकिश्चेति समासः । बालपदेन पुराण-
वाल्मीकेर्भेदः । बाह्वयं कर्तृ, बाह्वयं वचनविकारो नाटकम् । विकारायं 'नित्यं वृद्धशता-
दिभ्यः' इति मयट् । कन्दलयत्यङ्कुरयति । इह कन्दलोऽङ्कुरं तदस्यास्तीति कन्दलवांस्तं
करोतीति । 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच् । 'णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य' इतीष्टवद्भावात्
'विन्मतोलुक्' इति मत्तुपो लुक् । स्थाने युक्तम् । अव्ययोऽयं स्थानेशब्दः । 'युक्तार्थं
सांप्रतं स्थाने' इति विश्वः । सप्तम्यन्तमेव वा । स्थाने विषये । 'कुतुकं तु कुतूहलम्' इत्य-
मरः । तत्तादृगिति । एतानि मुरारिकवेर्वचांसि वाल्मीकेर्यद्वागेवामृतं तस्य यः कूप-
स्तस्य निपानलक्ष्मीं कपसमीपस्थेऽकादिषुद्वस्वल्पजलाशयशोभां विभ्रति दधति । अयं
भावः—यथा कूपान्मृतं निपानं तथा वाल्मीकिवचनेभ्यः किंचिद्भूतानि मुरारिवचनानीभ्य-
ति । फीदृशानि । तत्प्रसिद्धं तादृगपूर्वेगुणवदुज्ज्वलं पवित्रं यत्ककुत्स्थकुल कनुत्स्थः
सूर्यवंशो राजविशेषस्तस्य कुलं तस्य प्रशस्तिः प्रशंसा तस्याः सौरभ्यं ह्यातत्वं मनो-
हलत्वं वा, तेन निर्भरमनिशयेन गभीराणि, मनोहराणि चेति कर्मधारयः । अथवा प्रशस्ति-

'१. मूलपुराणकेषु 'मौद्गल्यायनानाम्' इति पाठः. २. केषुचिन्मूलपुराणकेषु 'तत्ता-
दृगुज्ज्वलम्' इत्यादि शब्दादभे 'अपिच । देवीं वाचमुपासते हि पद्भ्यः' इत्यादि श्लोको
दृश्यते, स च प्रक्षिप्त इति हेतुम्. अत एव टीकाकर्त्रां न स्वीकृतः. अस्मान्निस्त्वर्य
श्लोको प्रन्धारम्भे टिप्पण्यां मुरारिकावचनशब्दाश्लोकेषु लिखितः.

(नेपथ्ये गीयते ।)

दिणअरकिरणुक्केरो पिआअरो कोऽवि जीअलोअस्य ।

कमलमउलंकवालीकिअमहुअरकड्डुणविअड्डो ॥ १३ ॥

सूत्रधारः—(आकर्ष्य ।) कथमुपक्रान्तमेव नर्तकैः, यदियं दशरथो-
त्सङ्गाद्रामभद्राकपिणो विश्वामित्रस्य प्रावेशिकी ध्रुवा । (पुरोऽवलोक्य ससं-
भ्रमम् ।) अये, कथमत्रैव तत्रभवतः कमलयोनिजन्मनो मुनेरायतनात्प्र-
तिनिवृत्तेन ऋत्विजा वामदेवेन किमपि तद्वाचिकमभिधीयमानो महाराजो
दशरथस्तिष्ठति । तदेहि । न द्वयोस्तृतीयेन भवितव्यमित्यावामप्यन-
न्तरकरणीयाय सञ्जीभवावः । (इति निष्क्रान्ता ।)

प्रस्तावना ।

यशः, सौरभ्यं सौगन्ध्यम्, यशः सुगन्धीति कविसंप्रदायसिद्धम् । यथा तस्यैव श्वेतत्वम् ।
प्रशस्तिरिति 'स्तिच्वतौ च संशायाम्' इति क्विच् । 'सौरभ्यं स्यात्तु सौगन्ध्ये सौभाग्ये गुण-
गौरवे । ख्याततायां मनोहत्वे सौरभ्यं प्रवदन्ति हि' इति विश्वः । 'प्रशस्तिश्च प्रशंसायो
कीर्त्तवपि निगद्यते' इति धरणिः । 'आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये' इत्यमरः ॥

नेपथ्य इति । 'रङ्गभूमेर्वहिस्यानं यत्तत्रेपथ्यमुच्यते' इति भरतः । 'नेपथ्यं
वाणिका क्षितिः' इति च । अधुना नृत्योपक्रमव्याजेन प्रथमाङ्कस्य पर्यवसितमर्थे
मूषयन्ध्रुवामाह—दिणअरेति । 'दिनकरकिरणोत्करः प्रियाकरः कोऽपि जीवलो-
कस्य । कमलमुकुलाङ्गपालीकृतमधुकरकर्षणविदग्धः ॥' [इति च्छाया ।] दिनकरकिर-
णोत्करः सूर्यतेजःसमूहः । अस्तीति शेषं दत्त्वा योज्यम् । कीदृशः । जीवलोकस्य प्रा-
णिवर्गस्य कोऽप्यनिर्वचनीयः प्रियाकरः प्रियकारकः कमलमुकुलेनेपथ्यकसितकमलकलि-
कयाङ्गपालीकृतः क्रोडीकृतो यो मधुकरो भ्रमरस्तस्य कर्षणे षट्किरणे विदग्धः
कुशलः । तेजःसंपन्धेन कमलदलप्रकाशात् । 'अङ्गपाली परिरम्मः' इति मेदिनीकरः ।
प्रियाकर इत्यत्र 'सुखप्रियादानुलोम्ये' इति ङान् । 'विदग्धधनुरे सिद्धे नागरे कुशलेऽपि
च' इति विश्वः । अधुना दिणअरेत्यादि गायया सूचितमर्थे प्रकटयति—यदिपमिति ।
उत्सङ्गः क्रोडः । प्रावेशिकी प्रवेशसूचिका । ध्रुवा गीतिभेदः । तथा च भरतः—'ध्रुवा
तु गीतिभेदोऽयं वृन्दसामा(?) निबध्यते' इति । सा च पञ्चधा । तथाहि—'प्रावेशिकी
निष्क्रामणो परिष्क्रामण्यवस्थितिः । उत्थापनी तु पञ्चम्या ध्रुवा नाट्यार्थसिद्धये ॥ तत्र

१. एकस्मिन्मूलपुस्तके 'न द्वयोस्तृतीयेन भवितव्यमिति निष्क्रान्ता' इत्येतावदेव
पाठः. भाति चापनेर पाठटीकाकारमंत्रः. अस्मामिस्तु षट्पुस्तकानुरोधेन 'इत्या-
यामप्यनन्तरकरणीयाय सञ्जीभवावः' इत्यभिः पाठः स्वीकृतः.

(ततः प्रविशति यथोपदिष्टो दशरथो वामदेवश्च ।)

दशरथः—अहो, बहुधा श्रुतमापि भगवतो वसिष्ठस्यानुशासनं नवं नवमिव प्रमोदयति माम् ।

वामदेवः—

मधुकैटभदानवेन्द्रमेदःष्ठवविस्त्रा विपमैव मेदिनीयम् ।

अधिवास्य यदि स्वकैर्यशोभिश्चिरमेनामुपभुञ्जते नरेन्द्राः ॥ १४ ॥

प्रावेशिको ज्ञेया प्रवेशे मानयोगतः ।' अनया सूचनापि वृत्ता । 'असूचितस्य पात्रस्य प्रवेशो नैव युज्यते' इति भरतः । ससंभ्रमं सादरम् । अये इति सानुनये संबोधने । कमलयोनिर्द्वाहा 'ततो जन्म यस्य तस्य वसिष्ठस्यायतनादाश्रमात्किमपि रहस्यं तस्य वाचिकं तद्वाचिकम् । 'सदेशवाग्वाचिकं स्यात्' इत्यमरः । एखागच्छ । न द्वयोस्त-
तोयेनेति 'पट्टकणो भिद्यते मन्त्रः' इत्यभिप्रायादिति । निष्क्रान्ती । नटसूत्रधारारविति शेषः । प्रस्तावना । निर्वाततेति शेषः । प्रस्तावनालक्षणं तु भरते—'नटी विदूषको वापि पारिपाश्वक एव वा । सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥ चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योर्त्यैर्वाध्य-
द्भिश्चापि नाटके । प्रस्तावना हि सा ज्ञेया प्रकृतार्थोचितं वचः ॥' इति । अयमेव पूर्वरङ्गः । 'पूर्वरङ्गः सभापूजा कवेर्गोत्रादिकीर्तनम् । नाटकादेस्तथा संज्ञा सूत्रधारोऽप्यथो मुपम ॥
गीतिक्रिया च वाद्यं च वाणिकप्रदहणं तथा । घृतिर्जवनिकायाश्च पूर्वरङ्गश्चतुर्विधः' इति ॥

दशरथः किञ्चित्तद्वाचिकामृतपानसंज्ञातर्ह्यस्तत्प्रस्तौति—अहो बहुधेति । बहुधा बहुवारम् । 'सख्याया विषार्थे धा' इति धाप्रत्ययः । अनुशासनमाज्ञा एव । वसि-
प्रवचनस्य राज्ञाविष्कारः कृतः । वसिष्ठ इति दन्त्यमध्यः । वमु तेजस्तवस्यास्तीति स वसुमान् । तस्मादिष्टनि कृते 'विन्मनोः—' इति मनोवकारस्य च लोपे धातुपागम्यणे साधितत्वात् । अत्र एव 'प्रश्नानुवासानुवासानवसिष्ठरसविसोदविस्त्रन्धाः' इति गदासिंहः ।
आध्वर्यमज्ञयो तु श्रेयानुरोधेन वसिष्ठ इति तालव्यशकारो दांशतः । प्रमोदयति हर्षं करोति । अनुशासनमेवाह—मध्यित्पादि । इय मेदिनी पृथिवी विपमैर दुःसाध्यैर । यद्वा अनुपभोग्यमास्ति । कीदृशी । मधुध फेटमधेति द्वन्द्वः । तयोर्दानवेन्द्रयोर्मदमो-
दसायाः- हनेन शोक्षणेन कृणेन वा रिह्या आमगन्धयते अत एवादावभोग्या नरेन्द्रा-
राजानः स्वैर्गोत्रोभिर्धियास्य धूपयित्वा यदेनां पृथिवीमुपभुञ्जते तदा परमुपभुञ्जते, नो-
पेदुपभुञ्जत एव नेत्यर्थः । तथा च भरतोऽपि यशोभिर्धियास्य भुवमुपभुञ्जन्तामिति भावः । तथा शोचन्—'यशोपना हि राजानः' इति । मेदोयोगान्धेदिनीरपुत्रिर्नं नाम । पुत्रोदरादिगारगाधुः । 'स्यान्मेदस्तुं यथा यमा' इत्यमरः । 'विरां स्यादावगन्धि यत्' इत्य-
पि । 'प्लवः स्याच्छात्रे मेहे' इति । 'अधियासो निशमे स्यात्संहरारे धूपनादिभिः' इति मेदिनीवरः । यश.मुगन्धिना कविमन्त्राद्यः । उपभुञ्जत इति 'भुञ्जोऽपवने' इति तत् ।

दशरथः—(सविमर्शस्मितम् !) संखे वामदेव,

तस्याज्ञयैव परिपालयतः प्रजां मे
कर्णोपकण्ठपलितंकरणी जरेयम् ।
यद्गर्भरूपमिव मामनुशास्ति सर्व-

मद्यापि तन्मयि गुरुर्गुरुपक्षपातः ॥ १५ ॥

वामदेवः—महाराज, किमुच्यते । समानवृत्तेरपि कचिदेव कस्य-
चित्तारामैत्रकम् । तथाहि स तत्रभवान्

साधारणो रघूणां गुरुर्भवन्नपि विशेषदृष्टिस्ते ।

नामोदयति कमिन्दुः कुमुदं पुनरस्य सर्वस्वम् ॥ १६ ॥

स्मितमीपद्मासः । स्वस्य वसिष्ठाधीनत्वं प्रकटयति—तस्येति । तस्य वसिष्ठस्याज्ञयैव प्रजां
रक्षतो ममेयं कर्णोपकण्ठे कर्णसमीपे पलितंकरणी शौङ्ग्यकारिणी जरा । उपस्थितेति
शेषः । उपकण्ठः समीपम् । 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्ण-' इत्याद्यमरः । पलितंकरणीत्यत्र
'आश्वसुभग-' इत्यादिना ख्युन् । 'अर्शद्विपदजन्तस्य-' इति मुम् । 'टिड्ढाणञ्-' इत्यादिना
टीप् । 'पलितं जरसा शौङ्ग्यम्' इत्यमरः । पलितं क्रियते यथा सा पलितंकरणी । स्वस्मि-
न्वसिष्ठस्य श्रेहाधिपत्यं द्रढयितुमाह—यद्गर्भरूपमिति । यदद्यापि बृहत्स्वेऽपि सति
गर्भरूपमिवातिवालकमिव युवानमिव वा यथाकर्तव्यमनुशास्त्वुपदिशति । तत्तस्माद्गु-
रेर्वसिष्ठस्य मयि पक्षपातोऽनुपद्रोहो गुरुरतिशयितः । तथा च वसिष्ठादेशो मयावश्यं
कर्तव्य इति भावः । दशरथस्तु संस्कृतवाची । तदाहुः—'देवानां भूपतीनां च मयि-
वानां पुरोधसाम् । अमात्यवणिगादीनां पाठ्यमिच्छन्ति संस्कृतम्' इति । 'वालके तरु-
णेऽपि स्याद्गर्भरूपः' इति विश्वः । 'गुरुर्महति पित्रादावुपदेशकृति स्मृतः' इति च । का-
कुत्स्थकुलसाधारणोऽपि वसिष्ठस्त्वय्येवानुरक्त इति बोधयितुमाह—समानवृत्तेरपि ।
समानवृत्तेस्तुल्यव्यपारस्य तारामैत्रकं स्वमाधिको चक्षुःप्रीतिः । यद्वा नक्षत्रयोगकृता
मैत्री । कचिदेव, न सर्वत्र । 'अक्षिपुण्यां च नक्षत्रे तारोक्ता वालियोपिति' इति विश्वः ।
'तारामैत्रकमिति 'द्वन्द्वमनोशादिभ्यश्च' इति वुम् । प्रकृते तदुपपादयति—साधारण
इति । रघूणां रघोरपत्यानां साधारणो गुरुर्भवन्नपि वसिष्ठस्तत्रकृते विशेषदृष्टिः ।
त्यव्यत्यन्तमनुरक्त इत्यर्थः । अत्र दशान्तद्वारोपपत्तिमाह—इन्दुधन्द्रः कः नानन्दयति,
अपि तु बहुरामेय । अस्य धन्द्रस्य पुनः कुमुदं सर्वस्वं सर्वस्वम् । यद्यपि पठनामान-
न्दरायो भवति धन्द्रस्तथापि कुमुदस्यान्यन्तमिति भावः । प्रतिवस्तुपमादमलवारः ।
यदाट इदी—यस्तु किञ्चिदुपन्यस्य समानात्तात्पर्यमनः । साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रति-

दशरथः—वामदेव, मम हि गुरुवचनश्रवणतृष्णामङ्कुशीकरोति श्रोत्रवृत्तिरिन्द्रियान्तरानुसारिणो हृदयमहागजस्य । तत्र किञ्चिदपरमवशिष्यते ।

वामदेवः—महाराज, निःशेषमभिहितम् । इमां तु सर्वसंदेशसंग्रहकारिकां कारिकामतिप्रयत्नेन भगवान्भवन्तमनुस्मारयति ।

दशरथः—(सादरम् ।) अवहितोऽस्मि । किंमाज्ञापयति ।

वामदेवः—

हुतमिष्टं च तप्तं च धर्मश्रायं कुलस्य ते ।

गृहात्प्रतिनिवर्तन्ते पूर्णकामा यदर्धिनः ॥ १७ ॥

दशरथः—(सहर्षम् ।) सुष्टु शिरसि कृतमाचार्यवचनम् । किं च ।

वस्तूपमा मता' । मम हीत्यादि । मम हृदयस्य मनसः श्रोत्रवृत्तिः श्रवणव्यापारो गुरुवचनश्रवणतृष्णामभिलाषमङ्कुशीकरोति । अङ्कुशं कृत्वा मन आकृष्यतीत्यर्थः । कीदृशस्य मनसः । इन्द्रियान्तरानुसारिण इन्द्रियान्तरानुसरणशीलस्यापि मनसः सकलेन्द्रियसंघशालित्वात्तृष्णा मच्चित्तमिन्द्रियान्तरादाच्छिद्य श्रोत्रलग्नं करोतीति भावः । 'हि देताववधारणे' इति । अवशिष्यत इत्यत्र 'शिष्य विशेषणे' कर्मणि लट् । यद्वा 'शास इदद्दहलोः' इतीत्वम् । संग्रहः सक्षेपः । कारिका श्लोकः । 'कारिका तु कृती श्लोके' इति विश्वः । अनुस्मारयत्यवगमयति । न केवल मनुस्मृत्यादेव त्वयैवं वक्ष्यमाणं कर्तव्यं किन्तु भवत्कुलायातोऽप्ययं धर्म इत्याह—हुनमित्यादि । हुतं होमः । देवतोद्देशेन वदन्पादौ हविस्त्वागः । इष्टमिष्टोप्रादि । तप्तं तपः । अयं तपवशास्य धर्मः स्वभावः । यद्यार्धिनः प्रार्थकाः पूर्णकामाः संपूर्णच्छाः सन्तस्तत्र गृहात्प्रतिनिवर्तन्ते प्रतिनिवृत्ता भवन्ति । सोऽपि भवत्कुलधर्म एव । अनेन रामप्रार्थनासाफल्यं सूचितम् । 'अग्निहोत्रं तपर्धेय वेदाभ्यासस्त्रयैश्च । आनिष्यं वैश्वदेवं च इष्टमिष्यमिधीयते' इति स्मृतिः । 'कामः पुंसि स्मरेच्छयोः' इति शाश्वतः । 'सुष्टु प्रशंसने' इत्यमरः । हुनमित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यं त्रिषीमून् रामचन्द्रप्रदानजन्यविभेजजन्यदुःखाविमर्षनात्मामान्यतो' वसिष्ठानुशासनत्वेन हर्षमाविष्करोति—अहमदित्यादि । अयं तपिः सूर्यः अनुभूजां देवानामायः प्रथमः । धेष्ट इति दावत् । अहमर्षोऽहमहसरो रपुंसोऽहः । यद्वा देवानामायो रसिष्यास्मट्रोपमहसरोऽतिमहावयान् ।

१. 'अङ्कुशवति' इति पुस्तकान्तरपाठः. २. 'तत्रिभ्यपरमसंशयने'; 'तप्त किञ्चिदवशिष्यते' इति पाठः. ३. 'किंमाज्ञापयन्ति गुरुव इति' इति पाठान्तरम्.

अस्मद्गोत्रमहत्तरः ऋतुभुजामद्यायमाद्यो रवि-

र्यज्वानो वयमद्य ते' भगवती भूरद्य राजन्वती ।

अद्य स्वं बहुमन्यते सहचरैरस्माभिराखण्डलो

येनैतावदरुन्धतीपतिरपि स्वेनानुगृह्णाति नः ॥ १८ ॥

वामदेवः—राजर्षे, सहजानुभावगम्भीरमहिमानो यूयमेव तादृशाय यशसे । वयं तु केवलमुपदेष्टारः ।

उन्मुद्रयति हि कुमुदाकरमशरन्निशानिशातनिस्तुपोऽपि तुपारकिरणः ।

स पुनः किमुच्यते भगवान्द्वितीयपरमेष्ठी वसिष्ठः ॥ १९ ॥

अद्य ते प्रसिद्धा वयं यज्वानो याज्ञिकाः । अद्य भूः पृथ्वी राजन्वती प्रकृष्टराजयुक्ता । अद्याखण्डल इन्द्रोऽस्माभिः सहचरैः स्वमात्मानं बहु यथा स्यादेवं मन्यतेऽत्युत्कृष्टं जानाति । येन हेतुनारुन्धतीपतिरपि वसिष्ठोऽपि स्वेनात्मना नोऽस्मानेतावदर्धम् । यद्वा-
नुग्रहस्वरूपक्रियाविशेषणम् । अनुगृह्णाति । यज्वान इत्यत्र 'सुयजोर्द्विनिप्' । राजन्वतीत्यत्र 'रा-
जन्वान्सौराज्ये' इति निपातनाञ्जलोपाभावो बल च । 'उगितश्च' इति ङीप् । अनुगृह्णाती-
त्यत्र 'ऋवर्णाश्च' इति णत्वम् । 'वर्हिर्मुखाः ऋतुभुजः' इत्यमरः । 'यज्वा तु विधिनेष्टवान्' ।
'सुराज्ञि देशे राजन्वान्' इत्यपि । 'गोत्रं नाम्नि कुलेपि च' इति विश्वः । 'आखण्डलः सह-
साक्षः' इत्यमरः । अनुभावः प्रभावः । तादृशाय यशसे । अलमित्यध्याहार्यम् । वयं वसि-
प्रादयः । केवलं यशसे यशोर्यमुपदेष्टारः । वसिष्ठादिद्यर्थानुष्ठानार्थं वसिष्ठस्यैवाप्तत्वं द्र-
ढयितुमाह—उन्मुद्रयतीति । शरदो निशा रात्रिस्तया निशातस्तेजितः । प्रसञ्जीकृत
इति यावत् । अत एव निस्तुपो मेघाद्यनावृतः । निर्मल इति यावत् । शरन्निशानिशात-
निस्तुप इति समासः । पश्चात्पश्चात् समासेऽशरन्निशानिशातनिस्तुपोऽपि तुपारकिरणः
शीतरश्मिः कुमुदाकरं कैरवसमूहं कैरवस्थानं वा उन्मुद्रयति प्रकाशयति । शरदशुक्रपक्षे
कुमुदप्रबोधवर्णनमिति कविसंप्रदायः । स पुनर्वसिष्ठो द्वितीयपरमेष्ठी द्वितीयत्रशा किमुच्यते ।
अपि तु स सर्वोधिकोऽवश्यं कुमुदाकरं प्रकाशयत्येव । कोः पृथिव्या मुद्धर्षः कुमुत्,
तस्या आकरः स्थानं दशरथस्तम् । कौदशो वसिष्ठः । शरत्संवत्सरस्तस्य निशायां निशातः
प्रमुद्धः शरन्निशानिशातः, न शरन्निशानिशातोऽशरन्निशानिशातः । ध्यानाभयत्वात् । ततो
निस्तुपो निर्मलः । पापशून्यत्वात् । द्वयोः कर्मधारयः । इदं तु कुमुदाकरं नाम वृत्तम् ।
'एकादशभिर्घर्णैरष्टादशभिः क्रमाद्गुर्मा पादौ । तत्कुमुदाकरवृत्तं चरमां तु दशाक्षरी यस्य' ।
द्वितीयपाठे छन्दोविरोधधिन्यः । 'आकरः श्रेष्ठनिवहानुत्पत्तिस्थानमाकरे' इति

१. 'नो भगवती' इति पाठान्तरम्. २. 'केवलमुपदेष्टारो वयम्'; 'केवलं वयमु-
पदेष्टारः' इति पाठान्तरम्.

अपि च ।

इदं वो याज्यानामुदितमुदितं यत्कुलमभू-

द्यदिष्टं वा कुर्वन्नकृत सगरः पूर्तमुदधिम् ।

असौ पूर्वेपां ते सुचरितपताका यदमर-

स्त्रवन्ती कृत्स्नोऽयं त्रिभुवनगुरोस्तस्य विभवः ॥ २० ॥

किं च ।

कौशिकस्वीकृतस्यापि यदाज्ञातिक्रमाद्भूत् ।

त्रिशङ्कोरुपभोगाय न द्यौरपि न भूरपि ॥ २१ ॥

धरणिः । निशातेति 'शो तनूकरणे' क्तः । 'परमेष्ठी पितामहः' इत्यमरः । वसिष्ठ इति पदेन तेजस्वित्वमुक्तम् । ननु वसिष्ठस्य द्वितीयपरमेष्ठित्वेऽपि किमायातमस्माकमिति दशरथवचनमाशङ्कथाह—इदमिति । अयं कृत्स्नः सकलस्तस्य त्रिभुवनगुरोस्त्रिलोकोमान्यस्य वसिष्ठस्य विभवः प्रभावः । किमित्याह—वो युष्माकं याज्यानां कुलमिदमुदितमत्यर्थं प्रथितम् । यद्वा उदितमुदययुक्तम् । मुदितं हृष्टम् । पश्चात्कर्मधारयः । अमुदिति भूतसामान्यविवक्षायां लुङ् । यच्च इष्टं यागं कुर्वन्सगरो राजा यदधि समुद्रं पूर्तं स्वातमकृतं कृतवान् । यच्चासावमरस्त्रवन्ती देववदी गङ्गा तत्र पूर्वेपां भगीरथस्य सुचरितपताका । शोभनव्यापारवैजयन्तीत्यर्थः । तथा च वसिष्ठादेशः सर्वथा फलव्य इति भावः । 'पूर्ते त्रिषु पूरिते स्यात्क्रीड स्वतादिकं मतम्' इति मेदिनीकरः । 'पताका वैजयन्ती च' इति च । 'स्त्रवन्ती निम्नगापगा' इत्यमरः । 'पुंभूञि पूर्वज्ञेषु स्यात्पूर्वैः प्रागाद्ययोस्त्रिषु' इति धरणिः । एतावतापि तस्याशान्यथाकरणे त्रिशङ्कुदृष्टान्तेन प्राप्तयन्कौशिकप्रवेशसूचनामाह—किं चेति । यस्य वसिष्ठस्याज्ञातिक्रमात्कौशिकस्वीकृतस्यापि विश्वामित्रानुमतस्यापि त्रिशङ्कोरुपभोगार्थम् । तादर्थ्यं चतुर्थी । न द्यौरपि स्वर्गोऽपि, न वा भूः पृथिव्यप्यभूदित्यर्थः । 'पुरा किल त्रिशङ्कुः क्षत्रियो राजा स्वदेहेन स्वर्गं गन्तुकाम इष्टिं कर्तुं वसिष्ठं वृत्तवान् । स तेन परिहृतः । पश्चात्तत्पुत्रांस्तदर्थं वृत्तवान् । तौरपि त्यक्तः । ततः कौशिकमुनिमनुगतं वीक्ष्य चण्डालत्वेनाभिशाप्तः । ततोऽस्यैवं विषस्यापि यशारम्भे देवगणानामामन्त्रणेऽप्यनागमनादन्यथा स्रष्टुं कुर्वन्कौशिको ब्रह्मणा प्रसादितस्त्रिशङ्कुं स्वपुण्यभागेन स्वर्गं प्रेषितवान् । ततश्चाण्डालोऽपि स्वर्गमधिरोहतीत्यनर्द्धतयेन्द्रेण हुंकारकरणस्तस्मात्पातितो द्यावापृथिव्योरन्तराले स्थितः' इति पुराणे व्यक्तम् । 'त्रिशङ्कुर्नां राजभेदे शालभेष्टपदशके । तुल्यकसिंहके म्लेच्छजाती देशान्तरेऽपि च' इति विश्वः । प्रविश्य प्रतीहारीनि । तदभयं तु 'मंधिविमहमंयन्धं नानाचारमुपस्थितम् । निवेदयन्ति याः कार्यं प्रतीहार्यस्तु ता मताः' इति । द्वारमध्यास्त इति 'अधिशी-

(प्रविश्य ।)

प्रतीहारी—जयतु जयतु देवः । देव, भगवान्कौशिको द्वारमध्यास्ते ।

दशरथः—(ससंभ्रमम् ।) किं कौशिकः ।

वामदेवः—अहं तमुपेत्य श्रौतेन विधिना पुरस्कृत्य प्रवेशयामि तपोनिधिम् । (इति प्रतीहार्या सह निष्क्रान्तः ।)

दशरथः—(सहर्षम् ।)

यः क्षत्रदेहं परितक्ष्य टङ्कैस्तपोमयैर्ब्राह्मणमुच्चकार ।

परोरजोभिः स्वगुणैरगाधः स गाधिपुत्रोऽपि गृहानुपैति ॥ २२ ॥

इत्यासां कर्म' इति कर्मसंज्ञा । द्वारि तिष्ठतीत्यर्थः । अनादिद्योऽप्यतिविज्ञतया राजाभि-
प्रायज्ञः प्राह—अहमित्यादि । उपेत्य गत्वा श्रौतेन वेदोक्तेन । पुरस्कृत्येति 'पुरोऽव्यय-
म्' इति नित्ये गतिसंज्ञायां सत्यां ल्यवादेशः । अतिदुष्प्रापस्य प्राप्त्या स्वशुभहेतुतामभि-
ज्ञाय सहर्षं तर्कयन्प्राह—य इत्यादि । स गाधिपुत्रोऽपि कौशिकोऽपि गृहान्गृहमुपै-
त्यायाति । अपिरत्युत्कर्षसूचनाय । स कः । यस्तपोमयैस्तपःप्रचुरैस्तत्प्रकृतिभिर्वा टङ्कैः पा-
पाणदारणैः । 'टांकी' इति प्रसिद्धेः । क्षत्रदेहं क्षत्रियशरीरं परितक्ष्य तनूकृत्य । खण्डीकृत्येति
यावत् । ब्राह्मणशरीरं ब्राह्मणजातिसवद्धमुच्चकार कृतवान् । परोरजोभी रजसः परैः
सात्त्विकैः । जात्याख्यायां बहुवचनम् । 'पारस्करप्रभृतीनां च' इति सुट् निपातितः ।
यद्वा रजोगुण आयो गुणस्तस्मात्परे ये सात्त्विकास्तामसाश्च तत्स्वरूपैः स्वगुणैरगाधो
गभीरः । सात्त्विकतामसगुणसद्भावात्कौशिकस्यानुग्रहयोग्यता क्रोधशालिता च प्रका-
शिता । परोरजस इति सुप्मुपेति समासः । परितक्ष्येति 'तक्ष त्वक्ष तनूकरणे' ल्यप् ।
ब्राह्मणमिति जातिपरम् । तेन ब्रह्मण इदं ब्राह्मणमित्यणि कृते 'ब्राह्मोऽजाती' इति टि-
लोपो न भवति । यद्यपि विशुद्धमातापितृयोनिजस्य ब्राह्मणत्वमिति सर्वतान्त्रिकसिद्धं
तथापि क्षत्रियजातस्य परशुरामस्य योजनगन्धाजातस्य व्यासस्य च ब्राह्मण्यं तपःप्रभा-
याद्यथा तथास्यापीत्यदोषः । अचिन्सो हि तपःप्रभावः । को हि सागरमगस्त्य इव पिबे-
दिति । 'गृहाः पुंसि च भूच्येव' इत्यमरः । 'टङ्कैः पापाणदारणः' इति च । 'रजोगुणे
रजो रेणुः' इति विश्वः । 'अगाधमतलस्पर्शीम्' इति । तपोमयेत्यत्र 'तत्प्रकृतवचने मयट्' ।
विश्वामित्र इत्यत्र विश्वस्य मित्रं विश्वामित्रः । 'मित्रे चर्षां' इति दीर्घः । तथा च पुं-
लिङ्गोऽपि मित्राच्च् इत्यवधेयम् । यद्वा विश्वं मित्रं यस्य पूर्ववहीष्टत्वम् । 'कश्चित्कामप्र-
वेदने' । काममपेक्षित निवेदयेत्यर्थः । कुशली कुशलमुक्त इति । ज्योनिरिव ज्योतिः

१. 'प्रतीहारः' इति पाठान्तरम्. २. 'जयति जयति देवः'; 'जयतु देवः' इति पाठान्तरम्. ३. 'किं कौशिकः' इत्यस्मादभे केयुचित्युस्तकेषु 'प्रतीहारः—अथ किम्' इत्यधिकं दृश्यते. ४. 'प्रतीहारेण सह' इति मूलपुस्तकेषु पाठः.

(ततः प्रविशति वामदेवोपदिश्यमानवर्त्मो विश्वामित्रः ।)

विश्वामित्रः—सखे वामदेव, त्वमधुनैव वसिष्ठाश्रमादागतोऽसि ।
कञ्चित्कुशली तावदरुन्धतीनाम्ना पतिव्रतामयेन ज्योतिषा सहचरि-
तधर्मा तत्रभवान्मैत्रावरुणिः ।

वामदेवः—विशेषेण पुनरद्य याज्यकुलमुपतिष्ठमाने चिरंतनप्रणयि-
नि कौशिके ।

विश्वामित्रः—सखे वामदेव, चिरेण दशरथो द्रष्टव्य इति सर्वमनो-
स्थानामुपरि वर्तामहे ।

वामदेवः—(सविनयम् ।) भगवन्कुशिकनन्दन, धन्यः खल्वयं राजा
सावित्रो यमेवमनुरुध्यन्ते भवन्तोऽपि ।

विश्वामित्रः—सखे, धन्य एवायम् ।

नमन्नृपतिमण्डलीमुकुटचन्द्रिकादुर्दिन-

स्फुरच्चरणपल्लवप्रतिपदोक्तदोःसंपदा ।

अनेन ससृजेतरां तुरगमेधमुक्तभ्रम-

तुरंगसुरचन्द्रकप्रकरदन्तुरा मेदिनी ॥ २३ ॥

पतिव्रतात्वम् । सहचरितधर्मैति । 'धर्मोदनिच्केवलात्' इत्यनिच्समासान्तः । मैत्रावरु-
णिर्वसिष्ठः । अर्थतः स्तुवन्नाह—विशेषेणेत्यादि । याज्यकुलमुपतिष्ठमाने यजमानगृहं ल-
ब्धुमिच्छति । 'वा लिप्सायाम्' इति तट् । चिरंतनप्रणयिनि पूर्वप्रेमवति । 'सायचिरम्—'
इति ट्युः, तुट् च । 'प्रियमुहदि' इति पाठे प्रियः प्रीतः । 'इगुपधज्ञाप्रोक्तिरः कः' इति
कः । मुहच्छोभन हन्मनो यस्य । पश्चात्कर्मधारयः । कौशिक इत्यत्र 'यस्य च भा-
वेन भावलक्षणम्' इति सप्तमी । अनुदध्यन्ते कामयन्ते । 'अनुरुध कामे' इत्यस्मात् द्यन्
दैवादिकः । सावित्रः सवितुरपत्यम् । धन्यः कथमयमित्यत आह—नमदित्यादि ।
अनेन राजा दशरथेन मेदिनी पृथिवी तुरगमेधोऽथमेधो यज्ञस्तदर्थं त्यक्तोऽनन्तरं भ्रम-
न्यस्तुरंगोऽश्वस्तस्य यः सुरचन्द्रकप्रकरचन्द्रकलाकारसुरसमुहस्तेन दन्तुरा निम्नोन्नता
सद्यजेतरामत्यर्थेन स्रष्टा । कर्मणि लिट् । 'तिट्थ' इति तरप् । 'किमेत्तिट्थ्ययघादाम्ब्र-
व्यपकर्षे' इत्यामुः । कीदृशेन । नमन्ती या राजमण्डली । 'मण्डलं त्रिषु' इत्यमरः । तस्या

१. 'वामदेव' इत्यस्मादग्रे 'कथय' इत्यधिक क्वचित्. २. 'विश्वामित्रे' इति पाठान्तरम्.
३. 'भगवन्तोऽपि' इति पाठान्तरम्.

(पुरोऽवलोक्य सहर्षम् ।)

चिरादक्ष्णोर्जाड्यं शमयति समस्तासुरवधू-
कचाकृष्टिक्रीडाप्रसभमुभगंभावुकभुजः ।
त्रिलोकीजह्वालोज्ज्वलसहजतेजा मनुकुल-
प्रसूतिः सुत्राम्णो विजयसहकृत्वा दशरथः ॥ २४ ॥

सखे वामदेव, इयमनेन पीयूषतुपारसीकरासारवर्षिणी सुजनसंवाद-
कौतुकमेघलेखा पौरस्त्येनेव मरुता लोकनाथेन सहस्रशिखरीक्रियते ।

या मुकुटचन्द्रिका शिरोलंकारज्योत्स्ना तथा यदुद्दिनमिव दुर्दिनं तेन स्फुरन्यध्वरणपल्ल-
वस्तेन प्रतिपद पदे पदे स्थाने स्थाने उक्ता कथिता दोःसंपद्वाहुवलं यस्य तादृशेन ।
यद्वा प्रतिपदोक्त व्यक्तोदितम् । यद्वा प्रतिपदोक्त कण्ठोक्तम् । 'चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना'
इत्यमरः । 'मेघच्छभ्रेऽङ्कि दुर्दिनम्' इति च । 'दोर्दोषा च भुजा भुजः' इत्यपि । 'दन्तुरस्तु-
न्नतदन्ते तथोन्नतनतेऽपि च' इति मेदिनीकरः । इदानीमस्य शूरत्वं प्रकटयन्नाह—**चि-
रादिति** । अयं दशरथोऽक्ष्णोश्चक्षुषोर्जाड्यं जडतां विषयाप्राहकत्वं शमयति । उत्फु-
ल्लनेत्रतामातनुत इत्यर्थः । समस्तदैत्यलोकचाकृष्टिः केशाकर्षणं सैव क्रीडा तथा प्रसभं
हठेन सुभगभावुको मनोहरीभूतो भुजो बाहुयस्य । तथा त्रयाणां लोकानां समाहार-
खिलोकी तत्र जह्वालमतिशीघ्रं यदुज्ज्वलं साहजिकं तेजस्तयस्यास्ति सः । सु-
त्राम्ण इन्द्रस्य विजयसहकृत्वा विजयसहकारी । द्वितीयः । सुभगंभावुक इत्यत्र असु-
भगः सुभगो भवतीति 'कर्तारि भुवः खिण्णुच्लुकर्ज' इति खुकञ् । 'अर्शद्विपदजन्त-
स्य—' इति मुम् । जह्वाल इत्यत्र 'प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्' इति लच् । 'जह्वाल-
ोऽतिज्वस्तुल्यौ' इत्यमरः । 'सुत्रामा गौत्रभिद्वञ्जी' इति च । सहकृत्वेति सह करोतीत्यर्थे
'सहे च' इति कनिप् । **इयमनेनेति** । इयं सुजनानां महतां यः संवादो मिथोभाषणं
तत्र यत्कौतुकं तदेव मेघलेखा मेघश्रेणी । पौरस्त्येन प्राचीभवेन । यद्वा पुरःस्थितेन ।
मरुतेव मरुता देवेनेव लोकनाथेन दशरथेन सहस्रशिखरीक्रियते । विस्तीर्णा क्रियत इ-
त्यर्थः । अन्यापि च मेघलेखा मरुता वायुना विस्तीर्यते । 'शिखरं शैलवृक्षाप्रविस्तारेष्वपि
दृश्यते' इति विश्वः । यद्वा यद्यमेतादृशो मित्रं तत्कथमतिचिरेणास्य दर्शनं क्रियत
इति वामदेववचनमाशङ्क्य चिरदर्शने निमित्तमाह—**इयमनेनेति** । अनेन लोकनाथेन द-
शरथेन यः सुजनसंवादस्तज्जन्यं यत्कौतुकं तदेव मेघलेखा मेघश्रेणी पौरस्त्येन पूर्वदिगी-
शेन मरुता देवेनेन्द्रेण सह सहस्रशिखरीक्रियते । तथा च क्षणमप्येनमिन्द्रो न श्यजतीति
भावः । कीदृशी । पीयूषमेव यत्तुपारं हिमं तस्य सीकरोऽभ्युरुणास्तस्यासारो धारा-
संपातस्तर्द्धीषणो । अमृतवर्षिणीत्यर्थः । अन्यापि मेघलेखा तुपारासारवर्षिणी पौरस्त्येन
मरुता पूर्वगतेन सहस्रशिखरीक्रियत इतस्ततः क्षिप्यत इति ध्वनिः । पौरस्त्येनेत्यत्र

चामदेवः—भगवन्, अद्य खलु दिलीपकुलकुशलकर्मकल्पलतानामङ्कुरान्यिभिरुदीर्यन्ते किसलयानि । यदत्रभवानपि त्रिभुवनसनातनगुरुरेवमस्मै नरेन्द्राय स्पृहयति ।

(इति परिक्रामतः ।)

दशरथः—(सहर्षं ससंभ्रममासनादुत्थायोपष्टय च ।) भगवन्कुशिकनन्दन, ऐश्व्वाकः पङ्क्तिरथोऽभिवाद्यते ।

विश्वामित्रः—स्वस्ति भवते सपरिवाराय ।

(इति सर्वे यथोचितमुपविशन्ति ।)

‘दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्’ । ‘सीकरोऽम्युकणाः स्मृताः’ इत्यमरः । ‘मरुती पवनामती’ इति च । ‘धारासंपात आसारः’ इत्यपि । कुशलकर्माण्येव कल्पलता इति रूपकम् । ‘प्रन्यिर्ना पर्वपक्षी’ इत्यमरः । उदीर्यन्ते प्रकाश्यन्ते । सनातनो नित्यः । नरेन्द्राथेत्यत्र ‘स्पृहेरीप्सितः’ इति संप्रदानता । इश्व्वाकुर्मनुवंशजो राजा । ‘तस्यापत्यम्’ इत्यण् । ‘दाण्डिनायन~’ इत्यादिना टिलोपः । भगवन्निति । ‘आयेंति वृषतिर्विप्रं तथायुष्मन्निति द्विजः । भगवन्नाह राजा तं राजन्निति तपोधनः’ इति भरतः । पङ्क्तिरथ इति पङ्क्तिशब्दो दशसंख्यावाचको लक्षणया दशरथे वर्तते । ‘गुरोर्नाम न गृहीयादात्मनः कृपणस्य च’ इति निषेधाद्दशरथ इति साक्षान्नोक्तम् । ‘पङ्क्तिर्दशाक्षरच्छन्दोदशसंख्यालिपु ख्रियाम्’ इति मेदिनीकारः । स्वस्ति कुशलम् । ‘स्वस्त्याशीः-क्षेमपुण्यादी’ इति विश्वः । भवते इत्यत्र ‘नमःस्वस्ति~’ इत्यादिना चतुर्थी । ‘परिवारः परिजने खड्गकोपेऽपि जङ्गमे’ इति विश्वः । सपरिवारायेति सह परिवारेण वर्तते इति । ‘तेन सहेति तुल्ययोगे’ इति समासः । ‘धोपसर्जनस्य’ इति सहस्य सः । ननु ‘प्रकृत्यादिपि’, ‘अगो वत्सहलेषु’ इत्याशीर्विवक्षायां प्रकृतिभावप्राप्त्या सहभाव एव भवेत्, न तु समाव इति । अत्र केचित् । इहाशीर्विवक्षाया अभावात्स्वस्तीत्यादिना प्रथमस्यैव करणात् । अन्ये त्वाशीर्विवक्षेवात्र, न तु प्रथमः, तेन ‘सहपरिवाराय’ इत्येव पाठः । अनयोदत्तरः पक्षः साधीयानिव । दशरथाभिवादनानन्तरं विश्वामित्रस्याशीर्दानस्यैवोचितत्वात् । अत एव ‘कश्चित्कान्तारमाजाम्’ इत्यादिना प्रथमपूर्वकं दशरथप्रश्नोऽपि संगच्छत इति । अन्यथा प्रधानन्तरमुत्तरदानस्यैवोचितत्वादिति विश्वामित्रस्यागमननिमित्तं विकल्पयन्नाह—कश्चिद्दिनि । कश्चित्कथय कान्तारमाजां महारण्यवासिनां कोऽपि शीवापदः श्वापदकृतः परिभत्रोऽभिमवो भवति यस्माद्धेतोः संप्राप्तोऽसीति सर्वत्र प्रश्ने योज्यम् । यद्वा कान्तारमाजां दुर्गवर्त्मसेविनाम् । दस्यूनामिति यावत् । परिभत्रोऽभि-

दशरथः—(संप्रथमम् ।) भगवन्विश्वामित्र,

कच्चित्कान्तारभाजां भवति परिभवः कोऽपि शौचापदो वा

प्रत्यूहेन क्रतूनां न खलु मखभुजो भुञ्जते वा हवींषि ।

कर्तुं वा कच्चिदन्तर्वसति वसुमतीदक्षिणः सप्ततन्तु-

र्यत्संप्राप्तोऽसि किं वा रघुकुलतपसामीदृशोऽयं विवर्तः ॥ २५ ॥

विश्वामित्रः—(विहस्य ।)

जनयति त्वयि वीर दिशां पतीनपि गृहाङ्गनमात्रकुटुम्बिनः ।

रिपुरिति श्रुतिरेव न वास्तवी प्रतिभयोन्नतिरस्तु कुतस्तु नः ॥ २६ ॥

भवः कोऽप्यनिर्वचनीयोऽस्ति । शौचापदो वाभिभवोऽस्ति । अथवा क्रतूनां यज्ञानां प्रत्यूहेन विघ्नेन मखभुजो देवां हवींषि हवनीयद्रव्यं घृतादि न खलु भुञ्जते न वा भक्षयन्ति खलु । जिज्ञासामाह । अयं नखलुशब्दो वितर्कं वा । वसुमती पृथ्वी दक्षिणा यस्य तादृशः सप्ततन्तुर्यज्ञो वान्तर्मनसि वर्तते । किमर्थमित्यपेक्षायामाह—कर्तुमिति । अत्र कर्तुमित्यस्यापेक्षया यज्ञस्य यद्यपि कर्मत्वं तथा चानभिहिते कर्मणि द्वितीयायां सप्ततन्तुमिति युज्यते । तथापि वसतीति प्रधानक्रियया प्रथमतः पन्धात्तदपेक्षया यज्ञस्य कर्तृत्वेऽभिहिते कर्तरि प्रथमैव भवति । प्रधानक्रियान्वयस्याभ्योहितत्वादित्यवधेयम् । तथा चाचार्यकारिकाप्यत्र—‘यदेवोक्तं विशेषेण तिडा वा यदि वा कृता । विशेषणक्रियानुक्तमप्युक्तं तद्भवेदिति’ । आनीय गुरुः पूज्यते, आमन्त्र्य ब्राह्मणो भोज्यत इत्यस्योदाहरणम् । पृथ्वी दक्षिणं यज्ञं वा कर्तुं मनो चलत इति तात्पर्यम् । किं वा न परिभवः, न वा क्रतुप्रत्यूहः, न वा यज्ञारम्भः, किं च रघुवंशतपसामीदृशः परिणामो यत्त्वमस्मद्गृहमागतोऽस्योति भावः । शुन इव पदमस्येति श्वापदो व्याघ्रः । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति दीर्घः । ‘तस्येदम्’ इत्यणि ‘द्वारादीनां च’ इत्येचि शौचापदमिति रूपम् । ‘शौचापदो वः’ इति पाठे वो गुप्माकं कान्तारभाजामित्यन्वयः । ‘कान्तारोऽष्टी महारण्ये विले दुर्गमवर्त्मनि’ इति मेदिनीकरः । ‘विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः’ इत्यमरः । ‘सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः’ इति च । ‘विवर्तः परिणामे स्यात्’ इति मेदिनीकरः । राममद्रप्राप्तिरूपस्वकार्यसिद्धार्थं दशरथं स्तोतुमुपक्रमते—जनयतीति । इह ‘जनीजूप्’ इति मित्संज्ञा । ‘मितां दृशः’ इति दृशः । हे वीर, दिशां पतीनपि दिक्पालानपि । यद्वा दिशां नराणां पतीभूपतीन् । ‘वंश्येऽप्यनरा दिशः’ इति धरणिः । गृहाङ्गनमात्रकुटुम्बिनो गृहाङ्गनमात्रावस्थापिनः । स्वर्ग्याच्यवरीपाङ्गनावस्थितत्वात् । त्वयि जनयति सति रिपुः शत्रुरिति यास्वनी वस्तुनिष्ठा श्रुतिरेव न धरणमेव न । तुल्यः पुनरर्थे । नोऽस्माकं प्रतिमयं शत्रुप्रभृतिप्राप्तस्तदुप-

अपि च ।

दत्तेन्द्राभयविभ्रमाद्भुतमुजासंभारगम्भीरया
 त्वदृच्या शिथिलीकृतस्त्रिभुवनत्राणाय नारायणः ।
 अन्तस्तोपतुपारसौरभमयश्वासानिलापूरण-
 प्राणोत्तुङ्गमुजंगतल्पमधुना भद्रेण निद्रायते ॥ २७ ॥

तिस्तदुत्थानं कुतोऽस्तु । अपि तु न कुतोऽपीति भावः । मात्रपदेन तेषां किंचित्करत्वं सूचितम् । अत्राङ्गनशब्दो णकारान्त इति केचित्पठन्ति, तदप्रामाणिकम् । न च पृषोदरादिपाठेन गत्वमिति वाच्यम् । पृषोदरादिपाठे प्रमाणाभावात् । तथाविधानुप्रासयमकादेरदर्शनात् । प्रत्युत 'तवर्गपञ्चमोपान्तमङ्गनं केवलं विदुः' इति शब्दभेददर्शनात् । 'अङ्गनं प्राङ्गणे याने कामिन्यामङ्गना मता' इति मेदिनीकारादिकोपे नान्तवर्गे तस्य पाठाच्चेत्यवधेयम् । 'भयंकरं प्रतिभयम्' इत्यमरः । 'प्रतिभयः सभायां वाश्रये प्रतिभयं भये' इति विश्वः । पुनः स्तुतिमाह—दत्तेत्यादि । न भयमभयम्, विभ्रमो विलासः, अद्भुतमाश्चर्यम्, विभ्रमस्याद्भुतं विभ्रमाद्भुतम्, अभयं च विभ्रमाद्भुतं चेत्यभयविभ्रमाद्भुते । इन्द्रेण सह पृष्टीसमासः । दत्ते इन्द्राभयविभ्रमाद्भुते यया भुजया तादृशी च भुजा चेति कर्मधारये 'त्रियाः—' इत्यादिना पुंवद्भावः । तस्याः संभारो धारणं पूर्णत्वं वा तेन गम्भीरयानाकलितस्वरूपया त्वदृच्या त्वदीयशौर्यादिव्यापारेण नारायणस्त्रिभुवनरक्षायै शिथिलीकृतः सन् । उक्तं च—'सृजत्यजो रक्षति शार्ङ्गपाणिः' इति । अन्तस्तोपेणाभ्यन्तरहर्षेण यस्तुपारसौरभमयः शीतलः सुगन्धिश्च तथाविधः श्वासानिलश्चेति समासः । तेनापूरणं पूर्तयस्य प्राणस्य वातविशेषस्य तेनोत्तुङ्ग उच्छ्रितो यो भुजंगः सर्पः स एव तल्पं शयनीयं यथा स्यादेवम् । अधुना संप्रति भद्रेण मुखेन । रक्षाव्याकुलतारहितत्वात् । निद्रायते । निद्रां करोतीत्यर्थः । अयमभिप्रायः—शेषे शेषे भगवान्, सर्पस्य च वायुर्भक्ष्यः, तथा च श्वासानिलमक्षणात्तस्य स्वास्थ्यं उपजायमाने देहस्य समत्वं जातम्, तेन भगवतः मुखेन निद्रा भवतीति । एतेनेन्द्रादीनामभयदातृत्वेनास्मदादीनामभयप्रदातृत्वं भवतामीप्सरामिति भावः । 'तुपारः शीतलः शीतः' इत्यमरः । 'दोर्दोपा च भुजा भुजः' इत्यपि । 'तल्पं तु शयनीयं स्यात्' इति धरणिः । निद्रायत इति 'कर्तुः क्यङ्' इति क्यङ् । सवैलक्षमिति । वैलक्षं संकोचः । त्रिभुवनशिरोलंकारमूर्तोऽपि मामयं विश्वामिभ्रः केशवेन्द्राभ्यामर्हणीयाभ्यामुत्कर्षयतीत्यत्राश्रवणश्र-

१. इहाङ्गपपदेऽनुविधायकाभावाण्णत्वधुतिरयुक्ता. पृषोदरादित्वाण्णत्वमित्यपि वचो-
 -ऽमूलकमेव. प्रत्युत 'अङ्गनं प्राङ्गणे जाले कामिन्यामङ्गना मता' इति विश्वादिकोपात्
 'तवर्गपञ्चमोपान्तमङ्गनं केवलम्' इति शब्दप्रकाशाच्च नान्तत्वमेवेत्यवधेयमिति मालती-
 माघवटीकायां प्रथमाङ्के जगद्धरः.

दशरथः—(सवैलक्ष्मिमतम् ।) भगवन्विश्वामित्र, अभ्यमित्रिणस्य तत्र-
भवतः सुनासीरस्य नासीरपूरकेण पदातिपरमाणुना मयापि कदाचिदुद्धृतं
धनुर्यन्मूलोऽयमलीकलोकप्रवादो भवन्तमप्याप्याययति ।

विश्वामित्रः—(सोत्साहस्मितम् ।) सखे,

त्रैलोक्याभयलग्नेन भवता वीरेण विस्मारित-

स्तज्जीमूतमुहूर्तमण्डनधनुःपाण्डित्यमाखण्डलः ।

किं चाजस्रमखापितेन हविषा संफुल्लमांसोच्छ्रित-

त्सर्वाङ्गीणवलीविलुप्तनयनव्यूहः कथं वर्तते ॥ २८ ॥

वण्योरप्यतौचित्यमित्युभयतः पादा रज्जुरिति भावः । अत्र तावत्प्रथमपाशमपासयितुं
स्मितमिति । 'सोत्सासः स मनास्मितम्' इत्यमरः । 'अलक्ष्यदशनद्वारं स्मितमिच्छन्ति
मूरयः' इति भरतः । द्वितीयपाशमपासयन्नाह—अभ्यमित्रिणस्येत्यादि । अभ्यमित्रि-
णस्य शत्रोरलमभिमुखं गच्छतः । 'अभ्यमित्राच्छ घ' इति चकारात्त्वः । 'यो गच्छ-
त्यलं विद्विषतः प्रति । सोऽभ्यमित्र्योऽत्यमित्रोयोऽप्यभ्यमित्रिणः' इत्यमरः । सुनासी-
रस्येन्द्रस्य । 'सुनासीरः पुरुहूतः पुरंदरः' इत्यमरः । 'नासीरोऽप्रगन्तरि' इति विश्वः ।
पदातिषु मध्ये परमाणुरतिलघुः । 'अलीकं त्वप्रियेऽनृते' इत्यमरः । प्रवादोऽत्र प्रकृत्यवचनम् ।
आप्याययति वृत्तं करोति । 'आप्यायी वृद्धौ' । णिचि कृते रूपम् । अयमेतादृशोऽप्य-
त्यन्तं शतमखपक्षपाती, तस्मादवश्यमध्वररक्षक इत्यभिप्रायादाह—सोत्साहमिति ।
तत्फलितमस्मदायासेनेति भावः । स्वोद्देश्यसिद्धये वारं वारं स्तुतिपूर्वकमुत्तरलयति—
त्रैलोक्येति । भवता वीरेणेति सहेतुकं विशेषणम् । आखण्डल इन्द्रः । जीमूते मेघे
मुहूर्तमल्पकालं मण्डनमाभरणं यदनुस्तस्य पाण्डित्यं कौशलं विस्मारितस्त्याजितः । त्रै-
लोक्यस्याभयलग्नेनाभयप्रतिभुवा । किं च स इन्द्रः कथं वर्तते । फटफटया तिप्रति ।
तदभावे हेतुमाह—अजघेत्यादि । अनवरतमखापितेन यज्ञदत्तेन हविषा घृतादिना
संफुल्लं प्रवृद्धं यन्मांसम् । देवानां हविर्भुक्त्वात् । तेनोत्सन्नयुद्धच्छन्ती या सर्वाङ्गीणा
सर्वाङ्गव्यापिनी यली त्रिपली तथा विलुप्त आच्छादितो नयनव्यूहो लोचनसमूहो यस्य
स तथा । सर्वाङ्गीणेति तन्माप्रोतीत्येवं 'तत्सर्वादेः' इति सः । 'घनजीमूतमुदिग—' इत्य-
मरः । 'आखण्डलः सदृशक्षः' इति च । 'व्यूहस्तर्कसमूहयोः' इति विश्वः । वामेदयो वि-
श्वामित्रवाक्यं द्रष्टयितुं दशरथं प्रोत्साहयति—यथाहेत्यादि । भूकरवप इति दशरथस्य
नामान्तरम् । अनेकधेयस्य 'संख्याया विषये पा' इति धा । गुपमांया देवम-

१. 'सोत्सासस्मितम्' इति पाठान्तरम्. २. 'सरो' इत्यस्मादमे 'दशरथ' इत्यधिकं
पाठान्तरम्.

वामदेवः—महाराज भूकश्यप, यथाह भगवान्कौशिकः । स्वयमने-
कथा सुवर्मायामध्यक्षीरुतमहमपि ब्रवीमि ।

त्वय्यर्धासनभाजि किंनरगणोद्गीतैर्भवद्विक्रमै-

रन्तःसंभृतमत्सरोऽपि भगवानाकारगुप्तौ कृती ।

उन्मीलद्भवदीयदक्षिणभुजारोमाञ्चविद्धोचर-

द्राप्यैरेव विलोचनैरभिनयत्यानन्दमाखण्डलः ॥ २९ ॥

दशरथः—(सस्मितम् ।) वामदेव, त्वमपि भगवन्तं गाधिनन्दनम-

नुप्रविष्टोऽसि ।

एतस्मै समराङ्गनप्रणयिने तिष्ठेत कः प्रज्वल-

द्दम्भोलिद्युतिमण्डलोद्भूटभुजस्तम्भाय जम्भारये ।

निर्यद्विर्विहिरेप रोपदहनज्योतिःस्फुलिङ्गैरिव

स्वै रज्यद्भिरपीक्षणैः समतनोदाग्नेयमखं द्विपाम् ॥ ३० ॥

भायाम् । 'स्यात्सुधर्मा देवसभा' इत्यमरः । अध्यक्षं प्रत्यक्षम् । त्वयोति । त्वय्य-
र्धासनभाज्यर्धासन उपविष्टे सति, आखण्डल इन्द्रो विलोचनैरेवानन्दं हृषि-
मभिनयति प्रकाशयति । कीदृशः । किंनरगणरुद्गीतैर्भवत्पराक्रमरन्तरभ्यन्तरे
संभृत उद्भिन्नो मत्सरो मात्सर्यं पराभ्युदयासहिष्णुता यस्य सः । स्वपराक्रमाति-
रिक्तत्वत्पराक्रमश्रवणात् । आकारगुप्तौ बाह्यविकारगोपनक्रियायां कृती कुशलः ।
दशरथो मत्क्रोधं मा जानात्वित्याशयात् । लोचनैः कीदृशैः । उन्मीलयो भवदीय-
दक्षिणभुजारोमाञ्चः । स्वपराक्रमश्रवणात् । तेन रोमाञ्चेन विद्धा वेधिता अत एवो-
चरन्त उद्गच्छन्तो वाष्पा येषु तैः । अधुणः पूर्वावस्था वाष्पः । 'मत्सरो मक्षिकायां
स्यान्मात्सर्यक्रोधयोः पुमान्' इति मेदिनीकरः । 'विद्धं स्याद्वेधिते क्षिप्तं' इति च । अ-
नुप्रविष्टो मिलितः । एतस्मा इति । एतस्मै जम्भारय इन्द्राय कस्तिष्ठेत क आत्मानं
प्रकाशयेत् । अपि तु न कोऽपि । 'प्रकाशनस्येयाख्ययोश्च' इति तद् । 'भ्राघहुद्-' इति
संप्रदानता । समराङ्गनप्रणयिने सद्गुणमाङ्गनसाधवे । प्रज्वलन्त्यो दम्भोलिर्वज्रं तस्य यु-
तिमण्डलेन तेजःसमूहेनोद्भूटः ख्यातो भुजस्तम्भो यस्य तस्मै । सद्गुणमाङ्गने शत्रोरनव-
स्थाने हेतुमाह—निर्यद्विरिति । एष इन्द्रो द्विपां शत्रूणामाग्नेयमखं समतनोद्विस्ता-
रितवान् । कः । स्वै रज्यद्भिरपि स्वयं रक्तोभवद्भिरपि लोचनैः । 'कुपिरजोः प्राचां श्यन्

१. 'वामदेवः' इत्यस्मादग्ने 'विहस्य' इत्याधिकं क्वचित्. २. 'यथाह' इति पाठान्तरम्.
३. 'बन्धोचरत्' इति पाठान्तरम्. ४. 'सखे वामदेवः' इति क्वचित्.

विश्वामित्रः—(सगौरवं दशरथबाहुर्मांशुशन् ।) राजर्षे वसिष्ठशिष्ये,

संतुतोऽयं यदि तव भुजच्छायया संप्रतीन्द्रो
निर्विघ्नश्रीरियमभिनवा कीदृशी ते प्रशस्तिः ।

इक्ष्वाकूणां लिखितपठिता स्वर्वधूगण्डपीठ-

क्रीडापत्रप्रकरमंकरीपांशुपाल्यं हि वृत्तिः ॥ ३१ ॥

दशरथः—भगवन्सर्वाद्भुतनिधे, भगवन्तमनुगन्तुमुक्तिप्रत्युक्तिकया के
वयम् । एवं किल त्रिंशद्भुसंकीर्तनोपाख्यानपारदृश्वानः पौराणिकाः
कथयन्ति ।

त्रासोत्कम्पत्रिदशपरिपन्मौलिमाणिक्यमाला-

बालादित्यप्रकरकिरणस्मेरपादारविन्दे ।

प्राचीमेतां भुवनरचनामन्यथा निर्मिमाणे

कार्पण्योक्तीस्त्वयि रचितवानन्तरायं महेन्द्रः ॥ ३२ ॥

परस्मैपदं च' । कीदृशीः । बह्विर्निर्यद्भिर्बहिर्निर्गच्छद्भिः । रोर्षेदहनस्येति रूपकम् । ज्योतिः-
स्फुल्लङ्घिः । ज्योतिर्धुक्तामिच्छणरिवेत्यर्थः । 'त्रिषु स्फुल्लङ्घोऽमिकणः' इत्यमरः । 'दम्भो-
लिरशनिर्द्वयोः' इति च । अग्रेरिदमाभेयम् । 'सर्वत्रामिकलिभ्यां ढक्' । आमृशन्स्युशन् ।
विश्वामित्रो राजर्षित्वं द्रष्टयितुं वसिष्ठशिष्येति संबोधनमाह । संतुतोऽयमिति । तय
भुजच्छायया भुजाश्रयेण भुजलक्ष्या वा निर्विघ्नश्रीः संप्रतीदानो यद्ययमिन्द्रः संतुतः सं-
पन्नस्तदेयं तव कीदृशी नूतनाभिनवा प्रशस्तिः स्तुतिः । अपि तु न कापि । प्रशस्ते-
रप्राशस्त्ये षीजमाह—हि यत इक्ष्वाकूणां रघूणां स्वर्वधूनां देवस्त्रीणां यो गण्डपीठेषु
क्रीडापत्रप्रकरः पञ्चावलीसमूहस्तत्र मङ्करी जलजन्तुविभेष्वी तस्याः पाशुपाल्यं रक्षा
सैव वृत्तिः स्थितिः । लिखिता पठिता चेति समासः । लोकोक्तिरियम् । देवकृत्यमपि
भवानेव करोतीति भावः । सर्वाद्भुतनिधे इति वक्ष्यमाणाद्भुतकारित्वात्संबोधनम् । उ-
क्तिप्रत्युक्तिकया भाषोत्तरेण के वयम् । अपि तुं न केऽपि । अगस्त्य इत्यर्थः । किल
आगमे । संकीर्तनमियधिरूपे ल्युट् । उपाख्यानमितिहासः । दृश्वान इत्यत्र 'दृशेथ'
इति कनिष् । पौराणिका इति पुराणं जानन्ति । 'आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्चव-
क्तव्यः' । तांप्रत विश्वामित्रं स्तोतुमुपक्रमे—त्रासोत्कम्पेति । त्रिदशपरिपदेवमत्रा ।
माणिक्यं रत्नभेदः । तस्य लोहितयाद्बालसूयेण रूपणम् । स्मेरं विश्वामि । एतां प्राचीं
पुरातनीं निर्मिमाणे पुराणे । 'माट् माने' शानच् । द्विर्वचनमित्यम् । कार्पण्योक्तोर्दैन्य-

(विहस्य ।)

जवादारारुं त्वामुपनमति वगे दिविपदा-

मैपव्यस्तो मन्दैरजनि रथहंसैः कमलभूः ।

नियच्छामो जिह्वां न तव चरितेभ्यः किमुत ते

सुभासप्रीचीनामतिपतति वाचामवसरः ॥ ३३ ॥

(अञ्जलि पद्म ।) भगवन्, प्रसीद तावत् । उत्तरोत्तरेषां महोत्सवानां कदाचिदपि न तृप्यन्ति पुंसां हृदयानि, यदियं त्वद्दुपस्थानसुलभसंभावनातिप्रसङ्गसंगीतनर्तकी मे चित्तवृत्तिर्नियोगानुग्रहाय स्पृहयति । अपि च ।

चनानि । अन्तरायं विप्रम् । 'पुग विश्वामित्रेणान्या मृष्टिः कर्तुमारब्धा । अनन्तरमिन्द्रादीनां दैन्योक्त्या पादपातेन च समुपशमिता' इति पुंगणम् । ब्रह्मणोऽपव्यस्तता-मुत्प्रेक्ष्याह—विहस्य जवादिति । जवाद्वेगादिविपदां देवानां वगे त्वामाराद्दुमुपनमत्युपनतं सति कमलभूर्देवा मन्दैर्मन्दैरगमनै रथहरी रथपद्महंसैरपव्यस्तोऽजनि विसंस्तुलो जातः । सत्वरकार्ये मन्दंगमनादपव्यस्तता । तव चरितेभ्यो जिह्वां न नियच्छामो न निवारयामः । वयं ब्रूम एव तव चरितानीत्वर्थः । किं तु सुभासप्रीचीनाममृतसहचरीणां तव वाचामवसरः प्रस्तावोऽतिपतत्यतिक्रामति । त्वदागमनप्रयोजनं ज्ञानुमिच्छामि तदादेशयेति भावः । अत्र चरितेभ्य इति पञ्चमी । 'प्रस्तावेऽवसरो वगे' इति विश्वः । 'व्यस्तो विसंस्तुले ख्यते' इति धारणिः । यद्वा चरितेभ्य इति चतुर्थी । तव चरितेभ्यो जिह्वां न नियच्छामो वयं न ददो दानुमसमर्थाः । किमुत किं च सुभासप्रीचीनां तव वाचामवसरोऽतिक्रामति । दाणो यच्छदेशः । सप्रीचीनामिति अश्वतेः सहशब्दापपदात् 'अत्विर्—' आदिसूत्रेण क्तिन् । 'सहस्य सभिः' । 'अश्वतेधोपमंख्यानम्' इति ङीप् । 'अचः' इत्यकारलोपः । 'ची' इति दीर्घः । उत्तरोत्तरेषामभिप्रायप्रमाणाम् । महोत्सवानामिति करणे षष्ठी । अत्र यद्यपि षष्ठीविधायकं प्रमाणं नास्ति, तथापि 'पूरण—' इत्यादिसूत्रेण षष्ठीमप्राप्तनिषेधात्करणे षष्ठ्यनुमीयते । यथा—'नामिस्तृप्यति फाष्टानां नापगाना महोदधिः' इति । उपस्थानं पूजास्तवादिशम् । मद्दोपस्थानमुपस्थितिः । संभावना रीरवम्, तस्या अनिप्रसङ्गोऽनिशयः स एव संगीतं तत्र नर्तकी । नियोग आज्ञा तद्दोऽनुमदृष्टस्मी स्पृहयति । 'स्पृहेरीप्सितः' इति सप्रदानता । एता-

१. 'अपव्यस्तः' इति पाठान्तरम्. २. 'अभिपतति' इति पाठान्तरम्. ३. 'प्रसी-
दतामुत्तरोत्तरेषाम्' इति पाठान्तरम्. ४. 'नियोगानुयोगाय' इति पाठान्तरम्.

एताभिस्तव कौतुकोक्तिभिरपि त्रैविद्यमूर्तेरिव
त्वष्टस्यामरशिल्पिना दिनकृतोऽवच्छेदवेदाक्षरैः ।

पूताः स्मो वयमद्य यद्यपि तदप्याज्ञामपि स्यामहो
वोढुं विष्टिरनर्घता रघुकुले कल्पान्तमुन्मीलतु ॥ ३४ ॥

विश्वामित्रः—(विहस्य ।) ऐन्दुमतेय, किमन्यन्नियोज्यम् ।

निर्मुक्तशेषधवलैरचलेन्द्रमन्थ-
संक्षुब्धदुग्धमयसागरगर्भगौरैः ।

राजन्निदं बहुलपक्षदलन्मृगाङ्क-
च्छेदोज्ज्वलैस्तव यशोभिरशोभि विश्वम् ॥ ३५ ॥

भिरिति । एताभिस्तव कौतुकोक्तिभिरपि परिहासवचनेरपि यद्यपि वयं पूताः पवित्राः स्मः, तदपि तथापि तवाज्ञां वोढुमुढोढुं विष्टिः कर्मकरः स्यां भविष्यामि । कैरिव । त्रिविधैव त्रैविद्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । मूर्तिः शरीरम् । त्रैविद्यमूर्तेस्त्रिवेदीशरीरस्य दिनकृतः सूर्यस्यावच्छेदाः खण्डानि तान्येष वेदास्तेषामक्षरैरिव । तथा च वेदतुल्योक्तिसंबन्धात्पाविष्य युज्यत एव । अमरशिल्पिना विश्वकर्मणा त्वष्टस्य । कुन्दे तनूकृतस्येत्यर्थः । 'तक्ष त्वक्ष तनूकरणे' । कर्मणि क्तः । 'पुरा विश्वकर्मणा सूर्यः कुन्दे निधाय सुन्दरीकृतः' इति पुराणवार्ता । नियोगकरणे फलमाह—रघुकुलेऽनर्घतामूल्यता । अतिपूज्यता वा । कल्पान्तं कल्पपर्यन्तमुन्मीलतु प्रकाशताम् । तवाज्ञाकरणादिति भावः । 'विष्टिः कर्मकरे त्रिपु' इति मेदिनीकरः । कल्पान्तमिति 'कालाध्वनोः—' इति द्वितीया । ऐन्दुमतेय इन्दुमती-पुत्रः । 'स्त्रीभ्यो ङक्' । नियोज्यं वक्तव्यम् । निर्मुक्तेति । हे राजन्, तव यशोभि-विश्वमशोभि । दीप्तमित्यर्थः । कीदृशैः । बहुलः कृष्णपक्षोऽर्धमासः । बहुलपक्षे कृष्ण-पक्षे यो दलंशुटन्मृगाङ्कध्वन्द्रस्तस्य यच्छेदः खण्डं तद्बहुज्ज्वलैः । निर्मुक्तो मुक्तकशुको यः शेषनामा सर्पस्तद्बद्धवलैः । अचलेन्द्रो मन्दरसंज्ञकोऽद्रिः स एव मन्थो मथनदण्डस्तेन संक्षुब्धो मथितो यो दुग्धमयः सागरः क्षीरसमुद्रस्तस्य गर्भोऽभ्यन्तरं तद्गर्भगौरैः श्वेतैः । संक्षु-ब्धेत्यथ 'क्षुब्धस्वान्तध्वान्त—' इत्यादिना मन्थे क्षुब्धनिपातनादपराधृता नाशद्रव्या । क्षुब्ध इत्येतत्परो निपातः । न तु संक्षुब्ध इत्यत्रापि । सौपसर्गेऽनियमात् । यद्वा मन्थे भाव्ये क्षुब्ध इत्येव भवति, क्षोभे तु क्षुभिते क्षुब्धमिति द्वयमपि भवतीति निपातार्थः । यद्वा क्षुब्धेऽने-नेति क्षुप् । सम्यक्प्रकारेण क्षुप दधातीति संक्षुब्ध इति । 'निर्मुक्तो मुक्तकशुकः' इत्य-मरः । 'गौरः पीतेऽध्वने श्वेते' इति मेदिनीकरः । 'बहुला नीलिप्रायां स्यादेलायो गवि योषिति । कृत्स्नान्नि त्रियां भृञ्चि विहायामि नपुंसकम् ॥ पुंस्यर्था कृष्णपक्षे च वा-

पुनरिदानीमपि

यशःस्तोमानुच्चैरुपचिनु चकोरप्रणयिनी-

रसज्ञापाण्डित्यच्छिदुरशशिधामभ्रमभरान् ।

अपि त्वत्तेजोभिस्तमसि शमिते रक्षतु दिशा-

मसौ यात्रामैत्रीं नभसि नितरामम्बरमणिः ॥ ३६ ॥

किं तु कैतिपयरात्रमायुधसध्रीचा रामभद्रेण संनिहितवैतानव्रतानाम-
स्माकमाश्रमपदं सनाथीकरिष्यते । अपि च ।

‘च्यवत्प्राज्यकृष्णयोः’ इति मेदिनीकरः । रामभद्रप्रदानेन किमस्माकं प्रयोजनं स्यादिति
दशरथस्याभिमशङ्कामाशङ्क्य तन्निरासाय प्रदानफलमाह—पुनरिदानीमपीत्यादि । इ-
दानीमप्युच्चैरुपचिनु यशःस्तोमान्यशःसमूहानुपचिनुपचयं नय । रामभद्रप्रदानेनेति भावः ।
किंभूतान् । चकोरस्य प्रणयिनी प्रिया चकोरी तस्या रसज्ञा जिह्वा तस्या यत्पाण्डित्यं प्रा-
वीण्य तस्य छिदुरं भेदकर्तृ यच्छशिधाम चन्द्रतेजस्तस्य भ्रमोऽतद्वृत्ति तत्प्रकारकं ज्ञानं
तस्य भरः प्राचुर्यं येषु तान् । उपचिन्विति ‘उत्तश्च प्रेत्ययादसंयोगपूर्वात्’ इति हेर्लुक् ।
अयमर्थः—दर्शनेन तावन्न ज्ञातम्, रसनेनापि चकोरीभिर्न ज्ञातम्, स्त्रीत्वात्तासां मीगध्यं
यतः । छिदुरमित्यत्र ‘विदिमिदिच्छिदेः कुरच्’ इति कुरच् । वृत्तिकारस्तु ‘कर्मकर्तार्येव
कुरच्’ इत्याह । अत ईदृशी योजना विधेया—चकोरप्रणयिनोरसज्ञापाण्डित्येन छिदुरः स्वत-
रच्छेदनशीलः शशिधामभिः सह भ्रमभरो येषां तान् । ताभिस्तावद्रसज्ञापाण्डित्येन ज्ञात-
मसौ शनिकरः । दर्शनेन ज्ञायते किमिदं यद्यः शशितेजो वेति । एतेन यद्यसामतिशयो
र्नैर्मल्यं च दाशितम् । ‘अतिशयो भरः’ इत्यमरः । इदानीं यशस उल्कर्षमुक्त्वा प्रतापोत्क-
र्षमाह—अपीति । त्वत्तेजोभिस्त्वत्किरणैः प्रमावैर्वा तमस्यन्धकारे शोके वा ज्ञामिते
शान्ति नीते सत्यसावम्बरमणिः सूर्यो दिशां यात्रामैत्रीं गमनेन मैत्रीं मित्रत्वं यदि न रे-
क्षति नितरां रक्षतु तथापि न कापि हानिः । यस्यां दिशि रविर्देति सा प्राचीत्यादि
व्यवहारमात्रे तदन्वयात् । दिशां तमोनाशस्य त्वत्प्रतापिरेव कृतत्वादिति भावः । ‘छिदुरं
छेदनद्रव्ये’ इति मेदिनीकरः । ‘स्तोमीघनिकरत्रातः’ इत्यमरः । ‘रसज्ञा रसना जिह्वा
इति च । ‘तेजः प्रभावे किरणे’ इति विश्वः । ‘तमो ध्वान्ते च शोकेऽपि’ इति च ।
‘शुमणिस्ररणिमित्रः’ इत्यमरः । अधुना प्रयोजनमुदाटयति—किं त्विति । कैतिपयरा-
त्रमिति कैतिपयशब्दरात्रयोर्विशेषणसमासं कृत्वा ‘अहःसर्वैकदेश-’ इत्यादिनाच् समासा-
न्तात् । ‘कालाध्वजोरत्यन्तसंयोगे’ इति द्वितीया । ‘योऽयुधवति-’ इत्यनेन तु समासे दा-
रकैतिपयस्वरनिपातः स्यात् । आयुधसध्रीचायुधद्वितीयेन । वितानो यज्ञस्तस्येदं वैतानं
व्रतम् । ‘वितानो यज्ञ उल्लोचे’ इति मेदिनीकरः । संनिहितयज्ञकर्मणामित्यर्थः । सनाथी-

१. ‘भ्रमकरान्’ इति पाठान्तरम्. २. ‘कैतिपयमहोरात्रम्’ इति पाठान्तरम्.

मध्येकृत्य घनं धिनोति जलधिः स्वैरम्बुभिर्मेदिनीं

हन्ति स्वैः किरणैस्तमिस्त्रमरुणं कृत्वान्तराले रविः ।

त्वं रामान्तरितश्च पालय निजैरेव प्रतापैः प्रजा-

मीढक्योऽपि परोपकारसुहृदामेष स्वभावो हि वः ॥ ३७ ॥

किं च ।

दृष्टः साक्षादसुरविजयी नाकिनां चक्रवर्ती

मात्स्यो न्यायः कथयति यथा वारुणी दण्डनीतिः ।

पातालेन्द्रादहिभयमथास्त्येव नित्यानुपक्तं

तन्नः पुण्यैरजनि भवता वीरराजन्वती भूः ॥ ३८ ॥

करिष्यते सरक्षकं विधास्यते । अभूततद्भावे च्चिः । कर्मणि लट् । ननु रामेण तवाध्रमपदमलं-
कृतं तेनास्माकं किमायातम्, यतः सर्वैः स्वार्थे समीहत इत्याशङ्कानिरासायाह—अपि
चेति । तथापि करणफलस्य कर्तरि क पर्यवसानमित्यत आह—मध्येकृत्येति । केचित्तु
यद्येवं भवतां महत्प्रयोजनं तदा यज्ञरक्षार्थं मयैव गन्तव्यम्, किं फलं रामभद्रगमनेनेति
दशरथवचनमाशङ्क्य मध्येकृत्येत्याद्युत्थापयन्ति । जलधिः समुद्रो घनं मेघं मध्येकृत्यान्त-
राकृत्याम्बुभिः पानीयैर्मेदिनीं पृथिवीं धिनोति प्रीणाति । मेघाः खलु समुद्राज्जलमा-
दाय वर्षन्ति, तन्मेघद्वारा समुद्रो पृथिवीं प्रीणातीति भावः । रविः सूर्योऽद्युषं स्वसा-
रथिमन्तराले मध्ये कृत्वा किरणैस्तमिस्त्रमन्धकारं हन्ति नाशयति । स्वमपि रामान्त-
रितो रामोऽन्तरितो मध्योभूतो यस्य स तादृशः सन्, राममन्तराले कृत्वा निजैः स्व-
कीयैः प्रतापैः प्रजां पालय रक्ष । प्रकृतप्रयोजकं रूपमाह—यतः परोपकारसुहृदां वो
युष्माकं जलध्यादित्रयाणामीदृगीदृशः कोऽप्यनिर्वचनीयः स्वभावः । तथा च रामद्वारा
मत्कार्यमनुपालयेति भावः । मध्येकृत्येति 'मध्येपदेनिवचने च' इति गतिसंज्ञा । 'कुग-
तिप्रादयः' इति समासे क्तवो ल्यप् । धिनोतीति, 'धिन्विकृण्वोर च' इत्युकारप्रत्ययो-
ऽकारश्चान्तादेशः । 'तमिस्त्रं तिमिरं तमः' इत्यमरः । 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्कं संख्यारागेऽर्क-
सारथी' इति मेदिनीकरः । 'निजं स्वीये च नित्ये च' इति च । तत्किमन्ये शत्रादयो
रक्षया न सन्त्येवेत्यत आह—दृष्ट इत्यादि । किं च । अन्यचेत्यर्थः । नाकिनां चक्रवर्तीन्द्रः
साक्षात्प्रत्यक्षमेव दृष्टः । कीदृशः । अमुरविजप्यसुरस्यैव जेता, नाधर्मस्येति स्तुतिनिन्दापर
वचनम् । यद्दामुरमात्रविजयी स त्व पुनरधर्मविजप्यसुरविजयी च । यद्दामुराणां वि-
जयी यतः, अतस्तस्य सधुरविजयित्वादन्यायप्रवृत्तस्य राज्ये स्थातुं न युक्तमिति । यद्दामुरा-
दिगतो जयो यस्य तादृशः । यद्वा तस्यामुरविजयित्वात्सदैव युद्धं लग्नमेव वर्तते, तेन तस्य

दशरथः—(सविपादमात्मगतम् ।) कथमिदमस्माकं सकललोकशोक-
शङ्खद्वरणशीलशीतलेभ्यः कौशिकप्रसादेभ्यो रामभद्रप्रवासवैमनस्यमुत्प-

त्वास्थं नास्ति, अतः स्थातुमयुक्तं तत्रेति । यद्वा यादृश इन्द्रोऽसुरविजयी तादृशो दृष्ट एव ।
सोऽलुण्ठ वचनमेतदिति । तदग्रे गणेशादिनासुरा जिताः, अयं त्वशक्त एव कथं पराजेष्य-
तीति । यद्वासुराणां विजयोऽसुरविजयः । कर्तारि पृष्टी । सोऽस्यास्तीत्यसुरविजयी । अ-
सुरकर्तृकविजययुक्त इत्यर्थः । तथा च स न रक्षाक्षम इति न युक्तं तद्राज्ये स्थातुमिति ।
वरुणस्येयं वारुणी दण्डो दृष्टानां वधमन्वादिना शासनं तत्प्रकाशिका नीतिरनुशासनम् ।
राज्यस्थितिरिति यावत् । तथा च वारुणी दण्डनीतिर्वरुणसंबन्धिनी राज्यस्थितिर्यथा
तथा मातस्यो न्यायो व्यवहारः कथयति । मातस्यो हि न्यायो बलवतां दुर्बलसजातीयम-
क्षकत्वम् । तथा च साधूनामल्पधनानां महाधनैरसाधुभिरुपद्रव इति पश्चिमदिक्पतेर्वरुण-
स्याशोक्ता । तथा च तत्राप्यवस्थातुं न सांप्रतम् । अथशब्दः समुच्चये । 'अथ प्रश्नसमुच्चये'
इति विश्वः । पातालेन्द्राद्वासुकेरहिभ्यं सर्पभयं नित्यानुपक्तं नित्यसबद्धमस्ति । तस्य सर्प-
त्वात् । यद्वा यो यस्य प्रतिपक्षः स तस्येश्वर इव । तत्र तस्य शक्तिमत्त्वात् । तेन पाता-
लेन्द्रो गरुडस्तस्माद्भयं सर्पाणां नित्यमस्त्येव । तद्रक्षणासमर्थत्वाद्वासुकेः । यद्वा वासुकेरेव
सर्पाणां नित्यं भयं कस्यायं वदित्यति 'गरुडकर्तृकमक्षणार्थं त्वं गच्छ' इति । इति पा-
ताले दोष उक्तः । तत्किमस्मामु तादृग्गुणस्य व्यतिरेक इत्यत आह—तत्तस्मान्नोऽस्माकं
पुण्यैः हे वीर भवता त्वया करणभूतेन राजन्वती प्रकृष्टराजयुक्ता मूः पृथ्व्यजनि जाता ।
कर्तारि चिन् । तथा च । इन्द्रादिभ्योऽपि त्वमद्भुतप्रताप इति भावः । मातस्य इति
'तस्येदम्' इत्यण् । 'सूर्यतिष्यागस्त्यमरस्यानां य उपधायाः' इति यलोपाभावः । स-
विपादमिति । शिशुरामभद्रप्रदानादिति भावः । विपादलक्षणं रसप्रकाशे—'सत्व-
नाशो विपादः स्यादिथानाप्तिरसत्वजः । अकर्तव्यादिजनितो दैवव्यापत्तिजो यया' । अस्य
चाभिनयः—'निश्वासेच्छ्वासहृत्तापसहान्वेषणकादिभिः । ध्याननिद्रावैमनस्यविपादैथा-
भिनीयते' । आत्मगतमप्रकाशम् । 'हृदयस्यं वचो यत्तु तदात्मगतमुच्यते । यत्तु श्राव्यं
न सर्वस्य स्वगतं तदिदोच्यते' । इति भरतः । विपादमेव प्रकटयति—कथमित्यादि ।
शङ्खः शतयम् । 'शङ्खः संस्थान्तरे कीले' इति विश्वः । उद्धरणमुत्पाटनम् । 'उद्धरणं
समुद्धारे वान्ताग्रे पालनेऽपि च' इति धरणिः । उद्धरणमेव शीलं स्वभावस्तेन शीत-
लेभ्यः । मुत्तजनकेभ्य इत्यर्थः । वैमनस्यं दुःसिचिचतत्वम् । कौशिकप्रसादस्य विसदृश-
फलत्वात् । मङ्गलानुरागविषयाच्छीतलवस्तुनोऽपि वैमनस्यं भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—

त्स्यते । दृष्टं वा निःशेषानन्दनिःस्यन्दिनीनामपीन्दुकरकन्दलीनां कमलवनीमीलनं कैलङ्कस्थानम् । (विमृश्य ।) का गतिः ।

कूर्मराजभुजगाधिपगोत्रं ग्रावदिक्रिभिरेकधुरीणः ।

मां प्रसूय कथमस्तु विगीतो हा परार्थविमुखो रघुवंशः ॥ ३९ ॥

विश्वामित्रः—(सस्मितम् ।) राजर्षे, ममकारो हि राजपुत्रेषु राज्ञामुपलालनकेशाय केवलम् । उपयोगस्तु प्रजानाम् । यथैतत् ।

कष्टा वेधव्यथा कष्टो नित्यमुद्ग्रहनक्कमः ।

श्रवणानामलंकारः कपोलस्य तु कुण्डलम् ॥ ४० ॥

दशरथः—भगवन्, परमनुगृहीता वयमेवं तत्र भवता संभाव्यमानाः । किं पुनरकृतास्वः क्षीरकण्ठो वत्सोऽयमिति मुग्धोऽस्मि ।

दृष्टमित्यादि । जगदानन्ददातृणामपि चन्द्रकिरणकन्दलीनां कमलवनीमुद्रणं फलङ्कस्थानं दृष्टमिति योजना । कमलवनीत्यत्राल्पायं डीप् । गतिरुपायः प्रकारो वा । 'उपायेऽपि प्रकारेऽपि गतिरुक्ता मनीषिभिः' इति धरणिः । अत्र तावदतिप्रियतमरामभद्रस्याप्रदानमेव श्रेय इति विकल्प्य तत्रापि दूषणमाशङ्कते—कूर्मराजेति । हा कष्टम् । मां प्रसूय जनयित्वा रघुवंशोऽपि परार्थविमुखोऽन्यकार्यविमुखः सन्कथं विगीतो निन्दितोऽस्तु । अपि तु नास्तु । 'सुगीतः' इति क्वचित्पाठः । तत्र हा कष्टम् । परार्थविमुखोऽन्यप्रयोजनपराब्मुखः कथमस्तु । अपि तु नास्तु । सुगीतः प्रसिद्धः सधित्यर्थः । 'विगीतो निन्दिते मतः' इति विश्वः । कूर्मराजः कच्छपपतिः, भुजगाधिपः सर्पराजः, गोत्रप्राया कुलपर्वतः, दिक्री च दिग्गजश्च, एभिः सममेकधुरीणः । धरणीधारक इत्यर्थः । 'कुलं गोत्रम्' इति शाश्वतः । 'ग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः' इत्यमरः । एकधुरीण इत्येसा चासी धूर्ध्वकधुरा । 'ऋक्पूः—' इत्यादिनाचसमासान्तः । 'सः सर्वधुरात्' इत्यनुष्टुप्तेः 'एकधुरात्पुह्व' इति सः । धूर्मारः । 'धूः स्याद्भारचिन्तयोः' इति विश्वः । विश्वामित्रः स्वप्रयोजनाय रामभद्रविषयसदशरथानुरागं सिधिलयति—ममकार इति । ममकारो ममत्वम् । ममशब्दोऽयं विभक्तिप्रतिपत्तोऽव्ययम् । यथा ममेत्यादी । उपलालनं दीर्घलित्यम् । अत्र दृष्टान्तमाह—कष्टेति । श्रवणानां कर्णानां वेधव्यथा वेधनपीडा कष्टा दुःखप्रदा । यदनक्कम उद्ग्रहनपरिश्रमश्च नित्यम् । कुण्डल पुनः कपोलस्य गण्डस्यालंकरणम्, न तु श्रवणानाम् । तथा च रामप्रयोजनं रात्वस्मदादीनाम्, न तु भवतामिति भावः । संभाव्यमानाः सम्पन्नभाव्यमानाः । अष्टारखोऽसिद्विनायुधोऽनन्यस्तास्यो वा ।

१. 'कमलिनीमीलनम्'; 'कमलवनीविनिमीलनम्' इति पाठान्तरम्. २. 'अङ्कस्थानम्' इति पाठान्तरम्. ३. 'क्षीरकण्ठश्च' इति पाठान्तरम्. ४. 'प्रमुग्धोऽस्मि' इति पाठान्तरम्.

विश्वामित्रः—(विहस्य ।) सखे, तत्रभवन्तं मैत्रावरुणिमृपिं पुरोधाय चरितब्रह्मचर्यव्रतस्य धनुर्वेदसंस्कारास्तावदस्य कृशाश्वप्रसादादस्मात्स्वाय-
न्ते ।

दशरथः—(सविनयोपरोधम् ।) भगवन्, उच्छ्वसितमपि रघुराजबीजिनां
त्वदायत्तमेव, किमुत कार्मुकविद्यासंप्रदायः । शङ्के सहस्रकिरणकुलैकपक्ष-
पातेनैव सहस्रं वत्सरान्भगवन्तं कृशाश्वमुपासीनो दिव्यास्त्रमन्त्रोपनिषद-
मध्यगीष्ठाः ।

विश्वामित्रः—अलं च ते रामभद्रेऽपि वालोऽयमित्यलीकसंभावनया ।
दिवैस्पृथिव्योस्तिमिरतिरस्करिणीं तरणिरणुतरोऽपि तेजसा तिरस्करोति ।

क्षीरकण्ठो दुग्धपायी । बालक इत्यर्थः । मैत्रावरुणिं वसिष्ठम् । पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा ।
'पुरोऽव्ययम्' इति गतित्वात्समासः । संस्कारोऽपूर्वशक्त्याधानम् । 'अपूर्वशक्त्याधाने
च संस्कारोऽनुभवेऽपि च' इति विश्वः । कृशाश्वो विश्वामित्रगुरुः । आयतन्त आयत्ताः ।
उच्छ्वसितं जीवितम् । रघुराजबीजी रघुराजवंश्यः । बीजं प्रथमपुरुषः प्रधानपुरुषो वा ।
'रघुराजबीजानाम्' इति पाठे रघुराजैव बीजान्यद्गुरकारणानि तेषामुच्छ्वसितमुद्रमः ।
संप्रदाय उपदेशः । शङ्के तर्क्यामि । सहस्रं वत्सरान्सहस्रवर्षान् । 'अत्यन्तसंयोगे द्वितीया' ।
इह सहस्रशब्देनैकवचनवद्वैव सहस्रसंख्याया अभिधानं वत्सरशब्देन बहुवचनवता बहुत्वा-
भिधानम्, अतस्तादृशयोरेवान्वयः । अन्यथा योग्यताया अभावः । तन्मूलकमेव 'विशत्यायाः
सदैकत्वे संख्याः संख्येयसंख्ययोः' इत्यमराभिधानमपि । उपासीन उपस्थितः । समीपे
स्थित इत्यर्थः । 'ईदासः' इतीत्वम् । मन्त्रोपनिषन्मन्त्रबहुलवेदभागभेदः । यद्वा मन्त्रो
मन्त्रात्मको वेदः । तद्वाख्याग्रन्थ उपनिषत् । अध्यगीष्ठा अधीतवानसि । 'इह अध्ययने'
लुङ् । 'विमाया लुङ् लडोः' इति गाडादेशः । गाङ्कुटादिसूत्रेण द्वित्वे सति 'धुमास्था-'
इतीत्वम् । अलं निषेधे । अलं चेत्याद्यर्थान्तरेण द्रष्टव्यं—दिव इति । अणुतरोऽपि सू-
क्ष्मतरोऽपि । अभिनवोऽपीति यावत् । तरणिः सूर्यस्तैजसा किरणेन दिवस्पृथिव्योः स्वर्ग-
मुवोस्तिमिरमेव तिरस्करिणोमवरोधिक्राम् । 'फल्को' इति पसिद्धाम् । यद्वा जवनिकारुप-
टीम् । तिरस्करोत्यपसारयति । तिमिरतिरस्करिणीति तिमिरण तिरस्करिण्या रूपकम् ।
दिवस्पृथिव्योरिति । यौथं पृथिवी चेति समासे 'दिवसथ पृथिव्याम्' इति दिवशब्दस्य
दिवसादेशः । 'अणुः सूक्ष्मे व्रीहिभेदे' इति विश्वः । 'प्रतिसीता जवनिका स्यात्तिरस्करिणी

१. 'किं पुनः' इति पाठान्तरम्. २. 'परिवत्सरान्' इति पाठान्तरम्. ३. 'यायापृ-
थिव्योः'; 'दिवस्पृथिव्योरन्तराले' इति पाठान्तरम्.

दशरथः—(सस्मितम् ।) भगवन्कुशिकवंशकेतो, कस्य तलिनी तादृशी जिह्वा यस्त्वामपि ब्रुवाणमंधरोत्तरेणाभिसंधत्ते । (अपवार्यं ।) वामदेव, एवमत्रभवान्कौशिको ब्रवीति ।

वामदेवः—राजर्षे, किमत्र प्रष्टव्या वयम् ।

कौशिकोऽर्थी भवान्दाता रक्षणीयो महाक्रतुः ।

रक्षिता रामभद्रश्चेदनुमन्यामहे वयम् ॥ ४१ ॥

अपि च ।

जगतीभारखिन्नानां विश्रामो भवतामयम् ।

यद्यथाकामसंपत्तिप्रीतार्थिमुखदर्शनम् ॥ ४२ ॥

किं च विशेषेण ।

पूरयितुमर्थिकामान्मैत्रावरुणेन गोत्रगुरुणा ते ।

संदिशता संदिष्टः समाधिदृष्टोऽयमेवार्थः ॥ ४३ ॥

च सा' इत्यमरः । केतुः पताका । तलिनी स्वच्छा । पटुत्तरेति यावत् । यद्वा विरला । तथा च विश्वः—'तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि वाच्यलिङ्गकम्' इति । केचित्तु शक्तेति वदन्ति । अंधरोऽधोवर्ती पाथ्यः । उत्तरः श्रेष्ठो पाथकः । तथा च पाध्यपाथकमावेनेत्यर्थः । अभिसंधत्ते साधितुमीहते वियदते वा । यद्वा कस्य ब्रह्मणस्तादृशी समर्था जिह्वा स एव तत्र समर्थः । 'कः प्रजापतिरद्विष्टः' इत्येकाक्षरः । अपवार्येति । 'रहस्यं तु यदन्यस्य परापृथक् प्रकाशयते । नाद्यधर्मसमावेशात्समृत्तं तदपवारितम्' इति भरतः । एवमिति । किमत्र विशेषमिति भावः । वामदेवो रामप्रदानार्थपथिकं रूपमाह—जगतीति । भवतां रघुवंश्यानां यथाकामं यथेच्छं संपत्त्या प्रीतो योऽर्थी प्रार्थकस्तस्य मुखदर्शनं यदयं विश्रामः । धर्मोपशमहेतुरित्यर्थः । कीदृशानाम् । जगतीभारेण पृथ्वीभारेण विश्रानाम् । रामभद्रप्रदानार्थपथिकं पूर्वं कथितं संदेशमनुस्मारयति—'किं चेति । अयमेव कीदृशिकागमनानन्तरं रामभद्रप्रदानरूपो मीमांस्यरुणेन वसिष्ठेन 'दुःखमिष्टं च तत्तं च' (१११७) इत्यादिपूर्वोक्तोक्तं सति संदिष्टः । ननु तेनानागतोऽयमर्थः कथं शत इत्यत्र आह—समाधिना ध्यानेन दृष्टः । वसिष्ठादेशस्यावश्यकर्तव्यतामाह—गोत्रगुरुरिति । गोत्रं गुरुम् । अर्थिकामान्प्रार्थकाभिल-

१. 'अधरोत्तरेः' इति पाठान्तरम्. २. कीदृशिन्यादिभेदकटीकाकारेण न व्याख्यातः.

कदाचिरक्षितः स्यात्, मूत्रपुंस्तत्रेणु कर्त्तव्य एव.

दशरथः—वामदेव, एवमेतत् ।

ध्यानमयदृष्टिपातप्रमुपितकालाध्वविप्रकर्षेषु ।

विषयेषु नैष्ठिकानां सर्वपथीना मतिः क्रमते ॥ ४४ ॥

(विमृश्य ।)

क्रियाणां रक्षायै दशरथमुपस्थाय विमुखे

मुनौ विश्वामित्रे भगवति गते संप्रति गृहान् ।

तपोलेशक्लेशादुपशमितविघ्नप्रतिभये

प्रवृत्ते यष्टं वा रघुकुलकथैवास्तमयते ॥ ४५ ॥

(मुनिप्रति ।) जगद्गुरो गाधिनन्दन,

त्वं चेद्दीक्षिष्यमाणो मे रामभद्रं प्रतीक्षसे ।

तन्नः पतिव्रतावृत्तमियं चरतु मेदिनी ॥ ४६ ॥

पितान्पूरयितुं संदिशता । तथा च रामोऽवश्यं दातुमर्ह इति भावः । ध्यानेति । नैष्ठिकानां निष्ठावतां मुनीनां मतिविषयेषु कायैध्विन्द्रियार्थेषु सर्वपथीना सर्वपथव्यापिनी । सर्वकुलमार्गव्यापिनोति यावत् । क्रमते वृद्धिं याति । न केनापि प्रतिबध्यत इत्यर्थः । 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः' इति तद् । कीदृशेषु । ध्यानमयो या दृष्टिस्तस्याः पातेन प्रमुपितो दूरीकृतः कालस्यातीतानागतस्याध्वनो मार्गस्य विप्रकर्षो दूरत्वं येषु । योगज्ञानस्वरूपेण चक्षुषा सर्वं पश्यतीत्यर्थः । पूर्वं कूर्मराजेत्यादिना सामान्यतोऽनिष्ठमात्रमाशङ्कितम्, इदानीमतिक्रोधशीलात्तपस्विनोऽत्यन्तानिष्ठमाशङ्कते—**क्रियाणामिति** । क्रियाणां यज्ञानां प्रकृतत्वात् । रक्षायै दशरथं मामुपस्थाय सगतीभूय भगवति विश्वामित्रे मुनौ विमुखेऽप्राप्तकामेऽनन्तरं गृहान्गते ततस्तपोलेशक्लेशात्स्वल्पतपोव्ययादुपशमिते दूरीकृते विघ्नप्रतिभये विघ्नत्रासे । अथ मुनौ यष्टं यज्ञं कर्तुं प्रवृत्ते सति रघुवशक्यास्तमयतेऽस्ते नाशमेष्यन्तेव । 'अथ गतां' वर्तमानसामीप्ये लट् । अस्तमिति मान्तमव्ययम् । तस्मादचरयं रामो दातुमर्ह इति भावः । **त्वमित्यादि** । हे मुने, त्वं यदि दीक्षिष्यमाणो यज्ञं करिष्यन्नामं प्रतीक्षसे प्रत्यवेक्षकमिच्छसि, ततो नोऽस्माकमियं मेदिनी पतिव्रतावृत्त पतिव्रताचरित्रमेकपतित्वं चरतु । चरति वा । तदा वर्तमानसामीप्ये लट् । पर्युव्रतं यस्याः सा पतिव्रता । तस्या वृत्त चरित्रमेकपतित्वम् । अयमाशयः—य एवास्याः पती रक्षिता तद्गतवृत्तं चरितमनुगच्छति । पतिशब्दस्तु 'पा रक्षणे' पातेर्हतिः । तस्माद्रक्षणात्पतिः । तथा च राम एवास्याः पतिर्भवति इति भावः । यद्यपि सर्वपतितया कुलटात्वं भवति, न तु पतिव्रतात्वम्, तथापि य एवास्या रक्षिता स एव पतिरिति नियमात्त दोषः । यथा

१. 'ज्ञानमय' इति पाठान्तरम्.

(नेपथ्याभिमुखः।) कः कौऽत्र भोः ।

(प्रविश्य ।)

दौवारिकः—किमाज्ञापयति देवः ।

दशरथः—आहूयतां रामभद्रः ।

वामदेवः—लक्ष्मणश्च ।

दशरथः—(सस्मितम् ।) ऋषे, पृथक्प्रयत्नापेक्षी नायमर्थः । न खलु प्रकाशमन्तरेण तुहिनभानुरुज्जिहीते ।

(दौवारिको निष्क्रान्तः ।)

(ततः प्रविशतो रामलक्ष्मणौ ।)

रामः—(सहर्षम् ।)

सुराधीशक्रोधाज्जगदपरथा कर्तुमपरे

पुराणब्रह्माणो भुवनपितरः सप्त च कृताः ।

धृतास्तुष्टेनामो बहिरपि च वैश्वानरपथा-

त्कथा पौराणी यच्चरितमितिह स्म प्रथयति ॥ ४७ ॥

कथं सोऽपि भगवान्विश्वामित्रः स्वयमस्माभिरुपचरिष्यते। (इति प-

पाञ्चाल्याः पञ्चपाण्डवस्वामित्वेऽपि नासतीत्यं वृत्तमिति । एतेन या मम पतिव्रता कैकेयी तस्या वृत्तं चरित्रं रामप्रवासभरतराज्यप्राप्तिरूपं भेदिनी चरत्वनुसरत्विति सूचित्रमिति गण्डः । गण्डलक्षणं तु भरते—‘अनावरणभाव्यर्थवादो गण्ड इति स्मृतः’ इति । ‘वृत्तं वृत्तेऽप्यधीते च चरित्रेऽपि’ इति विश्वः । नेपथ्य इति । तद्वक्षणमहमलिखं प्रागेव । दौवारिक इत्यत्र द्वारे चरतीति ठक् । ‘द्वारादीनां च’ इत्यैच् । अपमर्थो लक्ष्मणागमनरूपः । उज्जिहीते । उदेतीत्यर्थः । ‘ओहाद् गतां’ । ‘इं हल्यघोः’ । अभ्यासस्य ‘भृनामि’ इती-त्वम् । सुराधीशेति । पौराणो पुराणसंयन्धिनी इतिह कथा ऐतिह्यकथा यच्चरितं विश्वामित्रचारतं प्रथयति ख्यातं कारयति स्म । तत्कमित्यत आह—सुराधीशेति । सुराधीशस्येन्द्रस्य क्रोधादपरथान्यथा जगत्कर्तुमपरेऽन्ये पुराणत्रयाणः । अमिष्यात्ताद्यपेक्षयापरत्वम् । सप्त च भुवनपितरो मरीच्यग्रिभृतायः सप्तर्षयः कृताः । ततो नानादेवप्रणिशतास्तुष्टेन संतोषं गच्छतामुना कौशिकेनामो ब्रह्माणो वैश्वानरपथाद्बहिर्भृताः । वैश्वानरपथ आकाशविशेषस्नानम्, यत्र सप्तर्षयः सन्ति । यद्वा वैश्वानरपथोऽमिष्यस्तत्र सप्तर्षयः सन्ति तद्बहिरेव । यद्वा वैश्वानरपथाद्बहिर्भृताद्बहिरेव वाद्य एव धृताः । आहुतिभागिनो न कृता इत्यर्थः । प्रथयतीति । ‘प्रथ आख्याने’ घटादिः । ‘लट् रमे’ इति भूते लट् । रूपयमा-

१. ‘स्वयमुपचरिष्यतेऽस्माभिः’ इति पाठान्तरम्.

रिक्तामन्पुरोऽवलोक्य हर्षातिशयं रूपयन् ।) नूनं विनयनम्रयोस्तातवामदेवयो-
स्तृतीयः प्रशान्तपावनी याकृतिः स भगवान्विश्वामित्रो भविष्यति ।

लक्ष्मणः—(साश्वर्यस्मितम् ।) आर्य,

अयमयमीदृशप्रशमविश्वसनीयतनु-

भुवनभयंकरीः कथमधत्त रूपोऽपि मुनिः ।

स्थितमिदमेव वा मृदुमनोज्ञतुपारतमा-

स्तमसि सति ज्वलन्ति सहसैव महौपधयः ॥ ४८ ॥

रामः—वत्स लक्ष्मण, एवं दुरवगाहगम्भीराश्चित्रीयन्ते महान्तः ।

अपि च ।

व्रतविहतिकरीभिरप्सरोभिः सह जगदस्य निगृह्यतो गृणन्ति ।

नमदमरशिरःकिरीटरोचिर्मुकुलितरोपतमांसि चेष्टितानि ॥ ४९ ॥

टयन् । नूनं निश्चये । पूयतेऽनयेति पावनी । करणे ल्युट् । लक्ष्मणस्य *कनिष्ठत्वाद्रामं
प्रत्यार्यपदेनाभिधानम् । तदुक्तं भरते—'विप्रामात्याग्रजा आर्या नटीसूत्रकृती मियः' इति ।
अयमयमिति । 'संभ्रमे द्वे भवतः' इति द्विवचनम् । अयं मुनिर्विश्वामित्रः कथं रु-
पोऽपि क्रोधानप्यधत्तेति योजना । ईदृशेन प्रशमेन शान्त्या विश्वसनीयतनुरपीत्याश्वर्य-
स्फोरणम् । रूपः कीदृशीः । भुवनभयंकरीः । 'भेदार्तिभयेषु कृत्रः' इति खर् । 'अरु-
द्विपदजन्तस्य—' इति मुम् । कथमित्याक्षेपसमाधानाय स्वयमेवार्थान्तरं न्यस्यति—स्थित-
मिति । इदमेव वा स्थितम् । युक्तमेतदित्यर्थः । महौपधयो दिव्यलतास्तमस्यन्धकारे
सति सहसैव हठेनैव ज्वलन्ति । कीदृश्यः । मृदुः सुकुमाराः, मनोज्ञ रमणीया, तुपा-
रतमा अतिशीतलाः । एतादृशोऽपीत्यर्थः । अयं च तमसि क्रोधे । लक्ष्मणत्राक्यम-
नुमोदते—एवमिति । दुरवगाहोऽनवगाहः । गम्भीरो महान् । चित्रीयन्त आश्वर्यं
कुर्वन्ति । 'नमोवरिवक्षित्रडः क्यच्' । श्लिक्करणसामर्थ्यात्तद् । दुरवगाहगम्भीरम-
हिमत्वमेव स्फोरयति—व्रतेत्पादि । अस्य कौशिकस्य चेष्टितानि कर्मभूतानि पौरा-
णिका गृणन्ति वदन्ति । 'गृ शब्दे' ऋादिः । कीदृशानि । नमन्तो येऽमरा देवास्तेषां
शिरःकिरीटानां शिरोमुकुटानां यद्वाचिस्तेजस्तेन मुकुलितानि संकुचितानि रौप्यरूपाणि
तमांसि यत्र तानि । व्रतविहतिकरीभिस्तपोनाशकारिणीभिरप्सरोभिः सह जगद्विष्टप

१. 'विलोक्य'; 'अवलोक्य च' इति पाठान्तरम्. २. 'तृतीया प्रशान्तपावनी-
यमाकृतिः' इति पाठान्तरम्. ३. केतुचित्पुस्तकेषु 'आर्य' इति नास्ति. ४. 'गम्भी-
रचरिताः' इति पाठान्तरम्.

वामदेवः—(सहर्षं दृष्ट्वा १) कथमागतो रामभद्रः । (मुनिं प्रति १) भगवन्,
ब्रह्मज्योतिर्विवर्तस्य चतुर्धा देहयोगिनः ।

ऋष्यशृङ्गचरोरंशः प्रथमोऽयं महाभुजः ॥ ५० ॥

विश्वामित्रः—(सहर्षसंभ्रममवलोक्य १) वामदेव, किमुच्यत आरण्यकेषु
किमपि प्रैरुष्टतमं ब्राह्मण्यमृष्यशृङ्गस्य । न केवलममुना वत्सेन ब्रह्मर्षि-
विभाण्डकः पुत्रवतां धुरमारोपितः, दैशरथोऽपि ।

दैशरथः—भगवन्, एवमेवैतत् ।

ये मैत्रावरुणं पुरोहितवतो वंशे मनोजिज्ञिरे

तास्ता वैनयिकीः क्रिया विदधिरे येषां च युष्मादृशः ।

तेपामैश्वलमेप ते दशरथः संप्रत्यमी ये पुन-

र्जातास्ते ध्रुवमृष्यशृङ्गतपसामैश्वर्यमिक्ष्वाकवः ॥ ५१ ॥

निपृहृतो भस्मीकर्तुमिच्छतः । प्रतविहतिकरीभिरिति 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' इति
टः । टित्वात् 'डोप्' । 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः । वामदेवो रामभद्रं परिचाययति—
ब्रह्मेत्यादि । ऋष्यशृङ्गस्य मुनिविशेषस्य चरोर्हव्याघ्रस्यायं महाभुजो रामः प्रथमो-
ऽश आद्यो भागः । कीदृशस्य । ब्रह्मतेजःपरिणामस्य चतुर्धा चतुष्प्रकारेण रामादिराजपुत्र-
चतुष्टयत्वेन देहयोगिनः शरीरभागिनः । 'अंशः स्क्रुष्ये च भागे च' इति विश्वः । 'ज-
लावर्तेऽप्यय चरुः पुमान्हव्याघ्रभाण्डयोः' इति धरणिः । ब्रह्मज्योतिर्विवर्तस्यमित्ति
कृत्वा लीलामात्रेणैव मद्विष्टसाधनक्षम इत्याशयादाह—सहर्षमिति । अत एव संभ्रम
आदरः । आरण्यकेषु वनवासिषु मध्ये । 'अरण्यानमनुष्ये' इति युञ् । ब्राह्मण्यं ब्रह्मकर्म ।
ब्राह्मणादित्वात्प्यञ् । वत्सेन पुत्रप्रायेण । 'पुत्रादौ तर्णके वर्षे वत्सः' इति विश्वः । अ-
मुना ऋष्यशृङ्गेण । 'विभाण्डकस्यापि ऋष्यशृङ्गप्रसादादेव पुत्रो वृत्तः' इति पुराणम् । वि-
श्वामित्रवाक्यमनुमोदमान एव ऋष्यशृङ्गस्तुतिमाह—ये मैत्रावरुणमिति । ये राजानो
मैत्रावरुणं वसिष्ठं पुरोहितवतः पुरोहित कुर्वतः । यद्वा पुरोऽग्रे हितवतोऽपितवतः । मनो-
र्वंशे जिज्ञिरे जाताः । येषां च राज्ञां युष्मादृशो भवद्विधास्तास्ताः प्रमिद्धा धनयिकीर्धिनय-
प्रधानाः । यद्वा विनयाधारहेतुभूताः । क्रिया व्यापारकलापान्विदधिरे विहितन्तः । ते त-
वाय दशरथस्तेषां राहामञ्जलं प्रान्तेदेशः । 'अञ्जल' इति ख्यातः । अञ्जलशब्दस्याजहतिद्र-
तयान्वयः । संप्रत्यधुना ये पुनरमी रामादय इक्ष्वाकवो जातास्ते ध्रुवं निधितमृष्यशृङ्गतप-

१. 'रामं दृष्ट्वा सहर्षम्' इति पाठान्तरम्. २. 'आलोक्य' इति पाठान्तरम्. ३. 'प्र-
कृततमं किमपि' इति पाठान्तरम्. ४. 'राजविदेशरथोऽपि' इति पाठान्तरम्. ५. 'वाम-
देवः' इति पाठान्तरम्. ६. 'मैत्रावरुणम्' इति पाठान्तरम्. ७. 'अञ्जलः' इति पाठान्तरम्.

(रामलक्ष्मणावुपसर्पतः ।)

दशरथः—वत्सौ, भगवानेप निःशेषभुवनमहनीयो महामुनिः कौशिकः
मणम्यताम् ।

रामलक्ष्मणौ—(उपसृत्य ।) भगवन्विश्वामित्र, सावित्री रामलक्ष्मणाव-
भिवादयेते ।

विश्वामित्रः—वत्सौ, आयुष्मन्तौ भूयास्ताम् । (इति भुजाभ्यां गृहीत्वा
रामं निर्वर्ण्य च सवहुमानम् । आत्मगतम् ।)

वसिष्ठोक्तैर्मन्त्रैर्दधति जगतामभ्युदयिकीं

धुरं संप्रत्येते दिनकरकुलीनाः क्षितिभुजः ।

गृहे येषां रामादिभिरपि कलाभिश्चतमृभिः

स्वयं देवो लक्ष्मीस्तनकलशवारीगजपतिः ॥ १२ ॥

सामैश्वर्ये परिणामः । अत्राप्यजहङ्गिता । वैनयिकीरिति 'विनयादिभ्यष्टक्' इति ठक् ।
उपसर्पतः समीपं गच्छतः । महनीयः पूजनोयः । सावित्री सूर्यापत्ये । 'तस्यापत्यम्' इत्य-
ण् । भूयास्तामित्याशीलिङ् । मध्यमपुरुषद्विवचनम् । निर्वर्ण्य दृष्ट्वा । तदुक्तम्—'समी निर्व-
र्णननिमालनौ' इति । सवहुमानं प्रचुरसमानं यथा स्यादेवम् । विश्वामित्रश्छलतो वसिष्ठं
स्तीति—वसिष्ठोक्तैरिति । एते दिनकरकुलीनाः सूर्यवंशजाताः क्षितिभुजो राजानः
संप्रति वसिष्ठोक्तैर्मन्त्रैर्जगतामभ्युदयिकीमभ्युदयप्रयोजना 'धुरं भारं दधति वहन्ति । ज-
गतामभ्युदयिकभारधारणे हेतुमाह—येषामिति । येषां राज्ञां गृहे रामादिभिरामलक्ष्म-
णभरतशत्रुघ्नरुपाभिश्चतसृभिः कलाभिश्चतुर्भिरंशैर्देवो नारायणः स्वयमस्ति साक्षादस्ति ।
अस्तीत्यव्याहार्यम् । 'यत्र क्रियापदं नास्ति तत्रास्तिर्भवतीपरः प्रयोक्तव्यः' इति
भाष्यकारवचनात् । देवः कीदृशः । लक्ष्म्याः स्तनावेव कलशी तावेव वारी गजबन्धनी
तत्र गजपतिर्हीस्तिराजः । इह कलशाभ्यां स्तनी रूप्येते, वार्यां च कलशी, इति रूपकरू-
पकोऽयमलंकारः । यदाह दण्डी—'मुखपङ्कजरङ्गेऽस्मिन्भ्रूलतानर्तकी तव । लीलावृत्त्यं
करोतीति रम्य रूपकरूपकम्' इति । 'स्तनविपमवारो—' इति पाठे विपमा कठिना वारी
विपमवारी तस्या गजपतिरिव । अत्र तु रूपकम् । एतेन 'विशेषणद्वारा—' इति न्यायेन
नारायणोऽत्र लभ्यते । आभ्युदयिकीमिति 'तदस्य प्रयोजनम्' इति ठक् । कुलीना इत्यत्र
'कुलात्सः' इति खः । न च 'ग्रहणवता-प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति तदन्त-
त्वाभावात्प्रत्ययाभाव इति वाच्यम् । परिभाषाया ज्ञापकमूलत्वादनित्यत्वात् 'ज्ञापकसिद्धं
न सर्वत्र' इति वचनात् । यद्वा दिनकरा इव कुलीना दिनकरकुलीना । 'वारी स्याद्गज-

अपि च ।

त्वं तास्ताः स्मृतवानृचो दशतयीस्त्वत्प्रीतये यज्वभिः

स्वाहाकारमुपाहितं हविरिह त्रेताग्निराचामति ।

त्वां क्षीरोदजलेशयं क्रतुलिहः पृथ्वीमवातीतर-

न्नुद्धृत्ता दशकंधरप्रभृतयो निग्राहितारस्त्वया ॥ १३ ॥

वामदेवः—(संस्मितम् ।) वत्सौ, अयमत्र भवान्भवन्तौ नेतुमागतः ।

रामलक्ष्मणौ—यदभिरुचितं भवते ताताय च ।

(दशरथस्ती सखेहमादाय 'भगवन्कौशिक' इत्यर्थोक्ते मन्वृत्पीडनिवृत्त्यामाणकण्ठो
वामदेवस्य मुखमीक्षते ।)

बन्धन्याम्' इति धरणिः । वसिष्ठस्तुतिप्रसङ्गाद्रामं स्तुत्वा स्वातन्त्र्येण विष्णुरूपतया पुनस्तं
स्तौति—त्वमिति । त्वं तास्ता अनिर्वचनीयस्वरूपा दशतयीनामधेया ऋचः स्मृतवान् ।
ब्रह्मरूपित्वात् । दशतयीनामधेया ऋचो ऋग्वेदे बह्वचः सन्ति । यद्वा दशतयीर्दशावयवाः ।
'संख्याया अवयवे तयप्' । त्वत्प्रीतये यज्वभिर्याज्ञिकैः स्वाहाकारं स्वाहाकृत्योपाहितं
दत्तं हविर्घृतादि त्रेतारूपोऽग्निस्त्रेताग्निराचामति खादति । 'चमु अदने' । 'प्रितुद्धमुचमां
शिति' इति दीर्घः । स्वाहाकारमिति 'द्वितीयायां च' इति णमुल् । ननु वीप्सायां
णमुत्विधानात्क्यमत्रावीप्सायां तदिति चेन्न । 'अनुदात्त पदमेरुवर्जम्' इति शापकादवी-
प्सायामपि णमुलो विधानात् । त्रेताग्निरिति 'दक्षिणाग्निराग्निर्ह्यवनीषी त्रयोऽप्रयः ।
अग्नित्रयमिदं त्रेता' इत्यमरः । अत्र यद्यपि त्रेताशब्देनैवाग्नित्रयं लभ्यते तथाप्यग्निशब्दो-
पादानं स्फुटार्थम् । यथा करिकलम इत्यत्र करिशब्द इति । यद्वा 'त्रेताशब्दस्य नाना-
र्थत्वाद्भिस्वरूपत्रेताबोधनार्थमपिपदम् । क्षीरोदस्य समुद्रस्य जलेशयं जलशायिनं त्वां
क्रतुलिहो देवाः । दुष्टदानवनिप्रहार्थमिन्यर्थात् । अवातीतरप्रवतारितवन्तः । क्षीरोदश-
ब्देन रूढ्या समुद्र एवोच्यते । यद्वा जलशब्देन लक्षणया क्षीरमुच्यत इत्यनयोर्न सा-
मानाधिकरण्यविरोधः । जलेशयमिति 'अधिकरणे श्लेतेः' इति टः । 'शयशासवासि-
ष्वकालात्' इत्यलुक् । अवातीतरभिन्यवतरेर्ष्यन्ताद्दुद् षड् । ष्यन्तत्वाद्भिर्कर्मरुता ।
उद्धृत्ता गतचरित्रा गर्वित्रा वा । दशकंधरप्रभृतयो रावणादयस्त्वया निग्राहितारस्त्वयेन
निवृत्तीतव्याः । एतेन रावणवधपर्यन्तमस्माकमुद्देश्यमिति सूचितम् । निग्राहितार इति
प्रहेल्लुटि कर्मणि तद्धि रमि 'स्यसिच्-' इत्यादिना चिण्यद्वावाद्द्विरिट् च । अयं कौ-
शिकः । भवते ताताय चेत्यत्र 'रुच्यर्थानां प्रीयमाण.' इति रामदानता । मन्वृर्देन्यम् ।
दुःसामिति यावत् । 'मन्वृर्देन्ये प्रती क्रुधि' इति विश्वः । उत्पीडः समुद्र उद्गमो वा ।

१. 'प्रनुभुजः' इति पाठान्तरम्. २. केषुचिन्पुस्तकेषु 'संस्मितम्' इति नास्ति.

३. ताताय भवते च' इति पाठान्तरम्.

वामदेवः—इमौ तौ रामलक्ष्मणौ । (इत्यप्यति ।)

(विश्वामित्रः सादरं गृह्णाति ।)

(नेपथ्ये शङ्खध्वनिः ।)

(वामदेवो निमित्तमनुमोदमानो दशरथमुल्लासयति ।)

(पुनर्नेपथ्ये)

वैतालिकः—सुखाय माध्यंदिनी संख्या भवतु देवस्य । संप्रति हि

किरति मिहिरे विष्वद्वीचः करानतिवामनी
स्थलकमठवद्देहच्छाया जनस्य विचेष्टते ।

गजपतिमुखोद्वीर्णैराप्यैरपि त्रसरेणुभिः

शिशिरमधुरामेणाः कच्छस्थलीमधिशेरते ॥ १४ ॥

अपि चेदानीं पटीरतरुकोटरकुटीरमध्यासीनाः

प्रत्यक्षरस्तुतसुधारसर्निर्विषाभि-

राशीभिरभ्यधिकभूपितभोगभाजः ।

निष्टब्धभाणोऽभिभूयमानः । दशरथो वामदेवस्य मुखमीक्षत इति । इमौ तौ रामलक्ष्मणौ ।
मुनेय समर्प्यतामिति भावः । निमित्तं शुभलक्षणम् । नेपथ्ये वैतालिकः पठति । सुखाय
सुखार्थम् । तादर्थ्यं चतुर्थी । माध्यंदिनीति मध्यं दिनस्य मध्यंदिनम् । यद्वा 'मध्य
मध्य दिनण् चास्मात्' इति दिनण् । मध्यशब्दस्य मध्यमादेशः । मध्यंदिनस्येयं
माध्यंदिनी । अण् । ङीप् । वैतालिक एव मध्याह्नं वर्णयति—किरतीति । मि-
हिरे मूर्धे विष्वद्वीचः सर्वतो गमनशालिनः करान्किरति क्षिपति सति जनस्य
देहच्छाया स्थलस्थितकच्छपवद्विचेष्टते चलति । अतिवामन्यतिउर्वा । मध्याह्ने
पादप्रदेशोऽतिमूढमा छाया दृश्यत एवेति भावः । अपिः समुच्चये । एणा हरिणा
अपि कच्छस्थलीं जलबहुलप्रदेशमधिशेरते । तत्र स्वपन्तीत्यर्थः । कीदृशीम् । इस्तिराजमु-
खेनोद्वीर्णः क्षितिराप्यैर्जलीयस्त्रसरेणुभिर्द्वेषु कत्रयाररूपैर्द्रव्यैः शिशिरमधुरां शीतलां मनो-
हरां च । विष्वद्वीच इति विष्वगगत्यतीत्यर्थे 'कृत्विण्-' इत्यादिना क्तिन् । 'विष्वग्देव-
योश्च टैरश्वत्थायप्रत्यये' इत्यमादेशे रूपम् । अतिवामनीति गौरादित्वान्ङीप् । अधिशे-
रत इति 'शीघ्रो षट्' । कच्छस्थलीमिति 'अधिशीद्-' इत्यादिना कर्मना । 'मिहिरा-
रणपूरणः' इत्यमरः । 'विष्वग्द् विष्वगगत्यति' इति च । 'परमाणुश्च अणुर्लं त्रसरेणुस्ततो
रजः । त्रसरेणुभिरश्वत्थायै रेषुरिति स्मृतः' इति शिक्षा । 'कमठः कच्छपे पुमि' इति
मैदिनीशरः । 'जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तपापिषः' इत्यमरः । 'पृथर्नपथ्यैर्गहिताः'
इत्यपि । अपि चेदानीमिति । पटीरतरुखन्दनवृक्षस्तस्य च कोटो रन्ध्रः स एव कुटी-

१. 'शङ्खध्वनिमङ्गलमोतिष' इति पाठः. २. 'मध्यमध्यामीनाः' इति पाठः.

गायन्ति कञ्जुकविनिहुतलोमहर्ष-

स्वेदोर्मयस्तव गुणानुरगेन्द्रकन्याः ॥ १५ ॥

विश्वामित्रः—सखे दशरथ, प्रियमपि तथ्यमाह वैतालिकः ।

मन्दोद्धूतैः शिरोभिर्मणिभरगुरुभिः प्रौढरोमाक्षदण्ड-

स्फायन्निर्मोकसंधिप्रसरदविगलत्संमदस्वेदपूराः ।

जिह्वायुग्माभिपूर्णांनविषमसमुद्गीर्णवर्णाभिरामं

वेलाशैलाङ्गभाजो भुजगयुवतयस्त्वद्गुणानुदृणन्ति ॥ १६ ॥

रोऽल्पकुटी तामध्यासीनाः सर्पराजरुन्वास्तव गुणान्गायन्ति । आशीभिर्दंष्ट्राभिरभ्यधिकमत्यन्तं भूपितोऽलकृतो यो भोगः फणा तद्वत्यः । अधिकभूषणममृतरसेन निर्विपत्वात् । कीदृशीभिः । प्रत्यक्षरमक्षरेऽक्षरे । प्रतिर्वीप्सायाम् । क्षरितो यः सुधारसस्तेन निर्विषाभिः । सुधारसेन निर्विपत्वमुचितम् । कञ्जुकेन निर्मांकेन विनिहुतो गोपितो लोमहर्षो लोमोद्गमः स्वेदोर्मिधर्मकलोलक्ष यासां ताः । 'पटीरश्चन्दनतरां' इति मेदिनीकरः । कुटीर इत्यत्र 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः' । 'अल्पा कुटी कुटीरः स्यात्' इत्यमरः । 'अंधिशीड्स्थासां कर्म' इति कर्मता । 'भोगः सुखेऽवने चाहेः शरीररक्षणयोरपि' इति मेदिनीकरः । 'स्वेदस्तु स्वेदने घर्मं' इति च । 'आशीः स्यादहिर्दंष्ट्रायाम्' इत्यपि । प्रियमपीत्यत्रापिशब्द एरुत्र प्रियतथ्ययोर्दुर्लभतामाह । तथा च किराताजुनीये—'हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः' इति । 'वैतालिका योषकरा बन्दिनः स्तुतिपाठकाः' इत्यमरः । वैतालिक्याक्ये तथ्यन्वं स्थापयति—मन्दोद्धूतैरिति । जिह्वायुग्मेनाभिपूर्णं यदानन मुद्रम् । सर्पाणां द्विजिहत्वात् । तेन विषमं कृत्वा समुद्गीर्णो यो वर्णोऽक्षरं तेनाभिरामं मनोहरं यथा स्यादेवम् । नारीणामविस्पष्टवचनानामेव रमणीयत्वात् । भुजगयुवतयस्त्वद्गुणानुदृणन्ति गायन्ति । वेलायां समुद्रतीरे यः शैलः पर्वतस्तस्याद्गुभाजः पर्वतमध्यस्थाः । 'भजो णि' । शिरोभिर्लक्षिताः । इत्यंभूतलक्षणे कृतीया । मणिभरेण गुरुभिर्गुरुदरैः । तादृशमर्षाशरणि मणेरवश्यभावात् । अत एव मन्दोद्धूतैर्लघुलघु चालितैः । प्रौढ उद्गतः । रोमासो दण्ड इव रोमाक्षदण्डः । 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति समासः । तेन स्फयन्नुद्धि गच्छन् । आत्मनेपदानित्यत्रादत्र न तद् । यो निर्मोकसंधिः कञ्जुकावकाशस्तस्मात्प्रसरदविगलत्संमदो हर्षः स्वेदपूरो घर्मप्रवाहो यामां तास्तथा । प्रसरदविगलदित्येतयोः संमदस्वेदपूरयोर्गोपात्रममन्वयः । यद्गोभगमुभयत्रान्वयि । भुजगयुवतां हर्षानिश्चयेन रोमाक्षदण्डो वृक्षस्तेन निर्मोकसंधिदृच्छुमितः । अन्योऽथ मर्षा स्वेदपूरः पूरितं मध्यमाशासन गन्धिमिति निर्मितोऽर्थः । 'नाटपाद्वेऽपि संधिः स्यादवकाशोऽपि वेधते' इति धाणिः । 'प्रमोदामोदमंशराः' इत्यमरः । 'वेला तक्षीरनीरयोः' इति च । प्रत्यामोदति प्रत्यामर्षो भवति । दोषा गतः । निष्ठुरानामिति निर्धत्तथे पठ्ये । प्रथमे भावाः ।

(संविनयविलक्ष्मिन्तं च ।) राजर्षे, प्रत्यासीदति दीक्षाप्रवेशसमयः । तदेवंवि-
धमधुरगोष्ठीभङ्गनिष्ठुराणां प्रथमे तावद्द्वयमेव भवितुमिच्छामः ।

(दशरथो रामलक्ष्मणावबलोक्य पाण्डुभरोत्तरद्वितलोचनो मुनिं प्रति 'भगवन्' इत्यर्धंक्तिं
वाचः स्तम्भं नाटवति ।)

वामदेवः—(ससंभ्रमम् ।) भगवन्कौशिक, साधय । शिवाः सन्तु प-
न्यानो वत्सयो रामलक्ष्मणयोः ।

(इत्युत्थाप सर्वे यथोचितमाचरन्ति ।)

विश्वामित्रः—एवमास्यतां भवद्भिः । (इति राजपुत्राभ्यामनुगम्यमानो नि-
ष्क्रान्तः ।)

दशरथः—(दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य ।) वामदेव, नूनमिदानीमस्मानिव भ-
गवन्तमपि कौशिकमकारणवत्सलं वत्सो मे रामभद्रः

क्वचिदस्मद्वियोगार्तिदुःखी दुःखाकरिष्यति ।

अपूर्वविषयालोकमुखी च सुखयिष्यति ॥ ९७ ॥

वामदेवः—(विहस्य ।) राजर्षे, वयं वा कौशिको वेति क्व पुनरेष
कक्षाविभागो रामभद्रमाधुर्यस्य । पश्य ।

यदिन्दोरन्वेति व्यसनमुदयं वा निधिरपा-

मुपाधिस्तत्रायं जयति जनिकर्तुः प्रकृतितो ।

'प्रथमचरम-' इति जसि विकल्पेन सर्वनामसंज्ञा । उत्तरद्वितं चञ्चलम् । साधय गच्छ ।
'साधयेति च गत्यर्थः' इति भरतः । यद्वा साधय कार्यमिति शेषः । शिवाः कन्याणपुत्राः ।
निःश्वस्येति । रामस्यापि विश्लेषो मयीति भावः । अकारणवत्सलं निरुपधिष्यन्धुम् ।
क्वचिदिति । 'वत्सो मे रामभद्रो भगवन्तं कौशिकमपि' इति मस्तकस्थमादापास्मद्वि-
योगार्थास्मद्विश्लेषधीव्या दुःखी सन्दुःखाकरिष्यति दुःखितं करिष्यति । 'दुःखात्प्राति-
लोभ्ये' इति वाच । अपूर्वविषयस्य, अर्थोत्तपीवनेविवर्तस्य, आलोकनेन सुखी सन्मुख-
यिष्यति सुखिनं करिष्यति । विषयो वस्तु । 'अतिः पीडाधनुष्कोष्योः' इत्यमरः ।
कक्षा स्पर्धा । 'कक्षा प्रकोष्ठः स्पर्धा च' इति । माधुर्यस्य सौशील्यस्य । वयं वा
कौशिको वेत्यादि पोषणं, सज्जनानामनिमित्तं प्रेमोत्थापयितुमाह—यदिन्दोरिति ।
अपि निधिः समुद्र इन्दोर्धन्द्रस्य यद्वपसत्वं विपत्तिमुदयमुच्छ्रायं वान्वेच्यनुगच्छति, तत्रा-

१. 'दशरथः—(संविनयविलक्ष्मिन्तम्.); विश्वामित्रः—राजर्षे' इति पाठः. २. 'ता-
यद्भरितुम्' इति पाठः. ३. 'उत्तन्मिनःलोचनः.' इति पाठः.

अयं कः संबन्धो यदनुहरते तस्य कुमुदं

विशुद्धाः शुद्धानां ध्रुवमनभिसंधिप्रणयिनः ॥ १८ ॥

दशरथः—(विमृश्य १) एवमेतत् ।

रत्नाकरो जनयिता सहजश्च वर्गः

किं कथ्यताममृतकौस्तुभपारिजाताः ।

किं तैरचिन्त्यमिह तत्पुनरन्यदेव

तत्त्वान्तरं कुमुदबन्धुरसौ यदिन्दुः ॥ १९ ॥

(पुनरवलोक्य १) कथं लोचनपथमतिक्रान्तः सरामलक्ष्मणो भगवान् । तद्वयमपि वत्सप्रवासदुर्मनायमानां दक्षिणकोशलेश्वरसुतां देवीमुपेत्य सान्त्वयामः ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति मुनीन्द्रसंवादो नाम प्रथमोऽङ्कः ।

मुगमेऽयमुपाधिः कारणम् । प्रयोजको धर्म इति यावत् । जनिकर्तुर्जननकारणस्य पितुः प्रकृतिता स्वभावो जयति । तत्र जन्यजनरूपाव एव संबन्धः । जनकः समुद्रः, जन्य इन्दुः, अतो जन्यवृद्धिक्षयी जनको धत्त इत्युचितमेव । यद्वा जननकारणस्य प्रकृति-कार्यं भवति । तथा च समुद्रो जनकः सन्वृद्धिक्षयवानिति तज्जन्येऽपि वृद्धिक्षयी मुञ्च्येते । उपाधिं विनापि व्यसनोदयो दृष्टाविन्याह—कुमुदं कर्तुं तस्य चन्द्रस्य यद्वयसन-मुदयं वानुहरतेऽनुगच्छत्यनुकरोति वा । चन्द्रे ह्युदयति सति कुमुदमुन्मीलति, तस्मिन्मन्मते निमीलति तदित्यनुगमेऽयं कः संबन्धो जन्यजनरूपावादिः । अपि तु न कोऽपि । कायमेवमत आह—विशुद्धा इति । ध्रुवं तर्कयामि । विशुद्धाः शुद्धानामभिसं-धानं विना मिया भवन्तीत्यर्थः । तथा च यद्यप्यत्र न संबन्धस्तथापि निरुपाधिरेव चन्द्र-कुमुदयोः साहजिकी प्रीतिरिति भावः । प्रकृतेऽपि रामस्य तादृश एव गुणविभवो वत्स-वाङ्मुपपद्यतेति । अनुदरत इति 'हरतेर्गतवाच्छील्ये' इति तद् । 'व्यसनं विपदि धर्मो दोषे कामजकोपजे' इत्यमरः । 'जनित्यसिद्धयः' इत्यपि । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमा-त्यादिस्वभावयोः' इति मेदिनीकरः । 'ध्रुवं निधितर्कयोः' इति विश्वः । 'प्रणयः प्रेम्णि विश्वासे' इति च । वामदेवोत्तमनुदरति—रत्नाकर इति । अस्य चन्द्रस्य रत्नाकरो जनयितोत्यादकः । सहजः मोदयों वर्गोऽमृतादयः किं कथ्यताम् । तदुपमा-नाभावात् । अमृतादिभिः सहजेस्तेः किम्, अपि तु न किमपि । इह पुनस्तदन्यदेवाधि-न्यामगिन्तनीयस्वरूपं तन्वान्तरं स्वभावान्तरं स्वभावविशेषो यदमाविन्दुः कुमुदबन्धु-

रित्यस्ति । तथा च स्वभाविकरूपनिबन्धनो व्यपदेश इति भावः । अमृतकौस्तुभपा-
रिजाता इत्यत्र 'समुदायिभ्योऽन्यः समुदायः' इति न्यायात्समुदायिभ्यो बहुवचनम् ।
'सगर्भ्यसहजाः समाः' इत्यमरः । 'कौस्तुभो मणिः' इत्यपि । 'तत्त्व स्वभावे सत्ये च'
इति धरणिः । दक्षिणकोशलेश्वरसुतां कौशल्याम् । सान्त्वयामः समाश्वासयामः । 'अङ्गे
प्रवेशः पात्राणां नाहेतुः परिकीर्तितः । अर्थप्रसङ्गमालङ्घ्य तेषां निर्गम इष्यते ॥ विस्तारो
गुणसंपत्तेः स्वभावाद्बुद्धिर्नहि । वैरस्याय भवेद्दो दीर्घो रोगीव पण्यताम् ॥ नैकत्राङ्गे
प्रशंसन्ति बहुपात्रविभावनाम् । न चैकैकरसोद्रेकं नापि विस्तरयोजनम् ॥ प्रोपप्रसा-
दशोकाः शापोत्सर्गौ च विद्रवोद्वाही । अद्भुतदर्शनमङ्गे क्वापि प्रत्यक्षजा न स्युः ॥ युद्धं
राज्यभ्रंशो मरणं नगरोपरोधं च । अप्रत्यक्षाणि भवन्ति प्रवेशकैः संविधेयानि ॥ न
कार्यं शयनं रङ्गे नाख्ययोगमपेक्षता । केनचिद्द्रव्यपदेशेन तद्विच्छेदं च कारयेत् ॥ शष्पा-
घातं वधं चैव म्रियुनं युद्धमेव च । नैते प्रत्यक्षतो नाख्ये दर्शनोयाः कथञ्चन ॥ भवेदर्ध-
वशाद्वापि पुरुषः सहितः स्त्रिया । न च तद्युम्बनं कुर्याद्विर्व्याज्जालिङ्गनं न च ॥ दन्त-
च्छेदं नखच्छेदं तथा लज्जाकरं च यत् । भोजनं सलिलक्रीडां रङ्गमध्ये परित्यजेत् ॥
वीजार्थयुक्तियुक्तं च कृत्वा कार्यं ययारसम् । निष्कमं तु ततः कुर्यात्सर्वेषां रद्दवर्तिनाम् ॥'
इति नाटकमूत्रात्तया समाचरन्नेव फविराह—इति निष्कान्ताः सर्वे इत्यादि । अङ्कल-
क्षणमाह भरतः—'प्रस्तुतार्थोपसंहारो यत्राङ्कः सोऽभिधीयते' इति । अत्र च प्रियापरि-
तोषापेक्षया प्रस्तुतार्थोपसंहार इति सर्वं सुन्दरमिति ॥

इति समस्तप्रक्रियाविराजमानरिपुराजकंसनारायणभवमक्तिपरायणश्रीहरिनारायण-
पदसमलंकृतमहाराजाधिराजश्रीमद्भैरवसिंहदेवप्रोत्साहितवैजोलीग्राम-
वास्तव्यस्त्रीआलवंशप्रभवश्रीरुचिपतिमहोपाध्यायविरचिताया-
मनर्घराघवटीकायां प्रथमोऽङ्कः ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति यजमानशिष्यः ।)

शिष्यः—अये, प्रभातप्रायैव रजनी । तथा हि ।

तमोभिः पीयन्ते गतवयसि पीयूषवपुषि

ज्वलिष्यन्मार्तण्डोपलपटलधूमैरिव दिशः ।

सरोजानां कर्पन्नलिमयमयस्कान्तमणिव-

त्क्षणादन्तःशल्यं तपति पतिरद्यापि न रुचाम् ॥ १ ॥

अपि च ।

जाताः पक्वपलाण्डुपाण्डुमधुरच्छायाकिरस्तारकाः

प्राचीमङ्कुरयन्ति किञ्चन रुचो राजीवजीवातवः ।

विश्वामित्रयागरक्षणार्थं रामभद्रस्य तपोवनागमनं तत्रासङ्गिकाहल्यायाः पूर्वरूपप्राप्ति-
स्ताटकावधौ मारीचादेर्दूरापसरणादिकं सम्यक्सूचयितुं शुनःशेफप्रवेशमाह—ततः प्र-
विशतीति । एतावानेव द्वितीयाङ्गार्थः । यजमानो यः सोमयति यज्ञे दीक्षितः । स च
कौशिकस्तस्य शिष्यः शुनःशेफः । प्रभातप्रायां प्रभातसदृशो । 'प्रायो बाहुल्यतुल्ययोः'
इति धरणिः । प्रभातप्रायत्वमस्याः कुतोऽवगतमित्यत आह—तमोभिरिति । तमोभि-
रन्धकारैर्दिशः पीयन्ते । आच्छाद्यन्त इत्यर्थः । पीयूषवपुष्यमृतमहसि चन्द्रे गतवयसि
गलितवयसि वृद्धे सति । पश्चिमाशामगोहतीति यावत् । कीदृशोः । ज्वलिष्यन्सूर्योद-
याद्यो मार्तण्डोपलपटलः सूर्यस्कान्तमणिसमूहस्तस्य धूमैरिव । धूमस्य द्यामत्वात्तमस्त्वेन
दृषणम् । अन्योऽपि धूमो ज्वलिष्यतो वद्रेः पूर्वं दिशो व्याप्नोतीति ध्वनिः । समिदाहरण-
रूपगुरुकार्याय त्वरमाणः सत्वरमनुदेष्यमाणं सूर्यमप्याक्षिप्याह—रुचो पतिः सूर्योऽद्याप्येवं-
वृत्तेऽपि न तपति । नोदेतीत्यर्थः । किं कुर्वन् । सरोजानां पद्मानामलिमयं ध्रमररूपमन्तः-
शल्यमन्तःस्थितलोहभागं कर्षन्वहिः कुर्वन्सन् । अयस्कान्तमणिवदिति समाकर्षणमात्र-
द्वयान्तः । यथायस्कान्तो मणिविशेषोऽथो लोहमाकर्षति तथेत्यर्थः । यद्वा सरोजानामन्तः
पद्माभ्यन्तरादलिमयं शल्यं कर्षन् । अन्तःशन्दोऽप्ययं पद्ममन्तः । पद्मम्याध्याव्यया-
त्सु । यद्वायो लोहस्कान्तमणिलोहाकर्षणमणिः । सरोजानामित्यादिनादित्योद्गमो न दृश
इति सूच्यते । आदित्योदये सति पद्मविकासस्तद्विरासे च तत्र स्थितानामल्लीनां पदि-
निःसरणमिति स्वरूपानुवादः । 'विकर्तनार्कमार्तण्डमिदिरादणपूणः' इत्यमरः । 'उपलः
प्रस्नरे रत्ने' इति मेदिनीकरः । इदानीमग्निभाषिलिहमाह—जाना इति । पक्वो यः
पलाण्डुः 'पियाजु' इति प्रसिद्धस्तद्वत्पाण्डुर्भूत्वा मधुरा मनोहरा च या कान्तिस्तत्क्षे-
पिकास्तारका जाता दृशाः । किंपन रुचः किञ्चिदीतवः प्राचीं पूर्वां दिशमधुरयन्त्युद्दे-

लूतातन्तुवितानवर्तुलमितो विम्बं दधञ्चुम्बति

प्रातः प्रोषितरोचिरम्बरतलादस्ताचलं चन्द्रमाः ॥ २ ॥

(सर्वतोऽवलोक्य च ।)

दिङ्मण्डलीमुकुटमण्डनपद्मराग-

रत्नाङ्कुरे किरणमालिनि गर्भितेऽपि ।-

सौख्यप्रमुक्तिकमधुव्रतत्रकवाल-

वाचालपङ्कजवनीसरसाः सरस्यः ॥ ३ ॥

दयन्ति । अङ्कुरयुक्तां कुर्वन्तीत्यर्थः । यद्वा किं चापि चेत्यर्थः । रुचो दोषयः पूर्वा दिशं
नाङ्कुरवतीं कुर्वन्ति । तथा चाद्याप्यरुणोदयो न वृत्त इत्यर्थः । कीदृशयः । राजीवाना पद्मानां
जीवातवो जीवनीपधानि । आदित्यसंबन्धिभ्य इत्यर्थः । अङ्कुरोऽस्यास्तीति 'तत्करोति'
णिच् । 'णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य' इतीष्टवद्भावात् 'विन्मतोर्लुक्' । किञ्चनशब्दोऽप्ययं
किञ्चिदर्थे । चन्द्रमा इतोऽम्बरतलादाकाशात् । गत्वैति शेषः । अस्ता चलमस्तपर्वत चुम्बत्या-
लिङ्गति । 'चुवि वक्रसंयोगे' इति यक्पदमुपलक्षणम् । 'अद्भारचुम्बितमिव व्यथमान-
मास्ते' इति भवभूतिप्रयोगदर्शनात् । तलं स्वरूपम् । 'स्वरूपानूर्ध्वयोस्तलम्' इत्यमरः ।
यद्गम्बरतलादितो गतधुम्बनि । 'इण् गतौ' क्तः । लूता मर्कटकृमिः । मर्कटसूत्रवि-
स्तारवद्गुलं विम्ब मण्डलं दधत् । तनोतेधेन् । प्रोषितरोचिः । अपगततेजा इत्यर्थः ।
दधदिति 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुन्नियेधः । 'विसप्रसूनराजीव-' इत्यमरः । 'जीवातु-
जीवनीपधम्' इति । 'हरिणः पाण्डुरः ष्याण्डुः' इति च । सार्धयमाह—दिङ्मण्ड-
लीनि । सौख्यप्रमुक्तिकाः सुखशयनप्रश्नकर्तारो ये मधुव्रता भ्रमरास्तेषां चकवालं मण्डल
तेन वाचाला बहुमापिणी । सशब्देति यावत् । या पङ्कजवनी पद्मवनी तथा सरसाः सो-
हासाः सशब्दा वा । 'रस शब्दे' । 'पुंसि संज्ञायां घ. प्रायेण' इति घ. । सरस्यः सरो-
वराः । सन्तीति शेषः । जाता इति वानुपङ्गनीयम् । योऽपि सुखशयनप्रथा सोऽपि प्रा-
तरुत्यायागच्छति । मधुकरसमूहा अपि प्रातरेय मधुपानाय तत्र गच्छन्तीति सुखसुप्तप्र-
वृत्तेन रूपिताः । सौख्यप्रमुक्तिक इति 'पृच्छतां मुष्मतादिभ्यः' इति ठक् । किरणमालिनि
सूर्ये गर्भितेऽपि संजातगर्भे सति । तारकादित्वादितच् । गगनतिरोहितेऽपीत्यर्थः । यद्वा
गर्भे इवाचरति । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप् वा वक्तव्यः' इति क्विपि कृते क्तः । कीदृशे ।
दिशां मण्डली दिक्समूहस्तस्या यन्मुकुटमलकारभेदस्तस्य मण्डनः शोभयिता यः पद्म-
रागः । 'कृष्णमण्डार्थेभ्यश्च' इति कर्त्तरि करणे वा युच् । पद्मरागश्चामी रत्न चेति कर्म-
धारयः । तस्याङ्कुर इवाङ्कुर इति रूपकम् । एतेनाभरणत्वेनातिमनोहारित्वमुक्तम् । यदाह
कालिदासः—'आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः । उपमानस्यापि सत्ते
प्रत्युपमान वपुस्तस्याः' इति । सूर्यस्याभिनवत्वेन मनोहारित्वाद्गोहितत्वाच्च पद्मरागरत्नाङ्कुर-

अपि च ।

प्राचीविभ्रमकर्णिकाकमलिनीसंवर्तिकाः संप्रति
 द्वे तिस्रो रमणीयमम्बरमणेर्यामुच्चरन्ते रुचः ।
 सूक्ष्मोच्छ्वासमपीदमुत्सुकतया संभूय कोपाद्बहि-
 निष्क्रामद्भ्रमरौघसंभ्रमभरादम्भोजमुज्जृम्भते ॥ ४ ॥

अपि च ।

एकद्विप्रभृतिक्रमेण गणनामेपामिवास्तं यतां
 कुर्वाणा समकोचयद्दशशतान्यम्भोजसंवर्तिकाः ।

रत्नेन रूपणम् । अद्भुरपदप्रक्षेपोऽतिर्लाहित्यप्रकटनार्थः । 'मकि मण्डने' । 'मकेरुद् न-
 लोपश्च' इति न्यासकारमतेन मकुट इति भवति । 'मकुटं मुकुटं विदुः' इति शब्दभेदा-
 न्मुकुटशब्दोऽप्यस्तीत्यवधेयम् । अनेन पद्येनारुणोदयः सूचितः । 'अद्भुरोऽभिनवोद्भिदि'
 इत्यमरः । 'चक्रवालं तु मण्डलम्' इति च । कलिकात्रोटने निन्दाश्रवणाद्विकसितानामेव
 कुसुमानां त्रोटने बोधिते तानि विकसितानि न वेति श्रातुं सर्वतोऽवलोकनमपूर्वं प्रकटयन्सू-
 र्यकिरणानां किञ्चिदुदयमाह—प्राचीत्यादि । अम्बरमणेर्यादित्यस्य द्वे द्विसंख्याकास्ति-
 स्रस्त्रिसंख्याका रुचः किरणा रमणीयं यथा स्यादेव यामुच्चरन्ते । आकाशं प्रति गच्छन्ती-
 त्यर्थः । 'उदधरः' इत्यादिना तद् । कीदृशः । प्राच्या दिशो विलासार्थं कर्णिका कर्णा-
 भरण या कमलिनी पद्मिनी तस्याः संवर्तिका नवदलानीव । एतदुक्तं भवति—प्राचीवि-
 लासिन्या पद्मदलभ्रमादभिनवसूर्यकिरणा एवामरणीकृता इति भावः । यद्वा प्राच्या
 दिशो विभ्रमेण विलासेन कर्णिकाः कर्णालंकाराः । 'कर्णललाटारकनलंकारे' इति कन् ।
 कमलिनीसंवर्तिकाः कमलिनीनवपत्राणि । यद्वा संवर्तयन्ति प्रकाशयन्ति संवर्तिकाः ।
 ण्वुल् । प्रकाशिका इत्यर्थः । अनयोर्विशेषणसमासः । भिन्नमेव वा पदम् । तस्य कार्य-
 माह—अल्पकिरणोदयस्तूक्ष्मोच्छ्वासमल्पप्रकाशमपीदमम्भोजं पद्ममुज्जृम्भते इत्यर्थं वि-
 कसति । न तु किञ्चिदुन्मीलितं सत् । पुतो हेतोरत्यन्तं विकसतीत्यन आह—कस्मात् ।
 संभूय मिलित्वोत्सुकतयोत्कण्ठितत्वेन कोपात्कुब्जलाद्बहिर्निष्क्रामपिण्यच्छन्वो भ्रमरौघ-
 स्तस्य संभ्रमभरात्चरातिशयात् । यद्वा सूक्ष्मोच्छ्वासं संभूय प्राप्य । 'संभूतिर्वेने प्राप्ता'
 इति भरतः । अल्पदोषित्युदयार्थं किञ्चिद्विकसितं पद्ममन्तरमेकदश पदिच्छन्वो भ्रमरौघ-
 त्यन्तविकासः कृत इति तात्पर्यम् । निष्क्रामदिति 'क्रमः परस्मैपदेषु' इति दीर्घव्यम् ।
 'कर्णिका कविहस्ताभे करमध्याहुलावपि । प्रमुक्तादिच्छदोऽप्ये पराटे कर्णमूषणे' इति
 विश्वः । 'संवर्तिका नवदलम्' इति च । संभ्रमः साध्यमेऽपि स्यात्संयोगाद्भ्रमरपि' इ-
 त्यपि । सूर्यकिरणाः प्रभेणोद्भ्रमन् इत्यत्र पठितमपूर्वं मानमाह—एकद्वीति । भ्रमन्
 यतामस्तं गच्छतामेपां किरणानामेकद्विप्रभृतिप्रभेणैव दूषादिप्रभेण गणनामिव पुतांणा

(पुरोऽवलोक्य ।) कथमिदमुदयाचलमौलिर्माणिक्यमर्ममण्डलमद्यापि न विहाय
यस्तलमलं करोति । तदस्मद्गुरोर्वितायमानयज्ञस्य कुलपतेः कौशिकस्यादे
शात्समिदाहरणाय प्रस्थितोऽस्मि । तैश्चरितं गच्छामि । (इति परिक्रामति ।

(प्रविश्य संभ्रान्तो वटुः ।)

वटुः—अज सुगस्सेह, किं वि अच्चरिअं भीसणं च वट्टदि ।

शुनःशेफः—(सचमत्कारं परिब्रूय ।) सखे पशुमेद्द, किमाश्चर्यं भीपणं
च वर्तते ।

पशुमेद्दः—अज रामो त्ति को वि खत्तिअकुमारो आअदो त्ति सु-
णिअ कोडूहलेन धावन्तस्स तैवोवणपेरन्तपरिड्ढिदा पत्थरपुत्तलिआ
सच्चमाणुसीभविअ मम जेव्व संमुहं परावाडिदा । तं पेक्खिअ उत्तरास-
ङ्गवक्कलं वि उज्झिअ पलायिदो म्हि ।

शुनःशेफः—(विहस्य ।) सखे, साधु कृतम् । दिष्ट्या हि जीवतः
पुनरावृत्तिः ।

टङ्कणे-स्त्रियाम्' इति मेदिनीकरः । 'महामृगः पुष्करिदीर्घमाहती विलोमजिह्वो ज-
लकाक्षसिन्धुरी' इति हस्तिपर्याये हारावली । 'वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी'
इत्यमरः । चिरतरसमयापेक्षणे समिदाहरणत्वरयोत्पसुराह—कथमिति । अद्यापि ।
एतावतापि कालेनेत्यर्थः । विहायस्तलमाकाशम् । वितायमानयज्ञस्य विस्तारीक्रियमाण-
यज्ञस्य । 'तनोतेर्यकि' इत्यात्वम् । पटुवाक्ये—अउज्जेत्यादि । 'आर्यं शुनःशेफ, किमप्या-
श्चर्यं भीपणं च वर्तते' [इति च्छाया ।] : 'आर्येति ब्राह्मणं ब्रूयात्' इति भरतः । शुनःशेफ
इत्यत्र 'शेफपुच्छलाङ्गुलेषु नुनः संशायाम्' इत्यलुक् । पशुमेद्दवाक्ये—अउज्जेत्यादि ।
'अद्य राम इति कोऽपि क्षत्रियकुमार आगत इति श्रुत्वा कुतूहलेन धावतस्तपोवनपर्य-
न्तपरिस्थिता प्रस्तरपुत्रिका सत्यमानुषीभूय ममैव संमुखं परापतिता । तां प्रेक्ष्य उत्तरा-
सङ्गवक्कलमप्युज्झित्वा पलायितोऽस्मि' [इति च्छाया ।] अत्र पुत्रिका 'पुनःशेफ' इति प्र-
सिद्धा । परापतितागता । उत्तरासङ्गमुपरिवष्टम् । उज्झित्वा त्यक्त्वा । शुनःशेफः सो-
पहाममाह—सखे, साधु कृतमिति । पुनरावृत्तिः पुनरागमनम् । हि यस्माज्जीवत एव
एष तस्मात्त्वमुत्तरीय त्यक्त्वा समायातोऽसीति त्वया साधु शोभनं कृतम् । जीवने सति
पुनरागम्यत इति भावः । यद्वा पुनरावृत्तिः पुनर्जन्म । 'पुनरावृत्तिदुर्लभम्' इत्यादी तथा
दर्शनात् । तेन जीवत एव तावदिदं तव पुनर्जन्म दृष्टमित्यर्थः । यद्वा पुनरावृत्तिरेव
त्रीरनो जनस्य मया एषा । लोकोक्तिरियम् । 'पुनरावृत्तिः' इति कणित्पाठः । तत्र

१. 'नमःस्वल्पम्' इति पाठः. २. 'स्वर्गितम्' इति पाठः. ३. 'गौदमतपोवन' इति पाठः.

पशुमेद्रः—ता रक्खदु मं अज्जो इमाए दुडरक्खसीए मुहादो ।
(इति वेपमानः पादयोः पतति ।)

शुनःशेफः—(सस्मितमुत्थाप्यालिङ्ग्य च ।) वैयस्य, शृणोपि भगवतो
गोतमस्य महर्षेरहल्यां नाम धर्मदारान् ।

पशुमेद्रः—जा जणअवंसपुरोहिदस्स तत्थभवदो सदाणन्दस्स ज-
णणी । तदो तदो ।

शुनःशेफः—सेयं पुरा पुरुहूतखाण्डितचरित्रा तस्य दीर्घतपसो मु-
नेर्मन्युना निजमेव तदिन्द्रियदीर्घल्यमेवं विवर्तमानमनुभवन्ती संप्रत्य-
स्य रघुराजपुत्रस्य तेजसा तस्मादन्धकारान्निरमुच्यत । तदलमावेगेन ।

पशुमेद्रः—(उन्मील्य चक्षुषी सर्वतोऽवलोक्य ।) अहो अच्चरिअं । अज्जस्स
पसादेण पुणो वि जीअलोए पविट्ठो म्हि । तह वि सङ्खज्जरो अज्ज वि ण
मं परिच्चअदि । ता अज्ज मुणस्सेह, मुहुत्तअं विससोअदु ।

जीवतो जनस्य पुनरावृत्तिः पुनरावरणम् । वास इति यावत् । हि. यतो दृष्टातस्व-
मुत्तरीयं त्यक्त्वा समायातोऽसीति भद्रं कृतमिति भावः । ता रक्खदु इति । 'तद्र-
क्षु मामार्य एतस्या दुष्टराक्षस्या मुखात्' [इति च्छाया ।] वेपमानः कम्पमानः । आ-
रोपितभयादिति भावः । शुनःशेफोऽस्य आसोपशमनार्थमहल्यावृत्तान्तरुथनायोपक्रमेण—
वयस्येत्यादि । 'दाराः पुंसि' इत्यमाः । पशुमेद्रावक्ये—जा इति । या जनसर्वसपुरो-
हितस्य तत्रभवतः शतानन्दस्य जननी । ततस्ततः' [इति च्छाया ।] इह तत्रभवतः
पुण्यस्य । 'जननी तु दयामात्रोः' इति विश्वः । सेयमित्यादि । सेयमहल्या पुरुहूते-
नेन्द्रेण खण्डितं नाशितं चरित्रं यस्यास्तादृशी दीर्घतपसो मुनेर्गोतमस्य । दीर्घं तपो
यस्येति षटुन्नीहिः । यद्वा दीर्घतपा इति गोतमस्यैव नाम । तस्य मन्युना प्रोधेन ।
शापेनेति यावत् । निजं स्त्रीयमिन्द्रियदीर्घल्यमिन्द्रियासामर्थ्यमेवंविधं प्रस्तरपुत्रिकारूपं
रिपुर्नमानं परिणतमनुभवन्ती संप्रत्यस्य रघुराजपुत्रस्य रामस्य तेजसा प्रमात्रेण रदिमना
या तस्मादन्धकाराच्छापात् । अन्धकार इवान्धकारः शापः । यद्वाऽन्धमदृशं करोती-
त्यन्धकारो मुनिशाप एव । कर्मण्यम् । निरमुच्यत स्वयं मुक्ता । 'मुच्य मोक्षणे' लटि
कर्मण्येति रूपम् । अन्वदण्यन्धकार तेजसा निरस्त्रियत इति ध्वनिः । कथा चात्रानि-
प्रसिद्धैव । अलं निष्कलम् । आगेन मयेन । अहो इति । 'अहो आश्चर्यम् । आ-
पस्य प्रमादेन पुनरापि जीवतोऽहं प्रविशोऽस्मि । तथापि सङ्खज्जरोऽद्यापि न मां परिच्य-

१. 'वास, श्लोपि;' 'वयस्य, न भेज्यम् । श्लोपि' इति पाठः. २. 'शुन.शेफः—
अथ हिम् । पशुमेद्रः—तरो तरो' इति पाठः.

शुनःशेफः—सखे, भयमिति किमेतद्ब्राह्मणस्य । तत्पर्यवस्थापया-
त्मानम् ।

(इत्युपविशतः ।)

पशुमेद्ः—(त्रिरं विमृश्य निःशस्य च सविस्मयम् ।) कथं विस्रयमिअति-
ण्हासलज्जलाए भअवदो हरिणो वि हरिणदा विटप्पीअदि ।

शुनःशेफः—(विहस्य ।) साधु द्वैवीपि । अल्पीयान्तल्वयं लोकः कें-
थमैहिकमुखाध्यवसायाद्वै अमूर्भूयस्यो रात्रयः पराहण्यन्ते । किं तु मनो-
हारिभिराहार्यैराद्वियमाणलोचनद्वितयस्यापि न जनो. विवेकमङ्कशयितुर्म-

जति । तदार्यं शुनःशेफ, मुहूर्ते विध्रम्यताम्' [इति च्छाया ।] अत्र जीवलोके प्र-
विष्टोऽस्मि जीवितोऽस्मि । पर्यवस्थापय संरुणु । विमृश्येत्यादि । अहह सुरपतिरपि
कथमेतादृशं कर्म कृतवानिति भावः । अत एव निःश्यासोऽपि । कथमिति । 'कथं वि-
पयमृगतृष्णासलज्जलया भगवतो हरेरपि हरिणता विटप्यते' [इति च्छाया ।] इह वि-
पय एव मृगतृष्णा मरीचिका तस्याः सलज्जलयास्फालनेनाघातेन । अनर्थ एवाथित्व-
जननात् । अतिशोभया वा । भगवतो हरेरपिन्द्रस्यापि हरिणता हरिणत्वम् । पशुत्वमिति
यावत् । यद्वा हरिणता पाण्डुरत्वम् । तत्तु मन्मथभावात् । 'हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः'
इत्यमरः । विटप्यतेऽर्ज्यते । विटपिरयं चुरादिरर्जने वर्तते । यद्वा 'अर्जतोविटप्यः' इति
प्राकृतसूत्रात्तया । विपयस्य विरसोदकतयासारत्वेन मरीचिकया रूपणम् । 'मृगतृष्णा
मरीचिका' इत्यमरः । 'हरिश्चन्द्रार्कवाताश्वशक्रभेरुयमादिषु' इति मेदिनीकरः । 'शुनः
पशो कुरहे च' इति च । 'स्यादास्फाले सलज्जला' इति हारावली । 'सलज्जला तु
शोभायाम्' इति रत्नकोषः । अल्पीयान्तलपाशयः । अत्यथेनाल्पो वा । 'द्विवचनवि-
भज्य-' इतीयगुन् । अल्पीयस्त्वमेव द्रवयति—कथमिति । ऐहिकमेतज्जनमजम् ।
इहान्दाद्भवार्ये ठन् । अध्यात्मादित्वाद्वा । ऐहिकमुखाध्यवसायादेतज्जसुरयत्नत्वात् ।
वै पादपूर्णे संबोधने वितर्कं वा । अमूरामुष्मिनयो रात्रयः सुरानि पराहण्यन्ते ना-
श्यन्ते । लोकेनेति शेफः । 'हन्तेरपूर्वस्य' इति पत्वम् । रात्रिशब्देन सुरमुपलक्ष्यते ।
सुराकालत्वात् । अत एव क्षणमुत्सवं ददातीति क्षणदेति रात्रियपदेशः । अथवा वि-
यस्येन तादृशं महत्त्वमित्याह—किं त्यति । मनोहारिभिराहार्यैंगमरणादिभिराद्वियमा-
णस्याकृष्यमाणस्य लोचनद्वितयस्यापि जनो लोको विरेकं निर्मलज्ञानमद्भुतयितुमद्भु-

१. 'पर्यवस्थापय'; 'पर्यवष्टम्भय' इति पाठः.
२. 'विध्रम्य विमृश्य च' इति पाठः.
३. 'प्रवीति भवान्' इति पाठः.
४. 'अन्यथा कथम्' इति पाठः.
५. 'मुखाध्यवसाय-
लुर्धः'; 'मुखाध्यवसायान्' इति पाठः.
६. 'आद्वियमाणस्य' इति पाठः.
७. 'द्वयस्य'
इति पाठः.
८. 'ईष्टे' इति पाठः.

धीष्टे । किं पुनर्नयनसहस्रतयस्य तादृशि विभवे मरुतां पतिः । चक्षुःप्री-
तिमुद्भवन्तीमनुद्भवन्ति चापराणि कुसुमचापचापलानि ।

पशुमेहः—(विहस्य ।) मण्णे एदाए एव्व मुणिवरणीए पुण्णपरिणामो
एत्थ रामभद्रस्य पवासे कारणम् ।

शुनःशेफः—इदं तावत्प्रथमम् ।

पशुमेहः—(साभ्यर्थनम् ।) अज्ज, दुदीअं वि मुणिदुं इमिणा दे वअणेण
पज्जुत्सुओ म्हि ।

शुनःशेफः—सखे, त्वयि किमकथनीयं नाम । अस्ति किष्किन्धायां
पुरंदरस्य नन्दनो वालिर्नाम ह्यवगराजः । तं च रजनीचरचक्रवर्तिना द-
शकंधरेण सह प्रवृत्तमैत्रीकमवलोक्य वानराच्छमल्लगोलाङ्गूलप्रभृती-
नामाचार्यः सर्वामात्यौनुमतौ जाम्बवानवादीत् ।

शीकर्तुं नाधीष्टे न समर्थो भवति । किं पुनर्नयनसहस्रतयस्य सहस्रावयवस्य तादृश्यनिर्व-
चनोये विभवे वागपारसंपत्तौ सखां विवेकमद्भुतां कर्तुं मरुतां पतिरिन्द्रोऽधीश्वरः स्यात् ।
अपि तु न कदापि । यतः—‘यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता । एकैकमप्यनयोय
किमु यत्र चतुष्टयम्’ इति । लोचनद्वितयस्येतत्र ‘अधीगर्भ—’ इत्यादिना कर्मणि षष्ठी ।
नयनसहस्रतयस्येति ‘संख्याया अवयवे तयप्’ । ‘सहस्रनयनस्य’ इति क्वचित्पाठः । तत्र
सहस्रं च तानि नयनानि चेति विशेषणसमासे ‘दिकसंख्ये संशायाम्’ इति नियमादसं-
ज्ञायां समास एव न स्यात् । बहुवचनप्राप्तिश्च । उच्यते—सदृशं नयनानामिति समाहारे
द्विगुः । प्राग्वादित्यात्स्त्रीत्वनिषेधः । त्रिभुवनवत् । अनयोर्मानुषेन्द्रयोर्नैर्गर्वपम्यरुथनेन
प्रकृते किं प्रतिपादितं स्यादित्याशङ्क्य चक्षुपस्तत्रासाधारणीं कारणतामाह—चक्षुःप्री-
तीति । उद्भवन्तीमुपजायमानां चक्षुःप्रीतिं चाक्षुपरामगमनुलक्ष्यीकृत्यापराण्यधिकानि
कुसुमचापनापलानि मन्मथविकारा उद्भवन्ति । ‘अनुलक्षणे’ इति द्वितीया । मण्णे
इत्यादि । ‘मन्वे एतस्या एव मुनिवृद्धिग्याः पुण्यपरिणामोऽयं रामभद्रस्य प्रवासे का-
रणम्’ [इति च्छाया ।] इह परिणामः परिणतिः । इदं तावत्प्रथमम् । अपरमपि वालिन्धा-
दिहमस्तीति हृदयम् । अभ्यर्थना प्रार्थना । अज्जेति । ‘आर्यं, द्वितीयमपि धोतुमनेन
तत्र यत्नेन पर्यमुक्तोऽस्मि’ [इति च्छाया ।] इह पर्युक्तु क उत्कण्ठितः । अस्तीत्यादि ।
पुरंदरस्येन्द्रस्य नन्दनः पुत्रः । ‘नन्दनं वासशोषाने नन्दनो हर्षके सुने’ इति मेदिनी-

पशुमेद्रः—(सकौतुकम् ।) तदो तदो ।

शुनःशेफः—ततश्च राजन्मायाविनी खल्वियं राक्षसजातिः । विशेषेण महेन्द्रावस्कन्दकन्दलितविक्रमः पितृवैरी तवायं रावणः । अपि च त्वदीयदोर्मूलसंपीडनगलितपौरुषो न विश्वविजयीति स्वयमाशङ्कनीयः । नापि सामन्तान्तरजिघृक्षायामन्तरावर्तिनि समुद्रे लघुसमुत्थः । तदनेन विराद्धमण्डलेन सैहामुराविजयिना मैत्रमनर्थानुबन्धि । किं च सर्वधेयमनुपकारिणी पुलस्त्यापत्येषु प्रीतिरिति भगवानिहोदाहरणं हरिणाङ्कशेखरः ।

करः । वालिरिति ह्रस्वेकारान्तोऽपि । तथा च विश्वप्रकाशः—'एन्द्रिवाली च वालिश्च' इति । प्लवगो वानरः । तं चेत्यादि । जाम्बवान्भङ्गुराजो वालिमन्त्री दशकंधरेण रावणेन प्रवृत्तमैत्रोक्तं तं वालिनमवलोक्यावादीदिति योजना । कीदृशेन । रजनिचरा राक्षसास्तेषां चक्रवातना सार्वभौमेन । अच्छभङ्गा भङ्गुकाः । 'ऋक्षाच्छभतभङ्गुकाः' इत्यमरः । 'ऋक्षभङ्ग-' इति पाठे भङ्ग एवोच्यते । गोलाङ्गुलः कृष्णमुखो वानरभेदः । 'मन्त्रव्याख्याकृदाचार्यः' इत्यमरः । विशेषेणेत्यादि । महेन्द्रावस्कन्देनेन्द्रपराभवेण कन्दलितो नवीभूतो विक्रमो यस्य तादृशो रावणस्तव पितृवैरी । भवतो महेन्द्रपुत्रत्वात् । त्वदीयदोर्मूलसंपीडनेन कक्षायन्त्रणेन गलितं भ्रष्ट पौरुषं यस्य तादृशः । अत एव न विश्वविजयी । भवतीव जितत्वात् । तेनावश्यमाशङ्कनीयः । 'पुरा किल वालिना रावणं कक्षायामारोप्य सप्तसु समुद्रेषु संध्यावन्दनं कृतम्' इति पुराणम् । नापि सामन्तान्तरस्य राजान्तरस्य जिघृक्षया ग्रहीतुमिच्छयान्तरावर्तिनि मध्यस्थिते समुद्रे लघु शीघ्रं समुत्थः समुत्थानं यस्य तादृशः । न शीघ्रं पारगमने शक्त इत्यर्थः । त्वदोर्मूलसंपीडनगलितपौरुषत्वात् । समुत्थ इत्यत्र 'सुपि स्यः' इति योगविभागाद्भावे कः । यथा एस्य इत्यादी । तात्पर्यमुपसंहरति—तदनेनेति । विराद्धं विरुद्धं मण्डलं राष्ट्रं द्वादशराजचक्रं वा यस्य तेन सह मैत्रं मित्रतानर्थानुबन्धि अनर्थसहितम् । अनर्थमनुबन्धुं शीलं यस्य तादृशम् । असुरविजयिना न सुरेभ्यो विजयो भङ्गो यस्य तेन । यद्दामुरधासी विजयी च तेन । यद्वा न मुरो विजयी यस्य तेन । अशब्दो निषेधार्थः । अमानोनाप्रतिषेधश्चनादिति न्यायात् । 'सुरविजयिना' इति वा पाठः । 'मण्डलं परिधीं कौपे देसे द्वादशराजके' इति विश्वः । सोपहामं मित्रतानिषट्क दृष्टान्तमाह—किं चेति । पुत्रस्त्यो मुनिविशेषः । हरिणाङ्कशेखरः शिवः । विप्रवृष्टदेशावस्थित्यनेन मित्रस्याप्यनुपकारकत्वे मान्यं न शङ्क्य इत्यादिवावश्यकमेकालस्येऽपीति विशेषणम् । एतदृष्टस्थितेऽपि सर्या धनाधिनाथे कुबेरे । कुबेरशिवयोः पैलासावस्थादितात् । त्रि-

१. 'विहस्य' इति पाठः. २. 'विराद्धमुचनमण्डलेन' इति पाठः. ३. 'सुरासुरविजयिना' इति पाठः. ४. 'अनर्थानुबन्धि भविता' इति पाठः. ५. 'सिमोऽपि' इति पाठः.

तथा हि ।

उत्सा रथो भूषणमस्थिमाला भस्माङ्गरागो गजचर्म वासः ।

एकालयस्थेऽपि घनाधिनाथे सख्यौ दशेयं त्रिपुरान्तकस्य ॥ ७ ॥

पशुमेद्रः—(सहासम् ।) अहो ठेरमद्भूअस्स मन्तोवण्णासो परिहास-
कुसलदा अ । तदो तदो ।

शुनःशेफः—ततश्च तद्वचनं जराप्रलपितमित्युपहसति हरीश्वर उ-
पांशु तदनुमत्या महामात्यस्य कैसरिणः पुत्रो हनुमान्कुमारं सुग्रीवमादाय
ऋष्यमूकं नाम पर्वतदुर्गमनुप्रविष्टः ।

पशुमेद्रः—(साकृतम् ।) अज्ज, जो सो मारुदी तेदामल्लो त्ति सृणी-
अदि ।

शुनःशेफः—अथ किम् ।

पशुमेद्रः—(सविचिकित्मम् ।) अज्ज, जधा तवा भोदु । सामी सामी
जेव । तं परिच्चइअ णसरिसो तारिसस्स महाणुभाअस्स पडिज्जलपरिग्गहो ।

पुरान्तरस्य महादेवस्येयं दारिश्रयोतिका दशावस्था । दशास्वरूपमाह—उक्षा वृषः स
एव रयः स्यन्दनम् । वाहनमिति यावन् । अस्थिमाला भूषणमलंकरणम् । भस्माङ्गरा-
गोऽङ्गानुलेपनम् । गजचर्म वासो वस्त्रम् । तथा च पुलस्तापनेन समं मेषं न योग्य-
मिति भावः । 'दशावस्थादीपवर्णोः' इति विश्वः । 'उक्षा मद्रो बलीवर्दः' इत्यमरः ।
त्रिपुरान्तरत्वेन योग्यतोक्ता—अहो इत्यादि । 'अहो स्वविरमलूकस्य मन्त्रोपन्यासः
परिहासकुसलता च । ततस्ततः' [इति च्छाया ।] इह ठेरः स्वविरः । 'राजन्मायाविनी
राक्षसजातिः' इति मन्त्रस्य मन्त्रगाथा उपन्यास उद्धारः । उक्षा रथ इत्यादि परिहास-
कुसलता । जराप्रलपितं वृद्धत्वेन निरर्धमापितम् । 'प्रलापोऽनर्थकं वचः' इत्यमरः ।
हरीश्वरे यानरगजे कालिनि । उपांशु एकान्ते । 'उपांशु उपभेदे स्यादुपांशु विज्ञनेऽव्य-
यम्' इति विश्वः । 'रथोपांशु घालिहे' इत्यमरश्च । तदनुमत्या जाम्बवत्संमत्या । इह
'हनुमान्कैसरिणः क्षेत्रजः पुत्रोऽज्जनायां वायुना जातः' इति पुराणम् । 'हनुमान्हनु-
मानपि' इति शब्दभेदः । साकृतं साभिप्रायम् । अज्जेनेवि । 'आर्ये, योऽसी मारुतित्रे-
तामद् इति धूपने' [इति च्छाया ।] इह त्रेता द्वितीययुगं तत्र मष्टो वीरः धूपने ।
सोऽयमिति शेषः । यद्वा त्रेतामल्लोऽस्स्येव नाम । तदुक्तम्—'आज्जनेयो हनुमान्ह्याभे-
तामदथ मारुतिः' इति । 'अथ किं स्वीक्रियार्थकम्' इति भरतः । सविचिकित्तं स-

१. 'पेसरिनाप्रः' इति पाठः. २. 'आदाय सुग्रीवम्' इति पाठः. ३. 'पर्वतं मद्भू-
नम्' इति पाठः.

शुनःशेषः—(विहस्य ।) पुरैव किलायमाज्ञनेयो भगवतः सहस्र-
किरणाद्व्याकरणविद्यामधीयानस्तदात्मजन्मनो वानरयोनेः सुग्रीवस्य सा-
हायकमभिप्रायज्ञो गुरुदक्षिणचिकार ।

पशुमेदः—(सानन्दम् ।) हुं । ता उचितं जेव्व गुरुपुत्तो सवह्मचारी
वा अणुवट्ठीअदि । तदो तदो ।

शुनःशेषः—ततश्चाहिभयोपजापजर्जरं सुहृद्गुरुमुपश्रुत्य राक्षसराजः
खरदूपणत्रिशिरोभिर्महामात्यैरधिष्ठितमात्मबलैकदेशं सिन्धोरुदीचि कूले
वालप्रतिग्रहाय प्राहिणोत् ।

पशुमेदः—कथं अपरिहीणमित्तधम्मो वि सो रक्खसो ।

निन्दम् । विचिकित्सायाः प्रयोजकं रूपकमाह—अज्जेति । ‘आर्यं, यथा तथा भ-
वतु । स्वामी स्वाम्येव । तं परित्यज्यं तत्सदृशस्तादृशस्य महानुभावस्य प्रतिकूलपरिग्रहः’
[इति च्छाया ।] इह प्रतिकूलो वालिवैरी सुग्रीवस्तस्य परिग्रहः स्वीकारः । ‘प्रतिग्रहः’
वा पाठः । तत्राप्ययमेवार्थः । वालिनोऽसन्मार्गप्रपन्नत्वादेव परं न सुग्रीवसपक्षत्वम्, किं
तु प्रक्रान्तरेण तत्त्वमिति तदुपपादयति—पुरैवेति । किलागमे । अयमाज्ञनेयोऽज्जनी-
पुत्रो हनुमानसहस्रकिरणादादित्याद्व्याकरणविद्यामधीयानः पठंस्तदात्मजन्मनः सूर्यपुत्रस्य
सुग्रीवस्य साहायकं साहाय्यम् । द्वितीयत्वमित्यर्थः । गुरुदक्षिणीचकार गुरुदक्षिणां
कृतवान् । वानरयोनेरिति योनिराकरः । ‘योनिः स्यादाकरे हेती’ इति विश्वः । नन्वा-
दित्यस्वरसं विनैव किं तथा कृतवानित्यत आह—अभिप्रायज्ञः । तस्येति शेषः । आ-
शयवेत्तेत्यर्थः । साहायकमिति साहायशब्दात् ‘योपधाद्गुरूपोत्तमाद्गुञ्’ इति भावे वृत् ।
हुमित्यादि । ‘हुं । तदुचितमेव गुरुपुत्रः सत्रह्यचारी वानुवर्त्यते । ततस्ततः’ [इति
च्छाया ।] इह हुं वितर्कं । ‘हुं वितर्कं परिग्रहे’ इति विश्वः । ‘हुं तर्कं स्यात्’ इत्यम-
रोऽपि । सत्रह्यचारी एकत्रह्यप्रताचारः । सहाध्येता वा । ‘एकत्रह्यप्रताचारा मियः
सत्रह्यचारिणः’ इत्यमरः । अहिभयं स्वपक्षभयम्, उपजापो भेदः, ताभ्यां जर्जरं जी-
र्णम् । ‘महीभुजामहिभय स्वपक्षप्रभवं भयम्’ इत्यमरः । ‘समी भेदोपजापो’ इति च ।
सुहृद्गुरुं वालिवेदम् । राक्षसराजो रावणः । उदीचि उत्तरे । ‘उद ईत्’ इतोत्वेऽभ्यते स्-
पम् । वालप्रतिग्रहाय वालिरक्षायै । यत्तु क्वचिद्गृह्णायेति व्याख्यानं तन्मन्दम् । ‘कथं
अपरिहीणमित्तधम्मो वि सो रक्खसो’ इत्यभिप्रमन्न्यविरोधात् । प्राहिणोत्प्रहित-
वान् । कथमित्यादि । ‘कथमपरिहीनमित्तधम्मोऽपि स राक्षसः’ [इति च्छाया ।]

१. ‘ससे पुरैवाज्ञनेयो’ इति पाठः. २. ‘व्याकरणम्’ इति पाठः. ३. ‘सानन्दम्’ इति
पुस्तकान्तरे नास्ति. ४. ‘सुहृत्कूलम्’ इति पाठः.

शुनःशेफः— सखे, किमुच्यते । रावणः खल्वसौ ।

प्रियाकर्तुं त्वस्मै नवनिजशिरःकर्तनरस-

प्रहृष्यद्रोमा यः स परमिह लङ्कापरिवृढः ।

विलक्षव्यापारं किमपि ददृशुर्यस्य दशमं

शिरस्ते मूर्धानः क्षणधृतपुनर्जन्मसुभगाः ॥ ८ ॥

पशुमेद्रः—(सकौतुम् ।) तदो तदो ।

शुनःशेफः—ततः सुकेतुसुता नागसहस्रबलधारिणी ताडकानाम
राक्षसी तस्मादनीकादागत्य मनुष्यमण्डलविहारकौतुकादिमामस्मदीयां भू-
मिमधिवसति ।

इह अपरिहीनमन्वक्तम् । मित्रघर्मो मैथ्यम् । कथमद्भुतमित्यर्थः । राक्षसो हि कस्य मित्रं
भवतीति भावः । किमुच्यते । इदं त्वत्पमित्यर्थः । किं क्षेपे । खलु वाक्यालंकारेऽनुग-
ये वा । असौ प्रसिद्धः । पुलस्त्यापत्यं रावणः । तथा च रावणो महावीरो महासत्त्व
इति प्रसिद्ध एवायमर्थ इति भावः । इममेव श्लोकेनाह—प्रियाकर्तुमिति । तुः पुन-
रर्थे । अस्मै वालिने प्रियाकर्तुं प्रियं विधातुम् । उपकर्तुमिति यावत् । स लङ्काप्रभुरेव
परम् । समर्थ इति शेषः । नान्यः । यद्वा त्वस्मै अन्यस्मै । त्वशब्दः सर्वादिरन्यार्थः ।
'प्रभो परिवृढः' इति निपातनम् । प्रियाकर्तुमिति 'मुखप्रियादानुलोभ्ये' इति षाच् । स
फः । नवसंख्याकनिजशिरःकर्तनरसेन प्रहृष्यदुच्छ्वसश्रोम यस्य तादृशो यः । रोमाश्ववा-
नित्यर्थः । इह च नव च तानि निजशिरांसीति समासं कृत्वा कर्तनरसेन समासे 'दि-
कसंख्ये संशायाम्' इत्यसंशयां समासाभाव इति न वाच्यम् । संशयामिन्यस्य प्रायिक-
त्वात् । यद्वा नवो नूतनधासी निजशिरःकर्तनरसधेति समासः । अभूतपूर्वत्वाच्चिरः-
कर्तनस्य नवरमत्वम् । यद्वा नवानां निजशिरसां समाहार इति द्विगुः । अक्षरान्तो-
त्तरपदस्याभावात् श्रीत्वम् । क्वचित् 'प्रियाकर्तुं कस्मैचन' इति पाठः । तत्र कस्मै-
चनानिर्वचनीयस्वरूपाय भगवते शिवाय प्रियाकर्तुं तादृशरोमाश्ववान्त परमिह रावण
एवेति योज्यम् । 'केयलेऽपि परं मतम्' इति धरणिः । त्वस्मै इत्यत्र 'क्रियाग्रहणमपि
कर्तव्यम्' इति संप्रदानता । 'कर्तनं तु द्वयोऽऽदे' इति विश्वः । विलक्षप्रपावान्या-
पारो यस्य तत् । क्षणेनात्पकालेन घृतं यत्पुनर्जन्म तेन सुभगाः प्रसिद्धाः स्मृष्टणीया
वा । अपरे दशमादन्ये मूर्धानः । ते दशमं शिरो विलक्षं दृष्टवन्त इत्यर्थः । 'मूर्धा ना
मस्तनोऽश्रियाम्' इत्यमरः । मुपेगुर्नाम यक्षः । नागो हस्ती सर्पो वा । बलं सामर्थ्यं
सैन्यं वा । 'नागः पद्मममात्रह—' इति भेदिनीकरः । अनीकात्परायधिप्रसैन्यात् ।
'अनीकोऽग्रे रणे मन्थे' इति भेदिनीकरः । 'मन्दलं स्याद्दशशात्रु देहेऽपि कर्तित-
तम्' इति विश्वः । विहारः शीघ्रः । भूमिमधिवसतीत्यत्र 'उपान्यज्यादम्.' इत्यधिवर-

पशुमेद्रः—(सकांतुरुम् ।) णाअंसहस्सबला इत्थीअत्ति ति अस्सु-
दपुव्वं क्खु एदं । तदो तदो ।

शुनःशोफः—ततश्च श्रौतस्य विधेः प्रत्यूहमस्याः शङ्कमानः कुलप-
तिरिमौ दाशरथी रामलक्ष्मणावानीतवान् ।

पशुमेद्रः—जाणे रामभद्रो त्ति को वि रक्खसाणं उवरि अवइण्णो
क्खु एसो ।

शुनःशोफः—सत्ते, एवमेतत् । रामभद्र इति कोऽप्ययं चतुरक्षरो
राक्षसरक्षासिद्धमन्त्रः । विशेषेण पुनरिदानीं भगवता कौशिकेन ब्रह्म-
ज्योतिपस्तादृशं विवर्तमाश्रयं दिव्यास्त्रमन्त्रपारायणमध्यापितः ।

पशुमेद्रः—मण्णे मन्तमईहिं अत्थदेवदाहिं समं बलादिबलाओ स-
त्तीओ वि रामे संकमिस्सन्ति ।

शुनःशोफः—अथ किम् । तदपि वृत्तमेव ।

पशुमेद्रः—अज्ज, णं भणामि जइ णिआओ जेव्व सत्तीओ णि-
आओ जेव्व अत्थविज्जाओ । ता किं त्ति अत्तणो विग्घोवसमे राहंवस्स
गोरअमुप्पादेदि तत्थभवं कोसिओ । अहवा पाहुणहत्थेण सप्पमारणं
क्खु एदम् ।

णस्य कर्मत्वम् । णाअसहस्सेति । 'नागसहस्रबला स्त्री अस्तीलश्रुतपूर्वं खल्वेतद् ।
ततस्ततः' [इति च्छाया ।] श्रौतस्य धृतिविहितस्य । धृतिर्वेदः । विधेः कर्तव्यस्य प्रत्यूहं
विघ्नमस्या राक्षस्याः सकाशात् । जाणे इति । 'जाने रामभद्र इति कोऽपि राक्षसाना-
मुपर्यवतीर्णः खल्वसौ' [इति च्छाया ।] चतुरक्षरो रामभद्र इति । ब्रह्मज्योतिषो वेद-
तेजसः । विवर्तं फलम् । दिवि भवं दिव्यम् । दिव्यास्त्रमन्त्रपारायणं दिव्यास्त्रोपस्थिति-
हेतुकं मन्त्रसमूहरूपवेदभागम् । 'साकल्यासद्भवचने पारायणतुषायणे' इत्यमरः । मण्णे
इत्यादि । 'मन्ये मन्त्रमयीभिरखदेवताभिः समं बलातिबले शक्ती अपि रामे संक्र-
मिष्यतः' [इति च्छाया ।] द्वित्वे बहुवचनमिति प्राकृतपरिभाषा । इह बलातिबला च
शक्तिद्वयम् । एतद्ब्रह्मणात्मासमेकं हस्तेन पुंसा स्थीयत इत्यनुभाव इह । अजंजेति ।
'आर्यं, ननु भणामि यदि निजा एव शक्तयो निजा एवास्त्रविद्याः । तत्किमित्यात्मनो
विघ्नोपशमे राघवस्य गौरवमुत्पादयति तत्रभवान्कौशिकः' [इति च्छाया ।] स्वयमेव
शत्रुसमनशक्तत्वात्कथं तथा न करोतीति भावः । 'अथवा प्राधुणहस्तेन सर्पमारणं रा-

शुनःशेफः—सखे, अनभिज्ञोऽसि । स्वयं प्रयोगादन्तेवासिभिर्विहितः प्रयोगो महिमानमाचार्याणामुपचिनोति । पश्य ।

स्थानेषु शिष्यनिवहैर्विनियुज्यमाना

विद्या गुरुं हि गुणवत्तरमातनोति ।

आदाय शुक्तिषु बलाहकविप्रकीर्णै

रत्नाकरो भवति वारिभिरम्बुराशिः ॥ ९ ॥

किं च दीक्षिष्यमाणा न क्रुध्यन्तीति रक्षितारं क्षत्रियमुपाददते ।

पशुमेद्रः—अज्ज, सोहणं मन्तेसि । अण्णं वि किं वि पुच्छिडुका-
मो ह्मि ।

शुनःशेफः—किं तत् ।

पशुमेद्रः—सब्बधा णिगूढं वि वाणराणं छग्गुणअं कथं अज्जेण
पडिवण्णम् ।

स्वेतत्' [इति च्छाया ।] अस्योपलक्षणस्यायमभिसंधिः—सर्पो यदि भक्षयिष्यति तदा प्राघुणकं न चेत्तदा सर्पमारणमभिलषितमेव । तथा प्रकृतेऽपि यदि राक्षसा भक्षयिष्यन्ति तदा राममथ न तदा रक्षोमारणं श्रेय एवेति । 'प्राघुणस्त्वतिथिर्द्वयोः' इति त्रि-
फाण्डशेषः । 'जइ णिआओ जेव्व' इत्यादि पशुमेद्रवाक्य उत्तरयति—स्वयं प्रयोगा-
दिनि । स्वयं प्रयोगादात्मप्रयुक्तेः । अन्तेवासिभिः शिष्यैः करणभूतैः । उपचिनोत्युप-
चितीकरोति । तदेव स्पष्टयति—स्थानेष्विति । हि यतः शिष्यनिवहैरुच्छात्रसमूहैः
स्थानेषु समीचीनेषु विनियुज्यमाना सती विद्या गुरुमाचार्ये गुणवत्तरमातनोति
विस्तारयति । अत्र दृष्टान्तमाह—आदायेति । अम्बुराशिः समुद्रः । आदाय । अर्थात्स-
मुद्रादेव । वारि । बलाहकेन मेघेन शुक्तिषु विप्रकीर्णैः स्वातीनक्षत्रयोगाद्विक्षिप्तैः । विस्त-
रस्य विशेषार्थमिधायकत्वात् । वारिभिः पानीयैः करणभूतैः । मुक्त्वारूपेण परिणतै-
रिति भावः । रत्नाकरो भवति रत्नानामुत्पत्तिस्थानं भवति । क्वचित् 'आपाय' इति
पाठः । तत्र शुक्तिन्वापायानोप्येत्यर्थः । 'बलाहको गिरी मेघे' इति मेदिनीकरः ।
अज्जेति । 'आर्यं, शोभनं मन्प्रयसे' [इति च्छायां ।] शोभनं कथयतीत्यर्थः । यद्यपि
'मत्रि गुप्तपरिभाषणे' इति पश्यते तथापि लक्षणया भाषणमात्रेऽपि प्रयोगः । यद्वा पातो-
रनेकार्थेत्यादिदम् । अण्णं-तीति । 'अन्यदपि किमपि प्रयुक्तमोऽस्मि' [इति च्छाया ।]
'सर्वथा निमूर्त्तमपि वानराणां पाङ्गुण्यं कथमर्थेण प्रतिपन्नम्' [इति च्छाया ।] प्रयुक्तं
इत्यत्र 'तु साममनसोरपि' इत्यन्त्येः । निगूढं गुप्तम् । पाङ्गुण्यं मन्प्रणा । आर्येण

शुनःशेफः—सखे, सर्वमेतदयोध्यायात्रायां समाधिमध्येन चक्षुषा साक्षात्कृतत्रिभुवनवृत्तान्तस्य तातविश्वामित्रस्य मुखादश्रौपम् । (सर्वतो-
ऽवलोक्य ।) अये; प्राभातिकी भुवनस्य लक्ष्मीः । तथा हि ।

प्रत्यग्रज्वलितैः पतङ्गमणिभिर्निराजिता भानवः

सावित्राः कुरुविन्दकन्दलरुचः प्राचीमलंकुर्वते ।

प्रौढध्वान्तकरालितस्य वपुपश्छायाछलेन क्षणा-

दप्रक्षालितनिर्मलं जगदहो निर्मोकमुन्मुञ्चति ॥ १० ॥

अपि च ।

पीत्वा भृशं कमलकुञ्जलशुक्तिकोपा

दोपातनीं तिमिरवृष्टिमथ स्फुटन्तः ।

भवता । प्रतिपन्नं ज्ञातम् । यात्रा गमनम् । समाधिर्ध्यानम् । साक्षात्प्रत्यक्षम् । 'साक्षा-
त्प्रत्यक्षतुल्ययोः' इति विश्वः । वृत्तान्तो वार्ता । अश्रौष ध्रुतवानस्मि । लुङि सिचि
वृद्धौ च रूपम् । प्राभातिकी प्रभातमवा । 'कालाह्वम्' । प्रसक्तानुप्रसक्त्या गुरुकार्यबाध-
शङ्कया पशुमेडूमतिमित्रमन्यत्र दत्तचित्तं कारयितुं समिदाहरणाय जिगमिपुराह—प्रत्य-
ग्रेति । सावित्राः सौराः । 'तस्येदम्' इत्यण् । भानवः किरणाः प्राचीं पूर्वा दिशमल-
कुर्वतेऽनुरजयन्ति । कीदृशाः । कुरुविन्दस्य पद्मरागस्य यत्कन्दलं प्रकाण्डः । अङ्कुर-
मिति यावत् । तद्बहुशोभा येषां ते तथा । यद्वा कुरुविन्दः पद्मरागः, कन्दलं नवपल्लवः,
'तयोरिव ह्यो येषां ते । यद्वा कन्दलं नवाङ्कुरम् । 'कन्दलं स्यात्पल्लवे च नवाङ्कुरे' इति
विश्वः । अतिलोहिता इत्यर्थः । प्रत्यग्रज्वलितैरभिनवदीप्तैः पतङ्गमणिभिः सूर्यकान्तैर्नी-
राजिताः । निर्मन्थिता इत्यर्थः । नीराजना शान्तिरुर्म । 'तेजोञ्छन इति प्रसिद्धम् ।
किरणोरर्कमुक्त्वा तेजगन्धैर्मल्यमाह—इदं च जगच्छायाछलेनातपाभावव्याजेन वपुषः
शरीरस्य निर्मोकं कञ्चुकमुन्मुञ्चति त्यजति । कीदृशं जगत् । अप्रक्षालितं सदपि निर्म-
लम् । अत्राहो आश्चर्यम् । अन्यद्धि वस्तु प्रक्षालनात्निर्मलम् । एतच्च न तथेति चित्रम् ।
विरोधाभासः । कीदृशस्य वपुषः । प्रौढमुपचितं गद्गन्तमन्धकारं तेन करालितस्य
लेपितस्य । विभावना नामावमलंकारः । यदाह दण्डी—'प्रसिद्धहेतुव्याख्या
यत्किञ्चित्कारणान्तरम् । यत्र स्वाभाविरुत्वं वा विभाव्यं सा विभावना ॥' इति । 'पतगः-
शलभे शालिप्रभेदे विश्वे रवौ' इति मेदिनीकरः । 'कुरुविन्दः पद्मरागः' इति धरणिः ।
पीत्वेति । कमलानां ये कुञ्जलाः कलिकास्ता एव शुक्तयस्तासां कोपाः कर्तृभूता दो-
पांतनीं रात्रिभवां तिमिरवृष्टिमन्धकारवृष्टिं भृशमस्यर्थं पीत्वानुस्फुटन्तः सन्तो निर्धमि-

निर्यन्मधुव्रतकदम्बमिपाद्मन्ति

विभ्रन्ति कारणगुणानिव मौक्तिकानि ॥ ११ ॥

आर्षि च ।

विकसितसंकुचितपुनर्विकस्वरेष्वम्बुजेषु दुर्लक्ष्याः ।

कलिकाः कथयति नूतनविकासिनीर्मधुलिहामर्षः ॥ १२ ॥

(आदित्यमण्डलं निर्वर्ण्य ।)

कटुभिरपि कठोरचक्रवाकोत्कराविरहज्वरशान्तिशीतवीर्यैः ।

तिमिरहतमयं महोभिरञ्जयति जगन्नयनौघमुष्णभानुः ॥ १३ ॥

तदनुजानीहि मां समिदाहरणाय ।

गच्छन्वो मधुव्रतसमूहस्तस्य मिपाद्मजान्मौक्तिकानि मुक्ताफलानि वमन्त्युद्गिरन्ति । ननु मधुव्रतानां श्यामत्वान्मुक्तानां च श्वेतस्वभावत्वात्कथं तुल्यतेत्यत आह—कारणगुणान्विभ्रन्तीव दधानानीव । कारणगुणा हि कार्यं गुणमारभन्त इति सिद्धान्तः । अत्र च तिमिरवृष्टिपानं कारणं कार्यं च मधुव्रतरूपमुक्ताफलमित्यर्थः । 'कुहमलो मुकुलो-ऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । 'दोषा रात्रौ भुजेऽपि च' इति विश्वः । दोषातनीमिति दोषाशब्दात् 'सायं चिरं-' इत्यादिना ट्गुस्तुट् च । विकसितेति । मधुलिहां भ्रमराणामर्ष आदरो नूतनविकासिनीस्तद्दिनविकसिताः कलिकाः कर्मभूताः कथयति । कलिका एता इति शानं तत्रत्यानां कुरुत इत्यर्थः । कीदृशीः । पूर्वदिने विकसितानि प्रफुल्लितानि रात्रौ संकुचितानि निमीलितानि पुनर्वर्तमानदिने विकस्वराणि विकासशीलानि यान्यन्मुजानि पद्मानि तत्र दुर्लक्ष्या दुर्लक्ष्याः । नानावस्वपद्मदर्शनेन कलिकाविकसितसदृशे यत्र भ्रमरादरस्तत्र मधुप्राचुर्यशान्तरकलिकात्वं निश्चीयत इति भावः । विकस्वरेष्वित्यत्र 'श्वेषासास-' इत्यादिना वरच् । यद्वाघो मकरन्दो मधुलिहां कृते नूतनविकासिनीः कलिकाः कथयति । 'पूजायां मकरन्देऽपि मयेदर्थस्तथादरे' इति विश्वः । 'मधुलिहा-गोघः' इति पाठ ओघः समूहः । योजना तु पूर्वैव । निर्वर्ण्य निरूप्य । कटुभिरर्षिणि । उष्णभानुः सूर्यो जयति । किं कुर्वन् । महोभिस्तेजोभिस्त्रिमोषान्धकारेण दत्तं प्रतिहतं जगन्नयनौघं समारस्य लोचनसमूहमज्जत्तीकुर्वन्सन् । अन्येनाप्यपघेन चक्षुषोऽन्नं क्रियते । तेनापि तिमिरादिरूपव्याधिषेधे हन्यत इति ध्वनिः । कथित् 'तिमिरभ-रम्', कथित् 'तिमिरमयम्' इति पाठः । तद्वयेऽपि योजनार्थेयोरविशेषः । कीदृशीः । कटुभिरपि तीक्ष्णरपि सद्भिः कठोरोऽमभ्यो यथक्रवाकसमूहविरहज्वरस्तस्य शान्तानुप-सामे शीतः पराक्रमो येषां तादृगीः । तीक्ष्णरपि शीत-नरिणि विरोधात्सामः । यद्वा कटु-भिरपि शीतैरपि । भावेषो हि कटुरुक्ष इति द्रव्यगुणः । एष वस्तु कटु भवति तदपि

पशुमेद्रः—अहं वि खत्तिअकुमाराणं दंसणे उक्कण्ठदोहि । ता कहेहि
कहिं पेक्खामि ।

शुनःशेफः—(विहस्य ।) नन्वेतावेव यज्ञवाटमुत्तरेण विहारभूमिपु
क्रौडतः । तदुपेत्य निःशङ्कमवलोकय ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

विष्कम्भकः ।

(ततेः प्रविशतो रामलक्ष्मणौ ।)

रामः—अहो विचित्रमिदमायतनं सिद्धाश्रमपदं नाम भगवतो गा-
धिनन्दनस्य ।

तत्ताटवृणपूलकोपनयनक्लेशाच्चिरद्वैपिभि-

र्भेभ्या वत्सतरो विहस्य बटुभिः सोल्लुण्ठमालभ्यते ।

शीतवीर्यं सद्यश्चुष्यं भवति । यथा पिप्पल्याधक्षुपि शीतवीर्यत्वम् । तथा च वीर्यकम्—
'चक्षुष्या पिप्पली शीतवीर्यो च' इति । 'मह उरसवतेजसोः' इति विश्वः । अनुजानीहि
स्वीकुह । समित्काष्ठम् । समिदाहरणायेति तादर्थ्ये चतुर्थी । अहं वीति । 'अहमपि
क्षत्रियकुमारयोर्दर्शन उत्कण्ठितोऽस्मि । तत्कथय कुत्र प्रेक्षे' [इति ऋष्याया ।] खत्तिअ-
कुमाराण इति 'प्राकृते द्विवचनस्य बहुवचनं नित्यम्' इति बहुवचनम् । यज्ञवाटं यज्ञ-
स्थानं यज्ञमार्गं वा । 'वाटो मार्गो वृत्तिस्थाने' इति विश्वः । 'एनपा द्वितीया' इति द्वि-
तीया पष्ठथर्थे । उत्तरेणोत्तरामु । 'एनवन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः' इति सप्तम्यर्थे एनप् ।
विहारः क्रीडा । निष्क्रान्तौ । पशुमेद्रशुनःशेफाविति शेषः । विष्कम्भको नाम पात्रभेदः ।
तथा च भरतः—'वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथाज्ञानां निर्वेदकः । संक्षेपोक्तिः सविष्कम्भो
मध्यपात्रप्रयोजितः ॥ कुतोऽपि स्वेच्छया प्राप्तः संबन्धो नोभयोरपि । विष्कम्भकः स
विह्वेयः कथार्थस्यापि सूचकः ॥ विष्कम्भको द्विधा ज्ञेयः शुद्धः संकीर्ण एव च । शुद्धो
मध्यमपात्रेण संकीर्णोऽमध्यमाधमैः ॥ सस्कृतोक्त्या च शुद्धः स्यात्संकीर्णो नीचभा-
षया' । तत्र शुद्धो यथा मालतीमाधवे श्मशानाङ्के कपालकुण्डला । उन्मत्तमाधवे
सीदामिनी । संकीर्णो यथा रामानन्दे क्षपणककापालिकौ । 'असूचितस्य पात्रस्य
प्रवेशो नैव युज्यते । ततो विष्कम्भकेणास्य सूचनं रचयेत्पुनः ॥' इति संगी-
तकल्पतरुवचनात् 'नन्वेतावेव' इत्यादिना सूचितयो रामलक्ष्मणयोः प्रवेशमाह—
ततः प्रविशन्त इति । आयतनं स्थानम् । सिद्धाश्रमपदं वामनमूर्तहरेः स्थानम् ।
कुतो विचित्रमिदमायतनमित्यत आह—तत्ताटगिति । बटुभिर्मुनिबालकैर्विहस्य सो-

अप्येव प्रतनूभवत्यतिथिभिः सोच्छ्वासनासापुटै-

रापीतो मधुपर्कपाकसुरभिः प्राग्वंशजन्मानिलः ॥ १४ ॥

लक्ष्मणः—आर्य, किलात्रैव

देवः कौस्तुभकिंजल्कनीलोत्पलमसौ हरिः ।

स्वयं किमपि तत्तेपे तपः कपटवामनः ॥ १५ ॥

इत्थमेतन्महातीर्थमध्यासीना द्विजातयः ।

अकुतोभयसंचाराः पट्कर्माणि प्रयुञ्जते ॥ १६ ॥

छुण्ठं सोपहासं यथा भवति तथा मेध्या-विशुद्धा वत्सतरी वर्षद्वयवयस्का गौरालभ्यते
मार्यते । आहूपूर्वो लभिर्मार्यार्थः । यदाह—‘श्वेतं छागमालभेत’ इति । ‘आलम्भपिज-
विशरघातोन्मायवधावपि’ इत्यमरः । वत्सतरीमारण चातिथावागते विहितमेव । ‘महोक्षं
वा वत्सतरीं दद्यादतिथये गृही’ इति स्मृतेः । ‘इदानीं मयानीतं नवदणं मुद्ङ्क्व’ इति
लोकोक्तयोपहासः । सोल्लुण्ठतायां निमित्तमाह—तत्तादृगिति । तद्दुःखजनकं तादृग्व-
रसीयं वत्तृणपूलकं तस्योपनयनमुपस्थापनं तस्य क्लेशाद्गुरुमारवहनधर्माचिरद्वेषिभिः ।
अन्योऽपि द्वेष्युपहस्य मार्यत इति ध्वनिः । एषोऽपि प्राग्वंशे जन्म यस्य तादृशो हविर्गृ-
हपूर्वजातोऽनिलो वायुः प्रतनूभवति । प्रकर्षेण कृशो भवतीत्यर्थः । मधुपर्कपाकेन ह्यमा-
नमधुपर्कस्य पाकेन सुरभिभूत एवातिथिभिः सोच्छ्वासाः सप्रकाशा ये नासापुटास्तेरा
समन्ताद्भावेन पीतः । अत एव कृशतरोऽपि । ‘प्राग्वंशः प्राग्घृणिर्गहात्’ इत्यमरः ।
‘गन्धवाहानिलाशुभाः’ इति च । ‘मेध्यं पूढे मेधसे च’ इति घरणिः । अत्रैव सिद्धा-
धम एव । किल प्रसिद्धी । न केवलमनेन प्रकारेणाधमपदस्य वैचित्र्यम्, किं त्वतिपावि-
ष्यमप्यस्तीत्याह—द्वेष इति । असौ हरिर्देवो नारायणोऽत्रैव स्वयमात्मना किमपि तदनिर्व-
चनीयं तपस्तेपे तप्तवान् । अन्ये तपस्विनो भगवदाराधनार्थमेव तपः कुर्वते । अयं तु
भगवान्किमिति तपः करोतीत्यनिर्वचनीयत्वं तपसः । कीदृशः । कौस्तुभो मणिभेदः
स एव किंजल्कः केसरो यस्य तप्रीलोत्पलमिव नीलोत्पलम् । ततश्च द्वयोर्विशेषणसं-
मासः । इह भगवतोऽतिशयमत्वाप्रीलोत्पलत्वेन रूपणम् । कौस्तुभस्य भगवतो हन्मध्य-
स्थितत्वाद्दीप्तिमत्वाच्च किंजल्केन रूपणम् । रूपकोऽयमलंकारः । कपटवामनो माया-
यामनमातैः । ‘हरिणा त्रिविक्रमेण किल बलिच्छलनार्थं यामनरूपं कृत्वा तत्र मिह्नाधमे
तपः कृतम्’ इति गुणणम् । ‘किंजल्कः केसरोऽद्रियाम्’ इत्यमरः । ‘तत्रो दस्वध वा-
मनः’ इति च । इत्यमिति । द्विजातयो ब्राह्मणाः पट्कर्माणि प्रयुञ्जते । कुर्वन् इत्यर्थः ।
अकुतोभयेन संचारो येषां ते । अमुन्निर्भक्त्यत्वात्तनिलोऽलुक् । इत्यनेन वामनतप-
स्यापिहरणत्वेन यदेतन्महातीर्थं तदध्यासीनाः । महातीर्थमित्यत्र ‘आन्महतः—’ इत्या-
दिनात्पम् । तीर्थस्य च महत्त्वं महाजनपरिपदेण । ‘यदध्याशिनं महद्भिस्तद्वि तीर्थं

रामः—(परिक्रामन्सकौतुकानुरागम् ।) वत्स, ईतस्तावत् ।

आर्द्रप्रसूतिरियमङ्गनयज्ञवेदिः

नेदिष्ठमेव हरिणी तृणुते तृणं च ।

वत्सीयतापसकुमारकरोपनीत-

नीवारनिर्घृतमपत्यमैवेक्षते च ॥ २१ ॥

अपि च ।

विष्वक्तपोधनकुमारसमर्प्यमाण-

श्यामाकतण्डुलहृतां च पिपीलिकानाम् ।

श्रेणीभिराश्रमपथाः प्रथमानचित्र-

पत्रावलीवलयिनो मुदमुद्ग्रहन्ति ॥ २२ ॥

पत्नीभिरिति यावत् । प्रकृतत्वान्मुनीनामेव । अभिशरणेष्वमिगृहेषुदस्यमानमुत्क्षिप्यमाणम् । 'असु क्षेपणे' । कीदृशीभिः । वलयर्थं ये तण्डुलास्तेषां विलोपेनाहरणेन । भक्षणेनेति यावत् । कदाचित्ताभिर्दुःखिताभिः । यालेयेत्यत्र 'छदिरुपधिचलेर्दञ्' । 'पालेयो गर्दमे पुसि मृदी पलिहिते त्रिषु' इति विश्वः । 'शरण गृहरक्षिणोः' इति च । 'द्वितीया सहर्षमिणौ' इत्यमरः । न केवलमनयोर्द्वन्द्वत्वे प्रशान्तस्वभावत्वम्, किं तु पालस्यातिचञ्चलस्यभावस्यापि प्रशान्तत्वमित्युपपादयन्वैचित्र्यान्तरमाह—आर्द्रेत्यादि । इयं हरिणी तृणं तृणुते ख्यदति च । अपत्यमवेक्षते परिपालयति च । चकारद्वय तुल्यकालताद्योतनार्थम् । अपत्यावेक्षणप्रयोजनं रूपमाह—आर्द्रप्रसूतिरिति । अभिनवप्रसूतेत्यर्थः । कीदृशं तृणम् । अङ्गने या यज्ञवेदिस्तस्या नेदिष्ठमतिनिरुटस्यम् । कीदृशमपत्यम् । वत्सीया वत्सेभ्यो हिता ये तापसकुमारास्तैः करैरुपनीता ये नीवाराः 'तुरी' इति प्रसिद्धान्स्तेर्निर्घृतं संतुष्टम् । तृणुत इति 'तृणु अदने' तनादिरुमयपदी । 'सशापूर्वको विधिरनिलः' इति गुणाभावः । व्याकरणान्तरे तु विकल्प एव गुणे । नेदिष्ठमिति 'अन्तिरुवाद्ययोर्नेदसार्धा' इतीष्टनि, अन्तिकस्य नेदादेशः । 'नेदिष्ठमन्तिरुतमम्' इत्यमरः । वत्सीयेत्यत्र 'तस्मि हितम्' इति छः । विष्वगिति । आश्रमपथा आश्रममार्गा मुदं हर्षमुद्ग्रहन्तीति संवन्धः । आश्रमाणां पन्था आश्रमपथः । 'कवपूः—' इत्यः । कीदृशाः । पिपीलिकानां श्रेणीभिः पद्भिः प्रथमाना ख्याता या चित्रा पत्रावली पत्रलेखा सैव वलयो यत्र तादृशाः । कीदृशीनाम् । विष्वक्सर्वत्र तपोधनकुमारियं समर्प्यमाणा दीयमानाः श्यामाकानां 'सामा' इति प्रसिद्धानां तण्डुलांस्तदपहारिकानाम् । 'किप्च' इति क्विप् । श्यामाकतण्डुलस्यातिशेत्स्वमात्रसारिपिपीलिकानां श्यामत्वात्किदृशीनां च सामाभीषणोदितराशिप्ररूपप्रभाव-

लक्ष्मणः—अहो पशूनामप्यपत्यवात्सल्यम् । अहो शिशूनामपि
सत्कर्मताच्छील्यम् ।

रामः—(अन्यतोऽवलोक्य ।)

मुनिविनियोगविलूनप्ररूढमृदुशाद्वलानि बर्हीपि ।

गोकर्णतर्णकोऽयं तर्णोत्सुकण्ठकच्छेषु ॥ २३ ॥

(इति परिक्रामतः ।)

लक्ष्मणः—आर्य,

इयमेभिरालवालैः पदे पदे अन्यलासु कुल्यासु ।

तीव्रतमा जलवेणिः प्रवहति विश्रम्य विश्रम्य ॥ २४ ॥

लीजलयत्वमुचितम् । 'समेन्तस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि' इत्यमरः । वात्सल्यं प्रेमा ।
ताच्छील्यं तत्स्वभावत्वम् । मृगणामपि द्वेषिविषयकाल्यन्तनिर्भरत्वं दर्शयन्वैचित्र्यान्त-
रमाह—मुनीति । अयं गोकर्णतर्णको हरिणविशेषवालरु उपरुण्ठकच्छेषु कच्छसमी-
पेषु बर्हीपि कुशास्तर्णोति एवादति । 'तृणु अदने' उभयपदो । पक्षे गुणः । उपरुण्ठः
समीपम् । अतिगर्तजलयहुलं स्थानं कच्छः । नदीतटं वा । 'जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि
कच्छस्वभाविभः' इत्यमरः । 'कच्छो नदीतटेऽनूपे' इति विश्वः । कीदृशानि । मुनिभि-
विनियोगार्यं क्रियानिमित्तं विलूनान्मुत्पादितानि तनः प्ररूढान्मुत्पन्नानि शाद्वलानि
हरितानि येषां तादृशानि । यद्वा मुनिविनियोगविलूनानि, प्ररूढमृदुशाद्वलानि चेति कर्म-
धारयः । 'शादो जम्बालशष्पयोः' इत्यमरः । 'शष्पं बालतृणम्' इति च । शादोऽस्या-
स्तीति 'नदशादाद्वलन्' । 'शाद्वलः शादहरिते' इत्यमरः । न च शाद्वलशब्देन षोडःश-
ब्देन च तृणविशेषामिथानात्पर्यायनरत्वापत्तिरिति वाच्यम् । शाद्वलशब्दस्याप्य लक्षणया
हरितमाशयतिरात् । 'गोकर्णोऽथतरेऽपि स्यान्मृगमर्षविशेषयोः' इति मेदिनीकृतः ।
'तर्णको बालरुः गर्मी' इत्यमरः । चेतनानां प्रशान्तस्वभावस्वमुत्पत्त्याचेतनानामप्याह—
इयमिति । इयं तीव्रतमातिरेगवती जलवेणिर्गंगाकारं जलम् । मूक्षमत्सारकुटिलत्वात्
वेणु रूपणम् । यद्वा जलपूर्णा वेणिः प्रमाहो जलवेणिः । 'नद्यादेरन्तरे वेणिः केसस्यापि
च वन्धने' इति विश्वः । कुल्यासु कृत्रिमनदीषु विश्रम्य विश्रम्य पुनः पुनोवधामे
कुल्या प्रवहति निःसरति । कृत्रिणासु । एभिर्गालवालैर्लक्ष्मणे जलघातकैः 'यत्' इति
प्रसिद्धं पदे पदे स्थाने स्थाने सकलरूपो जलप्राप्त्यर्थं प्रविश्यासु पर्ववतीषु । विषमा-
विशेषः । विध्यादिन्यासम् । प्रवहतीत्यत्र 'प्रवहः' इति परस्मैपदम् । 'कुल्या स्यात्कृ-

रामः—वत्स, साधु दृष्टम् ।

आलवालवलयेषु भूरुहां मांसलस्तिमितमन्तरान्तरा ।

केरलीचिकुरभङ्गिभङ्गरं सारणीषु पुनरन्तु दृश्यते ॥ २५ ॥

तदेहि । भैगवतीं कौशिकीमालोकयन्तौ मुहूर्तमात्रमात्मानं पुनीवहे ।
(परिक्रम्यावलोक्य च ।) क्वचित्सांक्रामिकोऽपि विशेषो नैसांगिकमतिशेते ।
तथा हि ।

जडस्वच्छस्वादुप्रकृतिरुपहूतेन्द्रियगणो

गुणो यद्यप्यासामयमयुतसिद्धो विजयते ।

तथाप्युत्कर्षाय स्फुरति सरितामाश्रमसदा-

मिदानीं वानीरद्वमकुसुमजन्मा परिमंलः ॥ २६ ॥

लक्ष्मणः—आर्य, पुरस्तादनुकौशिकीतीरमालोक्य ।

त्रिमा सरित्' इत्यमरः । रामोऽतिरम्यत्वेन लक्ष्मणवचनमनुवदति—आलवालिति ।
अम्यु पानीयं सारणीषु स्वल्पनदीषु । यद्वा सारण्यो जलप्रवाहिनास्तासु । पुनर्दृश्यते,
कीदृशम् । केरली केरलदेशजाता स्त्री तस्याधिकुरभङ्गिः केशकुटिलता तद्वद्भङ्गरं स्वतः
कुटिलम् । केरलदेशस्त्रीणां चिकुराः कुटिला भवन्तीति प्रसिद्धिः । भूरुहां-वृक्षाणामाल-
वालवलयेषु वृक्षमूलजलधारकसमूहेष्वन्तरान्तरा मध्ये मध्ये मांसलं प्रचुरम् । सिध्मा-
दित्वाहन् । स्तिमितं निश्चल चेति कर्मधारयः । 'स्वल्पनद्यौ च सारणी' इति विश्वः ।
'आलवालः स्थितो मूले वृक्षस्य जलधारके' इति च । कौशिकीं नदीभेदम् । पुनीवहे
पवित्रीकुर्वः । सांक्रामिक आगन्तुकः । नैसांगिकं स्वाभाविकम् । उभयोरप्यध्यात्मादि-
त्याङ् । अतिशेतेऽभिभवति । सांक्रामिकेण नैसांगिकस्याभिभवोपपादनार्थं नैसांगिकं
रूपमाह—जडोति । आसां सरितां नदीनामयुतंसिद्धः पृथक्सिद्धः । 'यु मिधणे' ।
युतं मिलितं न युतमयुतम् । यद्वायुतसिद्धः स्वाभाविको गुणो यद्यपि विजयते । प्रत्यक्ष-
विषयीभवतीत्यर्थः । कीदृशः । जडस्वच्छस्वादुप्रकृतिभूतः स्वभावभूतो यस्य गुणस्य
स तथा । तेन जलत्वं स्वच्छत्वं स्वादुत्वं च लभ्यते । अत एवोपहूत आहूतः । आहूँष्ट
इति यावत् । इन्द्रियगणो येन स तथा । इदानीमुपपाद्यमाह—तथापि वेतसवृक्षपुष्पजन्मा
परिमलो गन्ध आश्रमसदामाश्रमाधितानामुत्कर्षाय प्रकृत्यां स्फुरति । आश्रमसदामिति
'सत्सुद्धिप-' इति जिप् । 'सीतवानीरवजुलाः' इत्यमरः । 'विमर्शेत्थे परिमलो गन्धमा-
श्रेऽपि दृश्यते' इति विश्वः । अनु समीपे । अवलोकनप्रियापेक्षममुदायशक्यार्थेयात्र

१. 'दृष्टम् । अहो' इति पाठः. २. 'यौसांगिकीभगवतीमालोकयन्तौ मुहूर्तम्' इति
पाठः. ३. 'पुनीवहे' इति पाठः. ४. 'नैसांगिकमधिपम्' इति पाठः. ५. 'पदय' इति
पाठः. ६. 'धयति' इति पाठः.

तैर्मेधाजननव्रतप्रणयिभिर्व्यूहैर्बटूनामियं

सिक्ता नित्यवसन्ताविभ्रमवती रम्या पलाशावली ।

एतस्यां हरिणारिपाणिजसृणिश्रेणिश्रियः कोरका

गोपायन्ति तपोवनं वनकारिक्रिडाकराकर्षणात् ॥ २७ ॥

(नेपथ्ये ।)

रामभद्र, कियच्चिरमवलोकनेन कृतार्थीक्रियन्ते तपोवनविहारभूमयः ।

संप्रति हि

परिणमयति ज्योतिर्वृन्त्या यजूंषि रुचां पतिः

किमपि शमिनः सावित्राख्यं रहस्यमुपासते ।

गुरुरयमेनुष्ठास्यन्माध्यंदिनीं सवनक्रिया-

मिह मखेविधौ नेदीयांसं भवन्तमपेक्षते ॥ २८ ॥

कर्मता । केचित्तु अनुकौशिकीतीरमिति क्रियाविशेषणम् । यद्वानुशब्देन सह कौशिकी-
तीरपदस्य 'अनुर्यत्समया' इत्यव्ययीभावे सप्तमी । 'तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्' इत्यम् ।
इदानीमचेतनानामप्यनिष्टजनकाद्रक्षकत्वेन च्छलतो मुनीनां तपःप्रभावमाह—तैरिति ।
इयं पलाशावली पलाशवृक्षश्रेणी रम्या । अस्तीति श्लेषः । कीदृशी । बटूनां मुनिशि-
शूनां व्यूहैः समूहैः सिक्ता । अत एव नित्यं सर्वदा वसन्तस्य ऋतुविशेषस्य विभ्रमो
विलासो विशिष्टो वा भ्रमस्तद्वती । किमर्थं तैः पलाशावली सिच्यत इत्यत आह—
मेधेति । 'धीर्धारावती मेधा' इत्यमरः । मेधाजननाख्यं व्रतं छन्दोगप्रणचारिभिः क्रियते ।
तत्र जलेन पलाशमूलसेचनं क्रियत इति समाचारः । एतस्यां पलाशावल्यां कोरकाः
कलिका वनकारिणां वनहस्तिनां क्रोडया यत्करणेण स्थूलहस्तेन कर्षणं तस्मात्तपोवन
गोपायन्ति रक्षयन्ति । 'गुपू रक्षणे' । 'गुपूधूप—' इत्यादिनायः । रक्षणकारणं कलिका-
विशेषणमाह—हरिणारिः सिंहस्य ये पाणिजा नखास्त एव गणिश्रेण्यद्गुणपङ्क्तिस्तद्वच्छ्रीः
शोभा यासां तास्तया । 'व्यूहस्तु बलविन्यासे निर्मले वृन्दतर्कयोः' इति धरणिः ।
'अद्भुतोऽप्री सणिः श्रियाम्' इत्यमरः । 'कलिका कोरकः पुमान्' इति च ।
प्रस्तुतयत्तरक्षामपहायाप्रस्तुतेऽत्यन्तासक्तिं रामभद्रस्याशद्रूप रसान्तराय शूनःश्लेषः प्रे-
रयति—नेपथ्य इत्यादि । अयमेव च्छुटिकानामालंकारः । तथा च भरतः—'अन्तर्ज-
यनिकासंस्थैः सूतमागधषन्दिभिः । अर्थोपक्षेपण यद्धि क्रियते सा तु च्छुटिका ॥' इति ।
ट्टातार्थः कृतप्रयोजनः । विहारः क्रीडा । परित्यादि । रुचां पतिः सूर्येण ज्योतिर्वृन्त्या
ज्योतीरूपतया यजूंषि परिणमयति । परिणयानि करोतीत्यर्थः । मध्याह्ने यजुर्मयन्नादा-

रामः—(अश्रुतमभिनीय सानुरागम् ।)

वैरांस्त्रीनभिपुण्वते विदधते वन्यैः शरीरस्थिती-

रैणेय्यां त्वचि संविशन्ति वसते चापि त्वचस्तारवीः ।

तत्पश्यन्ति च धाम नाभिपततो यच्चार्मणे चक्षुषी

धन्यानां विर्रजस्तमा भगवती चर्येयमाह्लादते ॥ २९ ॥

(नेपथ्ये पुनस्तैदेव पठ्यते ।)

रामः—(ध्रुत्वा ससंभ्रममूर्ध्वमवलोक्य च ।) कथं गङ्गनमध्यमध्यारूढो नि-
दाघदीधितिः । वत्स, तदेहि । यज्ञवाटमधिष्ठाय क्रमेण कृताह्निकस्य भ-
गवतः कौशिकस्य प्रत्यनन्तरीभवावः ।

(इति परिक्रामतः ।)

दित्यस्य । 'ऋञ्जयः प्रातरादित्यो मध्याह्ने च यजुर्मयः । सायं साममथश्चेति त्रयीमय उदाहृतः ॥' इति पुराणम् । अत एवाग्रे वक्ष्यति—'एतत्रयीमयं ज्योतिरादित्याख्यं नि-
मज्जति' इति । शमिनो मुनयः । सावित्राख्यं सावित्री मध्याह्नसंध्या तस्याः संबन्धि सावित्रं तेन तद्वाख्या यस्य तत् । यद्वा सविष्टदेवताकं सावित्रनामधेयं वा रहस्यं त-
त्त्वम् । मन्त्रमिति यावत् । उपासते । सेवन्त इत्यर्थः । अयं गुरुर्विंशामिन्ने मखत्रिधी यज्ञविधी मध्यदिनमवां सवनक्रियां श्रानव्यापारमनुष्ठास्यन् । अनुष्ठानं कर्तुमिति यावत् ।
तुमर्थे लट् । भवन्तं रामभद्रं नेदीयासं निकटस्थमपेक्षते । 'सवनं त्वध्वरे स्नाने' इति विश्वः । 'रहस्तत्वे रमे गुह्ये' इति च । नेदीयांसमिति 'अन्तिरऋष्युयोर्नेदसार्धा' इति नेदादेशः । आश्रमवैचित्र्यदर्शनासक्तमनाः पुनराश्रममेवोपवर्णयति—वारानिति । धन्यानामियं विरजस्तमा विगतजस्त्वमोगुणा । सात्त्विकीत्यर्थात् । चर्या कृतिराह्लादते । गुणयतीत्यर्थः । 'हादी मुसे च' । यद्द्वैर्वाप्यस्थितिधर्या । 'चर्या त्वीर्वाप्यस्थितिः' इत्य-
मरः । ईर्यते गुरोः शास्त्रस्योपासनया ह्यायन ईर्या । तस्याः पन्था उपाय ईर्यापथः । तत्र ध्यानधारणाद्युपाये या स्थितिरवस्थानं परित्राजकादीनां सा चर्याशब्दवाच्या । चर्या-
स्वरूपमाह—वारानिति । एते । धन्या इत्यर्थात् । त्रीन्वारान्व्याप्याभिपुण्वते स्मन्ति । वारानित्यसन्तसंयोगे द्वितीया । वन्यैः पल्लमूलादिभिः शरीरस्थितीः प्राणरक्षा विदधते कुर्वन्ति । ऐणेय्यामिणी हरिणीभेदस्तद्विकारभूतायां त्वचि संविशन्ति शेरते । तारवी-
स्तद्विकारास्त्वचो वसते परिदधति । यत्र धाम तेजश्चार्मणे चर्ममरे चक्षुषी नाभिपतनो न गच्छतस्नद्धाम पश्यन्ति । समाधिस्थरूपचक्षुषा परमात्मस्वरूप तेजः पश्यन्तीत्यर्थः ।

१. 'अधुर्निम्' इति पाठः. २. 'त्रीन्वारान्' इति पाठः. ३. 'तत्र तारवीम्' इति पाठः. ४. 'विरजन्तमा' इति पाठः. ५. 'तत्रैव' इति पाठः. ६. 'वेपुश्चित्पुरतकेषु चकारो नास्ति. ७. 'गङ्गनमध्यारूढः'; 'गङ्गनमध्यमारूढः' इति पाठः. ८. 'वत्स' इति क्वचिन्प्राणित.

लक्ष्मणः—(सर्वतो दृष्ट्वा ।) आर्य,

उद्दामद्युमणिसुतिव्यतिकरप्रक्रीडकोपल-

ज्वालाजालजटालजाङ्गलतटीनिष्कूनकोयष्टयः ।

भौमोष्मह्वमानसूर्यकिरणक्रूरप्रकाशा दशो-

राविष्कर्म समापयन्ति धिगमूर्मध्याह्नशून्या दिशः ॥ ३० ॥

अन्तिकतमा चैयं यज्ञवाटभूमिः । तदेतदेव न्यग्रोधच्छायामण्डपम-
ध्यासीना ऋत्विजः प्रत्यवेक्षामहे । गलितयौवने पुनरहनि भगवन्तं
द्रक्ष्याथः ।

ऐणेय्यामिति 'एण्या ढञ्' इति विकारे ढञ् । वसत इति 'वस आच्छादने' । 'आ-
त्मनेपदेष्वनतः' इति सस्यातादेशः । तत्प्रवीरिति ततोर्विकारः । अण् । 'ओगुणः' ।
'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् । चार्मणे इति चर्मणो विकारः । 'तस्य विकारः' इत्यण् । 'कोरो
टिलोपो वक्तव्यः' इति नियमात्कोशादन्यत्र टिलोपाभावः । ससंभ्रमं सादरमित्यर्थः ।
मामपि कौशिकोऽप्यपेक्षत इति भावः । वाटो मार्गोऽभिर्वा । अधिष्टायाथिय । अत्र
दिवसेन निर्वृत्तमाहिकम् । 'तेन निर्वृत्तम्' इति ठञ् । 'अहष्टस्रोरेव' इति नियमादिलो-
पाभावः । 'अल्लोपोऽनः' इत्यलोपः । प्रत्यनन्तरः संनिहितः । मध्याह्नसंचारस्यातिदुःस-
जनकतया क्षणं छायाभाश्रयितुमना गुरुकार्यानुरोधेन रामं छायाश्रयणानुत्कण्ठितमालो-
क्य साक्षाद्भक्तुमशान्यतया मध्याह्नवर्णनेनार्याद्विभ्रामं कर्तुमाह—उद्दामेति । धिक्ष्टे
निन्दायां वा । अमूर्मध्यादे शून्या दिशः । मध्यादे खल्वातपभयाज्जनसंचाराभा-
वात् । दशोश्चक्षुषोराविष्कर्माविकारः । प्रसरणमिति यावत् । समापयन्त्यपहरन्ति ।
कचित् 'आगुष्कर्म' इति पाठः । तत्र प्राणधारणसामर्थ्यमित्यर्थः । क्वचित् 'मध्येऽदि
शून्या दिशः' इति पाठः । भगवतः सूर्यस्यात्यन्ततेजःप्रसरणाशक्षस्तेजो न प्रसरति ।
सौमतेजसंवाभिभूतत्वात् । उद्दामा प्रपला या द्युमणिसुतिः सूर्यदीधितिस्तस्या व्यति-
करः संबन्धः समूहो वा तेन प्रक्रीडन्योऽर्कोपलः सूर्यज्ञान्तमणिस्तस्य ज्वालाजालेन
जटालेषु जटाला जाङ्गलतटी निर्जलदेशस्तत्र निष्कूजो निःशब्दोऽथवा निःशेषेण
शब्दयोगी कोयष्टिद्विभः 'कोण्टाशवुरु' इति प्रसिद्धो जलपक्षी यामु तादृशाः ।
भूम्या अयं भूमिः । ऊष्मा तापस्तत्र प्रवमाना भ्रमन्तो ये सूर्यकिरणार्त्नः क्रूरः क-
टिनः प्रफासो यामु तास्तथा । जटालेति 'जटापटाकटाकान्ताः क्षेपे' लृञ् । 'उद्दामो
पन्धुरहिते स्वतन्त्रे च प्रचेतमि' इति मेदिनीकृतः । 'द्युमणिसतरणिमिषः' इत्यमरः ।
'जङ्गलं निर्जलस्थानम्' इति धरणिः । 'क्रूरस्तु कटिने घोरे' इति च । मध्यमहो म-

१. 'निष्कूज' इति पाठः. २. 'सूरकिरण' इति पाठः. ३. 'यज्ञभूमिः । तदेतद्व्यग्रोध'
इति पाठः. ४. 'अध्यामीनावृत्तिजः' इति पाठः.

रामः—एवमस्तु ।

(इति परिक्रम्य नाट्येनोपविशतः ।)

लक्ष्मणः—(पार्श्वतोऽवलोक्य ।) आर्य,

मध्येव्योम क्रीडयित्वा मयूखान्भानोर्विन्धे लम्बमाने क्रमेण ।

स्वरं स्वरं मूलतः पादपानां पश्य च्छायाः कश्चिदाकर्षतीव ॥ ३१ ॥

रामः—(समन्तादवलोक्य ।) वत्स, मध्यंदिनमतिक्रान्तमिति दिनम-
प्यतिक्रान्तमेव । पश्य ।

गगनशिखरमुदयाद्रेरधिरूढाः कष्टमर्करथहरयः ।

अस्तमहीधरमधुना झटिति सुखेनावरोहन्ति ॥ ३२ ॥

लक्ष्मणः—आर्य, नूनमद्य रक्षांसि परापतिष्यन्ति । यद्यमध्वर-
वेदिकासंनिधानं ते शुनःशेफमुखेन भगवानुपाध्यायः प्रशास्ति ।

ध्याहः । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' । 'अहोऽह एतेभ्यः' इत्यहोदेशः । मध्याहे शून्या इति
सप्तमीसमासः । न्यग्रोधो वटः । न्यग्रोधच्छार्येव मण्डप इति रूपकम् । यद्वा छायायां
मण्डपः । 'न्यग्रोधो बहुपाद्वटः' इत्यमरः । चिरत्रिलम्बेन कार्यातिपातमाशङ्क्यापरिश्र-
मेण कौशिकसकाशमाश्रयितुमुचितोऽयं समय इत्यर्थादाह—मध्येव्योमेति । व्योमो
मध्ये मध्येव्योम । 'पारे मध्ये पृष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभावः । मयूखान्किरणान्क्रीडयित्वा ।
प्रसारयित्वेति यावत् । भानोः सूर्यस्य विन्धे मण्डले क्रमेण लम्बमाने सति स्वरं स्वरं म-
न्दमन्दं पादपानां वृक्षाणां मूलतो मूलात्कश्चिच्छाया आकर्षतीव । यथा कोऽप्याकर्षति
तथा छाया वर्धत इत्यर्थः । पश्येत्यत्र वाक्यार्थस्य कर्मता । 'छाया स्यादातपानावे' इति
विश्वः । दिने मध्यं मध्यावच्छिन्नम् । यद्वा मध्यंदिनमित्यत्र मध्यशब्दान्मदिनमित्ययं
औणादिकः । दिनमप्यतिक्रान्तमेव । मध्यदिनातिक्रमणस्य बहुसमयसाध्यत्वात्तस्मिन्-
तिक्रान्ते दिनमप्यतिक्रान्तमिति भावः । लक्ष्मणतात्पर्यमवगम्यार्थात्तत्रानुम-
तिमाह—गगनेति । अर्करथहरयः सूर्यस्यन्दनाश्वा उदयपर्वताद्गगनशिखरं
शिखराकारं गगनम् । यद्वा गगनशब्देनात्युच्चप्रदेश उच्यते । तस्य शिखरम-
प्रमधिरूढाः । कष्टं यथा स्यादेवम् । ऊर्ध्वगमनस्याशक्यसाध्यत्वात् । अधुना संप्रति
झटिति शीघ्रमस्तमहीधरमस्तपर्वतं सुखेनावरोहन्ति । अधोगमनस्य सुशकत्वात् । क-
चित् 'झगिति' इति पाठः । तत्रापि द्रुतमित्यर्थः । 'द्राग्नदित्यज्ञसाहाय साङ्गहु सपदि
द्रुतम्' इत्यमरः । 'हरिश्चन्द्रार्कवाताश्व—' इत्यादि विश्वः । 'शिखरोऽह्नी शैलश्चेद्द्रुमाग्ने
शकलाग्रयोः' इति मेदिनीकरः । परापतिष्यन्त्यागमिष्यन्ति । उपाध्यायः कौशिकः ।

१. 'तथाहि' इति पाठः. २. 'लक्ष्मणः—(सहर्षम्।)' इति पाठः.

अपि च ।

आर्द्रांकृतो विनयनम्रमहेन्द्रमौलि-
मन्दारदाममकरन्दरसैरिवायम् ।
प्रक्रान्तकुण्डलितनूतनभूतसर्ग-

स्त्रैशङ्कवं चरितमद्भुतमाततान ॥ ३६ ॥

लक्ष्मणः—(पुरोऽवलोक्य । संहर्षम् ।)

आभिरध्वरघर्याभिः श्रौतमर्थं कृतार्थयन् ।

अये कुलपतिः सोऽयमित एवाभिवर्तते ॥ ३७ ॥

(ततः प्रविशति दीक्षितवेपो विश्वामित्रः ।)

रामः—(निर्वर्ण्य । सषड्भुमानम् ।) वत्स लक्ष्मण, पश्य ।

कर्मणः श्रूयमाणस्य व्यञ्जनैरधिकोज्ज्वलाम् ।

तपस्तेजोमयीं लक्ष्मीमद्य पुष्पाति मे गुरुः ॥ ३८ ॥

च कालमयं वर्तमानकालमिव ध्यानेन पश्यतीत्यर्थः । अवीविशदिति 'विश प्रवेशने' ।
प्यन्ताद्भुद् । [प्रज्ञातेति ।] ब्रह्माध्यात्मतत्त्वस्वरूपम् । यद्वा चिदानन्दरूपं ज्ञानम् ।
स्वर्गायैः स्वर्गहितैः । 'तस्मै हितम्' इति छः । यद्वा स्वर्गफलकैः । खेलति प्रीडति ।
समयो व्यवहारः कालो वा । आचारः क्रिया प्रचारो वा । प्रक्रान्तरारब्धैः । सप्तत-
न्तुभिर्यज्ञैः । ज्ञातब्रह्मतत्त्वस्यापि विश्वामित्रस्य यद्दृष्ट्याचरणीययज्ञाचरणं तत्क्रीडयेति
भावः । 'सप्ततन्तुर्मूलः क्रतुः' इत्यमरः । तत्त्वज्ञानित्वे चास्य स्रष्टृपादिकारित्वं प्रमाण-
माह—आर्द्रांकृत इति । एष विश्वामित्रस्त्रैशङ्कवं त्रिशङ्कुसव्यद्भुतमाध्वर्यकारि चरित-
माततान विस्तारयामास । विनयेन नम्रो यो महेन्द्रस्तस्य मौलिं यन्मन्दारदाम देवतरु-
ष्पमाला तस्य मकरन्दरसैरिवार्द्रांकृतः । इवशब्द उत्प्रेक्षायाम् । दयया स्तिमित इत्यर्थः ।
अत एव प्रक्रान्त उपक्रान्तः । कुण्डलितः संकोचितः । अनयोः कर्मधारयः । नूतनभू-
तसर्गो लोकसृष्टिर्धेन तादृशः । 'पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः' इत्यमरः ।
'मकरन्दः पुष्परसः' इत्यपि । शैशङ्कवमित्यण् । 'ओगुणः' । 'नासूचितं विशेषाप्रम्'
इत्यादिभरतनाक्याद्विश्वामित्रप्रवेशं सूचयितुमाह—आभिरिति । श्रौतं वेदोक्तमर्थ-
मभिधेयं यागादि कृतार्थयन् । सत्यापयित्यर्थः । शिष्टाचारो हितत्र प्रमाणमित्याशयः ।
अक्रस्मादनाकलिताकलने अयेशब्दः । इत एव । अत्रैव तिष्ठतीत्यर्थः । यद्वादी कृतसं-
कल्पादिनियमो दीक्षितः । पश्य । विश्वामित्रमिति शेषः । विश्वामित्रमितिः सृष्टुमुर्तिमालोक्य
लक्ष्मणस्यावशा मा जायतामिति तस्य स्तुतिमाह—कर्मण इति । मे मम गुह्यविश्वा-

• विश्वामित्रः—(परिक्रामन्सहस्रम् ।) हन्त । कृतकृत्यप्रायमात्मानं पश्यामः ।
यैतः ।

निर्वृत्तो बहु तावदध्वरभुजामातर्पणोऽयं विधि-

दायादेन समं सुकेतुदुहिता चाद्यैव घानिष्यते ।

पाणौकृत्य पुनर्ध्वजधनुर्भङ्गैकशुल्कां वधू-

मैक्ष्वाके सुरकार्यदिक्षु चलति स्वास्थ्यं विधातास्महे ॥ ३९ ॥

(रामलक्ष्मणावुत्थायोपसर्पतः ।)

विश्वामित्रः—(राममतिचिरं निर्वर्ण्यं सक्षेहकांतुकम् ।)

एष वैहारिकं वेप्रमादधानो धनुर्वरः ।

तन्त्वमान्तरमस्माकममृतैरिव लिम्पति ॥ ४० ॥

उभौ—(उपप्लव्य ।) भगवन्, दाशरथी रामलक्ष्मणावभिवादयेते ।

मित्रः श्रूयमाणस्य श्रुतिप्रतिपादितस्य कर्मणो व्यञ्जनैश्चिह्नैरेकभुक्तादिभिरधिक्त्रोऽञ्ज्वलां
तपस्तेजोमयीं लक्ष्मीं पुष्पाति । हन्त ह्येवं । विश्वामित्रो निर्वृत्ततामेव स्फुटयन्रक्षोवधं
सूचयति—निर्वृत्त इति । अध्वरंभुजां देवानामातर्पणस्तृप्तिहेतुर्विधिर्यहु यथा स्यादेवं
तावन्निर्वृत्तः । किञ्चिदवशेषयितुमस्तीति हृदयम् । तावच्छब्द उपक्रमेऽवधारणे वा । अद्यैव
शुक्रेतुदुहिता ताटका दायादेन सुतेन सपिण्डेन वा सह घानिष्यते मारयितव्या । रामभ-
द्रद्वारेति शेषः । कर्मणि लट् । चिष्वदिट् । ननु तादृकठिनकर्मणि रामभद्रः कथं प्रगल्भत
इत्याशङ्क्य तत्प्रवृत्तौपयिकं रूपं सूचयन्नाह—पाणौकृत्येति । महादेवधनुर्भङ्ग एवैकं शुल्कं
पणो यस्यास्तादृशीं वधूं सीतां पाणौकृत्य विनास्य सुरकार्यदिक्षु । सुरकार्यार्थां दिशः
सुरकार्यदिशः । शक्रपार्थिवादिः । ता दक्षिणाः । तत्र रावणवधात् । दक्षिणदिश एक-
त्वेऽपि तत्र प्रदेशवदुत्वाद्बहुवचनम् । तत्र ऐक्ष्वाके रामे चलति भ्रमति सति स्यास्थ्यं
विधातास्महे करिष्यामहे । चलतीत्यत्र तडोऽनित्यत्वात्परस्मिपदे सतरि सति सप्तमीयम् ।
पाणौकृत्येति 'नित्यं हस्ते पाणावुपयमने' इति विभक्तिप्रतिरूपकस्य गतिसंज्ञायाम् 'कुग-
तिप्रादयः' इति समासः । 'आतर्पणं प्रीणने स्यात्' इति भेदिनीकरः । 'दायादस्तु भवे-
त्पुमि सपिण्डे तनयेऽपि च' इति च । 'शुल्कं घटादिदेये स्यात्पणे च' इत्यादि । एष
इति । एष रामो ममान्तर्भवमान्तरम् । तत्त्वं पदार्थो मनः । यद्भ्रान्तरं हृदयं तत्त्वं यथार्थं
यथा स्यादेवममृतैरिव लिम्पति । अन्यन्ताभीष्टक्रियाकारित्वाद्यथाशुभौलिष्यते तथा करो-
तीत्यर्थः । क्रीटशः । वैहारिकं वनविहारे वनभ्रमणे साधुं वेप्रमाकारमादधानः । वैहा-

१. 'कृतकृत्यमिवात्मानं पश्यामि' इति पाठः. २. 'वनः' इति क्वचिन्नास्ति. ३. 'ध-
नुर्वर्भङ्गः' इति पाठः. ४. 'अनिचिराय' इति पाठः.

विश्वामित्रः—(आलिङ्ग्य ।) वत्सौ, किमन्यदाशास्महे ।

युवाभ्यामभिनिर्वृत्तयोगक्षेमस्य वज्रिणः ।

ऐश्वर्यप्रक्रियामात्रकृतार्थाः सन्तु हेतयः ॥ ४१ ॥

(उभौ तूष्णीमधोमुखी स्तः ।)

विश्वामित्रः—(विहस्य ।) वत्सौ, समन्तादुपशीलितोऽयं संनिवेशः ।
केचिदस्मदीयास्तपोवनभूमयो रमयन्ति वामुपस्तेहयति वा गार्हस्थ्यमृ-
षीणाम् ।

उभौ—(सप्रथमम् ।) भगवन्,

रम्यमेतदरम्यं वा कः परिच्छेत्तुमर्हति ।

किं तु द्रव्यातिगं चित्तमद्य नौ पश्यतोरभूत् ॥ ४२ ॥

(इति सर्वे यथोचितमुपविशन्ति ।)

विश्वामित्रः—(साकूतस्मितम् ।) वत्सौ,

इह वनेषु स कौतुकवामनो मुनिरतप्त तपांसि पुरातनः ।

तमिव वामवलोक्य तपस्विनो नयनमद्य मनागुदमीमिलन् ॥ ४३ ॥

(उभौ मुहूर्तमुन्मनीभवतः ।)

रिक्मिति तत्र कुशल इत्यर्थे ठञ् । आशास्महे आशिषं दध्मः । 'आद् शासु इच्छायाम्' ।
युवाभ्यामिति । वज्रिण इन्द्रस्य हेतयोऽस्त्राण्यैश्वर्यप्रक्रियामात्रे कृतार्थाः कृतप्रयोजनाः
सन्तु । ध्वंसनीयविरहात् । प्रक्रियाधिकारः परिच्छेदः प्रतिष्ठा वा । मात्रमवधारणे ।
कीदृशस्य । युवाभ्यां कर्तृभूताभ्यामभिनिर्वृत्तः कृतोऽधिकरूपत्वात्तियोगः पूर्वरूपाप्रच्यवः
क्षेमः । यद्वा योगो हविराद्यपूर्वलाभः क्षेमः प्रत्यवायशून्यता यस्य तादृशस्य । 'योगो
ध्यानेऽप्यपूर्वलाभे' इति धरणिः । 'हेतिः स्यादायुषज्ज्वालया सूर्यतेजःमु योषिति' इति
मेदिनीकरः । तूष्णीं मौने । 'मौने च तूष्णीं तूष्णीकाम्' इत्यमरः । उपशीलितोऽवगा-
हितः । संनिवेशो वनम् । प्रकृतत्वात् । ऋषीणां गार्हस्थ्यं गृहस्थत्वम् । कर्त्तुं । वा युवाम् ।
कर्मभूती । उपस्तेहयति प्रीणयति । गार्हस्थ्यमिति ब्राह्मणादित्वात्प्यञ् । गुरुगौरवादाभ्रमं
स्तीति—रम्यमिति । द्रव्यातिगं रजस्तमःशून्यम् । सर्वैरुनिष्ठमित्यर्थः । नौ आययोः ।
पृष्ठीद्विवचने रूपम् । उत्साहवर्धनाय जन्मान्तरीयं संस्कारं रामन्द्मरणयोरद्वोध्यप्रदाह—
इहेति । स पुगतनो मुनिरिदांभमे वनेषु तपांस्यतप्त कृतवान् । कीदृशः । पौतुतेन

१. 'विहस्य' इति पाठः. २. 'कचित्' इति पाठः. ३. 'इति यथोचितमुपविशन्ति';
'इति यथोचितमुपविशन्ति सर्वे' इति पाठः. ४. 'उदमीलयन्' इति पाठः.

विश्वामित्रः—(स्वगतम् ।) अये, किमप्युत्साहवर्धनाय प्राग्भवीयमनु-
स्मारितमन्तःकरणमनयोः । तदेतावदस्तु । अन्यतः प्रक्षिपामि । (प्रत्यग-
वलोक्य प्रकाशं ससंभ्रमम् ।) कथमुदयगिरिकाश्मीरकुङ्कुमकेदारस्य प्रभातसं-
ध्यालतायाः प्रथमस्तवको गभस्तिमाली हस्ताहस्तिकया कुतूहलिनी-
भिर्दिग्ङ्गनाभिर्वारुणो यायदुपनीतः । (सनिर्वेदे च ।)

यातोऽस्तमेप चरमाचलचूडचुम्बी

पङ्केरुहभकरजागरणप्रदीपः ।

आः सर्वतः स्फुरतु कैरवमाः पिबन्तु

र्ज्योत्स्नाकरम्भमुदरंभरयश्चकोराः ॥ ४४ ॥

क्रीडया वामनो वामनरूपी । यद्वा कौतुकजनको वामनः कौतुकवामनः । शारुपाधि-
यादिः । 'कौतुकं कपटेऽपि स्यात्' इति कौपात्कपटेन वामन इति वार्थः । तमिव पुरा-
णमुनिमिव वां युवामत्रलोक्योपलभ्य तपस्विनोऽथ नयनं लोचनं मनास्वत्पमुदमीमि-
लघुदमीलयन्ति स्म । 'किंचिदीषमनागल्पम्' इत्यमरः । उन्मनीभवत उन्मनस्की-
भवतः । प्राग्भवीयसंस्कारोद्घोषेन तत्तरुर्मस्मरणात् । उन्मनीभवत इत्यत्र 'अरुर्मन-
धुश्वेतोरहोरजसां लोपश्च' इति च्विप्रत्ययः सलोपश्च । प्राग्भवीयं पूर्वजन्मोद्भवम् ।
'द्वद्वाच्छः' इति छः । अन्तःकरणं मनः । प्रक्षिपामि प्रेरयामि । प्रत्यक् पश्चिमतः ।
'दिग्देशकाले पूर्वादी प्रागुदकप्रत्यगादयः' इत्यमरः । उदयगिरिरेव काश्मीरो देशचिते-
पस्तज्जातं यत्कुङ्कुमम् । कुङ्कुमस्य काश्मीरदेश एवोत्पादत्वात् । तस्य केदारस्य क्षेत्रस्य ।
प्रभातसंध्याविशेषणम् । अजहङ्गिद्रतयान्वयः । प्रथमस्तवक आद्यगुच्छः । लोहितत्वा-
द्गुल्लत्वाच्च । गभस्तिमाली सूर्यः । हस्तश्च हस्तश्च हस्ताहस्तिका । 'हायी' इति प्रसिद्धा ।
मयूरच्यंमकादित्वात्समासः । 'इच्छमैव्यतिहारे' इतीचं । 'अन्येभ्योऽपि उदयते' इति
दीर्घः । 'न सामिवचने' इति शापकात्स्वार्थे कन् । 'स्वाधिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचना-
न्यतिवर्तन्ते' इति स्त्रीत्वम् । 'हस्तानुहस्तिकया' इति पाठेऽनुगतो हस्तोऽनुहस्तः ।
शेषं सामानम् । वारुणी पश्चिमा दिक् । 'केदारोऽर्शा शिवे क्षेत्रे' इति मेदिनीकरः ।
'वारुणी मण्डह्वार्यां प्रतीचिस्तुर्योरपि' इति च । 'स्याद्दृच्छकस्तु स्वपत्रः' इत्यमरः ।
यैराग्यादिना मनःक्षेपो निर्वेदः । निर्वेदमेव स्फोरयति—घान इति । एष सूर्योऽस्त यातः ।
चरमाचलस्यास्तपर्वतरय चूड शिरधुम्बितुं शीलं यस्य नः । 'जातो धिगेयः' इति पाठे

१. 'क्षिपामि' इति पाठः. २. 'ससंभ्रमम्' इति क. घिष्मास्ति. ३. 'जातः स एषः'
इति पाठः. ४. 'कुल्लम्बी' इति पाठः. ५. 'सर्वतः' इति पाठः. ६. 'ज्योत्स्ना क. पा-
यमधुगमधुना चकोराः' इति पाठः.

(सर्वतोऽवलोक्य ।)

अयमपि खरयोपित्कर्णकापायमीप-

द्विसृमरतिमिरोणाजर्जरोपान्तमाचंः ।

मदकलकलविड्डीकाकुनान्दीकरेभ्यः

क्षितिरुहशिखरेभ्यो भानुमानुच्चिनोति ॥ ४९ ॥

अपि च ।

मन्त्रसंस्कारसंपन्नास्तन्वदौदन्वतीरपः ।

एतन्नयीमयं ज्योतिरादित्याख्यं निमज्जति ॥ ४६ ॥

धिद् निन्द्य एष सूर्यशरमाचलचूडचुम्बी जात इत्यन्वयः । पङ्केरुहप्रकरः पद्मसमूहस्तस्य जागरणे प्रकाशने प्रदीप इव प्रदीपः । आः सर्वत्र रोषोक्तावनास्थायां वा । 'आः स्मरणेऽपाकरणे षोपसतापयोरपि' इति मेदिनीकरः । सर्वतः सर्वत्र कैरवं कुमुदं स्फुरतु । शत्रोः सूर्यस्यामावात् । उदरंभरयः कुक्षिभरयश्चकोराः पक्षिविशेषा ज्योत्स्नाकरम्भं चन्द्रिकारूपदधिसक्तुकं पिबन्तु । अमृतदीधितेरुदयात् । उदरंभरिरिति 'फलेप्रहिरात्मभरिश्च' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयाथैवात्सिद्धति । 'उभौ त्वात्मभरिः कुक्षिभरिः स्वोदरपूरके' इत्यमरः । 'सिते कुमुदकरवे' इति च । 'चन्द्रिका कीमुदी ज्योत्स्ना' इत्यपि । 'करम्भो दधिसक्तवः' इति च । अयमपीति । कैरवस्फुरणचकोरज्योत्स्नापानापेक्षयापिशब्दः । भानुमानसूर्यः क्षितिरुहशिखरेभ्यो वृक्षाभ्योऽचिस्तेत्र उच्चिनोति वर्तुलीकरोति । मदकला या कलविड्डी चटकस्त्री । 'गर्तुल' इति प्रसिद्धा । तस्याः काकुर्ध्वनिभेदः सैव नान्दी वाद्यभेदः स्तुतिर्वा तत्करेभ्यः । आचः कीदृशम् । खरयोपित्कर्णमी तस्याः कर्णवत्कापायेण रक्तमिव रक्तं कापायम् । 'तेन रक्तं रागात्' इत्यण् । आचिपः कापायत्वं कविसंप्रदायसिद्धम् । यथा यशसः शीङ्गयम् । ईपरिकृचिद्विरमरं प्रसरणशीलं यत्तिमिरमन्धकारं तदेवोर्णां भ्रुवोरन्तरावर्तकं तद्वज्जर्जरमन्तरितमुपान्तं समीपं यस्य तत्तथा । यद्वोर्णां शिखा । मेपादिलोमप्रायया तिमिरशिरया जर्जरमन्तरितमुपान्तं समीपं यस्य । यद्वा तिमिरमेवोर्णां योग्यत्वारकृष्णमेपादिलोम तथा जर्जरोपान्तम् । 'ऊर्णां मेपादिलोमि स्यादावर्तं चान्तरा भ्रुवोः' इति मेदिनीकरः । 'ऊर्णां मेपादिलोम्यमे' इति शाथतः । विद्यमेति 'द्यद्यप्यदः यमरच्' । 'खरः स्यात्तीक्ष्णघर्मयोः । गर्दभे स्त्री-' इत्यादि मेदिनीकरः । 'भवेन्मदकलो मत्ते' इति च । 'घटकः कलविद्भूः स्यात्स्य स्त्री कलविद्विक्ता' इत्यमरः । 'फाकुः क्रियां विकारो यः शोकभोत्यादिभिर्ध्वनेः' इति च । मन्त्रेति । मन्त्रसंस्कारो मन्त्रजनितगंस्कारः । मन्त्रमयत्वादादित्यस्य । उदन्यान्समु-

रामः—(सर्वतो निरूप्य ।) वत्स लक्ष्मण,

तापनैरेव तेजोभिः हुंष्टनिर्वाणमेचकाः ।

दिशो जाताः प्रतीची तु समुदाचरति क्रमात् ॥ ४७ ॥

किं च ।

कांचिद्विभ्रति भूतिमाश्रमभुवो वैतानवैश्वानर-

ज्वालोपल्लवमानधूमवैलभीविभ्रान्तादिग्भिचयः ।

श्रूयन्ते वटवस्तृतीयसवनस्वाध्यायदीर्घानपि

स्पर्धाबन्धमनोहरं प्रतिमुहुः स्वान्द्राघयन्तः स्वरान् ॥ ४८ ॥

व्रतस्येमा भीदन्वतीः अपो जलानि तन्वत्कुर्वत् । प्रथी वेदत्रयम् । मन्त्रमयादिति सवन्धेनैव मन्त्रसंस्कारसंप्रत्यमपामित्याशयः । तापनैरिति । प्रतीच्यन्या दिशस्तां-पनैरादित्यसंपन्धिभिः किरणैः मुष्टा दग्धा अनन्तरं निर्वाणा अत एव मेचकाः श्यामा एवंभूता इव जाताः । ज्वलदङ्गारादिकं निर्वाणे सति श्यामत्वमाप्नोतीति ध्वनिः । तु पुनः प्रतीची पश्चिमा दिक् क्रमात्समुदाचरति पूर्वरूपं प्राप्नोति । यद्वा समुदाचरति राजने । यद्वा दिनाद्विभेतीत्यर्थः । 'समुदाचारस्तु शोभायां पूर्वरूपे भवेऽपि च' इति विश्वः । 'निर्वाणमस्तंगमने' इति । 'कालश्यामलमेचकाः' इत्यमरः । 'मुष्टमुष्टोपिता दग्धे' इति च । कांचिद्विति । आश्रमस्य भूमयः कांचिदनिर्वचनीयां भूतिं शोभां विभ्रति धारयन्ति । कीदृश्यः । वितानसंपन्धी यो वैश्वानरो वहिस्तस्य ज्वालयोपल्लवमानोऽधिकृतां गच्छन्त्यो धूमः स एव वलभी सांधोपरिवृद्धम् । उर्ध्वस्त्वेन रूपरुम् । तत्र विभ्रान्ता विशेषणो भ्रमं प्राप्ता दिग्भिचयो दिग्प्रदेशा यत्र तास्तादृश्यः । 'उपोऽधिके च' इति मूत्रादुपग-न्दस्वाधिगतार्थता । 'सांधोपरि कुटीं वलभीं विदुः' इति शाश्वतः । 'भित्तिः कुड्ये प्रदेशे च' इति धरणिः । 'वितानो यस्विस्तार-' इति विश्वः । षट्यो ब्रह्मचारिणः सिसवो-ऽपि । श्रूयन्त इहाधारापेययोरभेदोपचाराद्गुनिश्रवणमेव विवक्षितम् । यथा माधे— 'अभूयत पावत्रन्यः' इति । 'सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः' इति न्यायाद्विशेषणत्वात् । कीदृशाः । स्पर्धान्योन्यजिगीषा तस्या बन्धेनानुबन्धेन मनोहरं यथा स्यादेवं प्रतिमुहुः संसारं स्वान्द्राघयन्तो दीर्घां कुर्वन्तः । 'त्रिर्घास्वर-' इत्यादिना दीर्घस्य द्वाघादेशः । कीदृशान् । तृतीयसवने ध्याने स्वाध्यायेन जपेन दीर्घानपि । 'स्वाध्यायः

१. 'अनर्घराघव' इति पाठः. २. 'दग्ध-' इति पाठः. ३. 'वहभीविभ्रान्त-' इति पाठः.

विश्वामित्रः—वत्स रीधव,

उन्मुक्ताभिर्दिवसमधुना सर्वतस्ताभिरेव

स्वच्छायाभिर्निचुलितमिव प्रेक्ष्यते विश्वमेतद् ।

पर्यन्तेषु ज्वलति जलधौ रत्नसानौ च मध्ये

चित्राङ्गीयं रमयति तमःस्तोमलीला धरित्री ॥ ४९ ॥

लक्ष्मणः—(सनिर्वेदम् ।)

तेजोमयं तमोमयमन्यतरस्यां तदेव दिक्चक्रम् ।

किमपि विचित्राधात्रा सृष्टिरियं भुवनकोपस्य ॥ ९० ॥

(सर्वतोऽवलोक्य ।)

चूडारत्नैः स्फुरद्भिर्विपधरविवराप्युज्ज्वलान्युज्ज्वलानि

प्रेक्ष्यन्ते चक्रवाकीमनसि निविशते सूर्यकान्तात्कृशानुः ।

किं चामी शल्ययन्तस्तिमिरमुभयतो निर्भराहस्तमिस्त्रा-

संवद्योत्पिष्टसंध्याकणनिकरपरिस्पर्धिनो भान्ति दीपाः ॥ ९१ ॥

स्याज्जपे' इत्यमरः । उन्मुक्ताभिरिति । ताभिरेव स्वच्छायाभिरिदानीं सर्वतः सर्वत्र निचुलितमिव पिहितमिवेतद्विधं संसारः प्रेक्ष्यते दृश्यते । मया जनैर्वा । कीदृशीभिः । दिवसं व्याप्योन्मुक्ताभिरुच्छन्नाभिः । दिने सौरेण तेजसाभिभूताभिरित्यर्थः । दिवसमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । पर्यन्तेषु प्रान्तेषु जलधौ समुद्रे मध्ये रत्नसानौ मुमुरौ च ज्वलति सति चित्राङ्गी सतीयं धरित्री पृथिवी रमयतितरामत्यर्थं रतिमुत्पादयति । कीदृशी । तमःस्तोमस्यान्धकारसमूहस्य लीला विलासो यस्यां सा । अत एव चित्राङ्गी । तमःस्तोरत्नसलिलसंपन्धाच्छद्यामरक्तश्वेतत्वसंभवात् । 'रत्नसानुः सुरालयः' इत्यमरः । तेजोमयमिति । भुवनकोपस्य ब्रह्माण्डस्येयं धात्रा सृष्टिः किमप्यनिर्वचनीयं यथा भवत्येव विचित्राधर्यजनिका । कुत इत्यत आह—तेजोमयमित्यादि । अन्यतरस्यांशब्दः समुच्चये विकल्पे वा । तदेव दिक्चक्रं तेजोमयं तमोमयं च । एकतस्तेजोमयमन्यतस्तमोमयमित्यर्थः । धात्रा सृष्टिरिति 'उमयमासी कर्मणि—' इति कर्मण्येव षष्ठो । अतः कर्त्तरि तृतीया । 'विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनिना' इतिवत् । 'कोपो जीवे धने कोशे' इति धरणिः । चूडारत्नैरिति । विपधरविवराप्युज्ज्वलान्युज्ज्वलान्ययन्तोऽज्ज्वलानि दृश्यन्ते । किं । चूडारत्नैः । अपरिस्पर्धनामेव । कृशानुरग्निः सूर्यकान्तान्मणिदिनेषाञ्चक्रवाकीमनसि निविशते प्रविशति । रात्रौ चक्रवाकीणां विरदेण संतापोदयात् । किं चामी दीपा भान्ति

१. 'रामभद्र' इति पाठः. २. 'तमस्तोमलीला' इति पाठः. ३. 'धातुः' इति पाठः.

रामः—(विलोक्य ।)

विश्वं चाक्षुषमस्तमस्ति हि तमःकैवल्यमौपाधिक-

प्राच्यादिव्यवहारबीजविरहादिद्वात्रमेव स्थितम् ।

गृह्यन्ते भयहेतवः पटुभिरभ्यक्षान्तरैर्भाति च

ध्वान्तेनातिवनेन वस्तु वचसा ज्ञातः स्वरेणामुकः ॥ ९२ ॥

किं च ।

घनतरतिमिरघुणोत्करजग्धानामिव पतन्ति काष्ठानाम् ।

छिद्रैस्मीभिरुडुभिः किरणव्यानेन चूर्णानि ॥ ९३ ॥

शोभन्ते । तिमिरमन्धकारं शल्ययन्तो नाशयन्तः । कीदृशाः । उभयत उभयपार्श्वे निर्भ-
रमत्यर्थे योऽहस्तमिस्रोद्दिनराज्योः संघट्टो मिलनं तेनोत्पिष्टायाश्चूर्णितायाः संध्याया ये क-
णसमूहास्तेषां परिस्वार्धिनस्तुल्याः । लोहितत्वादुत्प्रेक्षा । 'तमिस्रो तामसी राशिः' इत्य-
मरः । 'आनीविषो विषधरः' इति च । 'अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्त तमिच्छे तिमिरं तमः'
इत्यपि । निविशत इति 'नेर्विशः' इति तद् । उभयत इति सप्तम्यां तसिः । अन्धकार-
प्राचुर्यमाह—विश्वमिति । चाक्षुषं चक्षुर्मात्रं विश्वं जगदस्तमस्तमितम् । तिरोहित-
मिति यावत् । विषयस्यालोकसदृकतचक्षुर्मात्रत्वात् । तमःकैवल्यमन्धकार एव कैवल्य-
मस्ति । उपाधिविशेषणं तद्भवमौपाधिकम् । औपाधिको यः प्राच्यादिव्यवहारस्तस्य
बीजं कारणमादित्यस्तस्याभावादिद्वात्रमेव स्थितमस्ति । सूर्योपाधिना हि प्राच्यादिव्य-
वहारः । सूर्योपाधिविशिष्टा दिक्प्राची, तदस्तमनोपाधिविशिष्टा दिक्प्रतीचीत्यादिरस्त्यौ-
पाधिको व्यवहारः । स चोपाधेरदित्यस्याभावात्तस्ति । वस्तुनस्त्वेकैव दिक् । तथा च
कैवल्यमेकमेव दिक्स्वरूपं सत्यमस्तीत्यर्थः । सामान्यतो दिगवस्थिता न तु प्राच्यादिरूपेण ।
तयात्वेनाप्रहादिति भावः । अक्षान्तरैस्त्वगादिभिर्भयहेतवो भयकारणानि पदार्था गृह्यन्ते ।
भयहेतुत्वेनेत्यर्थः । तथा हि रज्जवः स्पृष्टा भोगित्वेन ज्ञायन्ते । पटुभिरपि विषयप्रदसम-
र्पेरपि । तेषां तमसानभिभवत् । चक्षुर्मात्रे हि तमसोऽभिभावकत्वम् । तथापि रज्जुपु
भोगिहानं तमोमाहात्त्यादिति भावः । पटुभिरपीत्यपिर्धरोपे । अक्षमिन्द्रियम् । अतिघनेन
च ध्वान्तेनान्धकारेण हेतुभूतेन वस्तु पदार्थो घटपटादिरूपो वस्तुत्वेन भाति । न तु घ-
टत्वादिना । यद्वा वस्तु पदार्थो वचसा भाति । अयं घट इत्यासत्वाक्येन घटत्वेन ज्ञायते ।
न चक्षुषा । स्वरेण चामुको ज्ञातनात्रि प्रसिद्धः सर्वपर्यायो देवदत्तादिसति उपलब्धः ।
तमःप्राच्यव्यापक्षुषाप्रदणादिति भावः । शत इत्यत्र 'जातिः' इति पाठे वचसा साधार-
णेन शब्देन । जातिर्मेनुष्यत्वादिका । अमुको देवदत्तादिः । स्वरेणासाधारणेन भातीति
सर्वशान्धीयेन । अमुक इति लोकोक्तिः सर्वसाधारणी । भन्दानि तु पाठव्याख्यानाभ्य-
सारसादुपेक्षानि । घनतरति । पाष्ठानो दिशो चूर्णान्यमीभिरुडुभिर्भयक्षयरूपैरिच्छे

(नेपथ्ये कलकलः ।)

(सर्वे ससंभ्रमर्माकर्णयन्ति ।)

(पुनस्तत्रैव ।)

निर्मज्जक्षुरन्तर्भ्रमदतिकपिशक्करतारा नरास्थि-

ग्रन्थि दन्तान्तरालप्रथितमविरतं जिह्वया घट्टयन्ती ।

ध्वान्तेऽपि व्यात्तवक्रज्वलदनलशिखाजर्जरे व्यक्तकर्मा

निर्मान्ती गृध्ररौद्रीं दिवमुपरि परिक्रीडते ताडकेयम् ॥ १४ ॥

अपि च ।

त्रेताग्निकुण्डपूरं च वर्षन्तो रुधिरच्छटाः ।

हिंसाः सुबाहुमारीचमिश्रा नः परिरुण्वते ॥ १९ ॥

रन्ध्रेः किरणव्याजेन पतन्ति । कीदृशानाम् । घनतरं निविडं यत्तिमिरमन्धकारः स एव घुणोत्करो घुणसमूहस्तेन जग्धानां भक्षितानामिव । काष्ठादीं यो लगति कोटः स घुणः । काष्ठं दारु । काष्ठा दिक् । अन्येषामपि घुणभक्षितानां काष्ठानां चूर्णानि पतन्तीति ध्वनिः । अदो जग्ध्यादेशः । 'काष्ठं दारु' इत्यमरः । 'दिशस्तु ककुभः काष्ठाः' इत्यपि । 'तारकाप्युद्गु वा स्त्रियाम्' इति च । कलकल इति । शुनःशेषप्रभृतीनामित्यर्थः । ताडकायाः क्रूरकर्मालोचनादिति भावः । 'कोलाहलः कलकलः' इत्यमरः । निर्मज्जदिति । इयं ताडकानाम्नी राक्षसी उपर्यूर्ध्वदेशे आकाशे परिक्रीडते । क्रीडां करोतीत्यर्थः । कीदृशी । निर्मज्जन्निमग्नोभवत् । कोटररूपमिति यावत् । यच्चक्षुस्तस्यान्तर्मध्ये भ्रमन्त्यतिरूपिणा क्रूरा दुर्देशो द्वारा नेत्रकनीनिका यस्याः सा । दन्तान्तराले दन्तमध्ये प्रथितं लग्नं नरास्थिग्रन्थि मनुष्यास्त्रो ग्रन्थिमविरतं वारंवारं जिह्वया घट्टयन्ती घालयन्ती । अन्धकारे कथमेवंकुर्वाणा दृश्यत इत्यत आह—व्यात्तं विस्तीर्णं यन्मुखं तत्र ज्वलन्ती यानलशिखा तथा जर्जरे ध्वान्तेऽप्यन्धकारेऽपि व्यक्तं कर्म यस्यास्तादृशी । गृध्रस्येव पक्षिभेदस्येव रौद्रं तीव्रत्वं यस्यां दिवि तादृशी दिवमान्नासं निर्मान्ती कुर्याणा । 'आच्छीन-घोर्नुम्' । परिक्रीडत इति 'क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च' इति तद् । व्यासेति व्याहृपूर्वाद्दशतेः क्तः । 'अथ उपसर्गात्' । 'अभ्यन्तरं स्वन्तरालम्' इत्यमरः । त्रेतेति । हिंसा घातुका राक्षसा नोऽस्मान्परिरुण्वते वेदयन्ति । सुबाहुमारीचाभ्यां मिश्रा मिलिताः । यद्वा मिश्राः प्रधानाः । तथा च सुबाहुमारीचप्रधाना इत्यर्थः । त्रेताग्निस्रयं तस्य कुण्डं पूरयित्वा । 'धर्मोदरयोः पूरेः' इत्यनुवर्तमाने 'वर्षप्रमाणं ऊनोपधास्यान्यतरस्याम्' इति वृष्टिप्रमाणे ण-

विश्वामित्रः—(संस्कृतम् ।) कथं ताडका । वत्स रामभद्र,
विधानमानुश्रविकं गृहेषु नः प्रतिस्किरन्ती किमियं प्रतीक्ष्यते ।
सुबाहुमुख्यैः सममाततायिभिर्गृहाण चापं निगृहाण ताडकाम् ॥ ९६ ॥

रामः—(सधृणातिरेकम् ।) भगवन्, स्त्रियमिमाम् ।

(पुनर्नेपथ्ये ।)

अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यम् । भोस्तात विश्वामित्र, परिभूयामहे । प्रहीयता-
मधिज्यधन्वा दाशरथिः ।

रामः—(विहस्य । नेपथ्यावलोकितकेन ।) बालपं शुनःशेफ, मुहूर्तं धीरो
भव ।

अलं क्लिशित्वा गुरुमल्पकोऽयं विधिस्त्वदाज्ञैव गरीयसी नः ।
न कौशिकस्य त्वयि धर्मपुत्रे पुत्रे मधुच्छन्दसि वा विशेषः ॥ ९७ ॥

मुद् । छटाः समूहान् । 'अभिप्रयमिदं त्रेता' इत्यमरः । 'शरारुर्धातुको हिसः' इति
ष । वसेत्यादि । वत्स रामभद्र, इयं ताडका कथं प्रतीक्ष्यते कथं क्षम्यते । किं तु
मार्यतामिति भावः । नोऽस्माकं गृहेष्वानुश्रविकं वैदिकं विधानं प्रतिस्किरन्ती नाश-
यन्ती । तस्माद्धेतोः शस्त्र गृहाण । सुबाहुमुख्यैः सुबाहुभृतिभिराततायिभिः शस्त्रपा-
णिभिः सम ताडकां निगृहाण । घातयेत्यर्थः । मुख्य आदिः । प्रशंसेयम् । 'आततायी
बधोचतः' । 'अभिदो गरदधैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहारी च पटेते आतता-
यिनः ॥' इति स्मृतिः । प्रतिस्किरन्तीत्यत्र 'हिंसायां प्रनेष' इति मुद् । स्त्रियमिमाम् ।
कथं निगृह्यामीति शेषः । 'अब्रह्मण्यमब्रह्मण्योक्तौ' इत्यमरः । परिभूयामहे वयं परिभवं प्रा-
भुमः । ज्या मौर्षी । अधिगता ज्या यत्र तदधिज्यन् । ईदृशं धनुर्वस्य सः । 'धनुर्वध'
इत्यनद् समासान्तः । यद्वा धनुःछन्दममानार्थो धन्वशब्दस्तस्य प्रयोगः । 'धनुषापी ध-
न्वशरासनशोदण्डकामुंरुम्' इत्यमरः । कथमल्पोयमि भयहेतावमी व्याकुला इत्याह—
विक्रम्येति । महीजसा महत्यापि भयहेतौ शौर्यातिशयाद्भवति हास इति स्वभावः । वा-
लतादत्तत्वेन संघोषनम् । तच्छापमानाद्रूप त स्तुषेस्ताडनावधरूपकर्मणि स्वशौर्यम-
प्याह—अल्पमित्यादि । गुरुं विश्वामित्रं त्रिदित्वालयम् । कृया गुरुर्न त्रेतनीय इत्यर्थः ।
अयं ताडकावधरूपो विधिन्तोषारोऽल्पकोऽन्यथः । अल्पार्थं कन् । स्त्रीरूपस्य मुखमा-
धन्वात् । नोऽस्माकं तर्षसाहा गरीयसी । तर्षसाहा मया ताडकावधो विशेष इति

१. 'शास्त्रमिमाम्'; 'समस्रममिमाम्' इति पाठः. २. 'अभिप्रयमि कथं इतिथ्ये'; 'स्त्रिय-
मिमाम् कथं निगृह्यामि' इति पाठः. ३. 'अब्रह्मण्यं भोः' इति पाठः.

विश्वामित्रः—वत्स, कृतमुत्तरोत्तरेण । नन्वयं नेदीयानाश्रमोपवातः ।
लक्ष्मणः—(सव्यथमित्र । स्वगतम् ।)

मीमांसते किमार्योऽयं कौशिकेऽप्यनुशासति ।

वाचमेवामृषीणां हि शास्त्रमेवानुवर्तते ॥ ९८ ॥

रामः—(स्वगतम् ।)

गुर्वादेशादेव निर्मायमाणो नाधर्माय स्त्रीवधोऽपि स्थितोऽयम् ।

अद्य स्थित्वा श्वो गमिष्यद्भिरल्पैर्लज्जास्माभिर्मीलिताक्षैर्जितैव ॥ ९९ ॥

किं तु ।

दीर्घं प्रजाभिरतिकौतुकिनीभिराभि-

रस्मिन्नकीर्तिपटहे मम ताड्यमाने ।

भावः । गरीयसोत्पन्न गुरुशब्दस्य 'प्रियस्थिर-' इत्यादिना गरादेशः । क्लिशित्वेत्यत्र 'अल्ल-
खलोः-' इत्यादिना क्त्वा । 'क्लिशः कत्वानिष्ठयोः' इतीद् । 'न क्त्वा सेट्' इति
क्त्वनिपेधे प्राप्ते 'मृडमृड-' इत्यादिना क्त्त्वम् । धर्मेण हेतुना पुत्रः । यद्वा धर्मार्थं
पुत्रः । यद्वा धर्मप्रधानः पुत्रो धर्मपुत्रः । तस्मिन्धर्मपुत्रे त्वयि, मधुच्छन्दस्योरसे वा
पुत्रे कौशिकस्य न विशेषः । तथा च सर्वथा तवाहा कर्तव्येति भावः । मधुच्छन्दा नाम
विश्वामित्रस्यारसः पुत्रः । नेदीयान्सनिहितः । 'अन्तिकपाद्योर्नेदसाधौ' इत्यन्तिकशा-
ब्दस्येयमुनि रूपम् । कथं क्रियमिमां निष्टुह्यामीति रामभद्रस्य संदिग्धं वचनमसहिष्णोः
कौशिकादतिव्रतस्य लक्ष्मणस्य सव्यथत्वमिति । मीमांसते विचारयति । अपि तु वि-
चारयितुं नार्हतीत्यर्थः । 'मान्यन्ध-' आदिसूत्रेण सन्दीर्घध्यास्यास्य । कौशिकेऽपीत्य-
पिधितोषामासस्फोरणाय । नन्वतिपापजनकं कर्म कथं न विचार्येत इत्यत आह—वाच-
मिति । हि यतः शास्त्रं कर्तुं, एषां मुनीनामेव वाचमनुवर्ततेऽनुषावति । मुनिवापशा-
खार्याप्रातिवर्तते । यथा शास्त्रं तर्धवेत्यर्थः । 'प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतेन वा ।
सन्देन येनादिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥' इति स्मृतिः । यद्वा मुनीनां वाचमनु लक्ष्यी-
कृत्य शास्त्रं वेदो धर्मे प्रवर्तने व्यवहरति । तामेवोद्दिश्य वेदप्रवृत्तेः । गुर्वादेशादिनि ।
निर्मायमाणः क्रियमाण । ननु भवतु पापाभावस्तथापि रघुणां स्त्रीवधे लोचलज्जापि न
भवतीत्यत आह—अल्पैरिति । अल्पैर्बालैर्लज्जा जिनेव । भ्रूयास्मिस्तपोवने स्थित्वा श्वो
गमिष्यद्भिः । अत एव मीलिताक्षैः कृताक्षिनीमूलिनैः । अक्षिण लज्जा संक्रामत इति
लोकप्रोक्तिः । श्वःशब्दभागामिदिनवाच्यव्ययः । 'ह्योऽतीतेऽनागतेऽदि श्वः' इत्यमरः । दी-
र्घमिति । अतिकौतुकिनीमित्वाहवाच्येन सावयर्थाभिराभिः प्रजाभिर्जनैर्दीर्घमलार्थं ममा-

१. 'कृतं कृतमुत्तरेण', 'कृतं कृतमुत्तरोत्तरेण' इति पाठः. २. 'निर्मायमाणः' इति पाठः.

ज्योतिर्मयेन वपुषा जगदन्तसाक्षी
लज्जिन्यते कुलगुरुर्भगवान्वसिष्ठः ॥ ६० ॥
(नेपथ्ये ।)

अलमिष्टा मखान्मूर्खाः खङ्गधारेयमस्ति नः ।
अदवीयानयं पन्थाः स्वर्लोकमुपतिष्ठते ॥ ६१ ॥

रामः—(श्रुत्वा सरोपं ससंभ्रमं चोत्थाय सविनयमञ्जलिं यथा ।) भैरवज्ञगत्र-
यगुरो गाधिनन्दन,

दशरथगृहे संभूतं मामवाप्य धनुर्वरं
दिनकरकुलास्कन्दो कौऽयं कलङ्कनवाङ्कुरः ।
इति नै वनितामेतौ हन्तुं मनो विचिकित्सते ।

यदधिकरणं धर्मस्थीयं तवैवं वचांसि नः ॥ ६२ ॥

स्मिन्नकीर्तिपटहे स्त्रीवधरूपे ताड्यमाने वाद्यमाने सति भगवान्वसिष्ठः किं तु लज्जि-
न्यते । मामकीनस्त्रीवधरूपकर्मश्रवणात् । ननु कथमिमं वृत्तान्तं वसिष्ठो ज्ञास्यतीत्यत
आह—ज्योतिर्मयेन ब्रह्ममयेन नक्षत्रमयेन वा वपुषा शरीरेण जगतोऽन्तेऽपि प्रलयेऽपि
यः साक्षी साक्षाद्गृष्टा । यद्वा जगतोऽन्तस्य चतुःसमुद्रपर्यन्तस्य साक्षी । द्रष्टेत्यर्थः । सा-
क्षीति 'साक्षाद्गृष्टरि संशायाम्' इतीनिः । यद्यप्युत्कर्षयुद्धाव लोकेन रामचन्द्रकृतताडका-
वधप्रकाशनं तथापि रामस्य स्त्रीवधेनापकर्षयुद्धिरित्यकीर्तिपटहत्वेन कीर्तनम् । वसिष्ठस्य
ताडकावधहाने प्रजाकृतप्रकाशनं न हेतुः । तस्य ज्योतिर्मयत्वेनैव सकलगोचरज्ञानाश्रय-
त्वात् । किं तु प्रजाकृततद्वधप्रकाशनं वसिष्ठस्य लज्जायां हेतुः । तथाहि ममापि यत्रमा-
नरघुकुलस्य स्त्रीवधेनाप्युत्कर्षः प्रयत इति तस्य लज्जेति । नेपथ्ये घातुराणां सुषाढुप्र-
भृतीनां प्रथमं यागनिन्दापरं स्वमार्गप्रवर्तनं वचनम् । अन्यमित्यादि । हे मूर्खाः । अ-
थापि पूर्ववत्स्त्वा । कुतो वृथेत्यत आह—अस्माकमियं राहधारास्ति । यद्वापिकेति
भावः । कुतोऽस्या यथाधिक्यमत आह—अयं पन्था अदवीयान्संनिहितः स्वर्लोकमुप-
निष्ठत उपस्थितो भवति । 'उपादेवपूजा—' इति संगतिकरणे तद् । नाताद्देवीर्दिप्रोक्षणा-
वधातफत्रीकरणपुरोडासाहोमप्रभृतिभिर्योगः सल्लु निष्पाद्यते, तेनापूर्वं जन्यते, तेन च
स्वर्गो जन्यत इति स्वर्लोकगमने यत्रः पन्थाः । मम तु राहधारापातेन शीघ्रं स प्राप्यत
इति योगेनालमिति भावः । तदुक्तम्—'शक्तिमी पुरधी राजन्मूर्खमन्दलभेदिवी । परि-
माद्योगयुग्ध मुद्दे यामिमुनो हतः ॥' इति । तसंभ्रमं मोद्देगमित्यर्थः । संभ्रमस्तरा-
या । तदेव शरोरयनि—दशरथगृहे संभूतं मां धनुर्वरमराज्य दिनकरकु-

१. 'ससंभ्रममुत्थाय' ; 'सरोरयमभ्रममुत्थाय' इति पाठः. २. 'मदवन्तु' इति पाठः.
३. 'दि' इति पाठः. ४. 'एताम्' इति पाठः. ५. 'धर्मस्थायम्' इति पाठः.

विश्वामित्रः—वत्स, कृतमुत्तरोत्तरेण । नन्वयं नेदीयानाश्रमोपघातः ।

लक्ष्मणः—(सव्ययमिव । स्वगतम् ।)

मीमांसते किमार्योऽयं कौशिकेऽप्यनुशासति ।

वाचमेपामृषीणां हि शास्त्रमेवानुवर्तते ॥ १८ ॥

रामः—(स्वगतम् ।)

गुर्वादेशादेव निर्मायमाणो नाधर्माय स्त्रीवधोऽपि स्थितोऽयम् ।

अद्य स्थित्वा श्वो गमिष्यद्भिरल्पैर्लेज्जास्माभिर्मीलिताक्षैर्जितैव ॥ १९ ॥

किं तु ।

दीर्घं प्रजाभिरतिकौतुकिनीभिराभि-

रस्मिन्नकीर्तिपटहे मम ताड्यमाने ।

भावः । गरीयसीत्यत्र गुरुशब्दस्य 'प्रियस्थिर—' इत्यादिना गरादेशः । क्लिशित्वेत्यत्र 'अल्ल-
खल्वोः—' इत्यादिना कत्वा । 'क्लिशः कत्वानिष्ठयोः' इतीट् । 'न कत्वा सेट्' इति
कित्वनिषेधे प्राप्ते 'मृदमृद—' इत्यादिना कित्त्वम् । धर्मेण हेतुना पुत्रः । यद्वा धर्मार्थ-
पुत्रः । यद्वा धर्मप्रधानः पुत्रो धर्मपुत्रः । तस्मिन्धर्मपुत्रे त्वयि, मधुच्छन्दस्योरसे वा
पुत्रे कौशिकस्य न विशेषः । तथा च सर्वथा तत्राज्ञा कर्तव्येति भावः । मधुच्छन्दा नाम
विश्वामित्रस्यारसः पुत्रः । नेदीयानसंनिहितः । 'अन्तिकपाद्योर्नेदसाधौ' इत्यन्तिकश-
ब्दस्येयमुनि रूपम् । कथं त्रियमिमो निष्टुहामोति राममद्रस्य संदिग्धं वचनमसाहृष्णोः
कौशिकादतिव्रस्तस्य लक्ष्मणस्य सव्ययत्वमिति । मीमांसते विचारयति । अपि तु वि-
चारयितुं नार्हतीत्यर्थः । 'मान्वन्ध—' आदिसूत्रेण सन्दीर्घश्चाभ्यासस्य । कौशिकेऽपीत्य-
पि विरोधाभासस्फोरणाय । नन्वतिपापजनकं कर्म कथं न विचार्यत इत्यत आह—वाच-
मिति । हि यतः शास्त्रं कर्तुं, एषां मुनीनामेव वाचमनुवर्ततेऽनुधावति । मुनिवाकशा-
स्त्रार्थोपगतवर्तते । यथा शास्त्रं तथैवेत्यर्थः । 'प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतक्रेन वा ।
शब्देन येनादिश्यत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥' इति स्मृतिः । यद्वा मुनीनां वाचमनु लक्ष्मी-
कृत्य शास्त्र वेदो वर्तते प्रवर्तते व्यवहरति । तामवोदिश्य वेदप्रवृत्तेः । गुर्वादेशादिति ।
निर्मायमाणः क्रियमाणः । ननु भवतु पापामावस्तथापि रघुणा स्त्रीवधे लोकलज्जापि न
भवतीत्यत आह—अल्पैरिति । अल्पैर्बालैर्लेज्जा जिनेव । अज्ञास्मिस्तपोवने स्थित्वा श्वो
गमिष्यद्भिः । अत एव मीलिताक्षैः कृताक्षिनिमीलनैः । अक्षिण लज्जा संक्रामत इति
लोकप्रोक्तिः । श्वःशब्दआगामिदिनवाच्यव्ययः । 'ह्योऽतीतेऽज्ञागतेऽदि श्वः' इत्यमरः । दी-
र्घमिति । अनिकौतुकिनीमित्याहवाच्येन साध्यांभिराभिः प्रजामिर्जनैर्दीर्घमत्यर्थे ममा-

१. 'कृतं कृतमुत्तरोत्तरेण'; 'कृतं कृतमुत्तरोत्तरेण' इति पाठः. २. 'निर्मायमाणः' इति पाठः.

ज्योतिर्मयेन वपुषा जगदन्तसाक्षी

लज्जिष्यते कुलगुरुर्भगवान्वसिष्ठः ॥ ६० ॥

(नेपथ्ये ।)

अलमिद्धा मखान्मूर्खाः खङ्गधारेयमस्ति नः ।

अदवीयानयं पन्थाः स्वर्लोकमुपतिष्ठते ॥ ६१ ॥

रामः—(श्रुत्वा सरोपं ससंभ्रमं चोत्थाय सविनयमञ्जलिं धत्वा ।) भगवन्नगुरो-
चगुरो गाधिनन्दन,

दशरथगृहे संभूतं मामवाप्य धनुर्वरं

दिनकरकुलास्कन्दी कोऽयं कलङ्कनवाङ्कुरः ।

इति नै वनितामैतां हन्तुं मनो विचिकित्सते

यदधिकरणं धर्मस्थीयं तवैव वचांसि नः ॥ ६२ ॥

स्मिन्नकीर्तिपटहे स्त्रीवधरूपे ताड्यमाने वायमाने सति भगवान्वसिष्ठः किं तु लज्जि-
ष्यते । मामकीनस्त्रीवधरूपकर्मश्रवणात् । ननु कथमिमं वृत्तान्तं वसिष्ठो ज्ञास्यतीत्यत
आह—ज्योतिर्मयेन ब्रह्ममयेन नक्षत्रमयेन वा वपुषा शरीरेण जगतोऽन्तेऽपि प्रलयेऽपि
यः साक्षी साक्षाद्द्रष्टा । यद्वा जगतोऽन्तस्य चतुःसमुद्रपर्यन्तस्य साक्षी । द्रष्टेत्यर्थः । सा-
क्षीति 'साक्षाद्द्रष्टरि संशयात्' इतीतिः । यद्यप्युत्कर्षबुद्धैव लोकेन रामचन्द्रकृतताडका-
वधप्रकाशनं तथापि रामस्य स्त्रीवधेनापकर्षबुद्धिरित्यस्तीर्तपटहत्वेन कीर्तनम् । वसिष्ठस्य
ताडकावधज्ञाने प्रजाकृतप्रकाशनं न हेतुः । तस्य ज्योतिर्मयत्वेनैव सकलगोचरज्ञानाश्रय-
त्वात् । किं तु प्रजाकृततद्वधप्रकाशनं वसिष्ठस्य लज्जायां हेतुः । तथाहि ममापि यजमा-
नरघुकुलस्य स्त्रीवधेनाप्युत्कर्षः प्रयत इति तस्य लज्जेति । नेपथ्ये घातुकानां सुवादुप्र-
भृतीनां प्रथमं यागनिन्दापरं स्वमार्गप्रवर्तकं वचनम् । अलमित्यादि । हे मूर्खाः । अ-
त्रापि पूर्ववत्स्वा । कुतो व्येत्यत आह—अस्माकमियं खङ्गधारास्ति । यज्ञाधिकेति
भावः । कुतोऽस्या यज्ञाधिक्यमत आह—अयं पन्था अदवीयान्संनिहितः स्वर्गलोकमुप-
तिष्ठत उपस्थितो भवति । 'उपाद्देवपूजा—' इति संगतिकरणे तद् । नानाद्देवीं हिप्रोक्षणा-
वघातफलीकरणपुरोडाशहोमप्रभृतिभिर्यागः खलु निष्पाद्यते, तेनापूर्वं जन्यते, तेन च
स्वर्गो जन्यते इति स्वर्लोकप्राप्तेनेत्यर्थः । पन्थाः । पन्थं तु स्वर्गधारायतेन शीघ्रं स प्राप्यत
इति योगेनालमिति भावः । तदुक्तम्—'द्वाविमौ पुरुषौ राजन्सूर्यमण्डलभेदिनी । परि-
श्राद्धयोगयुक्तश्च बुद्धे चामिमुखो हतः ॥' इति । ससंभ्रमं सौद्विगमित्यर्थः । संभ्रमस्त्वरा
या । तदेव स्फोरयति—दशरथेत्यादि । दशरथगृहे संभूतं मां धनुर्वरमवाप्य दिनकरकु-

१. 'ससंभ्रममुत्थाय'; 'सरोपसंभ्रममुत्थाय' इति पाठः. २. 'भगवन्नगुरो' इति पाठः.

३. 'हि' इति पाठः. ४. 'एनाम्' इति पाठः. ५. 'धर्मस्थानम्' इति पाठः.

(प्रणिपत्य नेपथ्याभिमुखम् ।) भोस्तपोधनाः, मा भैष्ट ।

रजनिचरचमूरमूरपास्यन्नयमहमागत एव रामचन्द्रः ।

कुशिकसुतकुशाप्रतोयविन्दोरिदमनुकल्पमवेत कार्मुकं मे ॥ ६३ ॥

(इति धनुरारोपयन्निष्क्रान्तः ।)

लक्ष्मणः—(सोशाङ्कमात्मगतम् ।) दिष्ट्या क्षात्रेण धर्मेण कौमारमप्य-
शून्यमार्यस्यासीत् । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य हर्षं नाटयन्प्रकाशम् ।) भगवन्कौ-
शिक, पश्य पुरस्तादार्ये धृतधनुषि

वायव्यास्त्रव्यतिकरनिरालम्बनस्ताडकेयः

प्राप्तो जीवन्मरणमसुभिर्विप्रमुक्तः सुबाहुः ।

लमास्कन्दयितुं शीलं यस्य तादृशः कोऽयं कलङ्कस्य नवोऽङ्कुरः । इत्यनेन प्रकारेणैतां व-
नितां स्त्रियं ताडकां हन्तुं मम मनो न विचिकित्सते । 'अन्यत्रापि दृश्यते' इति वचनात् ।
न संदेग्धीत्यर्थः । 'गुप्तिज्जिकद्भयः सन्' । 'विचिकित्सा तु संशयः' इत्यमरः । नन्वेवं-
विधेऽपि स्त्रीवधरूपकर्मणि कथं न संदेग्धीत्यत आह—यदिति । यद्यस्माद्धेतोर्नोऽस्माकं
तथैव वचांसि धर्मस्थीयमधिकरणं धर्मक्रियाप्रवर्तकमधिकरणं निर्णयस्थानम् । तथा च
धर्मस्थीयाधिकरणेन विश्वामित्रवचसो रूपणम् । तेन यथान्येषां राज्ञां धर्मस्थीयादधिक-
रणात्प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा तथास्माकमपि भवद्वचनादिति भावः । रूपके भिन्नलिङ्गता भिन्न-
वचनता च न दोषः । सौभोग्यादानात् । 'यदधिकरणं धर्मस्थेयम्' इति पाठे धर्मस्थान-
मित्यर्थः । 'यदधिकरणं धर्मश्वायम्' इत्यादिपाठो मनोहरो विस्तरभयात् लिखितः । मा
भैष्ट मा भीतिं कुरुध्वम् । 'जिभी भये' । 'सिचि वृद्धिः परस्मिपदेषु' इति वृद्धिः । रज-
निचरेति । अयमहमित्यत्यन्ताहकारे । रजनिचरसेना अपास्यन्मारयिष्यन् । 'असु
क्षेपणे' । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति भविष्यति लट् । दिवादित्वात्श्यन् । कौ-
शिकस्य कुशाप्रतोयविन्दोः शान्तिजलस्यानुकल्पं पश्चात्कल्पं गौणमिदं मे कार्मुकं धनु-
रवेत जानीत । 'इण् गर्तो' । सर्वे गत्यर्थां ज्ञानार्था इति शान्दिकाः । यथा कौशिकस्य
मन्त्रसंस्कृतकुशाप्रतोयविन्दुः शून्यपातयति तथा ममापीदं धनुरिति भावः । 'मुख्यः
स्यात्प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधमः' इत्यमरः । आरोपयन्नधिज्यं कुर्वन् । 'दिष्ट्ये-
त्यानन्दने मतम्' इति भावः । कौमारं बाल्यम् । अशून्यं कृतिक्षमम् । आसीदित्यत्र 'आ-
सोसायो भूतवर्ष' इति लट् । धृतधनुषोत्यत्र 'धनुषध' इत्यनङ् न भवति । समासान्त-
विधेरनित्यत्वात् । सतिसप्तमीयम् । घायत्येति । अयं ताडकेयस्ताडकापुत्रः सुबाहुर्जी-

१. 'नेपथ्याभिमुखमवलोक्य' इति पाठः. २. 'मा भैष्ट तपोधनाः, मा भैष्ट'; 'मा भैष्ट
भोस्तपोधनाः, मा भैष्ट' इति पाठः. ३. 'राममद्रः' इति पाठः. ४. 'सोत्साहसाद्रमात्मगतम्'
इति पाठः. ५. 'प्रकाशम्' इति पुस्तकान्तरे नास्ति; 'सप्रकाशम्' इति पाठः. ६. 'परय-
मस्य' इति पाठः. ७. 'धनुषि धृते' इति पाठः. ८. 'विप्रमुक्तः' इति पाठः.

कृतोन्मुक्ता भुवि च करुणाश्रयवीभत्सहास-

त्रासक्रोधोत्तरलमृषिभिर्दृश्यते ताडकेयम् ॥ ६४ ॥

. विश्वामित्रः—(विलोक्य ।) वत्स लक्ष्मण, विस्मयेन प्रमोदेन च पर-
वन्तो वयं नै वाचामधीश्महे । वक्तव्यमेव वा किमस्ति । न खल्वियमद्य-
तनी वः प्रतिष्ठा ।

दिकूलंकपकीर्तिधौतवियतो निर्व्याजवीर्योद्धता-

स्ते यूयं रघवः प्रसिद्धमहसो यैः सोऽपि देवाधिपः ।

विभ्राणैरसुराधिराजविजयक्रीडानिदानं धनुः

पौलोमीकुचपेत्रमङ्गरचनाचातुर्यमध्यापितः ॥ ६५ ॥

वन्सन्मरणं प्राप्तः । शक्त एव मारित इति भावः । अत एवासुभिः प्राणैर्विप्रमुक्तस्त्यक्तः ।
वायव्याश्रयस्य वायुदेवताकस्याश्रयस्य व्यतिकरेण संबन्धेन निरालम्बन आधारशून्यः ।
तेन मारणात्पूर्वं कृत्वा छिन्ना पश्चादुन्मुक्ता त्यक्ता सतीयं राक्षसी ताडका । वधस्य
स्त्रीविषयत्वेन करुणा, बालेनैव महाराक्षसी ताडका सपुत्रा मारितेत्याश्रयम्, तपोवनेऽपि
स्त्रीवधाद्भीमत्सः, आः कथं भवत्या कृतो यज्ञमङ्ग इति हासः, ताडकां सपुत्रां नशामा-
कर्ण्यं रावणः किं कर्तेति त्रासः, तस्यास्तादृशदुःखेष्टास्मरणात्क्रोधः, एभिर्दत्तरलं यथा
स्यादेवमृषिभिर्भुवि दृश्यत इत्यर्थः । ताडकेय इति 'स्त्रीभ्यो ढक्' । विस्मयप्रमोदयोः
पूर्वोक्त एव हेतुः । परवन्तः पराधीनाः । नाधीश्महे न प्रभवामः । 'ईश ऐश्वर्यं' ।
वाचामिति 'अधीगर्हदवेशां कर्मणि' षष्ठी । अद्यतन्ययमवा । वो युष्माकम् । दिक्कूलं-
कपेति । यूयं तेऽनिर्वचनीयपराक्रमा रघवो रघूणामपत्यानि । अत्र यद्यपि रघोरपत्यं
राघव इत्यप्रत्ययान्ताद्वाघव इत्येव भवति तथापि 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वचन-
सामर्थ्याद्बुद्धेरभावः । वस्तुतस्तु 'न तद्राजाः' इत्यनेन तद्राजसंज्ञायाम् 'तद्राजस्य बहुषु
तेनैवास्त्रियाम्' इत्यनेनापत्यवाचिनोऽप्रत्ययस्य लोपे कृते वङ्गा इतिवद्वाघव इति सि-
द्ध्यति । कीदृशाः । दिशां कूलंकपा दिक्कूलंकपा या कीर्तिस्तया धौतं प्रक्षालितं वियदा-
काशं यैस्ते तादृशाः । निर्व्याजवीर्येण साहजिकप्रभावेणोद्धताः प्रचण्डाः । कश्चित् 'वी-
रोद्धताः' इति पाठः । तत्र वीरेण वीररसेनोद्धताः प्रगल्भाः । यद्वा वीराश्च त उद्धताश्चेति
कर्मधारयः । प्रसिद्धं महस्तेजो येषां ते । तदाकाङ्क्षां पूरयति—वैरिति । ये रघुभिः
सोऽपि देवाधिप इन्द्रः पौलोम्याः पुलोमजायाः शच्याः कुचयोर्वा पत्रमङ्गरचना पत्राव-
लीकृटिलताचरणं तस्यां तस्या वा चातुर्यमध्यापितः । रघुभिरेव कृतकृत्यत्वादिन्द्रस्त-

१. 'भुभिः' इति पाठः. २. 'न च' इति पाठः. ३. 'वीर्यताः' इति पाठः.
४. 'पत्रमङ्ग' इति पाठः.

लक्ष्मणः—भगवन्, पश्य ।

अद्य नैशाचरीं सेनामेनामुन्मूलयन्नयम् ।

आधानं वीरधर्मस्य निर्माय त्वामुपस्थितः ॥ ६६ ॥

(प्रविश्य ।)

रामः—(सर्वैलक्ष्यस्मितम् ।)

पूषा वसिष्ठः कुशिकात्मजोऽयं त्रयस्त एते गुरवो रघूणाम् ।

महामुनेरस्य गिरा कृतोऽपि स्त्रैणो वधो मां न सुखाकरोति ॥ ६७ ॥

(आश्रममवलोक्य ।)

प्रत्यासन्नतुपारदीधितिकरक्लिश्यत्तमोवल्लरी-

बैल्याभिर्मखधूमवल्लिभिरमी संमीलितव्यञ्जनाः ।

श्वः संचीवरयिष्यमाणबटुकव्याधूतशुष्यन्वचो

निद्राणातिथयस्तपोधनगृहाः कुर्वन्ति नः कौतुकम् ॥ ६८ ॥

टिक्रियायामेवासक्त इति भावः । असुराधिराजस्य या विजयक्रीडा तस्या निदानमादि-
कारणं धनुर्बिभ्राणैः । कूलंकप इति 'सर्वैकूलाभ्रकरीषेषु कपः' इति खच् । पौलोमीति
'तस्यापत्यम्' इत्यण् । डीप् । 'वीर्ये शुक्रे प्रभावे च' इति मेदिनीकरः । 'निदान त्वादिकारणम्'
इत्यमरः । उत्कर्षमुखेन रामप्रवेशं सूचयति—अद्येति । वीरधर्मस्याधान स्थानं निधानं वा
निर्माय कृत्वा । स्वस्मिन्नित्यर्थात् । स्वस्मिन्वीरधर्ममाधायेत्यर्थः । शत्रुसेनावधं कृत्वेति
भावः । एवमुक्तप्रमाणेन गुरुकार्यानुरोधेनात्यन्ताकार्यमपि कृत्वानुतापं प्रकटयन्नाह—
पूषेति । पूषा सूर्यः । वसिष्ठो मैत्रवरुणिः । कुशिकात्मजः कौशिकः । तथा च महा-
मुनेः कौशिकस्य गिरा वाण्या स्त्रैण । स्त्रीसर्धन्धो वधो मां न सुखाकरोति न सुखयति ।
'सुखप्रियादानुलोभ्ये' इति डाच् । स्त्रैण इति 'स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्श्री मवनात्' इति नञ् ।
'गीर्वाण्वाणी सरस्वती' इत्यमरः । अनुतापापनोदायान्यमनोभवितुमन्यद्वर्णयति—प्र-
त्यासन्नेति । तपोधनगृहा नोऽस्माकं कौतुक कुर्वन्तीत्यन्वयः । कौतुकहेतुमाह—प्र-
त्यासन्ना ये तुपारदीधितिकराश्चन्द्रकिरणास्तैः क्लियन्ती नष्टा भवन्ती या तमोवल्लरी अ-
न्धकारसमूहस्तया बल्याभिर्मखाभिर्मखधूमवल्लिभिर्यागधूमलताभिः संमीलितं लुप्तं व्यञ्जनं
चिह्नं द्वारभित्त्यादिरूपं येषां ते । चन्द्रतेजसा तमोविनाशाश्चन्द्रोदयेऽत्यर्थं धूमलता दृश्यत
इति भावः । श्व आगामिदिने संचीवरयिष्यमाणाः परिधास्यमाना बटुकेन व्याधीता

१. 'इव' इति पाठः. २. 'आधारम्' इति पाठः. ३. 'विधाय' इति पाठः. ४. 'सर्वै-
लक्ष्यम्' इति पाठः. ५. 'तस्य' इति पाठः. ६. 'अयम्' इति पाठः. ७. 'कतपाभिः'
इति पाठः. ८. 'तपोधन' इति पाठः.

(पुरतोऽवलोक्य ।)

स्फुरति पुरतो माद्यन्माद्यच्चकोरविलोचन-

प्रकरकिरणश्रेणीदत्तस्वहस्तवनं महः ।

हृदय लघु मा भूः प्रेयोदर्शनप्रतिभूर्यं

कुवलयदृशाभिन्दुर्नेत्रे सुधाभिरनक्ति नः ॥ ६९ ॥

अत्यर्थं प्रक्षालिताः शुष्यन्त्यस्त्वचो वल्कला येषु ते । किञ्चिदित्यत्र 'क्लिञ्चु विधाधने' इत्यस्य प्रयादित्वात्था स्यात् । 'क्लिञ्च उपतापे' इत्यस्य चात्मनेपदित्वाच्छतृ न स्यादित्यसाधुतेति न वाच्यम् । आत्मनेपदविधेरनित्यत्वात् । सहतीत्यादिप्रयोगस्य दृष्टत्वात् । निद्राणो निद्रायुक्तः । 'आतो धातोः' इति निष्ठातकारस्य नकारः । संचीवरयिष्यमाणेति 'पुच्छभाण्डीवराणिङ्' इति परिधानार्थे णिङ् । 'वल्ली तु व्रततिर्लता' इत्यमरः । स्फुरतीति । महस्तेजोऽर्थाच्चन्द्रस्य स्फुरति । कीदृशम् । माद्यन्तोऽत्यर्थं हृष्यन्तः । 'मदी ह्ये' दिवादिः । 'शमामशानां दीर्घः श्यनि' इति दीर्घः । ये चकोराणां विलोचनप्रकराध्वक्षःसमूहास्तेषु किरणश्रेणीभिर्दत्तं स्वहस्तस्य 'स्वहय' इति प्रसिद्धस्य घनं समूहो येन तत्तादृशम् । यद्वा स्वहस्तोऽवलम्बस्तेन घनं निरन्तरम् । हे कुवलयदृशां हृदय, लघु मा भूः क्रातरं मा भूयाः । अयमिन्दुधन्द्रः प्रेयसोऽत्यन्तप्रियस्य दर्शने प्रतिभूर्लोकको नोऽस्माकं नेत्रे चक्षुषी सुधाभिरमूर्तरनक्ति लिम्पति । नेत्रे इति प्रत्येकं संबन्धः । अन्यथा नेत्राणीति स्यात् । यद्वा न इति 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकत्र बहुवचनम् । चन्द्रोदयस्य विरहिणां कंदर्पज्वरदाहदायित्वाच्चन्द्रमालोक्य स्वयमेव कुसुमषाणवरागः प्रियः समागमिष्यतीति हृदयाश्वासनमिति भावः । ननु चाप्रस्तुतमिदम् । कुवलयदृशां तत्रासांनिध्यात् । अत्र केचित्—उद्विमवचनमिदम् । यथा—'केकेयि प्रियसाहसे मुतवधानमातः कृतार्था भव' इति । अपरे तु—आकाशवचनमेतत् । यथा—'केकेयि कामाः फलितास्तवेति' । अन्ये तु—भगवतो हि धेतस्यन्धकारे सति महद्दुःखमुत्पन्नमत आह—हे हृदय मदीय, मा लघु उपतप्तं भूः । अयं कुवलयदृशां प्रेयोदर्शनप्रतिभूर्निन्दुः सुधाभिर्नेत्रे अनक्ति । अतोऽन्धकारापनोदः संनिहित इति भावः । इतरे तु—भगवतः प्राच्यां दिशि तेजःपटलं दृष्ट्वा क्रिमयमन्य एव मायावी राक्षसः समायात इति बुद्धिरुत्पन्ना ततो निरुप्याह—हे मदीय हृदय, मा लघु भूर्मा सत्वरं भव । नासी राक्षसः काश्चित्, किं तु कुवलयदृशां प्रेयोदर्शनप्रतिभूरयमिन्दुः इति वर्णयन्ति । न चातीतानागतजनया रामस्य नेत्रं शङ्केति वाच्यम् । सर्वदा तस्य तथात्वानभ्युपगमात् । अन्यथा मायादिदर्शने तस्येति कर्तव्यत्वायां मोहस्याप्राप्तप्रसङ्गात् । मा भूरिति भवतेः 'माटि लृट्' । मिच् । 'गातिस्था—' इत्यादिना मिचो लृट् । 'न माटयोगे' इत्यङ्निषेधः । 'प्रतिभूर्लोककोः पुमान्' इति विश्वः । सचीतुर्कं

अपि च ।

उन्मीलन्ति मृणालकोमलरुचो राजीवसंवर्तिका-
संवर्तव्रतवृत्तयः कतिपये पीयूषभानोः कराः ।
अप्युत्सैर्धवली भवंत्सु गिरिषु क्षुब्धोऽयमुन्मज्जता
विश्वेनेव तमोमयो निधिरपामहाय फेनायते ॥ ७० ॥

(सनिर्वेदम् ।)

इन्दुर्यदुदयाद्रिमूर्ध्नि न भवत्यद्यापि तन्मा स्म भू-
न्नासीरेऽपि तमःसमुच्चयममूरुन्मूलयन्ति त्विपः ।

रुचो रमणीयतामाह—उन्मीलन्तीत्यादि । पीयूषभानोश्चन्द्रस्य कतिपयेऽसमस्ताः
कराः किरणा उन्मीलन्ति प्रसरन्ति । मृणालवत्कोमला रुकान्तिर्येषां ते । राजीवानां
पद्मानां संवर्तिका नवदलानि तेषां संवर्तः प्रलयः । पत्रसंकोच इति यावत् । व्रतमेव
वृत्तिर्व्यापारो येषां ते । उत्प्रेक्षते—तमोमयोऽप्यन्धकारमयोऽप्यन्धकारसमूह एवापां-
निधिः समुद्रोऽहाय झटिति फेनायते फेनमुद्रमति । समूहे मयद् । यद्वा तमोमयोऽन्धका-
रप्रकृतिः समुद्रः । समुद्रतुल्योऽन्धकार इत्यर्थः । कीदृशः । उद्येः किरणैर्धवलीभवत्सु गि-
रिषु पर्वतेषु—उन्मज्जतोन्मज्जनं करिष्यता विश्वेन जगता क्षुब्धो मथित इव । अन्योऽपि
समुद्रो गिरिणा मन्द्रेण मथितः सन्फेन त्यक्तवानिति ध्वनिः । क्षुब्ध इति 'क्षुब्धस्वा-
न्तध्वान्त—' इत्यादिना मन्ये निपातित इति यद्यपीत्यादि पूर्वपक्षः, सिद्धान्तश्चात्र 'संक्षु-
ब्धदुग्धमयसागर—' (१।३५) इत्यादौ प्रथमाद् एव धिवेचित इति तत्रैवालोचनीयमे-
तत् । कतिपय इति 'प्रथमचरम—' इति जसि विरुल्लेपेन सर्वनामसंज्ञा । फेनायत इति
'फेनाच' इति क्यङ् । 'संवर्तः प्रलयः कल्पः' इत्यमरः । 'संवर्तिका नवदलम्' इति च ।
'द्रागझटित्यञ्जसाहाय' इत्यपि । 'विश्वं जगति स्यान्नपुंसकम्' इति मेदिनीकरः । निर्वेदो
वैराग्यम् । इन्दुरित्यादि । इन्दुश्चन्द्र उदयाद्रिमूर्ध्निस्थाप्येतावतापि कालेन यदि न
भवति तदा मा भून्मा भवतु । 'स्मोत्तरे लङ् च' इति लुङ् । 'न माडयोगे' इत्यह-
निषेधः । ननु तिमिरपटलनाशः कथं स्याद्यदि चन्द्रोदयो न स्यादित्यत आह—अमू-
स्त्विपोऽपि कर्त्तव्यः । अपिर्भन्नक्रमः । नासीरेऽप्रे तमःसमुच्चयमन्धकारसमूहमुन्मूल-
यन्ति । तथा च चन्द्रकर्तव्यान्धकारनाशरूपकर्मणस्त्वैव करणात्कृतमन्यथासिद्धेन च-
न्द्रोदयेनेति भावः । ननु भवत्वेवं तावत्, चक्षुःप्रीत्याद्यर्थमेवोदेत्वित्यत आह—अक्षोरपि
चक्षुषोरपि मुदं हर्षमुद्गिरन्ति । कुमुदैः कारणभूतैश्च दिश आमोदयन्ते हृष्यन्ति । स्वार्थे
णिच् । 'णिचश्च' इति तद् । अन्यथा 'गतिवुद्धि—' आदिसूत्रेणाकर्मकान्मुदेः कर्मसं-

अप्यक्ष्णोर्मुदमुद्गिरन्ति कुमुदैरामोदयन्ते दिशः

संप्रत्यूर्ध्वमसौ तु लाञ्छनमभिव्यङ्गुं प्रकाशिष्यते ॥ ७१ ॥

(सैह्यम् ।)

काश्मीरेण दिहानमम्बरतलं वामभ्रुवामानन-

द्वैराज्यं विदधानमिन्दुदृष्टपदां भिन्दानमम्भःशिराः ।

प्रत्युद्यत्पुरहूतपत्तनवधूदत्तार्धैर्माङ्कुर-

शीवोत्सङ्गकुरङ्गमैन्दवमिदं विम्बं समुज्जृम्भते ॥ ७२ ॥

एताश्च

पौलोमीकुचकुम्भकुङ्कुमरजःस्वाजन्यजन्मोद्धताः

शीतांशोर्द्युतयः पुरंदरपुरीसीमामुपस्कृवते ।

झायां कुमुदानीति स्यात् । यद्वा दिश आमोदयन्ते गन्धयुक्ता भवन्तीत्यर्थः । एतावतापि चन्द्रोदये तस्यानिष्ठमाशङ्कते—संप्रतीदानीमसौ चन्द्रो लाञ्छनं कलङ्कमभिव्यङ्गुमभिव्यक्तोक्तुम् । स्पष्टयितुमिति यावत् । ऊर्ध्वं यथा भवति तथा प्रकाशिष्यते । क्वचित् 'अभिव्यक्तम्' इति पाठः । तत्रासौ चन्द्र ऊर्ध्वमभिव्याप्य व्यक्तं स्फुटं लाञ्छनं कलङ्कं प्रकाशिष्यतेऽभिव्यक्तोक्तिरप्यत इत्यर्थः । एतच्चासंपदम् । प्रकाशतेरकर्मकत्वाद्वाञ्छनस्य कर्मत्वानुपपत्तेरिति । अत्र कश्चित्—प्रकाशिष्यत इत्यन्तर्भावित्यर्थोऽयमर्थः सकर्मक इति । अन्ये तु—व्यक्तं लाञ्छनमभिलक्षोक्त्य ऊर्ध्वं यथा स्यादेवमसौ चन्द्रः प्रकाशिष्यते लाञ्छनसंबन्धिनं प्रकाशं व्यक्तं धास्यतीति । तथा च प्रकाशो लाञ्छनविषयः स चन्द्रविषयो भविष्यतीत्यर्थः इत्याहुरिति । वस्तुतस्तु प्रथमपाठः साधोयानिति । 'नासीरोऽभयाने स्यादभेऽपि' इति विश्वः । 'मुत्नीतिः प्रमदो हर्षः' इत्यमरः । काश्मीरेणेति । इदमैन्दवमिन्दुसंबन्धि विम्बं मण्डलं समुज्जृम्भते प्रकाशते । काश्मीरेणैव । काश्मीरेण कुमुदेनाम्बरतलमाकाशस्वरूपं दिहानं लिप्तं कुर्वाणम् । 'दिह उपचये' । लट् । शानच् । प्रथमोदितारूपानामकिलोदितत्वात्काश्मीरेणादृश्यम् । वामभ्रुवामाननामाननस्य मुदयस्य द्वैराज्यं प्रतिपश्यम् । मादृश्यमिति यावत् । विदधानम् । इन्दुदृष्टपदां चन्द्रकान्तमणीनामम्भःशिराः पानीयाधारनादीर्भन्दानं द्विधा कुर्यात् । प्रत्युद्गच्छन्त्यो याः पुरंदरनगरनार्यस्ताभिर्दन्तो योऽर्थस्तप्रसया ये दर्माङ्गुमर्धः शीयो मत्तः । अतिमक्षणम् ६१ । 'अनुपमगांस्तदृशीप-' इति विद्यातिथः । उत्तरे कोरे कुम्भो हस्तिो यत्र

१. 'उद्गच्छन्ति' इति पाठः. २. 'अभिव्यक्तम्' इति पाठः. ३. 'मदये च' इति पाठः. ४. 'द्वीपदुर-' इति पाठः.

एताभिलिहतीभिरन्धतमसान्युद्ध्रतीभिर्दिशः

क्षोणीमास्तृणतीभिरन्तरतमं व्योमेदमोजायते ॥ ७३ ॥

अपि च ।

नैवायं भगवानुदञ्चति शशी गव्यूतिमात्रीमपि

ध्यामद्यापि तमस्तु कैरवकुलश्रीचाटुकाराः कराः ।

मभ्रन्ति स्थलसीन्नि शैलगहनोत्सङ्गेषु संरुन्वते

जीवग्राहमिव क्वचित्क्वचिदपि च्छायामु गृह्णन्ति च ॥ ७४ ॥

तत्तादृशम् । 'काश्मोरं कुङ्कुमे च स्यात्' इति मेदिनीकरः । 'नाडी तु धमनिः शिरा' इत्यमरः । 'पूः स्त्री पुरीनगर्भो वा पत्तनं पुटभेदनम्' इति च । एताश्च पौलोमी-स्यादि । एताः शीतांशोर्द्युतयः पुंदरपुरीसीन्नामुपस्कृष्वते गुणान्तराधानं विदधति । 'गन्धनावक्षेपण-' इति प्रतियत्ने तद् । 'उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च' इति सुट् । यद्वा सीमानमलंकुर्वत इत्यर्थः । 'संपर्युपेभ्यः करोती भूपणे' इति सुट् । 'कृञः प्रतिफलने' इति कर्मणि षष्ठी । पुरीव पुरीत्युपचारात् । कीदृश्यः । इन्द्राणोस्तनकलशकुङ्कुमर-जसां स्वाजन्ये समानकुले जन्मतेनोद्धताः सर्गाः । कुङ्कुमस्य वर्णसाम्येन स्वाजन्यम्, पौलो-मीसंबन्धेनोद्धतत्वं युतीनाम् । इदमन्तरतममतिमध्यं व्योमाकाशमेताभिर्द्युतिभिः करण-भूताभिरोजायते ओजस्विवदाचरति । क्यडस्तद्वदर्थे विधानात् 'कर्तुः क्यड् सलोपध' इत्युपमाने क्यड् सलोपध । 'अकृतसार्वधातुरूपोर्दीर्घः' । 'ओजो' फलमवष्टम्भः स्यादो-जस्विट्प्रकाशयोः' इति धरणिः । अन्धतमसानि गाढान्धकारांलिहतीभिः खा-दन्तीभिः । 'लिह आस्वादाने' । शट् । 'ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्' इत्यमरः । 'अवसमन्धेभ्यस्तमसः' इत्यच् समासान्तः । दिश उद्ध्रतीभिः क्रमेण पूर्वादि-दिशामुत्थयन् कुर्वतीभिः । अन्धकारेण प्राच्यादिभेदाज्ञानाद्ग्रथिता इव दिश आसन्, इ-दानीं चन्द्रद्युतिभिरुद्ग्रथिताः प्राच्यादिभेदं प्रापिता इत्यर्थः । क्षोणीं पृथिवीमास्तृणतीभि-राच्छादयन्तीभिः । 'स्तृष् आच्छादाने' । तर्हिःकराणामेनदेव प्रयोजनमियत् आह— नैरायमिति । अयं भगवान्शशी अद्यापीदान्तीमपि गव्यूतिमात्रीमपि क्रोशद्वपपरिमा-णामपि ध्यामाकाशं नोदञ्चति नोर्ध्वं गच्छति । करास्तु तमोऽन्धकारं स्थलसीन्नि मभ्रन्ति नाशयन्ति । शैलगहनोत्सङ्गेषु पर्वतवनप्रोठेषु संरुन्वतेऽवदद्धं कुर्वन्ति । जीवग्राहं जीवं गृहीत्वा छायां क्वचिदपि गृह्णन्ति । तम इति सर्वक्रियान्वयि चाटुरालोक्यो वर्णनं वा । 'वृषादेर्वर्णने चाटुरालोके चाटुरिच्यते' इति धरणिः । गव्यूतिमात्रीमियत् 'प्रमाने द्वय-सप्त-' इत्यादिना माषच् । 'टिड्वाणम्-' इति टीप् । जीवग्राहमित्यत्र 'समूहोऽटतजोऽप्यु

(ज्योत्स्नातिशयं विभाव्य ।)

20044

किं नु ध्वान्तपयोधिरेप कतकक्षोदैरिवेन्दोः करै-
रत्यच्छोऽयमधश्च पङ्कमखिलं छायापदेशादभूत् ।

किं वा तत्करकर्तरीभिरभितो निस्तक्षणादुज्ज्वलं
व्योमैवेदमितस्ततश्च पतिताश्छायाछलेन त्वचः ॥ ७५ ॥

(पैरिक्रम्य पार्श्वतोऽवलोक्य च ।)

दलविततिभृतां तले तरूणामिह तिलतण्डुलितं मृगाङ्करोचिः ।

मदचपलचकौरचक्षुकोटीकवलनतुच्छमिवान्तरान्तराभूत् ॥ ७६ ॥

(विभाव्य च ।)

त्रिभुवनतमोलुण्टाकीनामहो मिहिरत्विपा-

मभिविधिरसौ कोकश्रेणीमनस्यैवशिष्यते ।

दन्तुप्रहः' इति णमुल् । 'शब्दः स्रो शोशयुगम्' इत्यमरः । किं न्विति । अयं ध्वान्तपयोधिरन्धकारसमुद्रः किं नु । ननु यद्यमन्धकारसमुद्रस्तत्कथमतिनुभ्रत्वमादधाति, अन्धकारस्य श्यामस्वभावत्वादित्यत आह—इन्दोः करैरत्यच्छोऽतिधवलः । तथा चौपाधिकं धावत्यमस्य प्रतिपादितम् । कतकक्षोदैरिव । औपधिशेषधूलिभिरिवैर्यः । कतकं 'कत्रिन्न' इति प्रसिद्धवृक्षस्य फलं मगधदेशे जातं तस्य क्षोदो धूलिः । तद्दानमात्रात्पद्मादिकमयः पतति जलं च निर्मलं भवति । पयोधिजलं श्यामवर्णमिति कविसंप्रदायः । अत्र ध्वान्तकारस्य कर्मत्वेन रूपणाद्यन्त्रकिरणानां कतकेन रूपणम् । ननु पानीये कतकानुप्रवेशात्पद्ममयः पतति, अत्र तु किमित्यत आह—छायापदेशाच्छायाव्याजादखिलं पद्ममयोऽभूत् । तथा चास्य च्छायैव पद्ममित्यर्थः । अपवेदं व्योमैवाकाशमेव तत्करकर्तरीभिधन्दाकरणकर्तरीभिर्निस्तक्षणात्कर्तनादभितः सर्वशोऽज्ज्वलम् । धवलमित्यर्थः । इतस्ततः सर्वत्र च्छायाछलेन त्वचः पतिता इति । अन्यस्यापि फलितस्य वृक्षादेस्त्वचः पतन्तीति ध्वनिः । कर्तरी 'कर्तरी' इति प्रसिद्धा । 'क्षोदः स्यात्पुंसि रजसि' इति मेदिनी-फरः । दलविततिनि । दलविततिभृतां पत्रविस्तारधारहाणां तरूणां वृक्षाणां तलेऽप्यो मृगाङ्करोचिधन्द्रसुनिस्तिलतण्डुलितम् । तिलतण्डुलाभ्यां मिथीकृतमिव श्यामशुभ्रमभूदित्यर्थः । मान्तरपत्रच्छायासंपन्धात् । उल्लेखे—अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये मदेन व-
धला ये चक्रोरास्तेषां चक्षुमेव कृते यत्कन्दं तेन तुच्छमिव दृश्यमिव । त्रिभुव-
नेति । मिहिरत्विपां सूर्यकिरणानामभिविधिरभिव्यातिः कोकश्रेणीमनस्यैवशिष्यते । चक्रोराणां मन्मि परं संतापो भयनोत्थाः । अहो भाव्यं । रात्रावपि संतापः इत्यर्थः

१. 'विभाव्य च' इति पाठः. २. 'पद्मपटलम्' इति पाठः. ३. 'अनर्घराववम्' इति पाठः. ४. 'अनर्घराववम्' इति पाठः.

क्षुधमपि तमः कोपादन्तः प्रविश्य विनिघ्नतः

शशधरकरानच्छिन्नाग्रांश्वरन्ति चकोरकाः ॥ ७७ ॥

अपि चेदानीं ।

तथा पौरस्त्यायां दिशि कुमुदकेदारकलिका-

कपाटघ्नीमिन्दुः किरणलहरीमुञ्चलयति ।

समन्ताद्गुन्मीलद्वहलजलविन्दुस्तत्रकिनो

यथा पुञ्जायन्ते प्रतिगुडकमेणाङ्कमणयः ॥ ७८ ॥

(परिक्रामन्मूर्ध्वमवलोक्य ।)

तरुणतमालकोमलमलीमसमेतदयं

कलयति चन्द्रमाः किल कलङ्कमिति श्रुवते ।

तदनृतमेव निर्दयविधुंतुददन्तपद-

त्रणविवरोपदर्शितमिदं हि विभाति नमः ॥ ७९ ॥

श्वयम् । कीदृशीनाम् । त्रिभुवनतमोलुण्टाकीनां त्रिभुवनतमसां लुण्टनकर्त्रीणाम् । 'लुटि स्तेये' । 'जल्पमिक्षुकुटलुण्टवृडः पाकन्' । 'पिद्मौरादिभ्यश्च' इति ङीप् । चकोरकाः पुनर-
च्छिन्ना अग्रा येषां तादृशाश्शशधरकरांश्वरन्ति खादन्ति । 'चर भक्षणे' । कीदृशान् ।
कोपात्तमः प्रविश्यान्तर्मध्ये क्षुधं बुभुक्षां विनिघ्नतो नाशयतः । अपिरेवार्थे । यद्वा क्षुधं
तज्जनितं तमोऽपि विनिघ्नतः । यद्वा रोषाश्चकोराणामन्तर्हृदयं प्रविश्य क्षुधं नाशयतः ।
रोषादेवान्धकाराणामन्तः प्रविश्य तमो नाशयत इत्यर्थः । तथेति । इन्दुश्चन्द्रः पौरस्त्यायां
पूर्वस्यां दिशि किरणलहरी किरणकल्लोलमुञ्चलयति प्रसारयति । यथा एणाङ्कमणयश्चन्द्र-
कान्ताः प्रतिगुडकं गुडिकां गुडिकां प्रति पुञ्जायन्ते । अपुञ्जाः पुञ्जा भवन्ति । 'भृशा-
दिभ्यो मुच्यत्वेर्लोपश्च हलः' इति क्यङ् । यद्वा पुञ्जवदाचरन्ति । 'आचारे कर्तुः क्यङ्'
इति क्यङ् । कीदृशीम् । कुमुदानां यः केदारस्तत्र या कलिका मुकुलं तदेव कपाटमिव क-
पाटं पत्रसंकोचस्तत्राशिकाम् । विकासकृत्वात् । कीदृशाः । समन्तात्सर्वत्रोन्मीलन्त उद्ग-
च्छन्तः । प्रादुर्भवन्त इति यावत् । एतादृशा महलाः प्रचुरा येजलविन्दवस्ते । स्तरकिनो
गुच्छप्रायाः । संलग्नजलविन्दूनामपि चन्द्रकान्ताकारत्वात् । एतस्यापि पुञ्जाकारतेति
भावः । उच्यतेति 'लल ईप्सायाम्' । चुरादिरदन्तः । 'कपाटमररं तुष्ये' इत्यमरः ।
तरुणेति । तरुणो यस्तमालस्तापिच्छस्तद्वत्कोमलं मनोहरं मलीमसं च श्याममेतद्वस्तु,
अयं चन्द्रमाः कलयति दधाति । 'कलिल्ली कामधेनु' इति वैयाकरणः । किल प्र-
सिद्धौ । तत्कलङ्कमिति श्रुवते । जना इति रोषः । तदनृतमेव, कलङ्कमिदमिति मिथ्यैव ।

(विहंस्य च ।) हन्त, यथाधर्ममेतत् ।

यत्पीयूषमयूखमालिनि तमःस्तोमावलीढायुषां

नेत्राणामपमृत्युहारिणि पुरः सूर्योढ एवातिथौ ।

अम्भोजानि पराञ्चि तन्निजमयं दत्त्वेव तेभ्यस्ततो

गौराङ्गीवदनोपमामुकृतमादत्ते पतिर्यज्वनाम् ॥ ८२ ॥

विश्वामित्रः—(सर्वतोऽवलोक्य । तस्मितम् ।) अहह नामधेयमात्रमाधु-
र्यादपरमार्थदृश्वानो विप्रलभ्यन्ते । तथा हि ।

स्मेरा दिशः कुमुदमुद्गिदुरं पिबन्ति

ज्योत्स्नाकरम्भमुदरंभरयश्चकोराः ।

न्दुर्भूतः । पूरित इत्यर्थः । तेन चन्द्रोदये नक्षत्राणां स्वल्पतेति भावः । 'ज्योत्स्नी चन्द्रि-
क्यान्विता' इत्यमरः । 'तैजसावर्तनी मूषा' इत्यपि । हन्त खेदे । 'हन्त हर्षं च खेदे च'
इत्यमरः । यथाधर्म धर्मस्यानतिक्रमः । यथाधर्ममाचष्टे—यत्पीयूषेति । यद्यस्मात्तमःस्तो-
मेनान्धकारसमूहेनावलीढमास्वादितमायुषेषां तादृशानां नेत्राणामपमृत्युहारिणि । अपमृ-
त्युरकालमरणम् । अपमृत्युरिवापमृत्युस्तन्नाशके । पीयूष[मयूख]मालिनि चन्द्रे । अन्यद-
प्यमृतं मृत्युहारि भवतीति ध्वनिः । सूर्योढे संध्याकाल एव पुरोऽग्रे पूर्वदिशि वातिथौ
सत्यम्भोजानि पद्मानि पराञ्चि पराच्युखानि । संकुचितानीति यावत् । भूतानीति शेषः ।
तत्तस्माद्धेतोर्यज्वनां याज्ञिकानां पतिर्द्विजराजश्चन्द्रो निजं स्वीयमयं पापं तेभ्यः पद्मेभ्यो
दत्त्वा ततः प्रत्यवायाभावात् । ततः पद्मेभ्यो वा गौराङ्गया या वदनोपमा तदेव मुकृतं
पुण्यमादत्ते गृह्णाति । चन्द्रसदृशं मुखमिति प्रतीतेः । तथा च धर्मशास्त्रम्—'अतिथि-
र्यस्य भ्रमाशो गृह्णात्यतिनिवर्तते । स तस्य दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥ अतिथी
विमुखे प्रोक्तं गते यत्पातकं नृणाम् । तदेवाष्टयुगं प्रोक्तं सूर्योढे विमुखे गते ॥' विप्रल-
भ्यन्ते विसंवाद्यन्ते । जनैरिति शेषः । रामस्यातिशिरं चन्द्रवर्णनमवलोक्य ततो निवर्त-
यितुं भूमिकामारचयति—स्मेरा इति । आः निन्दायाम् । अत्रिनाम्नो मुनेर्लोचनदूषि-
कायां नेत्रमले पीयूषदीधितिरिति कीदृगनुपायः प्रथितः । नेत्रमलेऽमृतदीधितिरिति वक्तुं
न युक्तमिति भावः । ननु दिक्प्रसादकुमुदप्रकाशचकोरोदरपूर्णाकारित्वाद्भक्षणयापि कथं
न वक्तुं युक्तमित्यत आह—दिशः स्मेराः स्वभावादेव, न तु चन्द्रकिरणसंबन्धात् । कुमु-
दमुद्गिदुरमुत्कर्षेण प्रकाशशीलं स्वप्रकृतेरेव, न तु ततः । उदरंभरयश्चकोरा ज्योत्स्नेय द-
धिमज्जकं पिबन्ति । करम्भभ्रान्या पिबन्ति, न तु ज्योत्स्नात्पेनेन । उदरंभरिरिति
'पलेप्रहिरात्मंभरिश्च' इति चकारस्यानुक्तसमुषणार्थत्वाधिपातात्माधुः । तथा च
श्रुतिः—'अनुक्तसमुषणार्थकारः कुक्षिभरिदरंभरिर्दिश्यादावपि शिष्टप्रयोगादवगन्तव्यः ॥

१. 'विहंस्य यथाधर्ममेतत्' इति पाठः, २. 'नामधेयमाधुर्यात्' इति पाठः.

आः कीदृगत्रिमुनिलोचनदूपिकायां ।

पीयूषदीधितिरिति प्रथितोऽनुरागः ॥ ८३ ॥

(रामं च दृष्ट्वा । सहर्षस्मितम् ।) कथमयं कुमाराङ्गविजयप्रत्यागतोऽपि ता-
डकानिग्रहेण द्विणीयमानः सहसा नोपतिष्ठते वेत्सः । (लक्ष्मणं प्रति ।) वेत्स
सौमित्रे, अस्माकमनेन वृत्तान्तेन प्रदोपलक्ष्मीरियमनूद्यते । पश्य ।

निशाचराणां तमसां निहन्ता पुरोऽयमुद्गच्छति रामचन्द्रः ।

अथोष्ठसद्भिर्नयनैर्मुनीनामयं कुमुद्धानजनिं प्रदेशः ॥ ८४ ॥

रामः—(विभाव्य ।)

मदयति यदुत्पन्नो दुग्धाम्बुधेरयमम्बुधे-

क्षयति नयनादत्रेर्जातो मुदं नयनानि च ।

तदखिलसुरश्रेणीसाधारणप्रणया शची-

सहचरचरुस्थाली सौमः समञ्जसमीहते ॥ ८५ ॥

(सैलज्जमुपपद्यते ।) भगवन्, अभिवादये ।

‘करम्भो दधिसक्तः’ इत्यमरः । ‘दूपिका नेत्रयोर्मलम्’ इति च । कुमाराङ्गः प्रथममुद्ग-
मेकतुलायुद्धं वा । ‘एकसा’ इति प्रसिद्धम् । निग्रहे मारणम् । द्विणीयमानो लज्जमानः ।
हृणीदृशब्दाल्पद्व्यादियगन्ताच्छानच् । द्वित्वात्तद् । नोपतिष्ठते न संगच्छते । ‘उपा-
देवपूजासंगतिकरणमिगकरणपरिधिष्विति वाच्यम्’ इति संगतिकरणे तद् । अनेन वृत्तान्तेन
ताडकतादनरूपेण । अनूद्यते पुनरुक्तं भवति । अपरा प्रदोपलक्ष्मीर्भवतीत्यर्थः । प्रदो-
पसाधर्म्यमाह—निशाचराणामिति । अयं रामचन्द्रो रामः । अथ च राम एव चन्द्रः ।
पुरोऽमे उद्गच्छत्युदयते । कीदृशः । निशाचराणां राक्षसानां तममामिति व्यस्तरूपकम् ।
यद्वा तमसां शपमुक्तानाम् । पक्षे निशि रात्री चरती तममामन्धकाराणां निहन्ता ।
अथानन्तरं रामचन्द्र उदित आपाते सत्युत्सद्भिर्मुनीनां नयनैः परणम्यैत्यं प्रदेशः
कुमुद्धानरुमुदपदुत्पन्नोऽजनिं जातः । कर्त्तरि णिच् । अन्योऽपि प्रदेशचन्द्रोदये मति कुमु-
द्धान्भवति । ‘कुमुदान्कुमुदप्रये’ इत्यमरः । मदयतीति । अयं सौमो दुग्धाम्बुधे-
रयमम्बुधेः सहसहस्योऽतोऽम्बुधोन्ममुद्गन्मदयति हृद्यन्करोति । पुत्रेण पितुः प्रीत्युत्पादनस्य
मुक्त्यात् । अथेर्मुनिश्रेणस्य नयनाद्यज्जतोऽनो नयनानि मुदं नयति । चरतः

विश्वामित्रः—(संक्षेपह्यहुमानमालिङ्गच १) वत्स रघुनन्दन, इत्यमेव
प्रकृष्टकर्त्रभिप्रायक्रियाफलवतो विधीन ।

प्रयुञ्जानास्त्वया वीर परिपालयामहे वयम् ॥ ८६ ॥

रामः—(स्वगतम् १) शिरसा गृहीतमात्रार्थवचनम् ।

विश्वामित्रः—(समरधूलिधूसरं रामस्य कपोलमुन्मार्जयन् १) यत्सत्यममुना
नक्तंचरंव्यातिकरेण प्रियसुहृदा सीरध्वजेन वितन्यमाने वैताने कर्मणि
काम्पितमिव मे हृदयम् ।

रामः—(सगौरवम् १) भगवन्, क एष सीरध्वजो नाम यमद्य ते त्रिभु-
वनदुर्लभोऽयं प्रियसुहृच्छब्दप्रयोगः कमपि महिमानमारोपयति ।

विश्वामित्रः—वत्स, गृणोपि विदेहेषु मिथिलां नाम नगरीम् ।

कार्त्स्न्ये । सकलनयनानीत्यर्थः । यद्यपि जन्यजनकरूपसंबन्धोपाधिना तथा कर्तुमर्हति
तथाप्यत्रोपाधि विनापि युक्तमाचरतीत्याह—तत्सोमः समजसमीहते युक्तं चिद्यते । की-
दृशः । शचीसहचरस्येन्द्रस्य चरुस्थाली हव्यान्नभाण्डम् । इन्द्रभक्ष्यामृतस्याधारत्वात् ।
अखिलसुरश्रेण्यां साधारणः प्रणयो यस्याः साखिलसुरश्रेणीसाधारणप्रणया । चरुस्थाली-
विशेषणम् । अयं तु सर्वदेवानां प्रतिपदादिक्रमेण भक्षणार्त्सोमत्वमवलम्बत इति भावः ।
सोमपद एव च्छलम् । लताभेदश्चन्द्रश्च सोमः । 'सोम. सोमलतायां च चन्द्रे च' इति
विश्वः । अतिगुरुकार्यकरणादीद्वत्यपरीहाराय सलज्जमिति । प्रकृष्टेति । हे वीर, त्वया वयं
परिपालयामहे रक्षणीयाः । कर्मणि लोट् । उत्तमपुरुषवद्वचनम् । एते कीदृशाः । प्रकृष्ट-
शौचादिसंपन्नं कर्तारं यजमानमभिप्रेत्यभिसंभ्राति कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलम् । कर्मण्यण् ।
तथेषामस्ति तान्विधीन्यागान्प्रयुञ्जानाः कुर्वाणाः । 'प्रोपाभ्यां युजेः-' इति तद् । स्वार्थ-
परानस्मात्प्रत्युपकारनिरपेक्षत्वं रक्षिष्यसीति रामस्यातिमहत्वं दाशितम् । कर्तव्यप्रत्यु-
पकारविषयकोत्कृष्टां रामभद्रस्योत्थापयितुमाह—यत्सत्यमित्यादि । नक्तंचरव्यातिक-
रेण राक्षसव्यसनेन । 'अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसनव्यतिपन्नयोः' इत्यमरः । सीरध्वजेन
जनकेन वितन्यमाने क्रियमाणे । दुःखेनाकृष्यते यत्तदुराकर्षम् । 'ईषदुःसुषु-' इति
कर्मणि खल् । हेन्दुशेखरं मादेश्वरम् । लाङ्गलमुखेन हलमुखेनोत्तिष्ठिता कृष्टा या
विश्वंभेरा पृथिवी तस्याः प्रन्तिरपत्यम् । अत एवागर्भसंभवा । 'लाङ्गलं दलम्' इत्य-

१. 'संक्षेपह्यहुमानमालिङ्गच' इति पाठः. २. 'परिपालयामहे' इति पाठः. ३. 'स्वगतम्'
इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ४. 'चुषुककपोलः-' इति पाठः. ५. 'यत्स यत्सत्य-';
'सत्य-' इति पाठः. ६. 'नक्तंचरचक्रः-' इति पाठः. ७. 'येनाय' इति पाठः.

रामः—यत्र पवित्रमाश्चर्यद्वयं जनाः कथयन्ति । सकलराजकर्तुरां-
कर्ममैन्दुशेखरं धनुः, लाङ्गलमुखोल्लिखितविश्वंभराप्रसूतिरगर्भसंभवा मानुषी ।

विश्वामित्रः—(विहस्य ।) अथ किम् ।

रामः—(सकौतुकम् ।) ततः किं तस्याम् ।

विश्वामित्रः—

असौ सीरध्वजो राजा यो देवाद्बुधमणोरपि ।

अध्वैष्ट याज्ञवल्क्यस्य मुग्धेन ब्रह्मसंहिताम् ॥ ८७ ॥

तस्य संन्यस्तशस्त्रस्य पुराणराजर्षेर्जनकवंशजन्मनो दीक्षाविलोपशङ्का
पर्याकुलयति माम् । तदेतमायुष्मन्तौ, विधिशेषमस्मदीयं समाप्य सहैव
मिथिलामुपतिष्ठामहे ।

रामः—(सहर्षमपवाये ।) वत्स लक्ष्मण, भ्रमापि तस्मिन्नतरुणरोहिणी-
रमणचूडामणिपाणिप्रणयिनि शैरासने चिरस्य कौतुकमस्ति ।

लक्ष्मणः—(सपरिहासम् ।) आर्यायामयोनिर्जन्मनि राजकन्यका-
यामपि ।

भरतः । रामस्यैवोत्कण्ठां वर्षयन्नाह—असाविति । सीरध्वजो जनकः । बुधमणेः सूर्यार ।
'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानता । अध्वैष्टधीतवान् । 'इष्ट अध्ययने' । लुङ् । सिच् ।
आद् । वृद्धिश्च । ब्रह्मसंहितां तत्त्वज्ञानोपदेशोपेदभागं वेदान्तम् । याज्ञवल्क्यमुग्धेन याज्ञव-
ल्क्यद्वारा । याज्ञवल्क्येन सूर्यादधीतं ततो जनकेन । तथा च सूर्यप्रशिष्योऽयमित्यर्थः ।
तथापि किंतु तस्यामित्याशङ्का न निर्वर्तितेत्यत आह—नभ्येत्यादि । तस्मिन् स न
रक्षाक्षम इत्यत आह—संन्यस्तं त्यक्तम् । 'अमु क्षेपणे' । पुराणार्थधरतनः । जनकवंश-
जन्मेति । तस्यापि जनक एव नाम । दीक्षां यज्ञोपनयनम् । एतमागच्छतम् । युवामिति
शेषः । 'इण् गर्ता' । आहृपूर्वः । लोट् । आयुष्मन्ताविति संघोषनम् । अपवाये तिष्ठ-
तमित्यर्थः । 'रदस्यं कप्यतेऽन्यस्य स्तृप्तं तदपवागितम्' इति भरतः । अतरुणो पाटो
यो रोहिणीरमणध्वजः स चूडामणिर्यस्य स शिरः । शरगुप्तं धनुः । चिरस्य चिरम् ।

१. 'पुराणार्थम्' इति पाठः. २. 'उत्सातविश्वंभरायाः' इति पाठः. ३. 'मानुषी च'
इति पाठः. ४. 'एव' इति पाठः. ५. 'तस्य च न्यस्त-'; 'तस्य न्यस्त-'
इति पाठः. ६. 'तदेतमायुष्मन्तौ'; 'तदेतन्मायु-' इति पाठः. ७. 'मत्तमागच्छते'
परिसमाप्य' इति पाठः. ८. 'मत्तमाप्यनर्षण-'; 'भ्रमापि तरुण-'
इति पाठः. ९. 'वाणा-
सने' इति पाठः. १०. 'जन्मनि च राजकन्यायाम्' इति पाठः.

रामः—(सरोषस्मितम् ।) कथमन्यदेव किमपि प्रहसनं सूत्रयति भवान् । (मुनिं प्रति ।) भगवन् इक्ष्वाकुवंशगुरो, यदभिरुचितं भवते ।

(इति परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति कौमारविक्रमो नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

महत्वादार्या । यद्वा आर्या अन्वेष्टव्या । 'ऋ गतौ' । 'ऋहलोर्ण्यत्' । प्रहसनं हास्यप्रधानं नाट्यम् । 'शृङ्गारहास्यबहुलं शान्ताद्भुतरसान्वितम् । द्वयङ्गुमारमटीहीनं प्राह प्रहसनं मुनिः ॥' इति भरतः । 'असूचितस्य पात्रस्य प्रवेशो नैव युज्यते' इति भरतमताद्वक्ष्यमाणप्रहसनसूचनमिदम् । इक्ष्वाकुवंशगुरो इत्यादेशकर्तव्यतीपयिकं संशोधनम् । भवते तुभ्यम् । 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इति संप्रदानता । कुमार एव कौमारः । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकोऽण् ॥

इति समस्तप्रक्रियाविराजमानरिपुराजकुंसनारायणभवमक्तिपरायणश्रीहरिनारायण-
पदसमलंकृतमहाराजाधिराजश्रीमद्भैरवसिंहदेवप्रोत्साहितवैजालीग्राम-
वास्तव्यस्त्रीआलवंशप्रभवश्रीरुचिपतिमहोपाध्यायविरचिताया-
मनघराघवटीकायां द्वितीयोऽङ्कः ।

१. 'सामूयस्मितम्' इति पाठः. २. 'अन्यदेव प्रहसनं सूत्रयति'; 'सूत्रयति भगवन्' इति पाठः. ३. 'कुलगुरो'; 'गोत्रगुरो' इति पाठः. ४. 'यदभिरुचितं ते'; 'यदभिरुचितं भवते तदभिरुचिताम्' इति पाठः.

कञ्चुकी—(विष्टस्य ।) तर्किक न कथ्यते । वत्से, विदितमेव भवत्याः,
यथा तत्तादृग्द्रुतं दारकद्वयमादाय भगवान्कौशिको यजमानं महाराजं
सीरध्वजमुपस्थितः ।

कलहंसिका—अध इ । अज्ज, पहवं णामधेअं च ताणं सुणिदं
आत्थि मे कोदूहलम् ।

कञ्चुकी—वत्से, कथयामि ।

त्रयस्त्रिंशत्कोटित्रिंशदशमयमूर्तेर्भगवतः

सहस्रांशोर्वंशे जयति जगदीशो दशरथः ।

यदस्त्रैरस्त्रिंशैरसुरयुवतिश्वासपवन-

प्रकोपे सिद्धे न स्पृशति शतकोटिं शतमुखः ॥ २ ॥

इमौ तस्य विशांपत्युरात्मजौ रामलक्ष्मणौ ।

ययोर्भरतशत्रुघ्नावनुजौ द्वन्द्वचारिणौ ॥ ३ ॥

युग्म्' [इति च्छाया ।] आगता इति शेषः । 'प्रधाख्यानयोश्च' इति पञ्चमी । 'स्त्रीणां तु प्राकृतं प्रायः' इति भरतानुशासनास्त्रीणां प्राकृतमापणम् । विदितं ज्ञातम् । 'मतिपुद्धि-युजायैभ्यश्च' इति क्तः । भवत्या इति 'वास्य च वर्तमाने' इति षष्ठी । दारकद्वयं बाल-कद्वयम् । 'दारको बालकेऽपि स्यात्' इति मेदिनीकरः । कलहंसिकावाक्ये—'अथ किम् । आर्य, प्रभव नामधेयं च तयोः श्रोतुमस्ति मे कीतूहलम्' [इति च्छाया ।] इह प्रभवं कुलम् । प्रभवत्यस्मिन्निति । प्रभवे प्रश्न उत्तरमाह—त्रय इति । भगवतः सहस्रांशोः सूर्यस्यःवंशे जगदीशो दशरथो जयतीति संबन्धः । कीदृशस्य । त्रयस्त्रिंश-त्कोट्यो ये देवास्तन्मयी मूर्तिः शरीरं यस्य तस्य । एतेन भगवतः सर्वदेवमयत्वेन दश-रथस्य कुलीनत्वं प्रतिपादितम् । यदस्त्रैर्दशरथास्त्रैरस्त्रिंशैः कठिनैरसुरयुवतीनां श्वासपव-नस्य प्रकोपे आंध्रिके सति शतमुख इन्द्रः शतकोटिं वज्रं न स्पृशति । असुरनाशस्या-नेनैव कृतत्वात् । त्रयस्त्रिंशदित्यत्र 'त्रेह्ययः' इति त्रयादेशः । युवतिरित्यत्र 'युनस्ति.' । द्वितीयाप्रश्न उत्तरयति—इमाविति । तस्येत्येनेन विवाहप्रयोजनीभूतं महावंशप्रभूतत्वं दशरथं च सूचयति । विशांपत्युरिति विशां मनुष्याणाम् । 'विशो वैश्यमनुष्ययोः' इति विशः । अनुजौ कनिष्ठौ । द्वन्द्वचारिणौ सहगामिनौ । युगनद्वयादनाभिर्भवेः । अथ य-थापि रामलक्ष्मणयोरेव धाणासाहायो तयोरेव नामकरणं युक्तम्, तथापि प्रमहान्माण्डव्याः श्रुतहोतृश्च परिणयमूचकान्भुक्तः भरतशत्रुघ्नाविति । जयति । 'यथास्मद्दे भर्तृदारिणा

१. '(विष्टस्य) तर्' इति पुल्लिङ्गान्तरे नास्ति. २. 'विदितं मयायापि'; 'विदितं न भवत्यापि.' ३. 'दत्तादृग्द्रुतम्'. ४. 'कुमारद्वयमादाय पौत्रिकः'. ५. 'जगदीशः'.

कलहंसिका—जघा अह्लाघरे भट्टदारिआ सीदा उम्मिला अ मण्डवी
सुदकिस्ती अ । (विचिन्त्वा । हर्षे निरूपयन्ती ।) कथं महाकुलप्पसूदा एदे वि
कुमारआ । (मुहूर्तमिव स्थित्वा । दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य ।) कुदो अह्माणं ईरिसो
भाअधेओ ।

कञ्चुकी—भंवति, मा विपीद । सर्वं भविष्यति देवव्राह्मणानुग्रहात् ।

कलहंसिका—तदो तदो ।

कञ्चुकी—ततश्च वृद्धान्तःपुराणामभ्यर्थनया तौ विकर्तनकुलकुमा-
रकौ दृष्ट्वा निवर्तमानः पुरोधसा गौतमेनाहमाहूय राजपुत्रीणां सौभाग्य-
देवताराधनाय संविहितोऽस्मि ।

कलहंसिका—(सैर्हर्ष्य ।) अज, सब्वनणमणीसिदाणुऊळं विअ त-
त्यभवदो सदाणन्दस्स वअणम् ।

कञ्चुकी—वत्से, एवमेतत् । न खल्वतर्ध्वमगम्भीरमाद्भिरसो ब्रवीति ।

कलहंसिका—ता किं मण्णेध संकरसरासणारोवणव्वसाएण राए-
सिणो जणअस्स पडिण्णासाहसं णिव्वाहेस्सदिं राहवो ।

सीता उम्मिला च मण्डवी 'धृतकीर्तिध' [इति च्छाया ।] 'राजा महारको देवस्तत्सुता
भट्टदारिका' इत्यमरः । हर्षे निरूपयन्तीति । चतुर्णां रामादीनां वरत्वेन स्मरणान-
न्तर्ह सीताप्रभृतीनां च परिणययोग्यत्वेन स्मरणादिति भावः । कथमिति । 'कथं महा-
कुलप्रमृता एतेऽपि कुमारकाः' [इति च्छाया ।] तथा च वरयोग्या इति भावः । दीर्घ-
मुष्णं चेति । रामादीनामतिविमलकुलप्रसूतस्वाम्यहार्घतामुत्प्रेक्ष्येति भावः । 'कुतोऽस्मा-
कमोदशं भागधेयम्' [इति च्छाया ।] येन रामादयो वरा भवेयुरिति भावः । तदो
तदो । 'ततस्ततः' [इति च्छाया ।] कथ्यतामिति शेषः । वृद्धान्तःपुराणां वृद्धमहादेवी-
नाम् । विकर्तनः मूर्खः । पुरोधसा पुरोहितेन । गौतमेन शतानन्देन । सौभाग्यदेवतारा-
धनाय गौरीपूजनाय । संविहित आह्वयितः । अज्जेति । 'आर्वे, सर्वजनमनीषितानु-
ऊळमिअ तत्रभयतः शतानन्दस्य वचनम्' [इति च्छाया ।] अत्र मनोपित्तमभिलषितम् ।
तत्रमगन्मान्यः । सल्ल निधये । आद्भिरसः शतानन्दः । ता किमिति । 'तत्किं म-
न्यधे नैकरशरसकारोपचय्यमायेन राजर्षेर्जनकरस्य प्रतिशसाहसं निर्गहयिष्याति राघवः'

१. 'सहर्षम्'. २. 'अनुशासनात्'. ३. 'समाकर्त्ता तौ विकर्तनकुलकुमाराः । तौ
चित्त'. ४. 'संविहितोऽस्मि'; 'संप्रति प्रहितोऽस्मि'. ५. 'हर्षे नाटयति'. ६. 'न सत्यय-
मनस्य वदति'; 'न सत्यगम्भीरमाद्भिरसः'.

कञ्चुकी—वत्से, अस्मानपि तर्कोऽयं तरलीकरोति । तथाहि ।

पूर्णेऽपि कर्मणि हतेष्वपि राक्षसेषु

विज्ञाय मैथिलसुतामपि वीर्यशुल्काम् ।

बालं पितुः प्रियममुं रघुराजपुत्र-

मेतावतीं भुवमृषिः कथमानिनाथ ॥ ४ ॥

कलहंसिका—(स्मरणमभिनीय । सविषादम् ।) अज्ज, पउत्तिविसेसलम्भेण दुम्मणायमाणमत्ताणं पञ्चालिआकेलिवावारेण विणोदअन्तीं भट्टदारिअं पेक्खिअ उब्बिण्णाए कारणं परिवज्जिदुं, आगदाए अज्जस्त दंसणेन मए विसुमंरिदं इमिणा उण दे रक्खसणामग्गहणेन सुमराविदहि ।

कञ्चुकी—(सविषादम् ।) वत्से, कीदृशी सा प्रवृत्तिः, यां तव भर्तृदारिकामपि दुर्मनाययति ।

कलहंसिका—सुणादुं अज्जो । जथा किल सीतादेवीं पत्थिदुं इसग्गीवपुरोहिदो आअदोत्ति ।

कञ्चुकी—(तत्रावज्ञां नाटयन्सहर्षम् ।) कथमेतावदपि कार्यं वत्सा जानकी जानाति । यदनेनोदन्तेन दुर्मनीभूयते । नूनमिदानीमस्याः कृतावतरणमङ्गलान्यङ्गकानि यौवनस्य पन्थानमीक्षन्ते ।

[इति च्छाया ।] आरौपणव्यवसाय आकर्षणकर्म । तर्को वितर्कः । पूर्णेऽपीति । पूर्णं समाप्ते । कर्मणि यत्ने । वीर्यं पराक्रमः; शुल्कः पणो यस्यां ताम् । एतावतीं दूरतराम् । अज्ज, पउत्तिविसेसेति । 'आर्यं, प्रवृत्तिविशेषलम्भेन दुर्मनायमानमारमान पाञ्चालिकां केलिव्यापारेण विनोदयन्तीं भर्तृदारिकां प्रेक्ष्य उद्धिमया कारण प्रतिपत्तुमागतया आर्यस्य दर्शनेन मया विस्मृतमेतेन पुनस्ते राक्षसनामग्रहणेन स्मारितास्मि' [इति च्छाया ।] अत्र प्रवृत्तिवर्ता । लम्भो लाभः । दुर्मनायमानमिति दुर्मना इवाचरति । 'कर्तुः क्यद सलोपश्च' इति क्यदि सलोपे दीर्घत्वे च रूपम् । पाञ्चालिका 'पुतली' इति प्रसिद्धा । 'पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वृद्धदन्तादिभिः कृता' इत्यमरः । प्रतिपत्तुं ज्ञातुम् । अर्थात्तस्या उन्मनस्कत्वम् । राक्षसनामग्रहणम् 'इतेष्वपि राक्षसेषु' इत्यनेन । दुर्मनाययति व्यपयति । दुर्मनसं करोतीति 'तत्करोति-' इति णिच् । 'णात्रिष्ठयत्रात्रिपक्षिहस्य' इति टिलोपः । जघेति । 'यथा किल सीतादेवीं प्रार्थयितुं दशमीवपुरोहित आगम इति' [इति च्छाया ।] यदनेनेति । अनेनोदन्तेन वार्तया राक्षससम्बन्धरूपेण

कञ्चुकी—(विहस्य ।) वत्से, संकीर्णे वयसि खल्वियं वर्तते । अत्र हि
मनोऽपि शङ्कमानाभिर्वालाभिरुपजीव्यते ।

अपडक्षीणपाङ्गुण्यमन्त्री मकरकेतनः ॥ ६ ॥

कलहंसिका—(सलज्जम् ।) अज्ज, रमणीअं मन्तेसि । सव्वत्स वि
अणुहवसवादिणो दे वांआ ।

कञ्चुकी—किं च वत्से,

तदात्वप्रोन्मीलन्प्रदिमरमणीयात्कठिनतां

निचित्य प्रत्यङ्गादिव तरुणभावेन घटितौ

स्तनौ सविभ्राणाः क्षणविनयवैयात्यमसृण-

स्मरान्मेपाः केपामुपरि न रसानां युवतयः ॥ ७ ॥

पुनरपि ताभिः कञ्चुकाभिर्नर्बध्यमाना लज्जितुमपि लज्जते [इति च्छाया ।] अत्र
कञ्चुकाभिर्वालात्वादकुशलाभिः । निर्बध्यमानाभ्यर्थ्यमाना । लज्जितुमपि लज्जते । उ-
त्पन्नभावात् । सकीर्णे बाल्ययौवनमिश्रे । खलु यतः । ननु यदि मिथुनविषयकं तासां
ज्ञान नास्ति, तत्कथं ताभ्यस्तस्या लज्जेत्यत आह—अत्र हीत्यादि । यतोऽत्र वयसि
मनोऽपि शङ्कमानाभिर्मनसोऽपि शङ्कां कुर्वाणाभिर्वालाभिश्चतुर्दशवर्षवयस्काभिर्मकरकेतनः
कदर्पे उपजीव्यते सेव्यते । अत्र वयस्यत्यन्तनिगूढो भवनोत्सवो भवतीति भावः । की-
दृशः । न विद्यन्ते पडक्षीणि यत्र तदपडक्षीणम् । पङ्गुणा एव पाङ्गुण्यम् । सविप्रहा-
दिको मन्त्रः । स्वार्थे व्यञ्जं । अनयोः कर्मधारय । तयोर्मन्त्री । तथा च यत्र तृतीयगो-
चरता नास्ति तन्मन्त्रे परं मन्त्री काम इति भावः । 'अपडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः'
इत्यमरः । 'अपडक्षाशितमलकमौलपुरुषाध्युत्तरपदारुतः' । 'सधिर्ना विप्रहो ज्ञानमा-
सन द्वैधमाश्रय । पङ्गुणा' इत्यमरः । सलज्जमिति । घालाभिरिति बहुत्वनिर्देशा-
त्स्वामप्युद्देशयामासङ्गति भावः । 'आर्य, रमणीय मन्त्रयमे । सर्वस्याप्यनुमयस्र्वादिनी
ते वाक्' [इति च्छाया ।] अत्र मन्त्रयसे वदसि । तद्गारयेति । युवतयस्तत्तत्पुत्रः केपां
रसाना शृङ्गारादीना मधुगन्धादादीनां वा उपरि न वर्तन्ते । अपि तु सर्वेषामपि ।
'कीदृशे' 'क्षय' 'आय', 'विनाश' 'ध्याय' 'चे' 'सामर्थ्य', 'विशेषपारुषीय्य', 'भ्रातृणो' 'मन्दो'
मधुरो वा स्मरान्मेपो यासी ता । वैयात्यं धातुर्धम् । 'अन्तर्ह्यमर्थं वैयात्यम्' इति श-
ब्दभेदः । स्तनौ सविभ्राणा धारयन्त्यः शोषयन्त्यो वा । कीदृशी । तरुणभावेन तारुभ्येन
प्रत्यङ्गात्संकीर्णमन्त्रिणता निचित्य समाहृत्य च घटितौ । प्रत्यङ्गात्वादिन्य यन्तुलीकृत-

१ 'खल्वियं वयसि वर्तते'; 'वर्तते घाला'. २. 'मनो. विशङ्कमानाभिः'. ३. 'विहस्य'
इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ४. 'विधित'.

कलहंसिका—(विहस्य ।) भोडु । ता णं किं पि तुहोहि सुदम् ।

कञ्चुकी—वत्से, न तावदर्थोऽयमद्यापि राजगोचरो भवति । यदि च स्यात्किमेतावता ।

कलहंसिका—तदा हदासो रावणोऽदेवीं परिणेदि ।

कञ्चुकी—(विहस्य ।)

हस्ते करिष्यति जगत्रयजित्वरोऽपि

कैस्तादृशो दुहितर जनकेश्वरस्य ।

प्राणाधिक विपुलब्राहुभृतामपीद

त्रैयम्बकं किमपि कार्मुकमन्तराय ॥ ८ ॥

नापि दशकंधरानुरोधेन स्वयं प्रतिज्ञातमन्यथा करिष्यति महाक्षत्रियो विदेहराज । तन्न किचिदेतत् ।

कलहंसिका—(विहस्य ।) एव भोडु । अज्ज, सपदि कहिं ते रामल-
कखणा ।

मिति कुतो ज्ञातमित्यत आह—तदात्वे तत्काले प्रोन्मीलन्यो अदिमां मृदुत्व तेन रमणी-
यात् । प्रत्यङ्गादित्यस्य विशेषणम् । अदिमिति 'पृथ्वादिभ्य इमनिच-' । 'र ऋतो हलादे
र्लथो' इति रेफारेण । 'टे' इत्युकारलोप । तत्कालस्तु तदात्वं स्यात् इत्यमर ।
'दसग्गीबपुरोहिदो आभदोत्ति' इति वाक्ये कञ्चुकिनाऽवज्ञामवगम्य तत्रोत्तराप्राप्ती सत्या-
मिदानीं प्रसक्तानुप्रसक्त्या तिरोहिततद्वाक्यस्योत्तरप्राप्त्यर्थं कलहंसिका कञ्चुकिन प्र-
त्याह—भोडु इति । 'भवतु । तन्न किमपि युष्माभि धृतम्' [इति च्छाया ।] अधुना
तत्रोत्तरयति—उत्से न तावदित्यादि । यदि न स्यादित्यस्यानादा पूरयति—तद्वेति ।
'तदा हतासो, रावणा देवीं परिणयते' [इति च्छाया ।] अत्र हताशा निर्दिष्टप्रसारात् ।
परिणयते विवाहयति । हस्ते करिष्यतीति । हस्ते करिष्यति विवाहयिष्यति । निष्प-
हस्तेपाणानुपयमने' इति हस्तेनादस्य सप्तम्यत्परतिरूपस्य व्याव्ययस्य गतित्वाद्वातो-
प्राक्प्रयोगः । जित्वरो जयशील इत्यत्र 'सतिशास्त्रमिभ्यश्च' इति घर्ष् । प्राणाधिक,
बलाधिकम् । 'वर प्राणाधिको योधी न तु प्राणाधिक धनु' इति धनु शास्त्रम् । त्रैय-
म्बकं माहेश्वरम् । त्र्यम्बरस्येदम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । 'नव्याभ्याम्-' इत्येच् । का-
र्मुकं धनु । अन्तरायो विघ्न । एवमिति । एव भवतु आर्यं स्वयति कुत्र ती राम
'लक्ष्मणी' [इति च्छाया ।] अर्च्यं भवतु त्वद्वरनमेवास्तु । उत्तर कुर्वणोऽपि तयो प्र-

-कञ्जुकी—नन्वेतावेवं देवतागारवेदिकाया

मुनीन्कौशिकवैदेहगौतमानभिराध्यत ।

दौकितौ ज्ञानकर्मभ्या मोक्षस्वर्गाविव स्वयम् ॥ ९ ॥

तदेहि । महच्चिरमागतानामस्माकम् । कन्यान्त पुरमेव गच्छाम' ।

(इति निष्प्रान्तौ ।) . .

विष्कम्भक । . .

(तत प्रविशति जनको विश्वामित्रशतानन्दौ रामलक्ष्मणौ च ।)

जनकः—(सहर्षम् ।) भगवन्विश्वामित्र,

लुम्पन्नदृष्टजामातृसपदा शुचमद्य न ।

त्वदागमनजन्मायमानन्द सुदिनायते ॥ १० ॥

अपिच ।

अद्य-प्रदक्षिणशिखावलय लंशानु-

रश्राति मे जनपदेषु वपट्कृतानि ।

त्वत्तेजसि स्फुरति शान्तिकपौष्टिकेषु

स्वा च स्तुच शिथिलमाङ्गिरसो विभर्ति ॥ ११ ॥

वेश मुख्यत्वेन सूचयन्नाह—नन्वेतावेवेत्यादि । एतावेव रामलक्ष्मणवेव मुनीन्कौशि-
कादीनभिराध्यत आराध्यत । वैदेहो जनक । गौतम शतानन्द । कीदृशौ । ज्ञान
तत्त्वज्ञानम् कर्म यज्ञादि, ताभ्या दौकितानुपनीतौ मोक्षस्वर्गाविव मोक्षस्वर्गमृत्यो ।
उपमायामिवशब्द । ननु मुनीनभिराध्यत इत्यसुषुद्धम् । दिवादी राध अकर्मकादृद्धा
वेव सन्मर्माद्य श्यन्न प्राप्नोति देव इति । मैत्रम् । कौशिकादीनभि लक्ष्मीहृत्य । आभर-
भागे' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानात् । यद्वाकर्मकादृद्धावेवेति नियम । सन्मर्माद्यु
भुवत्येव श्यन् । यद्वा मुनीन्दीश्रितात्रभिजादयमानाजाराध्यत इत्यन्मर्माद्यु धातु । चिरं
विलम्ब । लुम्पाविनाशयन् । शुचं शास्त्रम् । नोऽस्माकम् । सुदिनायते सुदिन करोति ।
'सुदिनसुदिनसीदारेभ्यश्च' इति क्यङ् । अश्लेणि । अद्य प्रदक्षिणमुक्ता या शिखा गजाला
संय कलय कद्रुण यस्य तादृश । यद्वा प्रदक्षिणज्वालावेद्येन । कृशानुर्गमनाऽस्माक
जनपदेषु इशपु वपट्कृतानि हुतायश्राति पादति । यशवे प्रदक्षिणशिखा प्र-
शस्ता । आङ्गिरस शतानन्द स्वां च सुरमेद शिथिल फण स्थानेव विभर्ति आरयति ।
युन शिथिल विभर्तीत्याह—शान्तिकपौष्टिकेषु शान्तिकपौष्टिकानामस्तत्रमस्तु त्वत्तेजसि

विश्वामित्रः—(मुहूर्ते निर्वर्ण्य च ।)

निजाय तस्मै गुस्वे यतीनां जैत्राय विश्राणितगोसहस्रम् ।

त गोसहस्राधिपते प्रशिष्यमुपास्महे मैथिलमातिथेयम् ॥ १४ ॥

जनकः—(सप्रथमम् ।) भगवन्, यदन्यत्किंचिदभिदर्धाति तत्र प्रभ-
विष्णुर्भवान् । तत्रभवत् सहस्रमयूखान्तेवासिनो, योगीश्वरादध्ययनमिति,
मैथीयसीयमस्माकं यशःपताका ।

विश्वामित्रः—(विहस्य ।) भो महायोगिन्,

किं याज्ञवल्क्यो जनक किमेव न व स्वरूपं कवयोऽपि विद्यु ।

प्रवाहनित्यानधिकृत्य गुप्मान्सहस्रशाखा श्रुतयः प्रथन्ते ॥ १५ ॥

वा । 'अवदानं दृष्टकर्म शुद्धं कर्म च कीर्तितम्' इति विश्व । शतपथो वेद । शत-
शाखत्वात् । तस्य शतपथकर्ता याज्ञवल्क्यः । शतपथप्रकाशकः । प्रणाप्यायाभिला-
षशून्याय । मुमुक्षुव इति यावत् । इदं तु प्रणाप्योऽसमती' इति ष्यदन्त निपातितम् ।
'प्रणाप्योऽभिलाषशून्यः स्यात्' इति हारावली । अन्तेवासिने शिष्याय । 'छाप्राप्तेवा-
सिनी शिष्ये' इत्यमरः । वाजसनेयो यजुर्वेदशाखीयः । निजायेति । निजाय स्वीयाय
गुस्वे याज्ञवल्क्याय । जैत्राय जयशीलाय । जतैव जैत्रं । प्रशदित्वात्स्वार्थेऽण् । विश्रा-
णितं दत्तम् । 'श्रणं दाने' । गवांसहस्रं गोसहस्रम् । गोसहस्राधिपते सूर्यस्य । 'गो-
शब्दं पशुभूम्यशुवाविदगर्थे' इति शाश्वतः । प्रशिष्यः शिष्यशिष्यम् । याज्ञवल्क्यस्य
सूर्यशिष्यत्वात् । अस्य च तच्छिष्यत्वात् । उपास्महे उपांगता भवामः । आतिथेयमतिथी
साधुम् । 'पथ्यतिथिसतिस्वपतेर्दृष्ट' । यदन्यत्किंचिदिति । जामातृसपेन्धीति
भावः । प्रभविष्णुः प्रभावशीलः । योगीश्वराद्याश्वल्क्यात् । विहस्येति । अतिगूढता-
स्पृष्टमानावप्यज्ञोत्तरश्रवणादिति भावः । किं याज्ञवल्क्य इति । याज्ञवल्क्यः कि-
मेवमस्तु, जनको वा किमेवमस्तु इति वो गुप्मान् स्वरूपं कवयो वाल्मीकिप्रभृतयोऽपि
न विद्युर्न जानन्ति । याज्ञवल्क्यो वा जनको वति न पथिद्विशेष इति भावः । एव
मिति सामान्योक्तेः स्वीयता । विद्युरिति 'विदं ज्ञाने' । विध्यादि लिट् । 'सिञ्जुस्' । गुप्मान-
धिकृत्य तन्माधारीकृत्य । सहस्रशाखा श्रुतयः प्रथन्ते कथाता भवन्ति । 'प्रथं प्रथाने' ।
शाखा वेदविभागः । श्रुतिरिह सामवेदः । स एव सहस्रशाखा । यजुर्वेदस्तु दशशाखा । ऋग्वेद
एकविंशतिशाखा । श्रुतयः इति बहुवचनं शाखाषट्कारः । अत्रयथाधर्मत्याग्यानिगु-
पचारात् । समुदायममुदायिनोरभेदाद्वा । गुप्मान्नीदृशोऽः । प्रवादेण गुरोर्निष्यपरम्पराया

१. 'च निर्वर्ण्य' . २. 'अभिदर्धाति' . ३. 'योगीश्वराद्भगवता याज्ञवल्क्यात्' .

४. 'मैथीयमस्माकम्', 'इयमस्माकं महती' .

रामः—वत्स, यदात्थ ।

स्मरन्ति लोकार्थममी किल श्रुतीरिति प्रतिष्ठामधिगन्तुमीश्वहे ।
परं यदेपां पुनरस्ति वैभवं तदेत एव व्यतिविद्वते यदि ॥ १७ ॥

जनकः—(सहर्षम् ।) भगवन्, परमनुगृहीतोऽस्मि । यतः ।

समस्या वा सांघ्रां बहिरबहिरंहःपरिमृजा-
मृचां वा संवादः किमपि यजुषां वा परिपणः ।

त्वदाशीर्वादोऽयं बहुविषयसाक्षात्कृतफलो

वरं मे वत्सायाः प्रथयति पुरोवर्तिनमिव ॥ १८ ॥

विश्वामित्रः—(साकृतस्मितम् ।) सखे सीरध्वज, एवमेतत् ।

दवीयस्यो दूरादपथमिह चामुत्र च शुचां :

त्रिवेदीवाक्यानामनतिचिरमग्रा इव खिलाः ।

मान आह—स्मरन्तीनि । अमी कौशिकादय ऋषयो लोकार्थं लोकनिमित्तं श्रुतीर्वदान्स्मरन्ति स्मृतिरूपतां नयन्ति । श्रुत्यनुसारेण स्मृतिरूपतात् । वयमेपामिति प्रतिष्ठामुत्कर्षमधिगन्तुं ज्ञातुमीश्वहे प्रभवामः । किल निश्चये । इति स्वरूपे । एषामृषीणां पुनः परं श्रेष्ठं वैभवं विभुत्वं यदस्ति तद्वैभवेत एव ऋषयो यदि व्यतिविद्वतेऽन्योन्यं जानन्ति तदा जानन्ति । न त्वन्ये केचनेत्यर्थः । 'विद ज्ञाने' व्यतिपूर्वः । 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इति तद् । 'वैतेविभाषा' इति वृत् । समस्येति । अयं त्वदाशीर्वाद आशीर्वचनं मे वत्सायाः सीताया वरं जामातरं पुरोवर्तिनमिव प्रथयति कथयति । विश्वामित्राशीर्वादस्य कथमेभिः समं साम्यमित्यत आह—बहुविषये साक्षात्कृतं फलं यस्य सः । पुनः कीदृश आशीर्वादः । साम्रां सामवेदऋचां समस्यां संक्षिप्तार्थं वाक् । अत्र सर्वे वाशब्दा उपमावाचिनो विकल्पे वा । ऋचामृगवेदानां वा संवादः सम्यग्मापणम् । पहिर्षोर्षे । 'अपहिरभ्यन्तरे । अंहमो पापानां परिमृती प्रोच्छ्रिकानाम् । ऋचामित्यस्य विशेषणम् । किमप्यनिर्वचनीयस्वरूपो यजुषां यजुर्वदानां वा परिपणो मूलधनम् । 'नीची परिपणो मूलधनम्' इत्यमरः । कचित् 'परिणमः' इति पाठः । 'समस्या तु (तमासायां)' इत्यमरः । प्रस्तुतप्रयोजनानुरोधेन स्वोत्कर्ष[रुचन]जन्यदूषणमहीकृत्यापि स्वतात्पर्यविषयज्ञानं जनकस्य स्थिरीभवत्वित्यभिप्रायादाह—दवीयस्य इति । द्विजगिरेः ब्राह्मणचनानि कः नु विपरियन्ति विपरीतानि भवन्ति । अपि तु न क्वपि । नूर्ध्वर्कः । कीदृशः । दवीयस्यो महत्या । दूरशब्दस्येयमुनि 'सूक्तदूर' इत्यादिना रेफलोपे मुनेष्वादेशेभ्य रूपम् । पुनः कीदृशः । इह इहलोके चामुत्र परलोके च शुचां शोकानां दूरादत्यर्थेनापयमस्थानम् । अस्थानस्थितयेन विरक्षितार्थताभादेकवचनम् । यद्वा शुचां दवीयस्यो दूरतताः ।

श्रुतिप्राहं ज्योतिः किमपि बहिरन्तर्मलमुपो

मृजाया मज्जानः क्व नु विपरियन्ति द्विजगिरः ॥ १९ ॥

शतानन्दः—(स्वगतम् ।) नूनं रामभद्रमेव जामांतरमभिसंधाय भगवानयं पुनः पुनर्वक्रोक्तिभिः सीरध्वजं परिमोहयते । भवतु । अहमस्य प्ररोचनार्थमसंविदान इव पृच्छामि । (प्रकाशम् ।) भगवन्, कस्येदं शकुन्तराजकेतोरिव कौस्तुभश्रीवत्सौ रत्नद्वयम् ।

विश्वामित्रः—(विद्वंस्य । स्वगतम् ।) साधु वत्स शतानन्द, साधु । यदेतत्कृतं तीर्थं विवक्षितस्य वस्तुनः सुखावताराय । (प्रकाशम्) वत्स गौतम, ककुत्स्थकुलसंभवौ कुमारावेतौ ।

शतानन्दः—(सप्रत्यभिज्ञमिव ।)

पुत्रार्थे जगदेकं जाद्विकययूहामभ्रमत्कीर्तिना

चातुर्होत्रवितीर्णविश्ववसुधाचक्रेण चक्रे मखः ।

दूरादेव तदसगमादेव । अत्र एव तासांमस्थानमपि । दूरादिति भावप्रधानो निर्देशः । तथा च दूरत्वादप्यं शुचामित्यर्थः । त्रिवेदीवाक्यानां खिला इवाप्रहतभूमय इव । 'खिलमप्रहेतेऽपि स्यात्' इति मेदिनीकरः । कीदृशाः खिलाः । अनतिचिरमप्रास्तत्कालकृष्टाः । गिरोऽपि तत्कालदत्ताः । पुनः कीदृशो गिरः । श्रुतिप्राहं फर्णप्राहं किमप्यनिर्वचनीयं ज्योतिः शब्दब्रह्म । तत्त्वप्रकाशकत्वात् । 'श्रुतिः सौ श्रवणं श्रव' इत्यमरः । मलं पापम् । बहिरन्तर्मलमुपो बाह्याभ्यन्तरमलापहारिकाः । यद्वा महिज्योतिरिति व्यस्तारूपकम् । अन्तर्मलमुपोऽन्तःपापापहारिकाः । मृजायाः शुद्धैर्मज्जानः सारभागाः । विपरियन्तीति विपरिपूर्वादिणो लटि 'इणो यण्' इति यणादेशः । 'अपयमिति 'पयः संख्याव्ययादेः' इति ङीष्त्वम् । 'मारो मज्जा नरि' इत्यमरः । परिमोहयत इत्यत्र 'न पादम्याद्-' इति परस्मैपदानिषेधे 'णिच्श्च' इति तद् । प्ररोचनमभिलाषः । असंविदान इजानमभिव । 'विद ज्ञानेश्च' 'समो गर्म्-' इति तद् । कस्येदं दारकद्वयं पालकद्वयमिति सवन्धः । शकुन्तराजकेतोः कौस्तुभश्रीवत्सरत्नद्वयमिव । शकुन्तराजः पक्षिराजो गह्वरः स केतुधिहं यस्य स विष्णुः । श्रीवत्सः कृष्णस्य मणिः कौस्तुमोऽपि । तीर्थं सोपानरूपम् । 'कटकली' इति प्रसिद्धम् । 'तीर्थं सोपानपूर्णा स्यात्' इति परणिः । अथतारो ज्ञानमयतरणं च । पूर्ववशाशितासंविदानव्यस्यपनायाद्—सप्रत्यभिज्ञमिवेति । पूर्वांशुमन्स्य तत्तदन्ताविशिष्टतया ज्ञानं प्रत्यभिज्ञा । तत्सहितं यथा स्यादेवमित्यर्थः । 'समर्थादिर्गामागमिव' इति पाठे ज्ञानेऽप्येवमित्यर्थः । पुत्रार्थे इत्यादि । पद्वि-

१. 'रामचन्द्रमेव' । २. 'पुनर्वक्रोक्तिभिः' । ३. 'मोहयते' । ४. 'कुमारात्नद्वयम्' ।

५. 'वस्तुनः' इति पञ्चशान्तो नास्ति । ६. 'तीर्थमिव' । ७. 'शतानन्द' ।

राज्ञां पङ्क्तिरथेन यत्र सकलस्वर्वासिसर्वातिथौ ।

स स्वेनैव फलप्रदः फलमपि स्वेनैव नारायणः ॥ २० ॥

तत्किमेतावेव तौ दाशरथी यौ किल रामलक्ष्मणौ ताडकामथनमङ्गलो-
द्घातव्रितीर्णदिव्यस्त्रमन्त्रपारायणेन भैगवतैव विनीतौ वैतानिकस्य कर्मण-
श्छिद्रापिधानदक्षिणया भैगवन्तमुपासांबभूवतुः ।

विश्वामित्रः—(सकौतुकम् ।) अथ किम् ।

(जनकस्ती संखेह्वंहुमानं पश्यति ।)

शतानन्दः—तदनयोः कतरो रामभद्रः कतरश्च लक्ष्मणः ।

रथेन दशरथेन राज्ञा पुत्रार्थं मुखो यज्ञश्चक्रे कृतः । कीदृशेन । जगति संसार एकः श्रेष्ठो
जाह्निकोऽतिवेगवान्यो ययुरश्वमेधीयोऽश्वः स एवोद्दामोद्घाटा-भ्रमन्ती कीर्तिर्यस्य तेन ।
'ययुरश्वोऽश्वमेधीयः' इत्यमरः । चतुर्होत्रा एवं चातुर्होत्राः । स्वार्थे प्रज्ञादित्वाद्दण् । तेभ्यो
व्रितीर्णं दत्त्वं विश्वं समस्तं वसुधाचक्रं पृथ्वीमण्डलं येन तेन । वेदचतुष्टयप्रयोद्घाद्धोत्रचतु-
ष्टयं यत्र यज्ञे । स नारायणो देवः स्वेनैव स्वयमेव फलप्रदो यज्ञफलदायीः स्वेनैव स्वयमेव
फलमपि । अभूदिति शेषः । स्वेनैव रामादिरूपेण जातत्वात् । कीदृशो यज्ञे । सकलाः स-
मस्ताः स्वर्वासिनो देवाः सर्वप्रकारेणातिथय आगन्तुका यत्र तस्मिन् । यद्वा सकलाः स-
मस्ताः स्वर्वासिनो देवाः सर्वो महेश्वरधातिथिर्यत्र । वासवदत्तायाम् 'गौरीव सर्वप्रिया'
इति श्लेषेण सर्वशब्दस्य महेश्वरवाचकत्वबोधनात् । अन्यथा श्लेषभङ्गप्रसङ्गः । न चास्मि-
न्व्याख्यानं सकलस्वर्वासिपदेन महेश्वरस्यापि लाभात्पृथक्त्वयोपादानं पीनरुक्त्वमावैह-
तीति वाच्यम् । गोपलीवर्दन्यायेन, तदुपादानात् । यद्वा सकलाः कलासहिताः प्रत्यक्षा
एव स्वर्वासिनो देवा इति । पूर्ववदपरम् । यद्वा सकलस्वः समस्तस्वर्गं वासयन्तीति
सकलस्वर्वासिनो देवाः । सर्वोऽतिथयो यस्मिन्मन्त्रे तत्रैत्यर्थः । 'अतिथिः कुशपुत्रे स्यात्पु-
मानागन्तुकेऽपि च' इति मेदिनीकरः । ताडकामथनेन नाज्ञेन यन्मङ्गलम् । यद्वा मथनमेव
मङ्गलम् । तस्योद्घात उपक्रमे, व्रितीर्णं दत्तं दिव्यास्त्रमन्त्रस्य पारायणमाश्रयो येन । यद्वा
दिव्यास्त्रं मन्त्ररूपं पारायणमभीष्टम् । यद्वा पारायणं साकल्यम् । 'उद्घातस्तु पुमान्पाद-
स्पर्शने समुपक्रमे' इति मेदिनीकरः । 'पारायणमभीष्टं स्यात्तत्पराश्रययोरपि' इति च ।
'साकल्यासङ्गपचने पारायणतुरायणे' इत्यमरः । विनीती शिक्षिता समाविता या । वैता-
निकस्य युतसंविधिनः । छिद्रस्य विप्रस्थापिधानं खण्डनं तदेव दक्षिणा तयोपासांबभूवतुः
'सेवितवन्ती । 'दयांयासथ' इत्याम् । सस्त्रेह्वंहुमानमिति । रामलक्ष्मणयोः सां-
मार्थदर्शनात्तादंगतिदुष्करतादृकातादृनैश्रवणाद्येति भावः । तदनयोरिति । कतरः कः ।

१. 'मङ्गलोपोद्घातः' । २. 'भयनैव' । ३. 'मयन्तम्' । ४. 'सकौतुकम्' इति पुस्तकान्तो-
नास्ति. ५. 'संखेह्वं पश्यति' । ६. 'रामः' ।

शतानन्दः—राजर्षे, एवमेतत् । किं पुनर्न दीक्षिष्यमाणाः कुध्य-
न्तीति रक्षितारं क्षत्रियमुपाददते ।

जनकः—(सहर्षे रामलक्ष्मणौ निर्वर्ण्य जनान्तिकम् ।) भगवच्छतानन्द,

भवति न तथा भानोः शिष्ये गुरौ रसतो न च

स्वयमपि मुनौ विश्वामित्रे गृहानधितिष्ठति ।

दशरथमुतावेतौ दृष्ट्वा यथाच्छ्वसितं मनः

शिथिलयति मे प्रत्यग्ज्योतिःप्रबोधसुखासिकाम् ॥ २३ ॥

शतानन्दः—राजर्षे वैदेह, एवमेतत् । ममापि राजपुत्राविमौ सा-
क्षात्कुर्वतो वत्से सीतोर्मिले न हृदयादवरोहत् ।

जनकः—(विश्वामित्रं प्रति ।) भगवन्,

इदं व्रयो मूर्तिरियं मनोज्ञां वीराद्भुतोऽयं चरितप्ररोहः ।

इमौ कुमारौ बत पश्यतो मे कृतार्थमन्तर्नटतीव चेतः ॥ २४ ॥

विश्वामित्रः—(सीतोप्रासम् ।) सखे सीरध्वज, हृदयमेवामन्त्रयस्व कि-
मयं कृतार्थमसीति ।

जीर्णान्यक्षराणि यासां ताः । त्रिशङ्कुकायां प्रागेव (३५ पृष्ठे) लिखिता । ओपायितारो
रक्षितारः । किं पुनः किं त्वित्यर्थः । प्रसक्तानुप्रसक्तिं निवारयन्प्रस्तुतं प्रस्तोतुं भूमिमा-
श्चयति—भवतीति । एतौ दशरथमुतां दृष्ट्वा उच्छ्वसितं सन्मम मनः कर्तं यथा प्रत्य-
ग्ज्योतिःप्रबोधसुखासिकामात्मज्ञानसखावस्थानं शिथिलयति मन्दीकरोति । तथा भानोः
सूर्यस्य शिष्ये याज्ञवल्क्ये मम गुरौ रसतोऽनुगाग्रा भवति । 'वसतः' इति पाठे गुरौ
गुरुसमीपे वसतस्तद्वृत्तो मम मनस्तथा नोच्छ्वसितं नोलसितमित्यर्थः । न च विश्वामित्रे
मुनौ स्वयमपि गृहानधितिष्ठति सति तथा भवति । तथा चात्मज्ञानेऽपि मम मनोऽधुना
न लगतीति भावः । अवरोहत् लभ्येते । धातोर्नेकार्थत्वात् । जनको रामलक्ष्मणौ वर-
ध्वेन हृदि निघायोक्तिमद्गया विश्वामित्रमाह—इदमिति । इदं वय इत्यत्र ययोरिति
योग्यम् । वीरो रसस्तेनाद्भुतध्वजः । चरितप्ररोहस्य विस्तारोऽद्भुतो वा । यद्वा
वीराणामद्भुत आश्चर्यकरः । अन्तरभ्यन्तरे नटतीव नृत्यतीव । दर्शितशयादिति भावः ।
कुमाराविति वरत्नीपयिकं विशेषणम् । आमन्त्रयस्व पृच्छ । सखे इदमिति । महादेवपु-
नुरारोपणपथं विस्तृत्य तत्रान्तर्यामास्थाय विश्वामित्रो वदति 'हृदयमेवामन्त्रयस्व' इ-

जनकः—(सखेदस्मितम् ।)

यद्गोत्रस्य प्रथमपुरुषस्तेजसामीश्वरोऽय

येषा धर्मप्रवचनगुरुर्ब्रह्मवादी वसिष्ठः ।

ये वर्तन्ते तव च हृदये सुष्ठु सवन्धयोग्या-

स्ते राजानो मम पुनरसौ दारुण शुल्कसेतु ॥ २५ ॥

रामलक्ष्मणौ—(सविमर्शम् ।) कथमस्मदीया कथा प्रस्तूयन्ते ।

विश्वामित्रः—(सस्मितम् ।) राजर्षे, यदि शुल्कसस्यैव केवलमन्तरा-
यस्तन्न किञ्चिदेतत् ।

जनकः—(सखेद विभ्रंशप्रवायम् ।) भगवन्नाङ्गिरस,

यद्विदन्नपि विदेहनन्दिनीपाणिपीडनविधेर्महार्घताम् ।

एवमाह मुनिरेप कौशिकंस्तेन मुह्यति चिराय मे मन ॥ २६ ॥

तदेव स्थाणवीय वा धनु स्यादिदमीदृशम् ।

एतदारोपण नाम पणो वा मम जर्जर ॥ २७ ॥

त्याकाशद्रुपेति भाव । सस्मितमिति । अहो अस्य विश्वामित्रस्य भ्रमो यज्जानन्नपि
धनुरारोपणपणम् 'हृदयम्' इत्याद्याहेति भाव । धनुरारोपणपणं कौशिक स्मारयितुमाह—
यद्गोत्रस्येति । यद्गोत्रस्य राममद्रादिगोत्रस्याय तेजसामीश्वर सूर्य प्रथमपुरुष च येषां
धर्मप्रवचने धर्मभाषणे वसिष्ठो गुरु । कीदृश । ब्रह्मवादी तत्त्वरूपक परब्रह्मतत्त्वज्ञो
वा । ये च तव हृदये वर्तन्ते । वर्तन्तेति शेष । ते राजानो सुष्ठु यथा स्यादेव सवन्ध-
योग्याः सख्यार्हा । ननु यथेव तर्हि कथं न त्रियत् इत्यत आह—मम पुनरसौ
शुल्कसेतु पणवन्धो दारुण वेडोर । प्रतिपन्धन इति यावत् । तथा च यो
धनुरारोपणकर्ता स एव वरणीय इति भाव । शुल्कस्य मस्या व्यवस्था । य
एतद्धनुरारोपणं तेनैव परमियं बोद्धव्येति । न किञ्चिदिनि । रामो धनुरारो-
पयिष्यत्येतेति भाव । सखेदमिति । विश्वामित्रप्रवचनद्रात्पर्यायोधादिति म्पुन ।
कौशिकः शक्यतारुण्येभजानन्शतानन्दद्वारा तच्चात्पर्यं बोद्धमाह—यद्विदन्निति ।
यश्स्माद्दिदेहनन्दिन्या सीताया पाणिपीडनविधेः पाणिग्रहणविधेर्महार्घता दुर्लभ्य
षट्पुस्त्यय वा । धनुरारोपणस्याः 'ताराय'वात् । विदन्नपि जानन्नप्यय कौशिक । एव
'यदि पुनरसौ' इत्यादि व्याहृताह वदति तेन हेतुना मम मनधिराय चिरमममं मु-
ह्यति । मोहमुपनीताम् । विदन्निति 'विदे शतुर्गुम्' इति वस्त्वादेशस्यानित्यम् । मोह-
मयास्य विस्मयमाह—तदेवेति । तदेव स्थाणवीय महादेवमवधि धनुरीदृशं श्रा-

सन्त्येव विश्वभुवन्ताभयदानशौण्डाः

शौणीभुजः परममी तु न रामभद्रः ॥ ३१ ॥

लक्ष्मणः—(स्वगतम् ।) कथमुपाध्यायेनैवैतदभिहितं यदस्मि वक्तुकामः ।

जनकः—भगवन्, सत्यमचिन्त्यो मणिमन्त्रौपधीनामिव रघुकुलकुट-
म्बकानामनुभावः । परमेतद्भ्रवीमि ।

गिरीशेनाराद्धस्त्रिजगदवजैत्रं दिविपदा-

मुपादाय ज्योतिः सरसिरुहजन्मा यदसृजत् ।

हृषीकेशो यस्मिन्निपुरजनि मौर्वी फणिपतिः

पुरास्तिस्रो लक्ष्यं धनुरिति किमप्यद्भुतमिदम् ॥ ३२ ॥

शतानन्दः—आः किमनया पुनःपुनः पिनाकप्रशस्तिपञ्जिकया । तदेत-
त्कौशिकमेव प्रमाणयन्तो बहुमन्यामहे । अपि च किमशक्यं रामभद्रस्य ।

उत्पादयन्कमपि कौणपकोटिहोमं

तेजोहुताशनसमिन्धनसामिधेनीम् ।

यस्ताडकामकृतं बालसखैः पृथक्-

रीपजयः स्फुटमनेन दशाननोऽपि ॥ ३३ ॥

निपतिर्विधिः इत्यमरः । 'शौण्डस्तु कुशले मत्से' इति धरणिः । गिरीशेनेति । इत्य-
नेन प्रकारेणैवं धनुः किमप्यनिर्वचनीयस्वरूपमद्भुतमाश्चर्यजनकम् । अस्तीति शेषः । इति
कुत इत्यत आह—यद्भुतगिरीशेन महादेवेनाराद्ध आराधितः सन्सरसिरुहजन्मा ब्रह्मा
दिविपदां देवानां ज्योतिरुपादाय गृहीत्वासृजत्सृजवान् । कीदृशम् । त्रिजगतामवजैत्रम-
वसादकम् । जेतशब्दात्प्रज्ञाद्यण् । यस्मिन्धनुषि हृषीकेशो विष्णुरिपुर्वाणोऽजनि जातः ।
कर्तारि चिण् । फणिपतिर्नागराजो मौर्वी गुणः । तिस्रः पुरो नगराणि त्रिपुरदैत्यरूपाणि
लक्ष्यं वेध्यम् । अजनीति सर्वत्र क्रियान्वयः । तिमर्णां पुरामेकरूपत्वेन लक्ष्यत्वाल्लक्ष्ये-
ऽप्येकत्वमवधेयम् । भवतु यादृक्तादृक्ठिनं धनुः कौशिकवाक्यादेव निर्णीतं रामो व्या-
करिष्यतीत्याह—आः किमनयेत्यादि । आः कोपेऽनास्थायां वा । प्रशस्तिपञ्जिकया
स्तुतिविस्तारेण । प्रमाणयन्तः प्रमाणं कुर्वन्तः । उत्पादयन्निति । यो रामः कमप्य-
निर्वचनीयं कौणपकोटिभी राक्षसकोटिभिर्होममुत्पादयन्कुर्वन् । बालस्य सखायो बाल-
सखाः । 'राजाह.सखिभ्यष्टच्' । पृथक्चर्चणैस्ताडकां राक्षसीविशेषं तेज एव हुताशनो
वद्विस्तस्य समिन्धने ज्वालने सामिधेनीमामिसघृक्षणकचमकृतं कृतवान् । अतो हेतोरनेन
रामेण स्फुटं निश्चितं दशाननोऽपि रावणोऽपीपज्जयोऽकृच्छ्रजयः । सुजय इति यावत् ।

१. 'भुवनत्रय-'. २. 'न तु'. ३. 'उपाध्यायेनैत-'. ४. 'कडम्बकानाम्'. ५. 'पुनः-
पुनः' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ६. 'तदेनं कौशिकमेव'. ७. 'बालसखैः'.

(नेपथ्येऽर्धप्रविष्टः)

पुरुषः—दशाननपुरोहितः शौचकलो महाराजं दिदृक्षते ।

शतानन्दः—(सोद्वेगम् ।) आः, आगच्छतु ।

(पुरुषो निष्क्रान्तः ।)

रामः—(सख्यं जनान्तिकम् ।) वत्स लक्ष्मण, कथमन्तरितोऽयमनेन दुरात्मना राक्षसेन कामारिकामुक्परिचर्यामहोत्सवः ।

लक्ष्मणः—आर्य, न केवलमयम्—(इत्यर्थं क्ते हसति ।)

(रामः समग्रयरोपस्मितं तं मपाङ्गेन पश्यति ।)

(प्रविश्य ।)

शौचकलः—(प्रत्येकमवलोक्यात्मगतम् ।) कथमत्रैव जनकशतानन्दाभ्यां पुरस्कृतो विश्वेषामस्माकमभिन्त्रो विश्वामित्रः । (विचिन्त्य ।) तिष्ठतु । कोऽयं हस्तदक्षिणेन । (दृष्ट्वा ।) अये, कावेतौ क्षत्रियब्रह्मचारिणौ ।

पुण्यलक्ष्मीकयोः कोऽयमनयोः प्रतिभासते ।

मौड्यादिव्यञ्जनः शान्तो वीरोपकरणो रसः ॥ ३४ ॥

‘इपद्सुपु-’ इति खल । ‘राक्षसः कौणपः कथ्यते’ इत्यमरः । ‘कनसामिधेनी-धाप्या च या स्यादग्निसमिन्धने’ इति च । ‘पृपत्कृष्णविशिखा’ इत्यपि । ‘नेपथ्येऽर्धप्रविष्टो ज्वनिनापटोद्घाटितार्धशरीरः’ दिदृक्षते द्रष्टुमिच्छति । ‘शाशुस्मृदशां सन’ इति तद् । सोद्वेगमिति । कथमन्तरितमनेन शौचकलेन धनुराकर्षणोद्गमाय सीताप्रदानमिति भावः । आः कोपे, कृष्टे वा । सख्यथमिति । श्रुतिं कामुक्परिचर्यामहोत्सवप्रतिपन्थात्सीताविनाहप्रतिबन्धादिति भावः । कामारिः शिवः । परिचर्याकुर्यसेवा । न केवलमिति । किं तु तज्जन्यसीताविनाहोत्सवोऽपीति श्रेष्ठः । अपाङ्गेन नेत्रमन्तेन । पुरस्कृतोऽप्रतःकृतः । विश्वेषा संवषामस्माकमभ्यभेदेनान्वयः । हस्तदक्षिणेन स्वहस्तस्य दक्षिणदिशा । पुण्यलक्ष्मीकयोरिति । अनयो रामलक्ष्मणयोः शान्तो रसो वीरोपकरणो वीररसानुषङ्गः प्रतिभासते । वीर उपकरणमनुबन्धो चन्द्रः । वीररसहेतुरित्यर्थः । मौड्यादि व्यञ्जनं चिक्र यस्य तादृशः । कीदृशयोः । पुण्या शोभना लक्ष्मीश्च कान्तिययो-

१. ‘पुरुषः । पुरुषः’ २. ‘शौचकलो नाम’ ३. ‘आ’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.
 ४. ‘सरोपव्यथम्’ ५. ‘वियक्ष्णपण्डामूलम्’ ६. ‘आर्य’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.
 ७. ‘तम्’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ८. ‘शौचकलः । शौचकलः’ ९. ‘आत्मगतम्’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. १०. ‘अभिन्त्रम्’ ११. ‘अये’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.
 १२. ‘सोऽयम्’ १३. ‘वीरोपकरणम्’

चक्रे वर्त्म च नागलोकजयिनीं यात्रामिव प्रस्तुत्वा-

न्यः कैलासमुदस्य कीदृशमपादानं तु तस्यापदाम् ॥ ३८ ॥

लक्ष्मणः—(सामर्प्य जनान्तिरुम् ।) आर्य, कथमसौ सहस्रार्जुनवालिभ्या-
मवलीदशौर्यसारो दुरात्मा रावणः प्रस्तूयते ।

रामः—वत्स, न वक्तव्यमिदम् । महान्तो हि तादृशाः । किं च ।

स्यातां नाम कपीन्द्रहैहयपती तस्यावगाढान्तर-

स्थामानौ दशकंधरस्य महती स्कन्धप्रतिष्ठा पुनः ।

सद्यःपाटितकण्ठकीकसकणाकीर्णा यदसस्थलीः

स्वनेभाजिनपङ्खेन मुदितः प्रास्फोटयद्भूर्जटिः ॥ ३९ ॥

कसीमनि सद्भामसीमायां परित्रस्तः समयेः संपराञ्चन्नपि पराङ्मुखोऽपि । अपि विरो-
धाभासाय । सहस्रनयन इन्द्रः प्रत्यक्षीकुरुते पश्यति । ननु पराङ्मुखः कथं पश्चादव-
स्थिते प्रत्यक्षीकरोतीत्यत आह—पृष्टोद्भवैरक्षिभिर्नेत्रैः । सहस्रनयनत्वादेव । पृष्टेऽपि नेत्र-
सद्भावः । यश्च रावणो नागलोकजयिनीं यात्रामिव प्रस्तुवन्कुर्वन्कैलासं पर्वतविशेषमुद-
स्योत्पाद्य वर्त्म मार्गं चक्रे, तस्य रावणस्यापदानं विपत्तीनां कीदृशमपादानं प्रभवो
यस्मादापद्भविष्यति । अपि तु नास्त्येवैवैर्यः । 'अनीकौऽस्त्री रणे सैन्ये' इति विश्वः ।
'आखण्डलः सहस्राक्षः' इत्यमरः । सामर्प्यमिति । रावणशौर्यश्रवणादिति भावः ।
अवलीदशौर्यसारो ज्ञातशौर्यघनो गृहीतशौर्यघनो वा । 'सारो बले स्थिरांशे च महि
पुंसि जले धने' इति मेदिनीकरः । नन्ववलीदशौर्यसारत्वात्कुतो महत्त्वमित्यत आह—
स्यातामिति । तस्य रावणस्यावगाढान्तरस्थामानौ ज्ञातान्तर्बलाः कपीन्द्रहैहयपती
वालिसहस्रार्जुनी स्यातां नाम । ताभ्यां जितो रावण इति न किञ्चिदेतत् । तथापि तस्य
रावणस्य पुनर्महती स्कन्धप्रतिष्ठा कायप्रतिपत्तिः । स्कन्धः कायः, रूपादिपञ्चकं वा,
अंसो वा । कुत इत्यत आह—यस्य कायस्य, रावणस्य वा, अंसस्थलीः स्कन्धप्रदेशा-
न्धूर्जटिः शिवः स्वनात्मनैवैभाजिनपङ्खेन हस्तिचर्माञ्चलेन मुदितो हृषितः सन्प्रास्फो-
टयद्द्वीजयति स्म, संमार्जितवान्वा । कीदृशाः । सद्यस्तर्क्षणादेव पाटिता ये कण्ठास्तासां
कीकसकणाभिस्त्रिफणाभिः कीर्णा व्याप्ताः । 'रूपादिपञ्चके स्कन्धः कायेऽसौ भूपतावपि'
इति विश्वः । 'कीकसं कुल्यमस्थि च' इत्यमरः । नन्वेतावता शिवभक्तत्वं दासितम्, न

१. 'उपादानम्'. २. 'अपि कथमसौ यत्सिहस्रमुजार्जुनभ्याम्'. ३. 'पत्रम्'.
४. 'अपि'.

अपि च ।

मघोनस्तद्वोरं कुलिशमलसीकृत्य समरे

भुनक्ति स्वाराज्यं त्रिभुवनभटोऽयं दशमुखः ।

श्रियो नानास्थानभ्रमणरमणीयां चपलता-

मवाच्छिद्य स्वस्मिन्नपि भुजवने पूरयति यः ॥ १० ॥

जनकः—(शौष्कल प्रति १) ब्रह्मन्, सत्यमोदशो राक्षसराजः ।

शौष्कलः—राजर्षे जनकः

संतुष्टे तिमृणां पुरामपि रिपौ कण्डूलदोर्मण्डली-

क्रीडाकृत्तपुनःप्ररूढशिरसो वीरस्य लिप्सोर्वीरम् ।

याच्चादैन्यपराधि यस्य कलहायन्ते मियस्त्वं वृणु

त्वं वृष्वित्यमितो मुखानि स दशग्रीवः कथं वर्णयताम् ॥११॥

तु शस्त्रमित्यत आह—अपि चेत्यादि । अयं त्रिभुवनभटविलोकीवीरो दशमुखो रावणः स्वाराज्यं स्वर्गं भुनक्ति पालयति । किं कृत्वा । मघेन इन्द्रस्य त्वत्पत्न्यं घोर मयानक कुलिशं घनं समरे रात्रामेऽलसीकृत्य निष्पिर्व कृत्वा । यश्च रावणः श्रियो लक्ष्म्या नानास्थानभ्रमणेन रमणीयां चपलता चलत्वमवाच्छिद्यान्वतो स्यावर्ण्यं स्वस्मिन्स्वरीये भुजवने पूरयति कुल्ले । अपि सभावनायाम् । तदीयभुजवन एवैकमुजादपं रभुजगमनमित्यनेन प्रसारणे धियश्चाश्वत्थम् । यद्वा तदीयमुजास्वेन प्रत्येकं वीरश्रीः स्थितेति बहुस्थानस्थितयां चाश्वत्थमिति भावः । 'घोरो भीमे हरेऽपि च' इति विश्वः । 'भटः स्यात्पुंसि वीरे च' इति च । आगमनप्रयोजनं पूरयितुं भूमिमारचयति—संतुष्ट इति । तिमृणां पुरामपि रिपौ त्रिपुरारी महादेवे संतुष्टे सति । राक्षसरीपेरपि राक्षसे वरदानेन रावणस्याभिर्भक्तिः प्रशान्तितरणे स्वरसः । कण्डूला कण्डूयुक्ताया दोर्मण्डली पाहुममहस्तस्याः प्रीट्या कृत्तानि चिडमानि पुनरनन्तरं प्ररूढानि जातानि शिरांसि मस्तकानि यस्य तस्य । अगन्तारं च वरं लिप्सोर्लक्ष्मिद्वयस्य रावणस्य मुखानि याच्चादैन्ये पराधि पराङ्मुखानि । अत एवासितः मर्तेतौ । मियोऽन्योन्यं त्वं वृणु त्वं वृष्विति कृत्वा कलहायन्ते कलहं कुर्वन्ति । स दशग्रीवः कथं वर्णयताम् । अपि तु कथमपि वर्णयितुं न शक्यत इति । कण्डूलेखनं 'तिष्मादिश्च' इति लक्ष् । तिमृणांमित्यनेन 'न निगम्यतम्' इति दीर्घान्वितिवेषः । कलहायन्त इत्यथ 'गच्छन्वाकलहः' इत्यादिना गच्छ । 'दृष्टं तु वैशिते लिभे' इति विश्वः । प्रशान्तनमाह—सोऽपीति । य

शौष्कलः—(सरोषम् ।) अरे रे शतानन्द, किमुद्भ्रान्तोऽसि । यदे-
वमस्मदग्रे पौलस्त्यं महाराजमधिक्षिपसि । कथमयं ते माणिक्यपरिहाणेन
गैरिकपरिग्रहः । यदेवं देशप्रीवमवमन्यमानस्य मनुष्यपोतेऽनुरागः । यदि
चा तत्रभवन्तं गौतममपेहाय डुलिचक्षुषि सहस्राक्षे भवतो मातुरहल्यायाः ।

शतानन्दः—(सरोषदासम् ।) किमात्य रे किमात्य अस्मदग्र इति ।

विश्वामित्रः—(संप्रणयरोपमिव ।) वत्स गौतम, विरम विरम शुष्कर-
लहात् । अतिथिरयमस्माकमुपाव्यायो दशकण्ठस्य । (व्यथमानौ रामलक्ष्मणौ
च दृष्टा विदस्य ।) वत्स रामभद्र, धेनुर्गृहोपसर्पणमभ्यनुजानाति ते जन-
कान्वयपुरोधः ।

रामः—यदादिशान्ति गुरवः । (इति सविनयलज्जाकौतुकं परिक्रम्य लक्ष्म-
णेन सह निष्क्रान्तः ।)

शौष्कलः—राजपे सौरध्वज, धन्योऽसि । पुरा किल परमेश्वरपरि-
चर्यावदाने निकृत्तेषु नवमूर्धसु

चरं तादृक्कर्माद्भुतसुदृशमप्रेक्ष्य किमपि

‘प्ररोहद्वैलक्ष्यं पुरविजयिनो येन ददृशे ।

चाप्यधः ॥’ इत्यमरः । तेन हरचापारोपणेन स्वमाहौ या भौर्वीरिणशालिका प्रत्यक्षिना-
मृतमासदशामिना सैव शौष्योष्मभाजां नृपतीना मुखानि कर्मभूतानि भजताम् । अन्यवी-
रमुखे श्यामिना भवत्विति भावः । ऊष्मा गर्व । उद्भ्रान्तो दिङ्मोहप्रस्तः । माणिक्य-
परिहाणेन रत्नविशेषन्यायेन । ‘ओहातु त्यागे’ । ‘ओदितश्च’ इति निघातकारस्य नत्वम् ।
गैरिक मन शिलादि । पोतो बालक । डुलि. कच्छपी । ‘कञ्जवी’ इति ख्याता । डुलिरिव
चक्षुषि यस्य तस्मिन्सहस्राक्षे इन्द्रे । तस्य हि चक्षुः पिहल मिल । तथा च ध्रुतिः—
‘अक्षीण ते इन्द्र पिहलानि’ इति । ‘कमठी डुलि.’ इत्यमरः । अहल्याया अनुराग
इत्यनुपज्यते । अन्वयो वशः । सविनयमिति वीशिशनादेशध्रवणात् । सलज्जमिति सी-
ताविनादस्मरणात् । सशैतुर्गमिति धनुर्महण इति भावः । धन्य पुण्यवान् । ‘सृष्टी
पुण्यवान्धन्य’ इत्यमरः । अवदान सुद्वन्द्वम् । निकृत्त उन्नतम् । घरमित्यादि । तदेव
दशम रावणमुख त्वयि त्वद्विषयेऽर्थीभवति प्रार्थक भवति । अभूततद्वादिना च्चिः ।

१. ‘परिहाणे’. २. ‘दशाननमवमन्य’; ‘दशप्रीवमप्यवमन्यमानस्य ते’. ३. ‘यदिव’;
‘अथवा’. ४. ‘तव’. ५. ‘मातुरापि कथमहल्याया’. ६. ‘सरोषाह्वारम्’. ७. ‘संप्रणय-
मिव’. ८. ‘दशकरस्य’. ९. ‘धनुर्महोप-’.

तदुन्माष्टुं येन त्रिभुवनमपि प्रार्थितमिदं

तदेव त्वय्यर्थाभिवाति दशमं रावणमुखम् ॥ १२ ॥

शतानन्दः—(उत्थाय । नेपथ्यावलोकितकेन । सहर्षाद्भुतम् ।) पश्यन्तु भवन्तः ।

यस्मिन्नेकधनुष्मतो भगवतः स्वदाङ्गपाणेरसा-

वाकृष्टौ गुणतां गतोऽप्यहिपतिः कर्णावतंसायते ।

उन्मुक्तः पुनरेव भूषणपदं याति प्रकोष्ठान्तरे

(जनक आत्सुक्यं नाटयति ।)

शतानन्दः—

काकुत्स्थेन तदेव भार्गवगुरोः कोदण्डमाकृष्यते ॥ १३ ॥

(नेपथ्ये ।)

लक्ष्मणः—

रुन्धन्नष्ट विधेः श्रुतीर्मुखरयन्नष्टौ दिशः क्रोडय-

न्मूर्तीरष्ट महेश्वरस्य दलयन्नष्टौ कुलक्षमाभृतः ।

'अस्य चो' इतीत्वम् । दशममित्युपचारात् । नवानामभावात् । तत्कतरदित्याह—येन मुखेन तारकमाद्भुतसदृशं मस्तककर्तनोचितं वरं किमपि किञ्चिदप्येष्य प्ररोद्धुत्पयमान वैलक्ष्यं पुरविजगिनो महादेवस्य ददशे दृष्टम् । कर्मणि लिट् । ततस्तद्वैलक्ष्यमुन्माष्टुं स्फोटयितुं त्रिभुवनमपोदे प्रार्थितम् । तथा च तारुण्यं भाग्येन लभ्यत इति भावः । 'रावणशरः' इति कचित्पाठः । 'राङ्गणमुखम्' इति युक्तः पाठः । प्रार्थनाया मुपसाध्यत्वात् । यस्मिन्निति । यस्मिन्धनुषि गुणतां गतोऽप्यहिपतिर्वासुकिराकृष्टः सन्नराङ्गपाणेर्महेशस्य कर्णावतंसायते कर्णालसंरवदाचरति । उन्मुक्तस्त्यक्तः सन्नप्रकोष्ठान्तरे, अगोत्सवदाङ्गपाणेरेव, पुनरेव भूषणपदमलंकारस्यानं याति गच्छति । करस्योपरि मणिबन्धादारभ्य कफोणेरथः प्रकोष्ठः । तदेव कोदण्डं धनुर्भार्गवगुरोः परशुगामगुरोर्हरस्य काकुत्स्थेन रामेणाकृष्यत इति संबन्धः । नेपथ्ये लक्षणपद्यतम्—रुन्धन्निति । अयमास्यस्य रामस्य दोषेणैव मुक्तपत्नेन दलदुष्टदृष्टकोदण्डं धनुस्तस्य कोदण्डदलः सन्न उन्मीलनि प्रसरति । किं पुनर्न । विधेर्नन्नष्टोऽष्ट भुवीः कर्णान्धन्धनारोपयन् । धनुर्मुपसदृष्टधनित्वम् । अष्टौ दिशः प्राच्याद्या मुखरयन्नशब्दाः कृतेन । शिरस्याष्ट मूर्तीशोरियन्त्यादौ शोडशज्यभुगन् । धातोर्नेपथ्यगतम् । 'यारि यद्विधेः कापुरागामं चन्द्रमा अपि । यजमानो रविधेनि मूर्तयोऽष्टौ मया हरे ॥' इति गुणान् । अष्टौ कुलक्षमाभृतः

१. 'नेपथ्याभिमुखमालोचयन्'. २. 'पश्यन्तु पश्यन्तु'. ३. 'उन्मुक्तधनुषि'.

तान्यक्षणा वधिराशि पन्नगकुलान्यष्टौ च संपादय-

द्वन्मीलत्ययमार्यदोर्वलर्दलत्कोदण्डकोलाहलः ॥ १४ ॥

जनकः—(सहर्षविषादाद्भुतम् ।) कथं भग्नमपि ।

शतानन्दः—

वैदेहीकरवन्धमङ्गलयजुःसूक्तं द्विजानां मुखे

नारीणां च कपोलकन्दलतले श्रेयानुलूळुध्वनिः ।

पेटुं च द्विपतामुपश्रुतिशतं मध्येनमो जृम्भते

रामक्षुण्णमहोक्षलाञ्छनधनुर्दम्भोलिजन्मा रवः ॥ १५ ॥

शौक्लः—(सविषादाद्भुतमात्मगतम् ।) अहो दुरात्मनः क्षत्रियस्तुलि-
ङ्गस्य सर्वकर्मिणमूष्मायितम् ।

जनकः—(सहर्षे पादयोनिपत्य ।) भगवन्कुशिकनन्दन,

इयमात्मगुणेनैव क्रीता रामेण मैथिली ।

स्वगृहव्यवहारस्तु लक्ष्मणायोर्मिलास्तु नः ॥ १६ ॥

विश्वामित्रः—(सस्मितम् ।) सखे सीरध्वज, यदाभिरुचितं भवते ।

कुलपर्वतान्दलयन्खण्डयन् । तानि प्रसिद्धान्यष्टौ पन्नगकुलानि चाक्षया चक्षुषा वधिराशि
शब्दाप्राहकाणि संपादयन्कुर्वन् । तेषां चक्षुःश्रवस्त्वात् । अक्षेति 'वेनाद्वाङ्कारः'
इति तृतीया । कथं भग्नमपीत्याकर्षणापेक्षयापि । वैदेहीति । रामेण क्षुण्णो भग्नो यो
महोक्षलाञ्छनस्य महेशस्य धनुर्दम्भोलिधनुरेव वज्र तज्जन्मा रवः शब्दो द्विपतां
शत्रूणां पेटुं शनून्हुन्तु मध्येनमो गगनस्य मध्ये जृम्भते । प्रसरतीत्यर्थः । उपश्रुतिशतं
कर्णशतसमीपे । सामीप्येऽव्यगोभावः । धनुर्भङ्गादेव द्विजानां ब्राह्मणानां मुखे वैदेह्याः
सीतायाः करवन्धे विवाहे महलार्थं यजुर्वेदस्य सूक्तम् । यद्वा महलनामकं यजु सूक्तम् ।
जृम्भत इति सर्वज्ञान्वयः । नारीणां स्त्रीणां च कपोलकन्दलतले श्रेयानुलूळुध्वनिः ।
'उलउली' इति प्रसिद्धः । जृम्भत इत्यन्वयः । दक्षिणदेशे विवाहाद्यवसरे स्त्रीभिस्तूलूळुध्वनिः
क्रियत इत्याचारः । यद्वा द्वयमपि रवत्रिशेषणमेव रूपकम् । द्विपतामित्यत्र 'जासिनि-
प्रहण-' इति कर्मणि षष्ठी । मध्येनम इति 'पारे मध्ये षष्ठा वा' इति समासः । सर्व-
कर्मिण सर्वकर्मसाधु । ऊष्मायित तेजःशालित्वम् । 'वाष्पोष्मभ्यामुद्भूते' इति क्यच् ।
स्वगृहस्य गृहस्थस्य व्यवहारः कन्यादानरूपः । नोऽस्मान्म् । भवत इति 'हृच्यर्षानां

१. 'ललत्'. २. 'सहर्षाद्भुतम्'. ३. 'कन्दर-'. ४. 'सविषादमात्मगतम्'. ५. 'वी-
शिकवशवर्धन'.

शतानन्दः—(जनककणे एवमेवं कथयित्वा ।) भगवन्विश्वामित्र, ममापि चन्द्रशेखरशरासनारोपणप्रथमप्रियवादिनः पारितोषकं धारयासि ।

विश्वामित्रः—(विहस्य ।) वत्स, दीयते । किमभिप्रैपि ।

शतानन्दः—कुशध्वजदुहितृभ्यां माण्डवीश्रुतकीर्तिभ्यां भरतशत्रुघ्ना-
वभ्यर्थये ।

विश्वामित्रः—एवमस्तु । (शतानन्दं हस्ते गृहीत्वा सस्मितम् ।) वत्स, स-
र्वमस्माभिर्विधातव्यम् । आगमयस्व तावद्दशरथम् ।

जनकः—तर्हि प्रहीयतामेव एव भगवानाङ्गिरसः प्रियमुद्दमुत्तरको-
शलेश्वरमानेतुम् ।

विश्वामित्रः—एवमस्तु ।

शतानन्दः—(उत्थाय ।) भगवन्, किमन्यदधिकमस्ति वाचिकम् ।

विश्वामित्रः—वत्स, निमृष्टार्थोऽसि । गम्यताम् ।

(इति शतानन्दो निष्क्रान्तः ।)

विश्वामित्रः—(हर्षे नाटयन्नात्मगतम् ।)

दोर्लीलादलितेन्दुशेखरधनुर्विख्यातविक्रान्तिना

काकुत्स्थेन कृतो विदेहनृपतिः पूर्णप्रतिज्ञाभरः ।

प्रियमाणः' इति संप्रदानता । कणे एवमेवेति । कुशध्वजदुहितरावपि भरतशत्रुघ्नाभ्यां दीयतामिति रदः कथनीयम् । पारितोषकं पारितोषमयं दानम् । अप्यात्मादित्यादृक् । ममेति 'पारेरुत्तमर्णः' इति संप्रदानता न भवति । उत्तमर्णत्वाभावात् । अभिप्रैपि प्रार्थयसे । माण्डवीश्रुतकीर्तिभ्यामिति तादर्थ्यं चतुर्थी । अभ्यर्थये । वरत्वेनेति शेषः । आगमयस्व प्रतीक्षस्व । 'आगमेः क्षमायाम्' इति तद् । उत्तरकोशलस्योद्या तस्या ईश्वरो दशरथः । वाचिकं संदेशवाक् । 'संदेशवाग्वाचिकं स्यात्' इत्यमरः । निमृष्टार्थं उदायोदममर्णं दूतविशेषः । तदुक्तम्—'उभयोर्भावमाश्रित्य परापेक्षानिर्गमनम् । स्व-
पुत्रा युवते कार्यं निमृष्टार्थः प्रकीर्तितः ॥' इति । दोर्लीलेति । काकुत्स्थेन रामेन विदेहनृपतिर्जनकः पूर्णः प्रतिज्ञाभरः यस्य तादृशः कृतः । महादेवसामुत्तारकर्षणादिति

१. 'जनकस्य कणे एवमेवमिति'. २. 'एवमस्तु' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ३. 'एव' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ४. 'उत्थाय' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

पश्यामश्च मुहूर्द्दृष्ट्वा नवनवोन्मीलद्विवाहोत्सवा-

नैस्त्राकेषु च मैथिलेषु च फलन्त्यस्माकमद्याशिपः ॥ १७ ॥

शौष्कलः—(वैलक्ष्यरोपाभ्यां स्मयमानः ।) भोः सौरध्वज, पुरुषप्रकर्षा-
धाने हि विद्यारूढसंयोगाद्बहिरङ्गानि वयांसि । यदनया प्रहीणलब्धक-
न्यया यौनसंबन्धोपस्थितं पुलस्त्यकुलमुपेक्षमाणो वर्षीयानपि कोमलप्रज्ञो-
ऽसि । (मुनिं प्रति ।) कौशिक, नाद्यापि किंचिदतिक्रामति । तवापि लङ्का-
पतौ ताडकावैवापराधमपमार्ष्टुमयमेवावसरः । (कौशिकस्तत्रावज्ञां नाटयति ।)

जनकः—भगवन्, एहि । स्वयमुपेत्य रामभद्रवदनचन्द्रचन्द्रिका-
प्रवाहेण निर्वापयामि तावदलीकधनुर्वरसंहस्तप्राथ्यमानमैथिलीकदर्थितमा-

भावः । नवनवेति वीप्सायां द्विर्वचनम् । यद्वा नवेन नूतनेन नवेन स्तत्रेनोन्मीलनप्रका-
शवान्विवाहोत्सवो येषु तान् । 'शु स्तुती' । 'ऋदोरप्' इति कर्मण्यप् । ऐस्त्राकेष्विति
पदा जनपदनाम तदा 'जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्' इत्यञ् । 'यनञोश्च' इति बहुषु स्त्रियां
लुक् । एव चैस्त्राकूणामपत्यानीश्वकव । यदा त्विश्वाकु क्षत्रियमात्रे वर्तते तदेस्त्रा-
कोरपत्यान्येस्त्रायाः । 'तस्यापत्यम्' इत्यौत्सर्गिकोऽण् । 'दाण्डिनायन-' इत्यादिनो-
कारलोपः । वैलक्ष्यरोपाभ्यामिति । इन्दुशेखरधनुर्वरश्रवणात्मीताया अप्राप्ति-
निर्णयाच्चेति भावः । रामभद्रजामातृकरणे जनकस्याश्रित्वमुपपादयति—**पुरुषेति** ।
पुरुषप्रकर्षाधाने पुरुषस्योत्कर्षारोपणे । हिशब्दोऽवधारणे । 'हि हेतावधारणे' इत्यमरः ।
विद्या शास्त्रादिज्ञान तथा वृद्धः पण्डितः । 'बुधवृद्धौ पण्डितेऽपि' इत्यमरः । यद्वा
पियया शनेन रुद्धः प्रामाणिकः । तस्य सयोगः सबन्धः । तस्माद्भ्यांसि वार्धनानि
बहिरङ्गान्यवलानि । एतदुक्तं भवति—विद्यावृद्धसबन्धः पुरुषोत्कर्षेऽन्तरङ्गो हेतुर्वयो
बहिरङ्गमिति भावः । नूनं कुतो वयसो बहिरङ्गत्वमित्यत आह—**यदन्नयेति** । यथ-
स्मात्प्रहीण हलपद्धतिस्तत्र प्राप्तकन्यया सीतया करणभूतया । अयोनिजयेति यावत् ।
यौनसंबन्धोपस्थितं यौनसन्धार्थमुपस्थितं मिलितं पुलस्त्यकुलं रावणमुपेक्षमाणो वर्षी-
यानपि वृद्धोऽपि । वृद्धशब्दस्य 'प्रियस्त्विह-' इत्यादिना वर्षीदेशः । कोमलप्रज्ञो मृदुबु-
द्धिरसि । ज्ञानज्ञान्योऽसीत्यर्थः । यद्वा प्रहीणा प्ररूपेण हीना । भूम्यां लब्धत्वेन केन
जनितेति ज्ञानामावात् । यद्वा निन्दिता सामुद्रिकादी । कृष्णवर्णत्वात् । 'कृष्णवर्णा हि

१. 'वृद्धस्व-'. २. 'यौवन-'. ३. 'प्रतिज्ञोऽसि'. ४. 'राजर्षे कौशिक'; 'ऋषे
कौशिक'. ५. 'वधमपि मार्ष्टुम्'. ६. 'जनकः—(तत्रावज्ञां नाटयन् ।) भगवन्, एहि-'.
७. 'स्वयमुपेत्य' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ८. 'रामचन्द्रमुखचन्द्रचन्द्रिकाप्रवाहे';
'रामभद्र—प्रवाहे'. ९. 'निर्वापयामि'. १०. 'सहस्रार्थ-'.
•

त्मानम् । नहि मिहिरमरीचिनिचयपचेलिमस्य तुँहिनकरविम्बसंवादादप-
रोऽपि कश्चिदगदंकारः कैरवाकरस्य ।

(इत्युत्थाय परिक्रामतः १)

शौष्कलः—(सखेदमाकाशे ।) हा तपस्विनि सीते, हतासि । पौल-
स्त्यप्रार्थितापि विचार्यसे ।

त्रिभुवनविजयश्रियः सपत्नी जनयतु को भवतीमुनात्मतन्त्राम् ।

स्वजनमपि न ते निरूपयामः कमापि विपाद्य भुवं विनिर्गतासि ॥ ९८ ॥

(सरोपं जनकं प्रति ।) सीरध्वज,

पौराणीभिरनेकविक्रमकथागाथाभिरर्थापिता-

स्ते वीरस्य जयन्ति राक्षसपतेर्दोःस्तम्भदम्भोलयः ।

यानुत्प्रेक्ष्य विशोपयन्मदमयं मैरेयमैरावणो

भूपास्त्रग्भिरभूदमात्यमधुपश्रेणीषु साधारणः ॥ ९९ ॥

सा सीता' इति रामायणम् । अपमाष्टु खण्डयितुं शोधयितुं वा । निर्वापयामि सुखयामि ।
अलीकं मिथ्या निष्फलं वा । कदयितं संतापितम् । दृष्टान्तमाह—नहींति । मिहिरः
सूर्यः । निचयः समूहः । परिचयः संबन्धः । पचेलिमस्य पच्यमानस्य । स्वयं कथ्यमा-
नस्येति यावत् । 'केलिमर उपसंख्यानम्' इति कर्मकर्तरि केलिमर् । अगदंकारः संको-
चरूपव्याधेरपहर्ता । 'कारे सत्यागदस्य' इति मुम् । कैरवाकरस्य कुमुदममूहस्य ।
'आकरो निवहोत्पत्तिस्थानकोशेषु कथ्यते' इति मेदिनीकरः । हे तपस्विन्यनुकम्प्ये ।
वराकीति यावत् । अनात्मतन्त्रां परार्थिनाम् । आद्योऽपि निन्दायाम् । निन्दितं स्वज-
नमित्यर्थः । द्वितीयोऽपिः समुच्चये । विपाद्य विदार्य । नयेन सीताया अप्राप्तिमवधार्य
पराक्रमेण रावणः सीतां परिणेष्यतीति जनकमुशासयितुं रावणभुजपराक्रममाह—
पौराणीभिरिति । राक्षसपते रावणस्य ते दोःस्तम्भदम्भोलयो पांडुस्तम्भवक्त्राणि
जयन्ति । दोःस्तम्भदम्भोलय इति रूपरूपकम् । कीदृशाः । पौराणीभिः पुराणभवा-
भिरनेकरूपगमकथागाथाभिरर्थापिता अभिधेयीकृताः । व्याख्याता इत्यर्थः । 'तत्क-
रोति—' इति णिच् । 'अर्धेदेदसत्यानामापुर्' । के ते । ऐरावण इन्द्रहस्ती यान्पाहनु-
त्प्रेक्ष्य दृष्ट्वा मदो हर्षस्तस्मादागतम् । 'देतुमनुद्येभ्यो मयद्' इति मयद् । यद्वा मरमय
मत्तनामयम् । मैरेय मयं विशोपयन्मन् । यद्वायमैरावणो मदं दानं मैरेयं मयप्रातम् ।
कारणे कार्यापचारात् । विशोपयश्चामान् । भूपास्त्रग्भिरभूदमात्याभिः साधारणमधुपश्रे-
णीषु साधारणः ।

१. 'परिचय-'. २. 'दिमकर-'. ३. 'अपि' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ४. 'वि-
यवेदारस्य'.

तेषु च सत्सु

वृथा सज्जनसंबन्धसत्कारेणासि वञ्चितः ।

पौलस्त्यहस्तवर्तिन्या, सीतया तु भविष्यते ॥ ६० ॥

(साक्षेपं च नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।)

समन्तादुत्तालैः सुरसहचरीचामरमरु-

त्तरङ्गैरुन्मीलदुजपरिघसौरभ्यशुचिनां ।

स्वयं पौलस्त्येन, त्रिभुवनभुजा चेतसि कृता-

मरे राम त्वं मा जनकपतिपुत्रीमुपयथाः ॥ ६१ ॥

(संविमशमात्मगतम् ।) अहो गम्भीरमिदंमुपस्थितं वस्तु । तन्मन्त्रिणं माल्यवन्तमेव पुरस्कृत्य लङ्केश्वरस्य निवेदयामि ।

(इति निष्क्रान्ता, सर्वे ।)

इति पिनाकमहो नाम तृतीयोऽङ्कः ।

णीषु सहचरभ्रमरपङ्क्तिषु साधारणो हेयोऽन्यहस्तितुल्यो वाभूत् । अमात्यः सहचरः सहजो वा । श्रेणीष्विति निमित्तसप्तमी । 'साधारणो हेयतुल्ययोः' इति विश्वः । 'मदो दाने च हर्षे च' इत्यमरः । 'मिरेयमासवः सोधुः' इति च । वृथेति । वञ्चितस्त्यक्तः । भविष्यते इति भावे लट् । तथा च सांप्रतमपि रावणायैव सीता दातुमर्हसीति भावः । संप्रति राममप्युशसयति—समन्तादिति । उत्तालैः । अनभ्यासादिति भावः । सुरसहचरी देवस्त्री । मत्तरङ्गैर्वायुक्रुद्धैः । करणभूतैः । परिघोऽर्शलः । 'परिघोऽर्शलघातयोः' इति धरणिः । सौरभ्य ख्यातिः । शुचिना शुद्धिन । त्रिभुवनभुजा त्रिभुवन मनन्ति । 'क्रिच' इति कियं । अरे नीचसंबोधने । जनकपतिपुत्री सीताम् । मा उपयथा न विवाहयिष्यसि । 'यम उपयमे' लुट् । 'उपायम, स्वरूपे' इति तद् । यासः 'विमापोपयमने' इति क्तिवम् । इदं वस्तु हरधनुर्भद्ररूपम् । सीतापरिणयस्वरूप चेत्यर्थः । माल्यवान्प्राणस्य मातामहः । पुरस्कृत्य सत्कृत्य । 'पुरोऽव्ययम्' इति गतिमज्ञा । 'नमस्पुसौगीर्योः' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

इति समस्तप्रक्रियाविराजमानरिपुराजकसनारायणमवभक्तिपरायणश्रीहरिनारायण-
पद्मसमलकृतमहाराजाधिराजश्रीमद्रस्वसिंहदेवप्रोत्साहितवर्जौलीग्राम-
वास्तव्यस्त्रीआलवशप्रभवधीरुचिपतिमहोपाध्यायविरचिताया-
मनर्घराघटोक्ताया तृतीयोऽङ्कः ।

१. 'च' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. २. 'वसवातन्या'. ३. 'च' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ४. 'सविस्मयमात्मगतम्'. ५. 'इदम्' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति माल्यवान् ।)

माल्यवान्—(जृम्भमाणश्चक्षुषी परिमृज्य ।) अये विभातैव विभावरी ।

तथाहि ।

स्तोकोन्निद्रनिदाघदीधितिमहस्तन्द्रालुचन्द्रातपा-

स्तायन्ते ककुभो रथाङ्गृहिणीगार्हस्थ्यगर्हाभिदः ।

अद्यापि स्वकुलायशाखिशिरसि स्थित्वा रुवन्तो मुहु-

स्तूर्णी प्रत्यभिजानते बलिभुजो भीताः स्वयूथ्यस्वरान् ॥ १ ॥

दृतीयाङ्केन सीतायाः परिणयनं प्रतिपाद्य सांप्रतं पञ्चमाङ्कप्रतिपन्नमर्थं सूचयन्नेव 'अण्णं वि एत्य अणत्वंतरं परापडिदं' इत्यादि वक्ष्यमाणेन चतुर्थाङ्कपर्यवसन्नं जामदग्न्यविजयं सूचयितुम् 'तन्मन्त्रिणं माल्यवन्तं पुरस्कृत्य लङ्केश्वरस्य निवेदयामि' इत्यनेन सूचितप्रव-
 शस्य माल्यवतः प्रवेशमाह—ततः प्रविशतीति । जृम्भमाणः 'जंभी' इति प्रसिद्धा कुर्वन् । विभाता प्रातःकालीना । विभावरी रात्रिः । शौष्कलमुखावगतसीतापाणिग्रहणं रावणाय निवेदयितुं राजकुलगमनस्यानुकूलिकत्वेन प्रातर्वर्षणमाह—स्तोकोन्निद्रेति । ककुभो दिशस्तायन्ते स्फीता भवन्ति । 'तायू संताने' धातुः । कीदृशाः । स्तोको-
 निद्रमत्पप्रज्ञाशि यन्निदाघदीधितिमहः सूर्यैतेजस्तेन तन्द्रालवो निद्रालसाश्चन्द्रातपाश्च-
 न्द्रकिरणा यासु ताः । 'स्पृष्टिष्टिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्' । 'आतपो रश्मि-
 मात्रे च सूर्यरश्मी च दश्यते ।' इति धरणिः । रथाङ्गृहिण्याश्चक्रवाक्या गार्हस्थ्ये या
 गर्हा निन्दा तस्या भेदिकाः । रात्रावेकत्र स्थितयोरपि संगमाभावादनित्योऽयं संसार-
 स्त्याज्यः । कृत गार्हस्थ्येनेत्यादिरूपा या मतिरुदेति तामेव पुनरुदते सूर्ये तयोरेवा-
 न्योन्यसंगतयोर्विपरीततां दिशो नयन्तीति भावः । ननु विभातैव विभावरीति कुतो
 ज्ञातमियत आह—अद्यापि । सूर्योदयं यावदपीत्यर्थः । बलिभुजः काका भीताः सन्तः
 तूर्णी मूलीभूय स्वयूथ्यस्वरान् । यूथ्यो युयसंवनधी । 'दिगादिभ्यो यत्' । प्रत्यभिजा-
 नते सम्यक्प्रकारेण जानन्ति । स्वोयः कुलायः पक्षिगृहं यत्र शापिनि स स्वकुलाय-
 शाखी तस्य शिरसि स्थित्वा रुवन्तः शब्दं कुर्वन्तः । प्रत्यभिजानत इत्यत्र 'अनुपस-
 र्गाज्जः' इति न तद् । अग्य सोपसर्गत्वात् । नापि 'संप्रतिभ्यामनाध्याने' इति तद् ।
 अभिना प्रतेर्व्यवधानात् । मैवम् । प्रतिना धातोर्योगं कृत्वा 'संप्रतिभ्यामनाध्याने' इति
 तदं विधाय पथादभिना संमन्धः । स्वतन्त्रेच्छन्ना नियन्तुमशक्यत्वात् । विवक्षायाश्च
 प्रयोगेऽभ्याहितत्वात् । यदा प्रत्यभिजानते निधः पूरानुभूतान्स्मरन्ति । 'कर्मव्यतिहारे
 तद्' । 'दिशस्तु ककुभः काष्ठाः' इत्यमरः । 'कुलायो नोऽर्माश्रयाम्' इति च । 'प्राते

१. 'विजृम्भ—प्रमृज्य' । २. 'विभाताप्रातैव विभावरीयम्' । ३. 'स्तायन्ते' । ४. 'शिरसि' ।

अपि च ।

प्राचीं वासकसज्जिकामुपगते भानौ दिशः बद्धभे
पर्यैता रुचयः पतद्गदपदामाग्नेयनाडिधमाः ।

लोकस्य क्षणदानिरङ्कुशरसौ सभोगनिद्रागमौ
कोकस्तोमकुमुद्वतीषिपिनयोर्निक्षेपमातन्वते ॥ २ ॥

(सर्वेनो निरूप्य ।) हन्त समन्तादां मोदमानपौरसंभोगमयी खल्विय दश-
ग्रीवर्भुजागैलापरिपालिता राजधानी ।

इत्त पौरस्त्यायां ककुभि विष्टणोति क्रमदल-
त्तमिस्त्रामर्माण किरणकालिकामम्बरमणि ।

इतो निष्क्रामन्ती नवरतिगुरो प्रौञ्जति वधू
स्वकस्तूरीपञ्चोङ्कुरमकरिकांमुद्रितमुरः ॥ ३ ॥

तु करंटाश्चलिपुष्टसकृत्प्रजा' इत्यपि । ननु काशशब्दस्य व्यभिचारित्वात्कर्ष
प्रातर्निर्णय इत्यत आह—प्राचीमिति । पर्येत्यस्य वाक्यार्थ एव कम । एता रुचयो
लोकस्य सभोगनिद्रागमौ रमणस्वापी कमभूतौ कोकस्तोमे चक्रवाकसमूहे कुमुद्वतीवि-
पिने कुमुदिनीवने च निक्षेप न्यास 'स्यंगी' इति प्रसिद्धमातन्वते विस्तारयन्ति । की-
दशौ । क्षणदाया रात्री निरङ्कुशोऽनिवारितो रसो ययोस्तादृशौ । रात्री सभोगनिद्रयोर-
न्यकार्यभावाद्दसनिष्पत्तिरिति । चन्द्रन्द्रे रति, कुमुदिनीवने सतीचो निक्षेप इति
भाव । छ सति । दिशा बद्धभे भानौ सूर्य प्राचीं पूर्वा दिशमुपगते सति । कीदशोम् ।
वासकसज्जिकाम् नायिकाभेदमिति रूपकम् । वासकसज्जिकालक्षणम्—'वासवेन्दुमनि
सुनल्पितशय्या या समागमविधि विदधाना । तिष्ठति प्रियसमागमसंज्ञा तामिहाकृत्य
वासकसंज्ञाम् ॥' वासवदीक्षिताम्' इति पाठे वासवेन्द्रेण विष्टभूतेन दीक्षिता कथि-
ताम् । ऐन्द्रीति व्यपदेशात् । यद्वा दीक्षिता स्वीकृताम् । 'दीक्षा स्वीकार आदेशे'
इति विश्व । कीदृशो' रुचय' । पतद्गदपदां सूर्यकान्तमणीवामाग्नेयनाडिधमा आग्ने-
यनाडीधर्मापरां । अग्नेरियमाग्नेयी । 'सवत्रामिन्नलिभ्यां ढक्' । आग्नेयनादीतोऽभिष्ट-
तिष्ठति । आग्नेयनाडीं धमत्यभिसेयुता कुर्वन्ति । 'नाडीमुष्टयोश्च' इति खल्व ।
'पतद्ग सूर्ये नलभे' इति विश्व । 'कोकश्चक्रवान्-' इत्यमर । 'कुमुद्वती' कुमु-
दिन्याम्' इति च । हन्त हर्षे । आमोदमानो हृष्यन् । पौर पुरवासी । सभोग सुखम् ।
खलु निधये । राजधानी नगरी । इत्त इत्यादि । इतोऽप्य प्रदेशे । आधांदित्वात्सति ।

अपि च ।

अयं मृदुमृणालिनीवनविलासवैहासिक-

स्त्विषां वितपते पतिः सपदि दृश्यमाना निजाः ।

स्तनौ पुलकयन्ति चोत्पलदृशां प्रियोरःस्थले

विपर्ययितवृत्तयो घुमृणपङ्कपत्राङ्कुराः ॥ ४ ॥

इतश्च नः

प्रियवसतेरपयान्त्यो मिथः करम्बितकराम्बुजन्मानः ।

करजत्रणविरलस्तनपुलकममूः किमपि विवदन्ते ॥ ५ ॥

पौरस्त्यायां पूर्वसंख्यायाम् । कुकुभि दिशि । पुरसंस्थक । अन्वरमणिः सूर्यः । किरण एव कलिका तां विष्टुणोति प्रकाशयति । मर्म हृदयादि । इत इहप्रदेशे । कांचिदधूनं-
वरती गुहोरध्यापकस्य । अभिनेतृनायकस्येत्यर्थः । उरो हृदयं प्रोञ्छति । निष्क्रामन्ती-
सतो । कीदृशम् । निजकस्तूरीपत्रावलीमकरिकया मुद्रित चिह्नितम् । अयंमाशयः—नव-
जारस्य वक्षसि कस्तूरिकापत्रावलीदर्शनेनान्यज्ञानं स्यात् । तथा च वल्लभस्य पुनराग-
मनं न भवेत् । इति कामिन्या तदुरः प्रोञ्छितम् । यद्वा एतद्दर्शानामम ज्ञानं मा
भूदिति कृत्वा कामिन्या नवजारवक्षः प्रोञ्छितम् । यद्वा नवरतिगुरोः सकाशाभिर्गच्छन्ती
स्वोप्रेमवोरस्तादृशं प्रोञ्छति काचित् । सा हि कुलस्त्री नूतनाभिसारिका । ततो गोपनार्थ-
मिदम् । यद्वा नवरतिगुरोर्नवस्यामिनो वधूर्नवोडा उरः प्रोञ्छति तादृशम् । एतद्दर्शनाच्छ-
श्वादिभिर्नातव्यमिति लज्जा स्यात् । अयमिति । अयं त्विषां पतिः सूर्यो वितपते ।
'उद्विष्यां तपः' इति तद् । मृदु कोमलं यन्मृगालीकनं पद्मिनीकानन तस्य यो विलास-
सस्तस्य वैहासिकः केलिकर्ता । विदूषक इत्यर्थः । विहासो विहसितं तेन दीव्यतीति
वैहासिकः । 'तेन दीव्यति—' इति ठक् । 'वैहासिकः केलिकरः प्रहासी च विदूषकः'
इति भरतः । यद्वा वैहासिकः प्रकाशकारो । सपदि तत्क्षणार्देव निजाः स्वीया दृश्यमाना
घुमृणपङ्कपत्राङ्कुराः कुङ्कुमपङ्कपत्रावलयः कर्त्रीभूता उत्पलदृशां स्तनौ कर्मभूता पुलक-
यन्ति रोमाश्रयन्ति । प्रियाक्षेपस्मरेणादिति भावः । घुमृणं कुङ्कुमम् । प्रियोरःस्थले
विपर्ययिता विपर्ययं वैपरीत्यं प्राप्ता वृत्तियं तां ते । पुष्पायिते हि त्रिया अधोमुह्याः
क्रान्तसमालिङ्गनाद्दामदक्षिणस्तनयोवंपरीत्येन पत्रावली स्थितेति भावः । विपर्ययितेति
तारकादित्यादितच् । कुलवधुसभोगमुक्त्वा वारवनितासंभोगमाह—प्रियेति । वसते-
र्गृहात् । 'वसतिर्गृह्यामिन्योः' इति शाश्वतः । अपयान्त्यो निःसन्त्यः । मिथे रहसि
परस्परं वा । करम्बित मिलितमालम्बितं वा । अम्पुत्रेण पत्रम् । अमूः प्रियः । क्रि-
प्यनिर्वचनीयस्वरूपम् । करजत्रणैर्नक्षत्रैर्वरलाभ्यां ता ये स्तनास्तेषां पुलकं रोमासं

(अन्यतश्च दृष्ट्वा ।) इतो रम्यतरं वर्तते ।

प्रभाते पृच्छन्तीरनुरहसवृत्तं सहचरी-

नवोढा न व्रीडामुकुलितमुखीयं सुखयति ।

लिखन्तीनां पत्राङ्कुरमनिशमस्यास्तु कुचयो-

श्रमत्कारो गूढं करजपदमासां कथयति ॥ ६ ॥

(मुहूर्तमनुध्याय ।) अहो यत प्रभृति वैदेहीवरणाय प्रहितेन पुरोधसा कथ्यमाने ककुत्स्थकुलकुमारस्य मानुष्यकातिशयमशृणवम्, ततः प्रभृति कंष्टा दशामनुभवामि । तथाहि ।

तत्तादृशं कथमुदेति मनुष्यलोके

तेजोऽद्भुतं निरभिसंधि, न तावदेतत् ।

तान्येव चास्य चरितानि दशाननस्य

धिकचिन्तया रजनिरक्षिपु नः प्रभाति ॥ ७ ॥

यया स्यादेव विवदन्ते विवाद कुर्वन्ति । न मम स्तने नखक्षतं न वा रोमाञ्चस्तत्र, किं त्वागन्तुरस्य कोऽपि वेपथेद इति परस्परमनयोर्विवाद इति भावः । विवदन्त इति 'मासन-' इत्यादिना विमती तद् । करजा, नखा- । 'पुनर्भव कररुहो नखोऽस्त्री' इत्यमर । सामान्यवनितानां संभोगमुक्त्वा नायिकाविशेषसंभोगमाह—प्रभात इति । अन्यतोऽन्यत्र चेप काचित्सहचरी सखी कर्मभूता न सुखयति । कीदृशी । प्रभाते प्रातः काले, अनु समीप रहोऽनुरहसम् । 'अन्ववततादृहस' इत्यच् समासान्त । यद्वा रहोऽनु लक्षीकृत्य । अव्ययीभाव । पूर्ववदच् । तत्र वृत्त कथा पृच्छन्ती । कथं रहो-वृत्तान्तेन सहचरीनं सुखयतीत्यत आह—नवोढा नवविवाहिता यत, अत एव सखीवच श्रवणानन्तरं व्रीडया लज्जया मुकुलितमुखी नम्रमुखी । तु पुन, अस्या कुचयो-श्रमत्कारश्चेष्टाविशेष आसा सखीनां कृते गूढं गुह्यमप्रत्यक्षं करजपदं नम्रस्थानं कथयति । स्वामिनो रहोऽनु लज्जया वक्तुमशक्ता वारवारं रहोऽनु पृच्छन्त्यः सख्यः कुचयोर्नख-वृत्तेर्नवमेरान्तर्दृष्टानुरागं जानन्तिवत्याशयेन चेष्टाविशेषेण तथा कथितमिति भावः । कीदृशीनाम् । अनिश वारवारं पत्राङ्कुरं पत्रावलीं लिखन्तीनाम् । प्रभृतिशब्दोऽयमारभ्या-र्थोऽव्ययः । यत प्रभृति यत आरभ्येत्यर्थः । पुरोधसा शीघ्रलेन मानुष्यरु मनुष्यरुम् । 'योपपाद्दपोत्तमाद्बुद्ध' । अशृणव, श्रुतवानस्मि । 'श्रु श्रवणे' । लङ् । मिपोऽम्भावं । 'दशामवस्थाम् । तत्तादृशमिति । तादृशमनिर्वचनीयम् । अद्भुतमाश्चर्यजनकम् ।

१. 'इत' इत्याद पुस्तकान्तरे नास्ति २. 'मनुष्याति-' ३. 'प्रयाति'

अपि च ।

श्रुत्वा दुःश्रवमद्भुतं च मिथिलावृत्तान्तमन्तःपत-

च्चिन्तापह्नवसावहिस्थवदन्तवग्विप्रकीर्णस्मितः ।

हेलंकुष्टसुरावरोधरमणीसीमन्तसंतानक-

स्ववासोज्ज्वलपाणिरभ्यवति मां वृत्सो न लङ्केश्वरः ॥ ८ ॥

(विमृश्य । आकाशे ।) अहह, दारुणेयमस्माकं चिरजीविता ।

प्रीते विधातरि पुरा परिभूय मर्त्या-

न्वन्नेऽन्यतो यदभयं स भवानहंयुः ।

तन्मर्मणि स्पृशति मामतिमात्रमद्य

हा वत्स शान्तमधवा दशकंधरोऽसि ॥ ९ ॥

तेजो रामरूपम् । एतत्कर्म न निरमितसंधिं न निरभिप्रायम् । तावदिति लोकोक्ती । दशाननस्य सान्नि चरितानि दुष्टचरितानि धिक् । धिग्योगे द्वितीया । नो ममाक्षिपु दर्शनपथेषु रजनी रात्रि प्रभाति प्रतिभाति । चिन्तया जागरणेऽपि चक्षुष्यन्धकार इवे-
ति भावः । न इति 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकत्रे बहुवचनम् । श्रुत्वेति । लङ्केश्वरो रावणो मा नावति न प्रीणाति । वीरदाः । दुःश्रव कर्णकटु । रामकर्मैर्न सीतापरिणयात् । अद्भुतमाश्चर्यजनकम् । हरचतुर्भद्रात् । एतादृश मिथिलावृत्तान्तं श्रुत्वा अन्तरभ्यन्तरे पतन्ती या चिन्ता तस्या अपह्वेन गोपनेन सावहित्यान्याकारगुप्तिसहितानि यानि वद-
नानि तेषु दशसु मुखेषु त्वचि त्वचि प्रतिरगु विस्तीर्णं दर्शित स्मितमोपद्दासो येन सः । मुखैश्च देशकृताल्पहास इत्यर्थः । हेत्या लीलयाकृष्टा या सुरावरोधरमणीना देवान्त-
पुरासीना सीमन्तेभ्य सताननस्रग्देववृक्षमाला तस्या वासेन सारभेणोज्ज्वलः । द्यात-
पाणिरभ्यवति स तथा । 'स्रग्दामोज्ज्वलः' इति पाठे रोगेणमाला, दाम-मालासमूहः, इत्यनयोर्भेदः । यद्वा सगेन स्रग्दाम । यथा सूत्र सूत्रतन्तुरिति । सीमन्त-केशरचना-
भेदः । 'सिचमि' इति प्रसिद्धः । 'अवहित्याकारगुप्ति' इत्यमरः । अद्भुतं खेदे । दायणा कटिना । प्रीते विधातरिति । न भवानित्याकारे । विधातरि शिवे प्रीते सति मर्त्यान्मनुष्यान्परिभूयानादत्याहुरहसारमुक्तः सन्पुरा पूर्वं मन्दन्ततो मर्त्यान्वेभ्यो-
ऽभ्यव येन दृशस्तदातिमात्रमत्यर्थेना मर्मणि हृदि स्पृशति । मानुषाश्चामादावणस्याहितं भविष्यतीति भावः । रामादहितं निश्चित्याह—हा वत्सेति । हो कथम् । हे वत्स, कष्ट-
मित्यर्थः । इह शान्तमिति महलोक्तिः । रावणस्यापि सीतांतिसंधं रम्या हृदयप्रसो-
धात्—अथैवेति । एकपक्षे रामो दशकंधरेण त्वया विनाश इति भावः । अहपु-

१. 'सुरावरोधरमणी' ; 'सुरावरोधरमणी'.

(समिमसौम् ।) अहो मैथिलस्य नृपतेरकार्यज्ञता ।

विश्वामित्रवशीकृते हृदि वय मा भूम सबन्धिन-

स्ते दृष्टा न कथ पुराणमुनयो मान्या पुलस्त्यादय ।

जामातापि महेन्द्रमौलिबलभीपर्यङ्करत्नाङ्कुर-

ज्योत्स्नापुष्टनखेन्दुदीधितिरय नैपेक्षितो रावण ॥ १० ॥

(पुरोऽवलोक्य ।) कथ मिथिलाचरितानि चरितुमनुग्रहिता चिरयति वैत्मा शूर्पणखा ।

(प्रविश्य शूर्पणखा ।)

शूर्पणखा—(सहर्षम् ।) अम्महे, सौम्यसुन्दरविआहणेवच्छलच्छीवि-
च्छरिदकान्तिपद्माराइ रहुउलकुमाराण मुहपुण्डरीआइ पेक्खन्ती जुउच्छि-
देणावि माआमाणुसीभात्रेण किदत्थोकिदम्हि । अम्मो सा तारिसी गुणाणं
प्रकिदी जा विपक्खहत्थपडिदाविं सुहावेदि ।

रिति 'अहनुभसौमुम्' । अकार्यज्ञत्वे हेतुमाह—विश्वामित्रेति । विश्वामित्रेण वशी-
कृतेऽनायत्तीकृते हृदि सति वय सबन्धिनो मा भूम मा भविष्याम । ते पुन पुराणमु-
नय पुलस्त्यादयो मान्या कथ न दृष्टा । पुलस्त्यापत्यत्वादपि रावणो वरीतुमर्हतीति
भवेत् । ननु भवतु पुलस्त्यादयो मान्यास्तथापि वरगुणाभावादेव रावणो न दृष्ट इत्यतः
आह—अय रावणोऽपि जामाता नार्पेक्षितः । कीदृश । महेन्द्रमौलिरेव बलभी प्रासादो-
परिगृह्यते देव पर्यङ्क । पालङ्क इति प्रसिद्ध खट्वाभेद । तत्रस्थो यो रत्नाङ्कुरस्तस्य
ज्योत्स्नाया पुष्टा नखचन्द्रदीधितिर्यस्य । तादृशोऽपीत्यर्थः । चरितु गतु चरित्रिया विधातु
वा । चिरयति विलम्बते । अम्महे इत्यादि । 'अम्महे, सौम्यसुन्दरविआहनेपथ्यल-
क्ष्मीविच्छिदितनातिप्रारम्भाणि रघुकुलकुमाराणा मुखपुण्डरीकाणि प्रेक्षमाणा जुगु-
प्सितेनापि मायामानुषीभावेन, कृतापीकृतास्मि । अहो सा तादृशी गुणानां प्रकृतिर्या
विपक्षहस्तपतितापि सुखयति' [इति च्छाया] इह अम्महे विस्मये । 'अम्मो अम्महे
इति पद वृथोत्खीणा तु विस्मये' इति भरत । यद्वा अम्ब हे हे मात । सौम्या प्रिय-
दर्शना सुन्दरी शोभावती विवाहलक्ष्मी । यद्वा सोम एव सौम्य । स्वार्थिक ध्यम् ।
सोमस्य चन्द्रस्येव सुन्दरी विवाहलक्ष्मी । 'सामसुन्दरी' इति [पाठे] श्यामसुन्दरी या
विवाहलक्ष्मीविवाहाभिष्टानी देवता तस्या नेपथ्य शोभात्करण वा । यद्वा श्यामसुन्दरेण
रामेण सह विवाहस्तस्य नेपथ्य प्रसाधन तस्य लक्ष्मी शोभा । विच्छिदिता अतिशयिता
या फान्तिस्तस्या प्रारम्भो विस्तारो येषु तानि रघुकुलकुमाराणा चतुर्णां मुखपुण्डरी-

माल्यवान्—(दृष्ट्वा सत्रेहम् ।) कथं वत्सा शूर्पणखा । वत्से, अयमहम् । इत इतो भवती ।

शूर्पणखा—कथं इह जेव्व अंदालअसिहरपग्गीवे मादामहो । अहो दुसिलिद्धतां दद्धकजाणम् । जं दाणिं पजागरकिलिअन्तलोअणो पाडिक्खणजिम्भिआपसारिदमुहकुहरदिद्धहिअअड्ढिकठिणकैज्जभारो अण्णो विअ को वि दीसदि । अहवा सामण्णो वि गुरुओ मन्तिभावो विसेसेण साहसेकरसव्ववसांअस्स चण्डचरिदस्स अन्हसामिणो रावणस्स । जाणांमि मं जेव्व पाडिपांलअन्तो चिद्धदि । जाव णं उवसप्पामिं । (सविपादमुपसृत्वा ।) अज्ज, वन्दे ।

माल्यवान्—वत्से, कल्याणिनी भूयाः । इहास्यताम् । अपि भरत-शत्रुघ्नाभ्यां मिथिलामुपस्थितो दशरथः ।

शूर्पणखा—(उपविश्य ।) अज्ज, दसरहे आअदे कुमाराणं गोदानंमहले अ संवुत्ते दाव मए पत्तं मिहिलाणअरम् ।

काणि प्रेक्षमाणा जुगुप्सितेन निन्दितेनापि मायामानुषीभावेन कपटमानुषीत्वेन कृतार्थो-
कृतास्मि । अम्मो वित्तकं देशीयं पदम् । सां तादृशी गुणानां प्रकृतिः स्वभावो या विपक्ष-
हस्ते पतितापि सुखयति । इतोऽत्रोपविशामि, अस्मि वा । कथं इह जेव्वेत्यादि ।
'कथमिद्विवाद्यालकसिखरप्रभीवे मातामहः । अहो दुःखिष्ठता दग्धकार्याणाम् । यदिदानीं प्र-
जागरहान्तलोचनः प्रतिक्षणजम्भाप्रसारितमुखकुहरदृष्टहृदयस्थितकठिनकार्पुभारोऽन्यद्द्व-
कोऽपि दृश्यते । अर्पयौ सामान्योऽपि गुरुको मन्त्रिभावो विशेषेण साहसिकरसव्यवसायस्य
'चण्डचरितस्यास्माकं स्वामिनो रावणस्य । जानामि मामेव प्रतिपालयंस्तिष्ठति । यावदेन-
मुपसर्पामि । आर्य, वन्दे' [इति च्छाया ।] इहाद्यालकं 'अटारो' इति प्रसिद्धं धनधारण-
रूपानम् । [सिखरमग्रम् । प्रभीवं प्राङ्गणम् । मातामहो माल्यवान् । दुःखिष्ठता दुःखदता ।
दग्धकार्याणां निन्दितकार्याणाम् । 'दग्धहतकनिन्दितानि कुस्तायाम्' इति शब्दाः ।
जम्भा 'हांकी' इति प्रसिद्धा । कठिनं दुष्करं, गुठं वा । गुरुकोऽस्तव्यः । व्यवसायो
व्यापारः । चण्डं तीक्ष्णम् । रावणस्य । कृते इति शेषः । रावणं लक्ष्मीकृत्य मन्त्रिभावो-
ऽतिदुष्कर इत्यर्थः । यावच्छब्दो यस्मादर्थे । यत्तदो नित्याभिसंपन्नात् । यस्मान्मो
प्रतिपालयंस्तिष्ठति तदेनमुपसर्पामीत्यर्थः । अपिः प्रथे । शूर्पणखावाक्ये—'आर्य,
दसरथे आगते कुमाराणां गोदानमहले च सदृसे तावन्मया प्राप्तं मिथिलानगरम्' [इति

माल्यवान्—(निःश्वस्य ।) आतिप्रकाशोऽयमर्थो यथा निवृत्तस्वीकरणा-
जानकीति ।

शूर्पणखा—अर्घं इ ।

माल्यवान्—(विमृश्य ।) अहो दुरात्मनः क्षत्रियब्राह्मणस्य कुशिकज-
न्मनो दुर्नाटकम् ।

यज्ञोपह्वशान्तये परिणतो राजा सुतं याचित-

स्तं चानीय विनीय चायुवविधौ ते जग्निरे राक्षसाः ।

त्रैयक्षं विदलय्य कार्मुकमथ स्वीकार्यं सीतामितो

नो विद्मः कुहनाविष्टेन षटुना किं तेन कारिष्यते ॥ ११ ॥

शूर्पणखा—अज्ज, एवञ्च णेदम् । सी मए तत्थ बह्मणो वसिष्ठमहे-
सिणो वि फुरन्तो दिट्ठो ।

माल्यवान्—(विदृश्य ।) वत्से, तपोभिरस्य ब्राह्मणादेशोऽपि स्थानिव-
द्भावेन क्षत्रकार्यं न जहाति । किं च स्वभावमधुरोऽपि काकुत्स्थवटुरौत्प-

च्छाया ।] इह क्षत्रियाणां गोदानस्वरूपमङ्गलपूर्वको विवाहः क्रियत इत्याचारः । अर्थो
विषयः । स्वीकरणविवाहः । 'अथ किम्' स्वीकारे । दुर्नाटकं दुश्चेष्ट । यज्ञोपह्व-
चेति । उपह्वये विद्मः । सुतं याचित इत्यत्र यद्यपि कर्मणि क्तः, तथाप्यत्राप्रधानकर्म-

णस्तेनाभिहितत्वात्सुतमिति द्वितीया । 'प्रधाने कर्मण्यभिधेये लादीनाहुद्विकर्मणाम् ।
अप्रधाने दुहादीनाम्' इति वचनात् । विनीय शिक्षयित्वा । जग्निरे हताः । 'हन हिंसा-

गत्यो' । लिट् । कर्मणि तद् । 'गमहन-' इत्युपघालोपः । 'हो हन्ते-' इति हस्य
घत्वम् । 'यज्ञो महेशः तस्येदं त्रैयक्षम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । 'न य्वाभ्यां-' इत्यैच् ।

'विदलय्य भङ्क्त्वा । 'दलं विदारणं' । चुरादावदन्तः । अथानन्तरम् । स्वीकार्यं
विवाहा । इतोऽस्मादनन्तरम् । कुहना दम्भाचरणं तथा विटो धूर्तः । 'कुहना दम्भच-

र्यायाम्' इति मेदिनीकृतः । 'कुहना लोभान्मिध्यैर्वापथकल्पना' इत्यमरः । तेन षटुना
कौशिकेन किं कारिष्यते किं कर्तव्यमिति नो विद्मो न जानीमः । यद्वा नो विद्मोऽपि तु

जानीम एव । अनन्तरं रावणवधोऽनेन कार्ये इति भावः । कारिष्यते इति कर्मणि
लट् । 'स्यंसिच्-' इत्यादिना वृद्धिरिडागमश्च । अज्जेति । 'आर्यं, एवमेतत् । स

मया तत्र ब्राह्मणे वसिष्ठमहर्षेरपि स्फुरन्दृष्टः' [इति च्छाया ।] इह ब्राह्मणः कौशिकः ।
तपोभिरस्येति । आदेशोऽतिदेशः । स्थानिवद्भावेन, स्थानं प्रकृतधर्मोऽस्यास्तीति
स्थानो, स्थानिना तुभ्यं वर्तते स्थानिवत्, तस्य भावेन तत्त्वेन । तथा च क्षत्रियत्वेने-

माल्यवान्—वत्से, मा मैवम् । महादोषो हि तादृशेन धर्मविज-
यिना वीरप्रवालेन परिगृहीताया वैदेह्याः प्रसह्यापहारः । पश्य ।

दोःस्तम्भद्वयदर्पडम्बरोमिति स्पष्टं न विस्पन्दते

वैदेहीकरबन्धसूचनमिति प्रस्तौति न व्रीडया ।

इत्यालोच्य कृतस्मितैर्मुनिभिरादिष्टेन येन क्षणा-

दात्तं वन्दितमौषधितं च सहसा भग्नं च तादृग्धनुः ॥ १३ ॥

तैत्कथं च तस्मिन्निशाचरनाथमाततायिनमनुजानीमः ।

शूर्पणखा—(नि.श्वस्य ।) जघा णिरूविदं मादामहेण । अहो कालस्त
माहृष्यं, जं दार्णिं तिहुअणजअलच्छीलीलावन्दिआरे महाराअरावणे वि
एवं भन्तीअदि ।

माल्यवान्—वत्से,

मुनिरपि गुरुर्दिव्यास्त्राणां बभूव दिवौकसा-

मजगवधनुर्भङ्गे तावानहो स महोत्सवः ।

विना नान्या युक्तिरिति भावः । मा मैवम् । वैदेःयध्याहार्यम् । महान्दोषो यस्मात्स महादोष ।
धर्मेण विजयो धर्मविजयो । प्रवालोऽतिशिशुरद्गुरो वा । परिगृहीता विवाहिता । प्रसह्य दृष्टा-
त् । दोःस्तम्भेति । अयं राम इत्यध्याहार्यम् । दोःस्तम्भद्वयदर्पणां डम्बरो विस्तार स्या-
दिति कृत्वा स्पष्टं व्यक्तं न विस्पन्दते न प्रनाशयति । वैदेहीकरबन्धसूचनं सीताविवाह-
कथनं स्यादिति कृत्वा व्रीडया लज्जया न प्रस्तौति नाख्याति । इत्यालोच्य ज्ञात्वा कृत-
स्मितैर्मुनिभिः शतानन्दादिविरादिष्टेन येन रामेण तादृगतिदुरारूपेण धनुः सहसात्
गृहीतम्, वन्दितं नमस्कृतम्, आश्रितं नामितम्, अनन्तरं भग्नमिति । येन महेशधनुराप्य
भग्नं तस्य कलत्रापहरणेऽवश्यमिति स्यादिति भावः । ननु 'मुनिभिरा' इत्यत्र द्वादशे-
ऽक्षरे यतिभङ्गो दोषः, पदमध्ये यतेरसमवादिति चेत् । न । विशेषगुणेनादोषत्वात् ।
केचित्पाठविश्रामं यतिमाहुः । तथा चोक्तम्—'विश्रामो यतिरुच्यते' इति । वस्तुतस्तु
यत्र श्रवणेद्वेगो बन्धपादध्यादिकं वाचयवान्तरेण प्रच्छाद्यते तत्र न दोषणम् । तथा च
मुनिभिरादिष्टेनेत्यत्र न श्रवणेद्वेगो न वा बन्धपादध्यादिकमिति न दोषः । तस्मिन्गमे ।
आततायी फलनापहारी । 'अभिज्ञो गरदक्षेत्रं शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहारी च
पथेने आततायिनः ॥' इति स्मृतिः । जघ्रेति । 'यथा निरूपितं मातामहेन । अहो
कालस्य माहात्म्यम्, यदिदानीं त्रिभुवनत्रयलक्ष्मीलीलावन्दीमारं महाराजरावणेऽप्येव
मन्व्यते' [इति च्छाया ।] इह मातामहो मातृपिता । मुनिरपीति । एतौ जगत्प्रियौ

१. 'निजधर्मविजयिना', 'धर्मविजयिना'. २. 'अ.श्वतम्'. ३. 'कथं तस्मिन्'.

४. 'दोषमप्येव च निश्चयः'.

रघुपतिगुणक्रीतामेतामवेहि जगन्नर्यां

विपरिणमते दौर्जन्यं तु प्रभुत्वपदेन नः ॥ १४ ॥

शूर्पणखा—को संदेहो तस्मिन् विवाहमहूस्वे सत्त्वं मए पञ्चक्लीकि-
दम् ।

माल्यवान्—तदेवमेकलोष्टवधः स्यात् । तथाहि । मिथिलां प्रविश्य
बलादाकृष्यमाणे कलत्रे कथं तितिक्षते रघुराजपुत्रः । तं चोत्तिष्ठमानं
पौरर्जेनपदप्रकृतयोऽप्यनुतिष्ठेरन् । किमङ्ग, संबन्धिवान्धवाः । यथोक्तम्—
'आरण्योऽग्निरिव दुःसहदुःखामर्षजं तेजो विक्रमयति, मण्डलस्य चानु-
ग्राहो भवति' इति ।

शूर्पणखा—(दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य ।) अज्ज, किं दाणिं जुत्तम् ।'

रघुपतिगुणक्रीतां रघुपती रामस्तस्य गुणेन क्रीतामवेहि जानीहि । 'क्रीतात्करण-
पूर्वात्' इति ङीप् । कुतः । मुनिरपि विश्वामित्रोऽपि दिव्यास्त्राणां गुरुरूपदेशा यभूत् ।
दिवीकसां देवानामजगदधनुर्भङ्गे पिनाकनामकहरधनुर्भङ्गे तावानेव महोत्सवः । धनु-
ष्यमग्रे यादृश उत्सव आसीत्तादृश एव भग्नोऽपीत्यर्थः । पिनाकभङ्गे देवानां क्रोधस्यो-
चितत्वात्तं विहायोत्सवाचरणे रामेऽनुरक्ता देवा इति भावः । एतादृशे रामे सत्येव नो-
ऽस्माकं प्रभुत्वशब्देन दौर्जन्यमात्रं विपरिणमते विपर्यस्यति । कर्मव्यतिहारे तद् । न
त्वैश्वर्यिकं भविष्यतीति भावः । 'पिनाकोऽजगदधनुः' इत्यमरः । को संदेहो इति ।
'कः सदेहस्तस्मिन्विवाहमहोत्सवे सर्वं मया प्रलक्षीकृतम्' [इति च्छाया ।] तदेव-
मिति । कलत्रापहरणे सतीत्यर्थः । एकलोष्टवध इति । लोष्टं मृत्तिकाखण्डम् । यथा
लोष्टद्वयास्फालनेनान्यतरस्फुटनं भवति तथा यो वधः स एकलोष्टवध इत्युच्यते ।
मिथिलातः सीतायामपहृतायां रामो रावणो वा न भवेदित्यर्थः । यद्वा बहुभिर्जनैर्भ-
लित्वा लोष्टैकैकं य एकस्य वधः क्रियते स एकलोष्टवधो भण्यते । आकृष्यमाण
आनीयमाने । तितिक्षते क्षमेत्यर्थः । 'तिज निगामने' । 'गुप्तिज्जिह्वः सन्' इति
क्षमायां सन् । उत्तिष्ठमानं यत्नं कुर्वाणम् । किमङ्गेति । किं पुनरित्यर्थः । अहं
संबोधने वा । 'अहं संबोधने ह्ये पुनरर्थे च दश्यते' इति मेदिनीकरः । यथोक्त-
मिति । चाणक्यादाविति शेषः । आरण्यं वनं तत्र भव आरण्यः । विक्रमयत्यतिश-
क्तिरयति । मण्डलस्य राष्ट्रस्य । द्वादशराजचक्रस्य वा । अनुग्राहोऽनुगम्यः । अज्जेति ।
'आर्यं, किमिदानीं युक्तम्' [इति च्छाया ।] वनीकसो वानराः । वसतीति वास्तव्यः ।

१. 'मिथिलायाम्'. २. 'तितिक्षते'. ३. 'राजपुत्रः'. ४. 'जानपदाः'. ५. 'किमु-
ताह'. ६. 'तथोक्तम्'. ७. 'अग्निरिव दुःसा-'.
८. 'अहं संबोधने ह्ये पुनरर्थे च दश्यते' इति मेदिनीकरः ।

माल्यवान्—शृणु वत्से, कार्यज्ञासि । अस्ति वनौकसां मन्त्री जाम्बवान् । स मतङ्गाश्रमवास्तव्यामुपसृत्य श्रमणां नाम सिद्धशवरीमभ्यर्षितवान् । यथास्य वालिनो द्वैराज्येन क्षीणा लुब्धापवारिताः प्रकृतयः किष्किन्वायां कुमारसुग्रीवमभिषेक्ष्यमाणाः सामवायिक रामभद्रमपेक्षन्ते ।

शूर्पणखा—(सातङ्गम् ।) कथं खत्तिअपोदओ वालिणिग्गहे वि सहाओ समीहीअदि । तदो तदो ।

माल्यवान्—ततश्चायोध्यातः कैकेय्या भरतवार्ताहरणाय प्रेषिता मन्यरा नाम स्थविरदासी कठोरतरणितापर्वजानलज्वालावलीढजीविता मिथिलार्मान्तरे तिष्ठतीति निंदाघकिरणान्तेवासी सतीर्थ्यमृषिं याज्ञवल्क्यमुपस्थाय सप्रत्येव निमेषमात्रान्निवृत्तो हनूमान्कथयति । अतस्त्वमप्यस्मदनुरोधेन हनूमत्प्रत्येवेक्षितस्वशरीरा परपुरप्रवेशविद्यया मन्यराशरीरमधि-
तिष्ठन्ती मिथिलामुपेत्य प्रत्ययिता सविधानकामिदं दशरथगोचरीकैरिष्यसि । इत्यर्भोविना गुरुनिदेशचर्याप्रसङ्गेन पङ्कपापाणविषमकण्टकव्यालकुलव-

वसेस्तव्यत् । 'कर्तेरि णिच्च' इति तद्बुद्धिः । क्षीणा अथवा अप्रधाना वा । लुब्धा लोलुपा । अपवारिता अपकृता । प्रकृतयः शिष्य । समवायः सैन्यसमूहस्त समवेत्यागत्य मिलतो भवतीति सामवायिक । 'समवायान्समवेति' इति ट् । कथमिति । 'कथं क्षत्रियपोतको वालिनिप्रहेऽपि सहाय समीक्षते । ततस्ततः' [इति च्छाया ।] अत्र कथमाश्रयं । निग्रहो मारणम् । स्थविरदासी वृद्धचेटी । कठोर परिणतो दुःसहो वा । अवलीढ गृहीतम् । 'प्रान्तर दृग्श-योऽध्वा' इत्यमरः । निंदाघकिरणान्तेवासी सूर्यशिष्यः । 'छात्रान्तेवासिर्ना शिष्ये' इत्यमरः । सतीर्थ्यमेकशुद्धम् । 'सतीर्थ्यास्त्वेकशुरुव' इत्यमरः । उपस्थायामिवाद्यः परपुरमन्यकायम् । प्रत्ययिता जातसप्रत्यया । सविधानक रामभद्रवनप्रेषणभरतगण्यदानरूपम् । निदेश आज्ञा । 'आज्ञा निदेश आदेशः' इत्यमरः । चर्याचरणम् । प्रसङ्गः प्रसक्तिः । विषम महत् । व्याल्लो

१ '(चिन्ता नाटयति ।) शृणु वत्से' २ 'श्रवणम्' ३ 'अपचिता' ४ 'कुमारम्' ५ 'स्थविरतरा' ६ 'कठोरतरतरणि' ७ 'वज्रानलावलीढ' ८ 'प्रान्ते' ९ 'निंदाघ किरणव्याकरणान्तेवासी' १० 'सप्रत्येव' ११ 'हनूमद्वेक्षित' १२ 'उपतिष्ठती' १३ 'शुद्धय' १४ 'भावित्वा च' १५ 'व्यालरहलाम्'

माल्यवान्—(विहस्य) १) वत्से, साधु । वृद्धसंज्ञादिनी ते दृष्टिः । य-
दाह —‘यो ह्युपनतस्य पुत्रद्वारा नैतिमन्यते तस्योद्विभ्रं मण्डलमभावायो-
पतिष्ठते’ इति । किं पुनरस्मासु नैप निसर्गतेजस्वी सश्रयप्रवृत्तिमातिष्ठते ।

शूर्पणखा—हू । अण्णं मणामि । अवि एव्णं करिस्मदि राममदो ।

माल्यवान्—कैः संशयः । लोकोत्तरं हि किमप्युन्मीलयन्तो जगति
राज्योपभोगेभ्योऽपि वीभत्सन्ते महानुभावाः ।

शूर्पणखा—अण्णं वि किं वि अणत्वन्तरं अत्थ पडिदमिति तक्केमि ।

माल्यवान्—(सहर्षम्) १) किं तत् ।

शूर्पणखा—मए जणअणअरादो णिकन्तीए मुद, जया खुडिदसिरि-
कण्ठसरासणसस दामरहिणो मच्छरेण सअलखत्तिअकिदन्तो परसुरामो
परागदो त्ति ।

माल्यवान्—(सहर्षम्) १) सर्वमुपपद्यते ।

भुजार्गलितनर्मदामकरचक्रदंष्ट्राङ्कुर-

व्रणप्रकरकर्कश किमपि विभ्रद्वृत्रं वपुः ।

अपि तु शरणागतस्याप्रिय न कर्तुमर्हतीति भाव । सखादिनी सदृशी । दृष्टिर्ज्ञानम् ।
अतिमन्यतेऽपहरति । उद्विभ्रं विञ्जल मुद्ध च । मण्डल स्वचक्र परचक्र च । उपति-
ष्ठते पर्यवस्यति । यत्न मुद्ध इति यावत् । प्रतियत्ने तद् । निसर्गतेजस्वी स्वभावते-
जोयुक्त । राम इति शेष । सश्रयप्रवृत्तिमाश्रयेण वर्तनम् । आतिष्ठतेऽङ्गीकुरुते ।
अपि तु नाङ्गीकुरुत इत्यर्थे । ‘आट स्य प्रतिज्ञाने’ इति तद् । अयमभिमानो नाम
नाट्यालंकार । ‘अभिमानोऽपरित्यागो दु खोर्दुर्कफलस्य यत्’ इति भरत । हू प्रथे ।
‘हू प्रथेऽङ्गीकृती रोपे’ इति विश्व । अण्णमिति । ‘अन्यद्गणामि । अप्येव करिष्यति
राममद’ [इति च्छाया ।] इहैव दण्डनारण्यप्रवेशरूपदशरथवाक्यमित्यर्थे । उन्मी-
लयन्त प्रकाशयन्त । वीभत्सन्ते जगुप्सन्ते । राज्योपभोगान्निन्दन्तीत्यर्थे । राज्यो-
पभोगेभ्य इति ‘जगुप्साविराम-’ इत्यादिनापादानता । वीभत्सन्त इति ‘मान्वघदा-
न्शान्भ्यो दीर्घधाभ्यासस्य’ इति सन् दीर्घश्च । इदानीमेतदङ्कुरप्रतिपादितमर्थं स्तोत्रमुप-
पन्नमते—अण्ण वीति । ‘अन्यदपि किमप्यनर्थान्तरमत्र पतिनमिति तर्क्यामि’ [इति
च्छाया ।] ‘मया जनकनगरान्निष्क्रान्तया श्रुतम्, यथा क्षुण्णध्वजशरणासनस्य दाशर-
थेर्मांसर्वेषण सकलक्षत्रियवृत्तान्त परशुराम परागत इति’ [इति च्छाया ।] इह मात्सर्य-
मोर्ष्या । कृतान्तो यम । भुजार्गलितेति । सोऽसौ मुनि परशुरामो गुरोर्महेशस्य

१ ‘साधु वत्से’. २ बुद्धि’ ३ ‘अभिमान्यते’. ४ ‘वत्से, क संशय । लोकोत्तरं किमपि रूप-
मुन्मीलयन्त’ ५ ‘किं च अण्णवि’ ६ ‘कीदृश तत्’ ७ ‘सहर्षम्’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

स येन परशौ हुतो नृपतिरर्जुनः कौतुका-

दसौ कथमुपेक्षते गुरुधनुर्व्यलीकं मुनिः ॥ १५ ॥

परं त्वनेनापि सकलमूर्धाभिपिक्तकैण्ठकाण्डरुधिरावसेकपङ्किलकुठारेण दु-
रभिमवो दाशरथिः ।

शूर्पणखा—(साम्भ्यसूयम् ॥) अहो दुद्धमुहे तस्मिन् खत्तिअवटुए एव्वं
संभावेदि मादामहो ।

माल्यवान्—वैत्से, नैतज्जानासि ।

सर्वराजकदुर्धर्षं सर्वदेवमयं धनुः ।

भङ्गता रामभद्रेण विजिग्ये भुवनत्रयम् ॥ १६ ॥

इदानीं तु

राजन्यरुधिराम्भोधिकृतत्रिपवणो मुनिः ।

मातः परशुरामोऽयं न विद्मः किं करिष्यति ॥ १७ ॥

तदेहि राजकुलमेव गच्छावः ।

(इति निष्क्रान्ती ।)

विष्कम्भकः ।

यद्धनुः पिनाकस्तस्य व्यलीकं पीडनमप्रियं वा कथमुपेक्षते । अपि तु नायमुपेक्षां करि-
ष्यतीत्यर्थः । येन मुनिर्नार्जुनः सहस्रार्जुनो नृपतिः कौतुकात्परशौ कुठारे हुतो दग्धः ।
मारित इति यावत् । कीदृशः । क्रिमप्यतिशयितमुष्णं शरीरं विभ्रह्वानः । भुजाभिर्या-
हुभिरमंलिता या नर्मदा नदीभेदस्तस्या मरुतो जलजन्तुभेदस्तस्य चक्रं समूहस्तस्य
दश्राडुरस्य दन्ताग्रस्य वणप्रकरणेन क्षतसमूहेन कर्कशं कठिनम् । पुरा किल बाहुभिर्न-
र्मदा यद्वा स्त्रीभिः सह जलक्रीडां कुर्वतः सहस्रार्जुनस्याहानि मरुचक्रं क्षतानीति
पुराणम् । विभ्रदित्यत्र 'नाम्भ्यस्ताच्छतुः' इति नुत्रियेषः । 'मूर्धाभिपिक्तो राजन्यो
पाहुजः क्षत्रियो विराट्' इत्यमरः । पङ्किलः कर्दमयुक्तः । पिच्छादित्वादिलच् । अहो
इति । 'अहो दुग्धमुहे तस्मिन्क्षत्रियसट्टरु एवं संभावयति मातामहः' [इति च्यायाः] ।
इह दुग्धमुक्षोऽतिशयः । सर्वराजकेति । राजकं क्षत्रियसमूहः । 'गोत्रोक्षोऽत्रैरभ्र-'
इति बुञ् । दुर्धर्षं दुराकर्षम् । विजिग्ये जितम् । 'जि जये' । कर्मेणि लिट् । 'सल्लि-
टोर्जेः' इति कुत्वम् । राजन्येति । राजन्यः क्षत्रियः । त्रिपवणं त्रिसंध्यप्राणम् । राजकुलं

(नेपथ्ये ।)

भो भो जनकामिहोत्रपरिचारकाः, पाद्यं पाद्यम् । अर्घोऽर्घः ।

आजन्मव्रह्मचारी पृथुलभुजशिलास्तम्भविभ्राजमान-

ज्याघातश्रेणिसंज्ञान्तरितवसुमतीचक्रजैत्रप्रशस्तिः ।

वसःपीठे घनास्त्रव्रणकिणकठिने संक्षुवानः पृपत्का-

न्प्राप्तो राजन्यगोष्ठीवनगजमृगयाकौतुकी जामदग्न्यः ॥ १८ ॥

अपि च ।

एष स्त्रैणकपोलकुङ्कुमलिपिस्तेयातिभीरौ भुजे

विभ्राणश्चतुरन्तराजविजयि ज्यानादरौघं धनुः ।

तूणावेव पुनस्तरां द्रढयति स्वादन्तरस्मात्पटा-

दाकृष्टैः कुशचीरतन्तुभिरभिकृद्धो मुनिर्भार्गवः ॥ १९ ॥

राजपृष्ठम् । 'राडल' इति प्रसिद्धम् । अमिहोत्रममिहोमः । पाद्यं पाद्यार्थमुदकमित्यर्थः । अर्घः पूजा । 'अर्घः पूजनमूल्ययोः' इति विश्वः । त्वरया आदराद्वा द्विरुक्तिः । आजन्मेति । जामदग्न्यः परशुरामः । प्राप्तोऽस्तीति शेषः । आजन्म जन्मन आरभ्य ब्रह्मचारी । पृथुलो विशालो यो-भुजस्तत्र विराजमाना या ज्याघातश्रेणिः प्रत्यक्षिकाव्रणपङ्क्तिस्तस्याः संज्ञयान्तरिताच्छादिता वसुमतीचक्रस्य मूषण्डलस्य जैत्रप्रशस्तिर्यस्य सः । ज्याघातपङ्क्तिव्याजेन जयप्रशस्तिरिव लिखिता वर्तते इति भावः । घनः कठिनो निरन्तरो वा । व्रणकिणः क्षतमृतमांसचिह्नम् । संक्षुवानस्तेजयन् । 'समः क्षुवः' इति तद् । पृपत्कान्वाणान् । 'पृपत्कवाणविशिखाः' इत्यमरः । राजन्यगोष्ठेव वनगजा इति रूपकम् । मृगयाखेटकम् । जैत्रेति जयतेस्तजन्तात्पश्चादित्वास्वार्थेऽण् । एष इति । एष भार्गवो मुनिर्भृगोरपत्यं परशुरामोऽतिक्रुद्धः सन् । पिनाकभङ्गश्रवणादिति भावः । स्वात्स्वकीयादन्तरस्मादुत्तरीयात्पटाद्ब्रह्मादाकृष्टैः कुशचीरतन्तुभिः सूक्ष्मवल्कलसूत्रैः करणभूतैः तूणावेव इयुधी कर्मभूतौ पुनस्तरां पुनरपि द्रढयति । किं कुर्वन् । भुजे बाहौ धनुर्विभ्राणः । कीदृशे । स्त्रैणः स्त्रीसंबन्धी यः कपोलस्तत्र या कुङ्कुमलिपिः कुङ्कुमपत्रावली तस्याः स्तेयेन चौयैणातिभीरावतिशयितशङ्के । अन्योऽपि स्तेयेन सशङ्को भवति । अनेनापि परशुरामबाहुना क्षत्रियस्त्रीणां कुङ्कुमलिपिश्चोरिता । अतः सशङ्कोऽसावित्यर्थः । यद्वा तस्यास्तेये चौयैः गतिभीरौ । तदीयभुजे स्त्रीरूपोलकुङ्कुमलिपिपोऽच्छन्नं न संवृत्तम् । स्त्रीसंबन्धाभावात् । आजन्मब्रह्मचारित्वात् । धनुः कीदृशम् । चतुरन्तराजविजयि चतुःसमुद्रान्तराजविजयोत्यर्थः । 'चतुरन्तरीपविजयि' इति पाठे

१. 'क्षयस्त्रैण'. २. 'अतिभीमे'; 'अतिरिद्रे'.

(ततः प्रविशति शरचापहस्तः क्रोधीद्धतो जामदग्न्यः ।)

जामदग्न्यः—(सखेदम् ।) अहह यथा मृष्टभोजिना कृतान्तेन प्रत्यव-
सितास्ते सांयुगीनाः । वर्तमाने तु

शस्त्राशस्त्रिकथैव का नवभवद्वीर्वाणपाणिधमाः

पन्थानो दिवि संकुचन्ति वसुधा वन्ध्या न सूते भटान् ।

लक्ष्मीरप्यरविन्दसौधवलभीनिर्व्यूहपर्यङ्किका-

विश्रान्तैरलिभिर्न कुञ्जरघटागण्डोद्धतैर्मोदते ॥ २० ॥

चतुरन्तरीपस्य चतुर्द्वीपस्य । 'द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपम्' इत्यमरः । ज्यानादष्टंकाररूपस्तेन
रीद्रं भीषणम् । छेपेति स्त्रियां भवं छेपणम् । 'स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्ज्ञञौ भवनात्' इति नञ् ।
स्वादिति 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' इति विकल्पेन स्मादादेशविधानात् । अन्तरस्मादिति
'अन्तरं बहिर्द्वेगोपसंव्यानयोः' इत्यन्तरशब्दस्य सर्वनामसंज्ञायां स्मादादेशः । अहह
खेदे । मृष्टं स्वादु । कृतान्तेन यमेन । प्रत्यवसिताः खादिताः । 'प्रत्यवसितगलितखा-
दितप्सातम्' इत्यमरः । सांयुगीना रणे साधवः सहस्राजुंनमभृतयः । 'प्रतिजनादिभ्यः
खञ्' । शस्त्राशस्त्रीत्यादि । शस्त्रैश्च शस्त्रैश्च प्रहृत्येदं युद्धं वृत्तं शस्त्राशस्त्रि युद्धं तस्य
कथैव का । अपि तु न कापि । युद्धवार्ताप्यधुना नास्तीत्यर्थः । सङ्ग्रामे हता ये पा-
थिवास्ते नवा नूतना भवन्तो गीर्वाणा देवास्तेषामसंख्याततया संकृतगमनादन्योन्यल-
म्बितं पाणि धमन्ति तापयन्ति ये पन्थानस्ते संप्रति दिवि व्योम्नि संकुचन्ति न प्रसरन्ति ।
रणाभावात् । नवमवदित्यत्राभूततद्भावस्याविवक्षितत्वाच्चिप्रत्ययाभावः । विकल्पो वा
तद्विधेः । वसुधा पृथ्वी वन्ध्या । प्रयोजनापत्याप्रसवात् । यत एव वन्ध्यात एव भटान-
न्वीरान्न सूते । लक्ष्मीरपि जयधोरपि कुञ्जरघटा इत्सिसमूहस्तस्य गण्डस्थलनिर्गतैरलि-
भिर्धर्मैः सह न मोदते । किं त्वरविन्दसौधवलभीनिर्व्यूहपर्यङ्किकाविधानैर्धर्मैः
सह । सौधस्य वलभी उपरि कुटी तस्यां यो निर्व्यूहो नागदन्तकः । 'सुंटा' इति
प्रसिद्धः । स एव पर्यङ्ककात्पलट्टा इति समासं कृत्या पथादरविन्दमेव तादृशी पर्य-
ङ्किका तस्यां विश्रान्तैरिति समासः । अरविन्दस्य विशिष्टपर्यङ्किकारूपणम् । मुखस्या-
नत्वात् । तथा च युद्धाभावाद्भ्रजघटागण्डोद्धतालीनामप्रचारात्सैः सह संबन्धो न
लक्ष्याः । किं तु पथरथावधर्मैरेव सह । तत्र तेषां वासरयोस्तर्पणसिद्धत्वात् । 'यद्धार-
विन्देन सह पर्यङ्किकाया द्बन्द्दसमासः । तथा चारविन्दस्यैः पर्यङ्किकास्यैवेत्यर्थः । अर-
विन्दे सहजात्, पर्यङ्किकायां तु मुगन्धिद्रव्यगन्धाकृत्यस्य स्थानमिति भावः । यद्वा
निर्व्यूहो द्वारम् । वलभ्या द्वारमित्यर्थः । 'निर्व्यूहः शेषरे द्वारे निर्व्यूहो नागदन्तकः' इति
धर्माः । 'पर्यङ्किका तु सदा स्यात्' इति मेदिनी हरः । सत्यानाप्रोत्यत्र 'तत्र तेनेद-
मित्त सहये' इति षट्सीदः । 'द्वारमंज्यतदारे' इतीशमासान्तः । 'अन्येभ्योर्नप

(सविमर्शाश्रयम् ।)

शंभुर्यद्वृणवच्छरीमुपनयत्यारुप्य कर्णान्तिकं

अश्रयन्ति त्रिपुरावरोधसुदृशां कर्णोत्पलग्रन्थयः ।

स्वं चास्फालयति प्रकोष्ठकमिमामुन्मुच्य तासामहो

भियन्ते वलयानि दाशरथिना तद्गम्रमैशं धनुः ॥ २१ ॥

(सरोपविकटं परिक्रामन् ।) भो भो विदेहाः, क रामो दाशरथिः ।

यस्मिन्नर्जुनदोःसहस्रनलकप्रोद्गच्छदस्वच्छटा-

जिह्वाले जुहवांश्चभूमि रूपा राजन्यसत्तामपि ।

सोऽयं प्राक्कवलग्रहस्य विघसीभूतेष्वपि क्षत्रिय-

क्षुद्रेषु क्षुधितश्चिरेण परशुस्तेनायमन्विष्यते ॥ २२ ॥

(ततः प्रविशति संधैर्यप्रमोदो दाशरथी रामः ।)

रामः—

साकं शक्तिधरेण तत्रभवतो देवाद्भवानीपते-

र्यः सम्यङ्मवाप चापनिगमं सम्यञ्चि सामानि च ।

दश्यते' इति दीर्घः । पाणिधमा इति 'उग्रंपश्येरंमदपाणिधमाश्च' इति निपातः । शंभुर्यदिति । यस्य धनुषः । गुणवल्लीं गुणलताम् । कर्णान्तिकं कर्णसमीपम् । अश्रयन्ति पतन्ति । अवरोधोऽन्तःपुरम् । सुदृशां स्त्रीणाम् । स्वं स्वकीयम् । प्रकोष्ठकं कफोणेरधोभागम् । इमां गुणवच्छरीम् । तासां त्रिपुरावरोधसुदृशाम् । अहो आश्चर्यं । येन धनुषा तासां पतिवधनिश्चयात्कर्णोत्पलाद्यधारणमिति भावः । अन्यस्य कर्णघातेनान्यासां कर्णोत्पलग्रन्थः, अन्यस्य प्रकोष्ठास्फालनेनान्यासां वलयग्रंश इत्याश्रयम् । विरोधनामायमलंकारः । भियन्त इति कर्मकर्तारि तद् । 'मूर्ध्तामन्तःपुरं स्यादवरोधनम्' इत्यमरः । यस्मिन्निति । यस्मिन्परशौ । रूपा क्रोधेन । राजन्यस्य क्षत्रियस्य । सत्तां विद्यमानताम् । सामस्त्यमिति यावत् । यद्वा सत्तां गुणतया व्यवस्थिताम् । तथा गुणीभूता अपि क्षत्रिया हता इति भावः । यद्वा सत्तां स्वरूपम् । तथा च स्वरूपनाशे सर्वे एव नष्टा इति भावः । वयं जुहवांश्चभूमि हुतवन्तः । सोऽयं परशुः क्षत्रियक्षुद्रेषु सत्सु चिरेण क्षुधितो यतस्तेन हेतुनायं क्षत्रियो रामोऽन्विष्यतेऽनुसधीयते । मयेति शेषः । कीदृशेषु । प्राक्कवलग्रहस्य प्राथमिककवलग्रहस्य विघसीभूतेषु भोजनशेषभूतेषु । कीदृशे परशौ । अर्जुनः कार्त्तरीर्यस्तस्य दोःसहसमेव नलकं मांसादिबन्धकलोहशलाका तस्मात्प्रोद्गच्छन्ती यास्वच्छटा रुधिरच्छटा सैव जिह्वा । लोहितत्वात् । तद्योगाज्जिह्वाले ।

१. 'शंभो'. २. 'रुग्णं तदीदृगधनुः'. ३. 'अद्य'. ४. 'संधैर्यमं प्रमो रामः'.

शूराणां च तपस्विनां च परमां काष्ठामधिष्ठास्तुभि-

स्तेजोभिर्भगवानसौ भृगुपातिर्दिष्ट्याद्य दर्शियते ॥ २३ ॥

जामदग्न्यः—(सखेदोपालम्भमात्मानं प्रति ।)

भस्माद्भुरेति खुरलीकलहे कुमार-

मप्याक्षिपन्परुपरोपरसान्धचेताः ।

दृष्टोऽस्मि यः कृतमिथोहसितं शिवाभ्यां

तच्चापमङ्गमपि हा सधृणः शृणोमि ॥ २४ ॥

(विमृश्य च ।) अहो मामरण्यनिवासिनमुपश्रुत्य दुरात्मना रघुकुटुम्बकेन दूर-
मुच्छ्वसितम् । (किञ्चिदुच्चैः ।)

रे काकुत्स्थाः कथं वः श्रुतिविषयमयं नागमद्गार्गवीयो

दुःसामन्तापचारप्रचितपितृवधामर्पनिस्तारवन्धुः ।

‘प्राणिस्थात्—’ इत्यादिना लच् । जुहवांश्च भूविमेत्यत्र ‘भीहीभृहुवां श्रुवच्च’ इत्याम्, श्रुवद्भावश्च । क्षत्रियक्षुदेध्विति ‘क्षुद्राज्जातिः’ इति समासः । ‘अमृतं विषसो यज्ञशेषभोजन-
नशेषयोः ।’ इति मेदिनीकरः । साकामिति । असौ भगवान्भृगुपातिः परशुरामो दिष्ट्या
भाग्येन दर्शियते द्रष्टव्यः । मयेति शेषः । यः शक्तिधरेण कार्तिकेयेन सह तत्रभवतो मा-
न्याद्भवानीपतेर्देवान्महेशात्सम्यञ्च सम्यग्रूपम् । ‘समः समि’ इति सम्यादेशः । चापनिगमं
धनुर्वेदं सम्यञ्च सामानि चावाप प्राप्तवान् । तेजोभिरिति ‘इत्थंभूतलक्षणे तृतीया’ ।
शूराणां च तपस्विनां च परमामतिशयितां काष्ठामवधिमधिष्ठास्तुभिरधिष्ठानशीलैः । च-
कारां समुद्यथायौ । ‘शक्तिधरः कुमारः श्रीञ्चदारणः’ इत्यमरः । दर्शियते इति कर्मणि
लट् । ‘स्थसिच्योयुट्—’ इत्यादिना चिण्वदिट् । अधिष्ठास्तुभिरिति ‘ग्लान्जित्यथ
ग्लुः’ । ‘उपसर्गास्तुनोति—’ इति पत्वम् । आंतक्रोधेन रामोत्तर्माचितीमधुत्वैवाह—
भस्मेति । हा कष्टे सौऽहं सधृणो गर्हितः कृपावान्वा, तच्चापमङ्गं तस्य शिवस्य चापमङ्गं
धनुर्भङ्गमपि शृणोमि । ‘महृणः’ इति पाठे मन्द इत्यर्थः । स कः । योऽहं परुषं निष्पु-
रोक्तिः, रोपरसश्च ताभ्यामन्धं मुग्धं चेतो यस्य तादृशः सन् । खुरलीकलहे शस्त्राभ्या-
सकलहे प्रकृतत्वाद्भस्माद्भुर हे इति कृत्वा कुमारं कार्तिकेयमप्याक्षिपन्सन् । शिवाभ्यां
भयभवानोभ्यामयमहे महारोपणो मामपि गुरुं गुरुपत्नीं च न गणयति, प्रत्युत
कोपाग्निन्दतीत्याशयेन कृतमिथोहसितं कृतान्योन्यहासं यथा स्यादेवं दृष्टोऽस्मि । भ-
स्माद्भुरो नटतपस्विमुतः । ‘अभ्यासः खुरली योग्या’ इति हारावली । ‘परुषं कर्षुरे रूपे निष्पु-
रोक्तौ तु वाच्यतः’ इति मेदिनीकरः । शिवाभ्यामिति शिवश्च शिवा च शिवी ताभ्याम् ।
‘एमान्त्रिया’ इत्येकशेषः । अहो कष्टे । रामासंनिधानप्रमादाद्—रे काकुत्स्था इति ।

१. ‘अधिस्थानुभिः’ । २. ‘(विमृश्य च) अहो नु एतद्द मामरण्यवासिनम्’ ।

वारानासन्नविंशान्विशसितविषमक्षत्रजातिप्ररोहः

क्रोधादुत्कृत्तगर्भामिपरुधिरवसाविस्त्रगन्धिः कुठारः ॥ २५ ॥

रामः—(दृष्ट्वा सहर्षमहुमानम् ।)

जेतारं दशकंधरस्य रभसाहोःश्रेणिनिःश्रेणिका-

तुल्यारूढसमस्तलोकविजयश्रीपूर्यमाणोरसम् ।

यः संख्ये निजघान हैहयपतिं शत्रोर्मुखं दृष्ट्वा-

न्यः पृष्ठं ददतोऽपि पण्मुखजये सोऽयं कृती भार्गवः ॥ २६ ॥

(क्षणं च निर्वर्ण्य सस्मितम् ।) अहो संकीर्यमाणानेकरसानुभावगम्भीरमधुरोऽय-
मस्याभोगः । तथाहि ।

रे इति नीचामन्त्रणे । रे काकुत्स्थाः काकुत्स्थकुलोद्भवा राजानः, अयं भार्गवीयो भार्गो-
वसन्धी कुठारः शस्त्रविशेषो वो युष्माकं श्रुतिविषयं श्रवणपथं नागमन् गतः । यतः
प्रगल्भा भवन्त इति शेषः । कीदृशः कुठारः । दुःसामन्तस्य दुष्टाधीश्वरस्य अर्थात्सह-
स्रार्जुनस्यापचारेणापराधेन प्रचित उपचितः । कृत इति यावत् । पितृवधस्तज्जन्या-
मर्षस्य निस्तारे बन्धुमित्रम् । पूर्वं सहस्रार्जुनेन जमदग्निर्दत्तः, अनन्तरं पितृवधामर्षोत्प-
न्नुरामेण क्षत्रिया हता इति पुराण एव स्फुटम् । आसन्नविशानेकविंशतिसंख्यकान्वा-
रान्विशसितो मारितो विषमक्षत्रजातेः प्ररोहोऽङ्कुरो येन सः । पुनः कीदृशः । क्रोधादु-
त्कृत्तः खण्डितो यो गर्भः । अर्थात्क्षत्रियस्त्रीणाम् । तस्यामिपरुधिरवसामिर्विस्त्रगन्धिराम-
गन्धिः । ननु 'विस्त्रं स्यादाभगन्धि यत्' इत्यादेर्विस्त्रशब्देनैवामगन्धिप्राप्ते. किमर्थं
पुनर्गन्धिपदोपादानमिति चेत् । न । यत्र पर्यायशब्दोपादानं तत्रातिशयित एवार्थं
गम्यत इत्युक्तत्वात् । आसन्नविशानिति आसन्ना विंशतिर्येषाम् । 'संख्ययाव्यया-
सन्न-' इत्यादिना बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ संख्येये ङजबहुगणात्' इति ङच् । 'तिवि-
शतेर्द्विति' इति टिलोपः । आमिषं मांसम् । 'मांसं क्रव्यमामिषम्' इति हारावली ।
सामन्तः कतिपयदेशाधिपः । परुषं वदन्तमपि स्वमहिम्ना स्तौति—जेतारमिति ।
सोऽयं कृती युद्धकुशलौ भार्गवः परुपरामोऽस्तीति शेषः । यः संख्ये सङ्ग्रामे हैहयपतिं
सहस्रार्जुनं निजघान हतवान् । कीदृशम् । दशकंधरस्य रावणस्य जेतारम् । कीदृ-
शस्य । रभसाहोःश्रेणिरिव भुजपत्निरिव निःश्रेणिकाधिरोहिणी । 'कटकली' इति
ख्याता । तत्र तुल्यमेकैकैकाल्पा या समस्तलोकविजयश्रीस्तया पूर्यमाणमुरो यस्य तस्य ।
रामो हर्षः । स च तुल्यारोहेण जनितः । यः पण्मुखजये कार्तिकेयजये शत्रोः कार्तिके-
यस्यैव पृष्ठं ददतोऽपि मुखं दृष्टवान् । पण्मुखस्य पश्चादपि मुखमंभवादिति भावः ।
'निःश्रेणस्त्वधिरोहिणी' इत्यमरः । संकीर्यमाणः स्वर्षं संकीर्णोभवन् । कर्मकृतैरि

जटां धत्ते मूर्धा परशुधनुषी बाहुशिखरं

प्रकोष्ठो रौद्राक्षं वलयमिपुदण्डानपि करः ।

प्ररूढप्रौढास्त्रव्रणविकटरौद्राद्भुतमिदं

प्रशान्तामैणैर्यीं त्वचमपि च वक्षः कलयति ॥ २७ ॥

(इत्युपसर्पति ।)

जामदग्न्यः—(विलोक्य ।) कैथमयमसौ श्रूयमाणगुणानुकल्पिताकार-
संवादी दाशराथिः । साधु रे राजन्यपोत, साधु ।

सविधमुपसरन्समूलकापं कपितनृपान्वयमद्य मां धिनोपि ।

हरिमिव करिकुम्भकूटकोटिप्रकटकठोरनखाङ्कुरं कुरङ्गः ॥ २८ ॥

रामः—(सस्मितम् ।) भगवन्भार्गव, गुरुगर्भरूपयोरेतावदेवान्तरम् ।

किं चै ।

आदेष्टा भगवान्भृगुर्जननयोरीत्पत्तिकब्राह्मणो-

द्वेषो धूर्जटिरस्त्रकर्मणि गुरुर्वीर्यं च दूरे गिराम् ।

लट् । आमोहः शरीरपरिपूर्णता । सकीर्यमाणानेकरसत्वमेव स्फोरयति—जटामिति ।

मूर्धा शिरो जटां धत्ते । बाहुशिखरं कर्तुं, परशुधनुष धनुष परशुधनुषी ते कर्मभूते ।

सर्वत्र कलयतीत्यनेनान्वयः । जनितान्वयस्यापि पुनरन्वय आकाहावशात् । आवृत्तिर्वा

कलयतिपदे । रुद्राक्षस्येदं रौद्राक्षं वलय जपमालाम् । प्ररूढमुत्पन्नम् । विकटे स्फुटे

रौद्राद्भुते रसी यत्र तत् । एण्या विकार एणैयी । 'एण्या दञ्' । वक्षो हृदयं कर्तुं ।

कलयति दधातीत्यर्थः । अनुकल्पितोऽनुगतः । आकारो वेपो रूपं वा । 'यत्राकृतस्तत्र

गुणा वसन्ति' इति नीतेः । रे आक्षेपे नोचामन्त्रणे वा । पालकाभिमानेन रामं तर्ज-

यन्नाह—सविधमिति । सविधं समीपमुपसरन्नागच्छेत्स्वं मां धिनोपि प्रीणयति ।

कीदृशम् । समूलकापं समूलं कपितो हतो नृपान्वयः क्षत्रियवंशो येन तम् । कपिव

कः । हरिमिव कुरङ्गः । यथा कुरङ्गो हरिणो हरिं सिंहं प्रीणयति तथा त्व मामित्यर्थः ।

तथा च यथा हरिणमारणे सिंहस्य न काप्यशक्तिस्तथा भयद्विनाशे ममेत भावः । कीद-

ृशम् । करिणा हस्तिना कुम्भो गण्डस्थलं तस्य कूटं समूहः शिखरं वा । 'कूटं शिखर-

संभवोः' इति धरणिः । तस्य कोटिः संख्याभेदस्तत्र प्रकटः स्फुटः कठोरः कठिनः ।

विरारक इति यावत् । नराद्भूतो यस्य तम् । समूलकापमियत्र 'समूलनिर्मूलयोः कपः'

इति णमल् । 'यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्' इति कथेरेवानुप्रयोगः । गुरुर्भद्रान् । गर्भ-

रूपो युवा । अन्तर विज्ञेयः । आदेष्टेति । हे अत्रतिमानुभाव अधिकपराक्रम, भवते

१. 'आः, कपममी'. २. 'गुणानुत्पत्तात्पतात्तर-'. ३. 'गुरुगर्भवोः'; 'गुरुगर्भवोः'.

सप्तद्वीपवतीं ददद्भुवमभिप्रैपि द्विजान्कश्यप-

प्रायानप्रतिमानुभाव भवते कस्मैचिदस्मै नमः ॥ २९ ॥

जामदग्नयः—अरे क्षत्रियडिम्भ, तवानेन सत्त्वसौजन्यपौरुषोत्कर्षेण
किमप्यन्तराप्यायितोऽस्मि । किं तु ।

नाराचैः कृतवीर्यनन्दनवधूचाप्पाप्रियंभावुकै-

रुत्पाद्य क्षतजोदमर्णवमथ न्युप्तं पितृभ्यां पयः ।

संप्रत्यस्य समस्तबाहुजभुजः क्रोधस्य निर्वास्यतः

- क्षुन्दानो धनुरैन्दुशेखरमहो जातो भवानिन्धनम् ॥ ३० ॥

रामः—(स्मित्वा ।) भगवन्,

बालस्वभावमुलभेन कुतूहलेन

कृष्टं धनुर्भगवतो वृषभध्वजस्य ।

तत्रानुपङ्गिकममङ्गलमीदृशं तु

संरुत्तमत्र न मया गणितस्त्वमासीः ॥ ३१ ॥

तुभ्यमस्मै कस्मैचिदनिर्वचनीयगुणाय नमः । अस्त्विति शेषः । यस्य तथेत्यर्थात् । जन-
नयोर्जन्मनोः । उत्पत्तिभ्रवमौत्पत्तिकम् । अध्यात्मादित्वाद्भृत् । बटूकरणं व्रतं ब्रह्म ।
तस्येदं ब्राह्मम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । तयोर्भगवान्भृगुरादेशे निर्वाहकः । धूर्जटिर्देवो
महेशोऽष्टविद्यायां गुरुराचार्यः । तु पुनः । वीर्यं पराक्रमो गिरां वाचां दूरे वर्तते । तव
पराक्रमस्तु वक्तुमेव न शक्य इति भावः । सप्तद्वीपवतीं भुवं ददत्सन्कश्यपप्रायान्कश्यप-
भृतीन्द्विजानभिप्रैपि अभिसंभ्राम्नासि । संप्रदानोक्तरोपीति यावत् । 'जम्बूद्वीपकुशक्रोश-
शाकशात्मलिपुष्कराः । द्वीपाः सप्ताथ सप्तैव समुद्रा अपि कीर्तिताः ॥ लवणेश्वसुग-
सपिर्दधिदुग्धपयोमयाः ।' इति पुराणम् । अन्तरभ्यन्तरे । आप्यायितस्त्वत्तः । क्रोध-
वशात्स्तु तेमप्यमहमान आह—नाराचैरिति । नाराचैर्वाणैः । क्षतजोदं रुधिरमेव
पानोयं यस्य तमणवमुत्पाद्य, अथानन्तरं पितृभ्यां पित्रे मात्रे च पयो न्युप्तं दत्तम् । सं-
प्रति ममास्य निर्वास्यतो निर्वाणतो यास्यतः क्रोधस्यैन्दुशेखरं धनुः कर्मभूतं क्षुन्दानः
क्षुण्णं कुर्वन्भवानिन्धनं जातः । अन्यस्यापि निर्वास्यतो बहपादेरिन्धनादिदानानुपययो
भवतीति ध्वनिः । कृतवीर्यनन्दनः कृतवीर्यपुत्रः सहस्रार्जुनः । प्रियंभावुक इति अग्रियः
प्रियो भवतीति 'कर्तैरि भुवः खिण्णचुवुर्भू' इति स्वरुम् । 'रक्तक्षतजशोणितम्'
इत्यमरः । 'निवापः पितृदानं स्यात्' इति च । पितृभ्यामिति 'पिता मात्रा' इत्येकशेषः ।
बाहुजं क्षत्रियं भुजे । भुज इति भुजेः क्विप् । तस्य । क्षुन्दान इति 'क्षुदिरं संपेपणे' । रुधादिः ।
दानच् । स्मित्वेति । स्वपराक्रमध्रवणादिति भावः । आनुपङ्गिकं प्रासङ्गिकम् । अनाक-

जामदग्नयः—(सरोषम् ।) आः क्षुद्रक्षत्रियडिम्भ, कथं प्रमथनाथप्रथ-
मान्तेवासिनं परशुराममपि भवान्नाजीगणत् ।

महासेनो यस्य प्रमदयमदंष्ट्रासहचरैः

शरैर्मुक्तो जीवन्द्विरिव शरजन्मा समभवत् ।

इमां च क्षत्राणां भुजवनमहादुर्गविपमा-

मयं वीरो वारानजयदुपविशान्वसुमतीम् ॥ ३२ ॥

रामः—शान्तं शान्तम् । प्रसीद भगवन् । अविमृश्यकारितया न
गणितोऽसि । न पुनरवलेपात् ।

स्त्रीषु प्रवीरजननी जननी तवैव

देवी स्वयं भगवती गिरिजापि यस्यै ।

त्वद्देविशीकृतविशाखमुखावलोक-

ब्रीडाविदीर्णहृदयो स्पृहयांबभूव ॥ ३३ ॥

जामदग्नयः—(विहस्य ।) रे^३ राजन्यपोत,

अनुभवपुनरुक्तां मुञ्च नः स्तोत्रचर्या-

मुपनमय तदेतत्कौशिकोपज्ञमस्त्रम् ।

लितमित्यर्थः । अमङ्गलं घनुर्भङ्गरूपम् । आः श्लोके । प्रमथनाथः शिवः । 'पिनाकी प्रमथा-
धिपः' इत्यमरः । नाजीगणन्न गणितवान् । 'गण संख्याने' । णिच् । लुङ् । च्लेधद् ।
'ई च गणः' इत्यभ्यास ईकारः । महासेन इति । महासेनः कार्तिकेयः । 'कार्तिकेयो
महासेनः शरजन्मा' इत्यमरः । यस्य मम यमदन्ततुल्यैः शरैर्मुक्तस्त्यक्तः सन् द्विरिव द्वी-
वारी शरजन्मा समभवद्भूतः । शरवणे जातत्वात्प्रथमं शरजन्मेति, पुनरपि परशुरामस-
राजजातत्वादस्य वारद्वयं शरजन्मत्वमिति भावः । सोऽयं परशुराम उपविशानेकविश-
तिवागन्वसुमतीं पृथोमजयजिजितवान् । क्षत्राणां भुजवनेन महादुर्गमत एव विपमां
कठिनाम् । प्रमदो दृष्टोऽतिमत्तो वा । द्विरिति । 'द्विध्रिचक्रुर्भ्यः सुच्' । उपविशानिति ।
उपगता निकटस्था विशतिर्यथां तान् । एकविशानित्यर्थः । 'अवलेपः स्मृतो गर्व' इति
विश्वः । स्त्रीष्विति । स्त्रीषु मध्ये प्रवीरजननी प्रकृतयोरसवित्री । जननी माता । गि-
रिजा गौरी यस्यै त्वन्माधे स्पृहयांबभूव स्पृहा चकार । गौरयं कृतप्रतीत्यर्थः । 'स्पृहे-
रीप्सतः' इति संपदान्ता । वशीकृतो निष्पोहितः । विशाखः कार्तिकेयः । 'विशाखः
शिक्षिशाहन' इत्यमरः । विदीर्णमिन् विदीर्णम् । परशुरामेण कौटुम्बेन वादुषीकृतेन

१. 'क्षुद्र' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. २. 'प्रसीद' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ३. 'रे
राजन्यपोत' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

क्षिपति न खलु कालं वीरगोष्ठीविनोद-

प्रियपरशुरयं मे बाहुरुद्यच्छमानः ॥ ३४ ॥

रामः—(स्वगतम् ।) अये भगवन्तं विश्वामित्रमपि स्पृशति । भवत्वैवं तावत् । (प्रकाशम् । सधैर्यस्मितम् ।)

भूमात्रं कियदेतदर्णवमयं तत्साधितं हार्यते

यद्द्वीरेण भवादृशेन वदति त्रिःसप्तकृत्वो जयः ।

डिम्भोऽयं नवबाहुरीदृशमिदं घोरं च वीरव्रतं

तत्कोपाद्विरम प्रसीद भगवज्जात्यैव पूज्योऽसि नः ॥ ३५ ॥

जामदग्नयः—(संक्रोधकम्पं स्वगतम् ।) अहो दुरात्मनोऽस्य राजन्यपो-
तस्य वीरप्रहतायाः पद्धतेरस्त्रलितमुक्तिप्रत्युक्तिवैदग्ध्यम् । (प्रकाशम् ।) आः

पाप, जात्यैव केवलया पूज्यस्ते परशुरामः । कथमद्यापि निरायुधोऽसि ।

विनयनिचुलितैर्भवद्भ्रूचोभिः किमपि नवं विवृणक्तिरङ्गमन्तः ।

अयमजनि करः कृतान्तदंष्ट्राक्रकचकठोरकुठारदुर्निरीक्ष्यः ॥ ३६ ॥

कार्त्तिकेये जिते सति कथमहो मत्पुत्रः पराजयीति सलज्जा या पार्वती योग्यपुत्रप्रस-
वितृत्वात्त्वमतिधन्यासीति परशुराममातरं स्तुतवतीति फलितोऽर्थः । अनुभवेति । अ-
नुभवेन पुनरुक्तां पुनः कथिताम् । उपनमयारोपय । कौशिक आद्य उपदेष्टा यत्र
तत्कौशिकोपज्ञम् । 'उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्' इत्यमरः । खलु यस्मादर्धे । वीरगोष्ठी
युद्धम् । उद्यच्छमान उद्यतो भवन् । 'समुदाहृभ्यो यमोऽप्रन्ये' इति तद् । विश्वामित्र-
मपि स्पृशतीति कौशिकोपज्ञमस्त्रमुपनमयेत्यनेनेत्यर्थः । भवत्वैवमिति । वीरसदृशं कर्माच-
रिष्यामीति भावः । भूमात्रमिति । भूमात्रं भूमण्डलं कियदेतत् । अपि त्वल्पमिदम् ।
अर्णवमयं समुद्रव्याप्तम् । तद्भूमात्रं साधितं जितं सद्भवदृशेन वीरेण यद्धार्यते तत्रिःस-
प्तकृत्व एकाविंशतिवारान्कृतो जयो वदति कथयति । यदि हि मध्ये तत्र हारितं स्यात्तदा
पुनः कथं जयः स्यात् । एकजयेनैव निर्वाहादिति भावः । विरिति 'द्वित्रिचतुर्थ्यं सुच्' ।
सप्तकृत्व इति 'संख्यायाः क्रियाभ्याञ्चित्तगणने कृत्वसुच्' । अयमहं रामो डिम्भो यालकः ।
नवबाहुः कोमलबाहुः । वीरव्रतं घोरं भयानकम् । तर्हि किमुचितमिरयत आह—तस्माद्धेतोः
कोपाद्विरम विरतो भव । नोऽस्माकं जात्यैव ब्राह्मणत्वेनैव त्वं पूज्योऽसि । ब्रह्मवधमया-
देव क्षम्यत इति भावः । कोपादिति 'जुगुप्साविराम-' इत्यादिनापादानता । विरमेति
'व्याहपरिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् । वीरप्रहताया वीरशीलितायाः । पद्धतेर्मागंत्,
मार्गात् वा । उक्तिप्रत्युक्तिवैदग्ध्यमुत्तरप्रत्युत्तरकौशलम् । विनयनिचुलितैरिति ।

१. 'मितम्'. २. 'अहम्'. ३. 'क्रोधात्'. ४. 'संक्रोधकम्पम्' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.
५. 'अस्य' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ६. महावीर. ७. 'प्रकाशं सरोपम्'. ८. 'पूजनीयः'.

जामदग्न्यः—(सरोषम् ।) आः क्षुद्रक्षत्रियडिम्भ, कथं प्रमथनाथप्रथ-
मान्तेवासिनं परशुराममपि भवान्नाजीगणत् ।

महासेनो यस्य प्रमदयमदंष्ट्रासहचरैः
शरैर्मुक्तो जीवन्द्विरिव शरजन्मा समभवत् ।

इमां च क्षत्राणां भुजवनमहादुर्गविपमा-
मयं वीरो वारानजयदुर्षविशान्वसुमतीम् ॥ ३२ ॥

रामः—शान्तं शान्तम् । प्रसीद भगवन् । अविमृश्यकारितया न
गणितोऽसि । न पुनरवलेपात् ।

स्त्रीषु प्रवीरजननी जननी तवैव
देवी स्वयं भगवती गिरिजापि यस्यै ।

त्वद्देर्वशीकृतविशाखमुखावलोक-
त्रीडाविदीर्णहृदया स्पृहयांबभूव ॥ ३३ ॥

जामदग्न्यः—(विहस्य ।) रे^३ राजन्यपोत,
अनुभवपुनरुक्तां मुञ्च नः स्तोत्रचर्या-
मुपनमय तदेतत्कौशिकोपज्ञमस्त्रम् ।

लितमित्यर्थः । अमङ्गलं धनुर्भङ्गरूपम् । आः कौपे । प्रमथनाथः शिवः । 'पिनाकी प्रमथा-
धिपः' इत्यमरः । नाजीगणत्र गणितवान् । 'गण संख्याने' । शिच् । लुङ् । च्लेधद् ।
'ई च गणः' इत्यभ्यास ईकारः । महासेन इति । महासेनः कार्तिकेयः । 'कार्तिकेयो
महासेनः शरजन्मा' इत्यमरः । यस्य मम यमदन्तनुष्यैः शरैर्मुक्तस्त्यक्तः सन् द्विरिव द्वी
वारी शरजन्मा समभवदुक्तः । शरवणे जातत्वात्प्रथमं शरजन्मेति, पुनरपि परशुरामश-
राज्जातत्वादस्य वारद्वय शरजन्मत्वमिति भावः । सोऽयं परशुराम उपविशानेर्कविश-
तिवागन्वसुमतीं पृथ्वीमज्जयज्जितवान् । क्षत्राणां भुजवनेन महादुर्गामत एव विपमां
कठिगाम् । प्रमदो दथोऽतिमत्तो वा । द्विरिति । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः मुच्' । उपविशानिति ।
उपगता निकटस्था विशतिर्येषां तान् । एकविशानित्यर्थः । 'अवलेपः स्मृतो गर्व' इति
विश्वः । स्त्रीष्विति । स्त्रीषु मध्ये प्रवीरजननी प्रकृष्टवीरसवित्री । जननी माता । गि-
रिजा गौरी यस्यै त्वन्मात्रे स्पृहयांबभूव स्पृहां चकार । गौरयं कृतप्रतीत्यर्थः । 'स्पृहे-
रीऽस्ततः' इति संप्रदानता । वशोकृतो निष्पोहितः । विशाखः कार्तिकेयः । 'विशाखः
शिसिवाहनः' इत्यमरः । विदीर्णमिव विदीर्णम् । परशुरामेण कौतुकैवैव बाहुपीडनेन

१. 'क्षुद्र' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. २. 'प्रसीद' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ३. 'रे
राजन्यपोत' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

अवनिमाधिकविशानभ्यवस्कन्ध वारा-

नवभृषभृतकेभ्यः संप्रदाय द्विजेभ्यः ।

विरमति रमणीयाहृन्द्युद्धात्कथं मे

निखिलनृपतिहत्यादृष्टसारः कुठारः ॥ ३९ ॥

(पुनर्नेपथ्ये ।)

भृगुतिलक नमस्ते मुञ्च वैमत्यमेत-

त्कुरु करुणामिदानीं मानसं मानशौण्ड ।

वहति वत किमस्त्रं पुत्रभाण्डेऽपि रामे

त्रिजगदभयदानस्थूललक्षो भुजस्ते ॥ ४० ॥

जामदग्न्यः—(रामं प्रति ।) अये, धीरकर्कशास्वरः क एपः ।

रामः—(सप्रश्रयम् ।) भगवन्, अयं नस्तातो रघुपतिः ।

जामदग्न्यः—(सव्यथम् ।) धिक्, सर्वतः क्षत्रकैलम्बोद्भेदः । (नेपथ्याभि-

यैव त्यक्तातः किमर्थमायुधग्रहणमिति भावः । पुराणवाजसनेद्येनोक्तं वेद वा, अधीते वा । 'शौनकादिभ्यश्च' इति णिनिः । प्रज्ञा वेदः । गृहीतं [वाक्यं यस्य सः । यद्वा गृहीतं] ज्ञातं वाक्यं वेदवाक्यं येन सः । अवसरः प्रस्तावः । अवनिमिति । मे मम कुठारो द्वन्द्वस्य युगमस्य युद्ध द्वन्द्वयुद्धं तस्मारकथं विरमति । अपि न कथमपीत्यर्थः । अधिक-विशानधिका विशतिर्येषां तानेकविशतिवारानभ्यवस्कन्ध मारयित्वा । क्षत्रियानित्य-र्यात् । स्कन्दिरभ्यवपूर्वो मारणार्थः । 'हन्त्यर्थाश्च' इति चुरादिपाठाणिच् । अर्वाभि द्विजेभ्यो प्राज्ञाणेभ्यो दत्त्वा । कीदृशेभ्यः । अवभृथो यज्ञान्तस्तस्य भृतका वैतनिका क-त्विजस्तेभ्यः । यागे भृतिभृत्विग्मवति । हत्या हननम् । 'दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे' इ-त्यमरः । 'भृतको भृतिभुक्तर्मकरो वैतनिकोऽपि सः' इति धरणिः । नेपथ्ये दशरथः परशुरामादनिष्ठमाशङ्कमानः पुत्रधेहात्त निवर्तयितुमाह—भृगुतिलकेति । मामेन माने वा शौण्ड ह्यात् हे, ते तव भुजः पुत्रभाण्डेऽपि पुत्रतुल्येऽपि रामे रामचन्द्रे कि-मस्त्रं वहति कुतोऽस्त्र धारयति । अपि तु पुत्रेऽस्त्रधारणमयुक्तमिति भावः । एत स्तेदे । अस्त्रधारणे हेतुमाह—त्रिलोक्या अभयदाने स्थूललक्षो बहुप्रदः । तथा च रामचन्द्रे-ऽप्यमयदानं युक्तमिति भावः । वैमत्य मतविपरीतता । करुण कृपामयम् । 'भाण्डं पा-त्रेऽपि सदृशे स्वल्पेऽपि च निगद्यते' इति धरणिः । 'स्थूललक्षो बहुप्रदः' इत्यमरः । धीरो गभीरः । धिक् निन्दायां सामान्यतः । तेन तद्योगेन द्वितीया । सर्वतः सर्वत्र । कलम्पोऽधुरः । उद्भेदः प्रकाशः । गुरुधनुर्भङ्गजन्यक्रोधान्धः स्तुतिमप्यसद्विष्णुराह—

१. 'पुनः' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. २. 'फदम्बकोद्भेदः'. ३. 'नेपथ्याभिमुखः'.

(उच्चैश्च ।) अहो नु खलु भोः,

त्रैलोक्यत्राणशौण्डः सरसिजवसतेर्यः प्रसूतो भुजाभ्यां

स क्षत्रं नाम वर्णः कुलिशकठिनयोर्यस्य दोष्णोर्विलीनः ।

ज्वालाजिह्वालकालानलकवलभयभ्रान्तदेवासुराणि

व्यातन्वानो जगन्ति ज्वलति मुनिरयं पार्वतीधर्मपुत्रः ॥ ३७ ॥

(नेपथ्ये ।)

भगवन्भार्गव,

अप्रवृत्तिविषयं वितन्वतः क्षत्रशब्दमियमेव मेदिनी ।

दक्षिणा तव बभूव यज्वनो मुञ्च संप्रति तु शुष्कमायुधम् ॥ ३८ ॥

जामदग्न्यः—अये प्रशान्तगम्भीरः क एपः । तर्हि जनकेन भवित-
व्यम् । (तदभिमुखमवलोक्य ।) राजर्षे सौरध्वज, भगवतः सूर्याशिष्यात्पुरा-
णवाजसनेयिनो याज्ञवल्क्यादधीतब्रह्मसिद्धान्तो गृहीतर्वाक्य एवासि ।
किं तु नायमवसरः शिष्टानुरोधस्य ।

विनयेन निचुलितैः पिहितैः । तथा च विनयेन पिहितम्, परं न त्वभ्यन्तरेऽपि विनयो-
ऽस्त्येति भावः । नोऽस्माकं किमप्यनिर्वचनीयं धनुर्भङ्गरूपमङ्गं कलङ्कं विवृणक्तिः प्र-
काशयति । 'अहो नु खलु भोरिति विस्मये संप्रयुज्यते' इति भरतः । त्रैलोक्येति ।
अयं पार्वतीधर्मपुत्रः परशुरामः । हरशिष्यत्वात्तस्य । ज्वलति दीप्यते । अतिक्रुद्ध इति
यावत् । कीदृशः । त्रैलोक्यरक्षार्थां शौण्डः ख्यातो दारिद्र्यो वा । पुनः कीदृशः । ज्वा-
लैव जिह्वा तद्योगाल्छ । एतादृशो यः कालानलः प्रलयाम्निः । यद्वा कालो यमः स
एवानलोऽग्निस्तस्य कवलनभयेन प्रासत्रासेन भ्रान्ताः पलायिता देवा असुराश्च येषु ।
तादृशानि जगन्ति भुवनानि व्यातन्वानो विस्तीर्णोऽकुर्वन् । यस्य परशुरामस्य दोष्णोर्वा-
होरधिकरणयोः स क्षत्रं नाम वर्णः क्षत्रियजातिर्विलीनो लयितः । कीदृशः
क्षत्रं नाम वर्णः । सरसिजवसतेर्ब्रह्मणो भुजाभ्यां संप्रसूतो जातः । बाहुजत्वा-
त्क्षत्रियस्य । 'बाहु राजन्यः कृतः' इति श्रुतेः । 'शौण्डो मत्ते च विख्याते
दर्पशालिन्यपि स्मृतः' इति विश्वः । दोष्णोरित्यत्र 'पद्मोमास-' इत्यादिना
दोःशब्दस्य दोषप्रदेशः । नेपथ्ये जनकः परशुरामकोषादनिष्टमाशङ्कमान आह—
अप्रवृत्तीत्यादि । यज्वनो याज्ञिकस्य तवेयमेव पृथ्वी दक्षिणा बभूव । तस्मा-
द्धेतोः संप्रति शुष्कं निष्पलम् । कार्याभावात् । आयुधं मुञ्च । त्यजेत्यर्थः । भूमिर्दक्षिणा-
भवद्दक्षिणैरयं मम करो हस्तः कृतान्तो यमस्तस्य दृष्ट्वा दन्तः स एव प्रकथ्यः करपत्रं
'करउत' इति प्रसिद्धं तद्वत्कटोरो यः कुटारस्तेन हुनिरीक्ष्योऽजनि । जात इत्यर्थः ।

१. 'संप्रसूतः'. २. 'भार्गव भार्गव'. ३. 'अप्रवृत्त'. ४. 'प्रशान्तगम्भीरस्वरोण जन-
केन'. ५. 'राजर्षे' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ६. 'वागेवासि'.

अवनिमाधिकविंशानभ्यवस्कन्ध वारा-

नवभृयभृतकेभ्यः संप्रदाय द्विजेभ्यः ।

विरमति रमणीयाहन्द्रयुद्धात्कथं मे

निखिलनृपतिहत्यादृष्टसारः कुठारः ॥ ३९ ॥

(पुनर्नेपथ्ये ।)

भृगुतिलक नमस्ते मुञ्च वैमत्यमेत-

त्कुरु करुणामिदानीं मानसं मानशौण्ड ।

वहति वत किमस्त्रं पुत्रभाण्डेऽपि रामे

त्रिजगदभयदानस्थूललक्षो भुजस्ते ॥ ४० ॥

जामदग्न्यः—(राम प्रति ।) अये, धीरकर्कशस्वरः क एपः ।

रामः—(सप्रथमम् ।) भगवन्, अयं नस्तातो रघुपतिः ।

जामदग्न्यः—(सव्यथम् ।) धिक्, सर्वतः क्षत्रकैलम्बोद्भेदः । (नेपथ्याभि-

यैव त्यक्तातः किमर्थमायुधग्रहणमिति भावः । पुराणवाजसनेयेनोक्तं वेद वा, अधीते वा । 'शौनकादिभ्यश्च' इति णिनिः । ब्रह्म वेदः । गृहीतं [वाक्यं यस्य सः । यद्वा गृहीतं] ज्ञातं वाक्यं वेदवाक्यं येन सः । अवसरः प्रस्तावः । अवनिमिति । मे मम कुठारो हन्द्रस्य युगमस्य युद्धं हन्द्रयुद्धं तस्मात्कथं विरमति । अपि न कथमपीत्यर्थः । अधिक-विशानधिका विशतिर्येषां तानेकविंशतिवारानभ्यवस्कन्ध मारयित्वा । क्षत्रियानित्य-थीत् । स्कन्दिरभ्यवपूर्वो मारणार्थः । 'हन्त्यर्थाश्च' इति चुरादिपाठाणिच् । अवनि द्विजेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा । कीदृशेभ्यः । अवभृयो यज्ञान्तस्तस्य भृतका वैतनिका ऋ-त्विजस्तेभ्यः । यागे भृतिमुष्टिवग्भवति । हत्या हननम् । 'दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे' इ-त्यमरः । 'भृतको भृतिमुक्कर्मकरो वैतनिकोऽपि सः' इति धरणिः । नेपथ्ये दशरथः परशुरामादनिष्टमादाङ्कमानः पुत्रभेदात्तं निवर्तयितुमाह—भृगुतिलकेति । मानेन माने वा शौण्ड ह्यात हे, ते तव भुजः पुत्रभाण्डेऽपि पुत्रतुल्येऽपि रामे रामचन्द्रे कि-मस्त्रं वहति कुतोऽस्त्रं धारयति । अपि तु पुत्रेऽस्त्रधारणमयुक्तमिति भावः । वत खेदे । अस्त्राधारणे हेतुमाह—धिलोक्या अभयदाने स्थूललक्षो बहुप्रदः । तथा च रामचन्द्रे-ऽप्यभयदानं युक्तमिति भावः । वैमत्यं मतविपरीतता । करुण कृपामयम् । 'भाण्डं पा-त्रेऽपि सदृशे स्वल्पेऽपि च निगद्यते' इति धरणिः । 'स्थूललक्षो बहुप्रदः' इत्यमरः । धीरो गमीरः । धिक् निन्दायां सामान्यतः । तेन तद्योगेन द्वितीया । सर्वतः सर्वत्र । कलम्बोऽद्भुरः । उद्भेदः प्रकाशः । गुरुधनुर्भेदजन्यत्रोघान्धः स्तुतिमप्यसद्विष्णुराह—

१. 'पुनः' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. २. 'कदम्बकोद्भेदः'. ३. 'नेपथ्याभिमुखः'.

गुह्यमवलोक्य ।) भो राजन्दशरथ, अस्मन्नोमधेयमात्रमित्रेण पुत्रेणामुना
मानार्हो भवान् । किं पुनरनभिज्ञोऽसि वीरव्यवहारस्य ।

पुरमथनधनुर्विमर्दनोत्थं प्रदहदहर्दिवमसित तोव्रमर्चिः ।

रघुजनककुटुम्बचाप्पपूरैः परमिह शान्तिमुशान्ति शस्त्रभाजः ॥ ४१ ॥
(नेपथ्ये ।)

आः जामदग्न्य, किमेवमतिप्रसक्तः संन्यस्तशस्त्रानस्मानपि बलाद्धनु-
र्ग्राहयसि ।

जामदग्न्यः—(सरोपम् ।) अरे विदेहप्रसवपांशुल,

अयमधिपतिर्भासामेकान्तरो भवतो गुरु-
स्त्वमसि तपसा यद्वर्षीयानिति स्म तितिक्ष्यसे ।

कथमसि धनुर्नामग्राही तदेव संमाप्यते

मम हि सकलक्षत्रालम्भक्रतोरमृतं भवान् ॥ ४२ ॥

(नेपथ्ये ।)

भार्गव भार्गव, च्यवनादिदृढवाक्यगौरवनिगृहीतसंप्रहारक्रियासमभि-

पुरमथनेति । पुरमथनधनुर्विमर्दनोत्थं हरधनुर्भङ्गसमुद्भूत तीव्रमर्चिस्तेजोऽस्ति । अह-
र्दिवं प्रत्यहं प्रदहत् । 'अचतुर—' इत्यादिना निपातनम् । शस्त्रभाजोऽस्मदादयो रघुजन-
कयोः कुटुम्बस्य चाप्पपूरैः परमर्चिषः शान्तिमुशन्तीच्छन्ति । 'वश कान्ती' । 'प्रहि-
ज्या—' इत्यादिना संप्रसारणम् । नेपथ्ये जनकवचनम् । 'आस्तु स्यात्कोपपीडयोः'
इत्यमरः । पांशुलोऽधमो दूषको वा । अयमिति । अयं भासामधिपतिः सूर्यो भवत
एकान्तरो गुहः । याज्ञवल्क्येन सूर्योदधीतम्, जनकेन याज्ञवल्क्यात्, तेन सूर्यशिष्यशि-
ष्यो जनकः । तपसा यद्वर्षीयान्दृढस्त्वमसि, अतो हेतोरितितिक्ष्यसे स्म क्षान्तोऽसि ।
कचित् 'तपसे' इति पाठः । तत्र त्वमपि तपसे तपः करोषीति हेतोस्तितिक्ष्यसे स्म
क्षान्तस्त्वम् । धनुर्नामग्राही धनुषो नामग्रहणकर्ता कथमसि । अपि तु धनुर्नामग्राही
यदसि तत्तस्मादेव भवान्समाप्यते । मार्यत इत्यर्थः । कीदृशः । मम हि ममैव सकलक्ष-
त्रालम्भक्रतोर्निखिलक्षत्रियमारणयज्ञस्यामृतं यज्ञशेषीभूतः । तितिक्ष्यस इत्यत्र 'तिज नि-
शामने' । 'गुप्तिजिऋद्यः सन्' इति क्षमायां सन् । 'लड् स्मे' इति कर्मणि लट् । 'हि
हेतावधारणे' इत्यमरः । 'अमृत यज्ञशेषे स्यात्' इति विश्वः । च्यवनो मुनिः । दृढः
पण्डितः सुचिरो वा । निगृहीतः संकुचितः । संप्रहारो युद्धम् । क्रियासमभिहारः पां-

१. 'राजन्' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. २. 'नामधेयमित्रेण'. ३. 'सूनना मानार्हो'.
४. 'शस्त्रानपि'. ५. 'पांसन'. ६. 'तपसा त्वम्'. ७. 'समाप्यसे'. ८. 'भगवन्भार्गव'.

सम्राजां समिधां च साधकतमं धत्ते छिदाकारणं
धिञ्जीवीकुशकर्पणोल्वणकिणग्रन्थिर्ममायं करः ॥ ४४ ॥
(नेपथ्ये ।)

भगवन्भार्गव भार्गव,
त्वं वेदवानसि वसिष्ठगुरोः सनाभिः
स्वायंभुवः स भगवान्प्रभवो गुरुस्ते ।
तेनातिमात्रमसृणं हृदयं मदीय-
मद्यापि न न्रुटति शान्यतु ते कुट्टपिः ॥ ४५ ॥

जामदग्न्यः—(सोचैर्हांसम् ।) किमात्थ रे दशरथ, किमात्थ । नाद्यापि
हृदयं न्रुटतीति । कथं वा न्रुटतु यावदेप न व्याप्रियते परशुः ।
(नेपथ्ये ।)

आः जामदग्न्य, गुरूर्नेप्यधिक्षिपसि ।
पुरोजन्मा नाद्यप्रभृति मम रामः स्वयमहं
न पुत्रः पौत्रो वा रघुकुलभुवां च क्षितिभुजाम् ।
औधीरं धीरं वा कलयतु जनो मामयमयं
मया बद्धो दुष्टद्विजदमनदीक्षापरिकरः ॥ ४६ ॥

पोता यदि शस्त्रकथां कुर्युः । यदि चायं ब्रह्मगणो ब्राह्मणगणः ऋत्विग्गणो वा आकृति-
गणः स्यात् । आकृत्या आकारेण गृह्यते यत्र गणे स आकृतिगणो वैयाकरणप्रसिद्धः ।
तत्रापि चेद्यदि भवानिष्यते । तदा सम्राजां क्षत्रियाणां समिधां हेमीयकाष्ठानां च छि-
दाकारणं छेदनिमित्तं साधकतमं करणं कुठारं यन्ममायं करो धत्ते तद्विकृ निष्फलम् ।
इह धिकृशब्दस्य कुस्तार्थस्याभावात् द्वितीया । 'धिग्भर्त्सने च निन्दायां निष्फले कृत्सि-
तेऽपि च' इति विश्वः । 'मौर्वी ज्या शिक्षिनी गुणः' इत्यमरः । 'किणः स्यान्मृतशोणिते'
इति च । नेपथ्ये दशरथवाक्यम् । सनाभिः सपिण्डः । एकगोत्र इति यावत् । 'सपि-
ण्डास्तु सनाभयः' इत्यमरः । स्वयंभूर्भ्रष्टा । तस्यापत्यं स्वायंभुवः । अण् । सज्ञापूर्वक-
विधेरनित्यत्वात् गुणः । किं तु उच्येव भवति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभव उत्पत्तिहेतुः ।
गुरोरधिष्णुमत्सहमानः सन्नोद्यं लक्ष्मण आह—पुरोजन्मेति । अद्यप्रभृत्यधारभ्य रामो
मम पुरोजन्मा ज्येष्ठप्राता न । तदादेशाकरणात् । रघुवंशजातानां क्षितिभुजां च न पुत्रो
न वा पौत्रः । तादृशचाराणाचरणात् । किं तु स्वयमेवाहम् । असाधारणस्वभाव इति

जामदग्न्यः—(सावक्षं रामं प्रति ।) अये, किमयं लक्ष्मणो भवन्तं पुरोजन्मानमपदिशति ।

रामः—(संबिलक्षस्मितम् ।) प्रसीद भगवन्, स एवायं यौवनादर्वाचि निरपराधमधुरे वयसि वर्तमानो यानिकानिचिदक्षराणि प्रलपति ।

जामदग्न्यः—(सस्मितम् ।) कथमेतौवत्यपि माममृष्यमाणमाशङ्कसे । यतस्त्वेदनुवर्ती खल्वयं त्वामेवास्तमयमानमन्वस्तमयिष्यते । निर्वाणं हि सवितारं तरणिमणिरप्यनुनिर्वाति । (नेपथ्यं प्रति ।) साधु रे लक्ष्मण, साधु । कनिष्ठतरोऽपि वरं भवान्, न पुनरयं यथाज्येष्ठो रामस्ते ।

प्रागुच्चैःशिरसं क्षुरप्रनखरैः क्रौञ्चाद्रिदन्तावलं
भिच्चा हंसमयानि मौक्तिकफलान्याकीर्य पर्यापिताम् ।

सैर्हीं वृत्तिमधिष्ठितेऽपि हि मयि क्षात्रेण कल्पेन ते

दिष्ट्वा कौतुकमाभिरामिकमसि त्वं कोऽपि वीराङ्कुरः ॥ ४७ ॥

भावः । अधीरमपण्डितमधैर्यशालिन वा कलयतु कथयतु जानातु वायं जनः । अय परिकरः प्रारम्भः । संनाहो यद्भः कृतः । 'मामघमयम्' इति पाठे अघमयं पापमयं द्विजवचात् । अपदिशति दूरीकरोति । यौवनादर्वाचि यौवनात्पूर्वस्मिन् । कौमार इत्यर्थः । प्रलपत्यनर्थकं वदति । 'प्रलापोऽनर्थक वचः' इत्यमरः । एतावति विषये । अमृष्यमाणमक्षाम्यन्तम् । अस्तं नाशमयमानं गच्छन्तम् । 'अय गती' । शानच् । अनु पश्चात् । तरणिमणिः सूर्यकान्तः । वरं भवानिति वरमव्ययम् । 'मनागिष्टे वरं यत्तु कश्चिदाह तदव्ययम्' इति शाश्वतः । यथा—'याच्ना मोघा वरमपिगुणे' इति, 'वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः' इति च । प्रागिति । प्राक् पूर्वं क्षुरप्रस्वरूपैर्नखरैर्नखैः क्रौञ्चाद्विरेव क्रौञ्चनामरूपवत् एव दन्तावलो हस्ती तं भिच्चा विनायं हंसमयानि हंसरूपाणि मौक्तिकान्याकीर्य विक्षिप्य पर्यापितां व्यवस्थापितां सैर्हीं सिद्धस्यैवं सैर्ही तां वृत्ति व्यापारमधिष्ठितेऽप्यास्त्यतेऽपि मयि विषये ते तत्र क्षात्रेण कल्पेन विधिना कौतुकं कौतुकेहेतुत्वात्स्ति । कीदृशम् । आभिरामिकम् । अभिरमणमभिरामः प्रीतिः । तस्मै प्रभवत्याभिरामिकम् । 'तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः' इति ट् । तस्मात्वं कोऽप्यनिर्वाचनीयो वीराङ्कुरोऽसि । उर्ध्वंतिरसमिति । उर्ध्वः शिरो मस्तकं शिरसं वा यस्य तम् । परशुरामेण शीघ्रं भिच्चा राज-हेमा आनीता इति पुराणम् । क्षुरप्रसुरप्रशब्दायस्त्रभेदवाचकावपि भवतः । 'क्षुर विलपद-ने', 'क्षुर च्छेदने' इति धात्वोर्वेर्णदेशानामां साधितत्वात् । 'देशाननक्षितस्युप्रमण्डितः' इ-

१. 'मयैलक्ष्य'— २. 'अवीच्यपराध'— ३. 'एतावतापि'— ४. 'रादनुवर्ती स्वरूपं'—

५. 'वरी'— ६. 'शिरस'.

(नेपथ्ये ।)

भार्गव भार्गव, दुर्विज्ञानमिदमर्वाकफलनिष्पत्तेराभिरामिकं साङ्गामिकं वा ।

रामः—(सरोपं नेपथ्याभिमुखम् ।) आः वत्स, कोऽयमद्यतनस्ते दुर्विनयप्ररोहो यद्दुरूनपि क्षेत्रीकरोपि ।

(नेपथ्ये ।)

आर्य, तूष्णीमयमस्मि । क्षमस्व जामदग्न्य, नियन्त्रितोऽहमार्येण ।

जामदग्न्यः—(विहस्य ।) ऊरे राम, कथमद्यापि वाचमेव सूनुतामस्मदभियोगप्रशमनां प्रथयसे । कवचहरोऽसि । शस्त्रैरेव प्रतिक्रियन्तां शस्त्राणि । किं च रे,

राजन्येभ्यो जन्म वैवस्वतेभ्यश्चक्रे चापाचार्यकं कौशिकश्च ।

क्षात्रीं चर्यामेवमुन्मुक्षतस्ते गोत्राक्षेपी वज्रलेपः कलङ्कः ॥ ४८ ॥

रामः—(सगर्वस्मितम् ।) भगवन्, सत्यमेतत् ।

जातः सोऽहं दिनकरकुले क्षत्रियश्रोत्रियेभ्यो

विश्वामित्रादपि भगवतो दृष्टदिव्यास्त्रपारः ।

अस्मिन्वंशे कथयतु जनो दुर्यशो वा यशो वा

विप्रे शस्त्रग्रहणगुरुणः साहसिक्याद्विभेमि ॥ ४९ ॥

त्यत्र, पुरस्तात् 'भृगुखुरधुरप्रव्यालेखस्यपुटितविभागा वनभुवः' इत्यत्र च प्रयुक्तत्वात् । दन्तावलमिति 'दन्तशिखारसंज्ञायाम्' इति षलच् । 'वले च' इति दीर्घः । अर्वाक् पूर्वम् । साङ्गामिकमाभिरामिकवत्साधु । क्षेत्रमाश्रयः । क्षमस्व सहस्व । 'क्षम प्रसहने' भूवादावपि पठ्यते । स चात्मनेपदी । सूनुतां प्रियसत्याम् । 'सत्यं प्रियं च वचन सूनुतां समुदाहृतम्' इति । अभियोगो युद्धम् । कवचहरः संनद्धः । राजन्येभ्य इति । वैवस्वतेभ्यो विवस्वदपत्येभ्यो राजन्येभ्यः क्षत्रियेभ्यस्ते तव जन्म । अभूदिति शेषः । कौशिकश्च तव चापाचार्यकं धनुरध्यापकत्वं चक्रे कृतवान् । क्षात्रीं क्षेत्रसंबन्धिर्नोऽप्यर्थे परिपाटीमुन्मुक्षतस्त्यजतस्तव गोत्रमाक्षिपतीति गोत्राक्षेपी कलङ्कोऽपवादः । जात इति शेषः । तथा च क्षत्रियेभ्यो जन्म, विश्वामित्रादध्ययनं च । क्षात्रचर्यापालनकारणम्, तत्सर्वं त्यजतस्तव कलङ्क एव भविष्यतीत्यतः सर्वथा मया सह युद्धादि योग्यमिति भावः । आचार्यकमिति 'योपधाद्गुरूपोत्तमाद्दुञ्ज्' इति भावे वुञ् । जात इत्यादि । श्रोत्रियश्चन्दोध्येता उत्तमो वा । दृष्टं ज्ञातम् । अस्मिन्वंशे सूर्यवंशे । सहो षलं तेन सह वर्तते

१. 'विनयातिप्ररोहो यद्दुरूनपि'. २. 'तूष्णीमस्मि'. ३. 'रेरे'. ४. 'कथं वाचमेव'. ५. 'समर्थयसे'. ६. 'कुलक्षत्रिय-'. ७. 'लघ्वविद्यास-'. ८. 'अस्मिन्वंशे कलयतु'.

जामदग्न्यः—(सक्रोधम् ।) आः पाप दुर्मुख, वसिष्ठ इव विश्वामित्र
इव स्वस्तिवाचनिको ब्राह्मणस्ते परशुरामः । (सव्ययम् ।) धिक्कष्टम् । एवमु-
च्चावचवाचः सत्रियाः श्रूयन्ते । (क्रोधातिशयं नाटयन् ।) अयमहं भोः,

सहदशरथमद्योत्कृत्य पुत्रैश्चतुर्भि-

र्जनककुलकवन्धंस्कन्धनिर्गत्वरीभिः ।

नवरुधिरलताभिः क्लृप्तलोलापताकां

रणभुवमतिरौद्रीं रुद्रशिष्यः करोमि ॥ १० ॥

रामः—(संतोषम् ।) आः जामदग्न्य, केयं वाग्विभीषिका । दूरमति-
कामति प्रसङ्गे कदाचिदिद्वाकवोऽपि दुर्मनायन्ते ।

जामदग्न्यः—(संभ्रुकुटीमहम् ।) ततः किम् ।

रामः—(सावयम् ।) ततश्च

तैस्त्रिःसप्तभिरेव राजवित्तयैर्यत्ते भुजस्तम्भयोः

कृत्वा तोरणमालिकां पुनरमुं द्वाविंशमारिप्सते ।

द्रक्ष्यामि त्वयि वर्तमानमधुना तच्चापविद्याद्भुतं

शंभोस्तस्य हि केवलेन धनुषा कृष्टेन तुष्टिर्न मे ॥ ११ ॥

साहितिकः । 'ओजः सहोऽम्भसा वर्तते' इति ढक् । तस्य भावः साहितिक्यं साहसम् ।
अस्यैव विशेषणं गृह्य इति । 'मीमांशानां मयहेतुः' इत्यपदानता । स्वस्तिवचनमाह
स्वस्तिवाचनिकः । 'तदादेति माशब्दादिभ्यः' इति ढक् । 'उत्तरपदस्य च' इति शृङ्घिः।
यद्वा स्वस्तिवाचनं प्रयोजनमस्य । 'तस्य प्रयोजनम्' इति ढक् । 'उच्चावचं नैकभेदम्'
इत्यमरः । सहदशरथेति । चतुर्भिः पुत्रैः सह । सहपुत्रैः ततोया । उच्छ्रयोन्मूल्य ।
स्कन्धः समूहः । निर्गत्वरी निर्गमनशीला । 'गत्वरथ' इति माधुत्वम् । नवरुधिरिति ।
नवपदं स्वानरत्तानिरेषार्थम् । अन्यापि पताका लतया क्रियत इति ध्वनिः । अनिरीदी-
मतिभयानरामम् । याया प्राप्तियुमिच्छा वाग्विभीषिका । विभेनेरन्तर्मावित्तगर्थात्सन् ।
अत्रिकामनि र्थमाने । प्रसङ्गे कोपे । दुर्मनायन्ते । अच्ययं शृङ्गादिस्वात्कयद् सलोपथ ।
नैरिति । यथापविद्याद्भुतं वर्तुं, तैस्त्रिभिः सप्तभिरेकाविंशतिर्मन्त्रात् राजवित्तयैः भुजा-
नेन रत्नैर्वा तथोत्तोरणमालां कृत्वा पुनरप्यस्मज्जयादमुं द्वाविंशं द्वाविंशतेः पूर्णं राज-
वित्तयमारिप्यने आरब्धुमिच्छति । तदधुना त्वयि वर्तमानं द्रक्ष्यामि । यतः केवलेन दृ-
ष्यापारदर्शनं मम न तुष्टिः । द्वाविंशतिनि द्वाविंशतेः पूरणम् । 'तस्य पूरणे षट्' । 'वि-

१. 'एव-'. २. 'सक्रोधम्' ३. 'विभीषा'. ४. 'संभ्रुकुटीमहम्'.

जामदग्न्यः—(सरोपम् ।) किमात्थ रे, किमात्थ । ('द्रक्ष्यामि स्वयि वर्तमान-
मधुना' इत्यादि श्लोकोत्तरार्धे पठित्वा सव्ययम् ।) अहो सर्वतः समिध्यमानदारु-
णस्य रोपजातवेदसो विदेहदिलीपयोः कुलं नाम कति भविष्यन्त्याहुतयः ।
(उच्चैः ।) भो भोः सप्तद्वीपकुलपर्वतवर्तिनो राजानः, चेतयध्वं चेतयध्वम् ।

येन त्वां विनिहत्य मातरमपि क्षत्राक्षमध्वासव-
त्त्वादाभिज्ञपरश्वधेन विदधे निक्षत्रिया मेदिनी ।

यद्वाणव्रणवर्त्मना शिखरिणः क्रौञ्चस्य हंसच्छला-

दद्याप्यस्थिकणाः पतन्ति स पुनः क्रुद्धो मुनिर्भागवः ॥ ५२ ॥

रामः—(सहर्षसंभ्रमम् ।)

नृपानप्रत्यक्षान्किमपवदसे नन्वयमहं

शिशुक्रीडाभग्नत्रिपुरहरधन्वा तव पुरः ।

अहंकारकूरार्जुनभुजवनव्रश्चनकला-

निमृष्टार्थो बाहुः कथय कतरस्ते प्रहरतु ॥ ५३ ॥

जामदग्न्यः—(संकोपाटोपम् ।) आः पाप विकर्तनकुलकलङ्क, पुनस्तरां
तदेव पार्वतीदयितकोदण्डदलनसौहसमुद्रावयसि । अहह क्षत्रियोऽपि भा-
र्गवस्य कार्तवीर्यजयिनं भुजदण्डमन्विष्यति । अहो गरीयान्कालः । यद-
श्रुतचरमपि श्रावयति । अदृष्टचरमपि दर्शयति । अपि च रे राजन्यकीट,

विशतेडिति' इति टिलोपः । समिध्यमानस्य स्वयं दीप्यमानस्य । 'जिह्न्वी दीप्ती' ।
जातवेदसोऽग्नेः । कुलपर्वता गन्धमादनादयः । राजानो दिक्पालाः । चेतयध्वं चेतना भवत ।
विधी लोड् । येनेति । त्वां मातरं क्षत्रियामेव । क्षत्राक्षमेव क्षत्रियरुधिरमेव मधु क्षौद्रं
आसवो मद्यम् । 'मध्वासवो माधवको मधु माध्वीकमद्भयोः' इत्यमरः । 'रुधिरेश्छन्दो-
हिताक्षरकक्षतजशोणितम्' इति च । 'परशुध्व परश्वधः' इत्यमरः । व्रणं रन्ध्ररूपम् ।
हंसर दि कौलासस्थमानससरसः शरदि श्रीभगिरिविवरेण भुवमापान्तीति वार्ता । नृपा-
निति । अपवदसे निन्दसि । 'अपाद्दद्' इति तट् । अयमहमित्य[स्य]न्ताहंकारे । त्रिपु-
रदरो मंदेसः । अर्जुनः फातवीर्यः । मखनं छेदनम् । निमृष्टार्थो क्षातार्थः । विकर्तनः सू-
र्यः । अश्रुतचरं न पूर्वश्रुतम् । 'मृतपूर्वं चार्ट्' । कीट इव कीटः पीतः । जानाम्येवे-

१. 'ससंरम्भम्'. २. 'उच्चैः' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ३. 'सहासम्'. ४. 'साटो-
पम्'. ५. 'सादसम्' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ६. 'कार्तवीर्यमुग्रमजयिनं—अन्वेषयति'.

जानास्येव यथा पितुः परिभवन्होमार्जुनीमर्जुनो
मत्कोदण्डमनेकराजकवधस्वाध्यायमध्यापित् ।

तेनैवास्ति भवत्सु यद्यपि मम क्रोधोऽयमौत्सर्गिक-
स्तत्संप्रत्युपसर्जनं गुरुधनुर्भङ्गादयं हेतुमान् ॥ ९४ ॥

रामः—ऋषे जामदग्न्य, पटञ्चरीभूता खल्वियं पुरातनी कीर्तिपताका ।
नन्विदानीमेव द्रष्टव्यम् । (नेपथ्याभिमुखम् ।) वत्स लक्ष्मण, धनुर्धनुः ।

जामदग्न्यः—(साक्षेपम् ।) अरे अनात्मज्ञ क्षत्रियवदो,
तच्चापमीशभुजपीडनपीतसारं

प्रागप्यभज्यत भवांस्तु निमित्तमात्रम् ।

राजन्यकमधनसाधनमस्मदीय-

माकर्ष कार्मुकमिदं गरुडध्वजस्य ॥ ९५ ॥

आकृष्टेन पुनरमुनैव धनुषा किलास्मान्नेभियोत्स्यसे । क्षत्रसत्रे दीक्षि-
तानां तु चिरस्य हीर्तायं परशुरस्माकमस्त्येव । (इति रामस्य हस्ते धनुरर्पयति ।)

ति । मम पितुर्जमदमेहोमसाधनिकामर्जुनीं गां परिभवन्नपहन्समर्जुनः कार्तिवीर्यं यथा
मम कोदण्डं धनुर्नेकक्षत्रियवधस्वरूप स्वाध्यायं वेदं पाठमात्रं वाध्यापिपदध्यापितवान्,
तथा त्वं जानास्येव । तेनैव हेतुना भवत्सु क्षत्रियवंशोद्भूतेषु ममीत्सर्गिकः स्वामाविकः
क्षत्रियसामान्यविषयकः क्रोधो यद्यप्यस्ति तत्संप्रत्युपसर्जनमप्रधानम् । यतो गुरुधनुर्भ-
ङ्गादयं क्रोधः क्षत्रियवधे हेतुमान्प्रयोजकवान् । 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति । 'भङ्गादहं
हेतुमान्' इति पाठोऽहमेव प्रयोजकवानित्यर्थः । 'भङ्गे तु' इति पाठे भङ्गे-सतीत्यर्थः ।
अध्यापिपदिति अधिपूर्वकादिदः 'क्रीड्जीनां नी' इत्यात्वे कृते रूपम् । न च 'अभि-
शावचने षट्' इति षट् स्यादिति वाच्यम् । 'विभाषा साहाह्ने' इति विकल्पनात् । 'अर्जुनी
सौरभेयी गाः' इत्यमरः । 'अर्जुनः ककुभे पापं भवेदप्यर्जुनी गवि' इति मेदिनीकरः ।
पटञ्चरीभूता जीर्णवस्तीभूता । 'पटञ्चरं जीर्णवस्त्रम्' इत्यमरः । अनात्मज्ञोऽतत्त्वज्ञः । पापं
कर्तुं । पीतसारं गृहीतवत् । प्रागप्यभज्यत पूर्वमेव ममम् । अपिरेवायं । 'भञ्जो
भामर्दने' । कर्मकर्तारि तद् । राजन्यकं क्षत्रियसम्पदः । प्रधनं मारणम् । साधनं हेतुः ।
फार्मुकः धनुः । अभिघोरस्वमे घोषयिष्यामि । क्षत्रसत्रे क्षत्रियहोमयज्ञे । 'सत्रमापञ्चाने
यज्ञे' इति विश्वः । दीक्षितानां गृहीतजनानाम् । उद्धातः पादरत्नजनं तनुका उद्धातिनी ।

१. 'अध्यापयत्'. २. 'ऋषे' इति पुनराहन्तरे नास्ति. ३. 'साक्षेपम्' इति पुनराहन्तरे
नास्ति. ४. 'रे रे'. ५. 'अभिघो. स्वमे'. ६. 'अयम्' इति पुनराहन्तरे नास्ति.

रामः—(एहीत्वा ।) भार्गव, समन्ताद्बुद्धातिनी भूमिरियम् । तदेहि, विमर्दक्षमं प्रदेशान्तरमवतरावः ।

जामदग्न्यः—(सरोषं परिक्रामन् ।) भो भोः क्षात्रेण ब्राह्मेण च तेजसा विकल्पमानाः, तदत्र

भवतु शरणदो वा सर्वशस्त्राभिसारः

प्रतिविदधतु वास्मिन्नाशिषो वैजयिक्यः ।

अदशरथमरामं निर्विदेहेन्द्रमुर्वी-

वलयमिह विधत्ते रोपणो रणुकेयः ॥ १६ ॥

(इति निष्क्रान्तौ ।)

(नेपथ्ये ।)

भो भोः पौरजानपदाः, प्रवर्त्यतां माङ्गलिकमातोद्यम् । प्रसज्यतामयमपि वैदेहीविवाहमहोत्सवो जामदग्न्यविजयोत्सवेन ।

कन्या काचिदिहापि कर्मणि पणः स्यादित्यसूयावल-

त्सीतापाङ्गमयूखमांसलमुखज्योत्स्नाविलिप्तीं दिवम् ।

कुर्वाणेन रघूद्वहेन चरुपे नारायणीयं धनुः

संधायाथ शैरश्च भार्गवगतिच्छेदादमोघीकृतः ॥ १७ ॥

'उद्धातस्तु पुमान्पादस्त्वलने समुपक्रमे' इति मेदिनीकृतः । विकल्पमानाः श्लाघमानाः । शरणं रक्षणम् । 'शरणं रक्षणेऽपि च' इति धरणिः । सर्वशस्त्राभिसारः सर्वयोर्धरेकदेव सर्वशस्त्रेण युद्धम् । प्रतिविदधतु प्रतीकारं कुर्वन्तु । वैजयिक्यो विजयप्रयोजनाः । 'तदस्य प्रयोजनम्' इति ठरू । रोपणो रोपणोः । 'गुणमण्डार्येभ्यश्च' इति गुच् । रणुका परशुणाममाता । तस्या अपत्यं रणुकेयः । 'स्रीभ्यो ङ्क्' । निष्क्रान्तौ रामपरशुरामौ । महत्त्वाय प्रभवति माङ्गलिकम् । 'तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः' इति ठरू । आतोद्यं घीणामुरजवंशकांस्यत्रायम् । 'चतुर्विधमिदं वाचं वादिश्रातोयनामकम्' इत्यमरः । प्रसज्यतामार्भ्यताम् । यद्वा प्रसज्यतां प्रसङ्गादेव निष्पायताम् । अन्यथानुष्ठितस्यान्यरीयोपकारजननमाभ्यर्थं प्रसङ्गः । यथा प्रासादे देवाय दत्तस्य दीपस्य राजमार्गावलोकारणसामर्थ्यम् । इहापि कर्मणि नारायणीयधनुर्भेदेऽपि । पणः धनुः । अवाप्तौ नेप्रक्रान्तौ नेप्रान्तदर्शने वा । ज्योत्स्ना वान्तिः । विलिप्तीमरूपविलिप्ताम् । 'कादस्याः श्यायाम्' इति ङीप् । दिव्यमाकाशम् । उद्धतः पुनः । यद्वा रघुमुद्धतति रघुवंशपारकं

१. 'प्रसर्पतामयं वैदेहीविवाहोत्सवो जामदग्न्यविजयोत्सवेन'; 'प्रसज्यतामयमपि—विजयेन'. २. 'सर् च'.

(ततः प्रविशतो रामजामदग्नौ ।)

रामः—भगवन्मार्गव,

परैराहूतानां विहितमपि शस्त्रं भवतु नः

प्रकृत्या विप्रेभ्यः पुनरकृतशिल्पा रघुभुवः ।

चिरादण्डीरेण त्वयि तदपि रामे न गणितं

तपोविद्यावीरव्रतमय मेयि क्षाम्यतु भवान् ॥ १८ ॥

जामदग्न्यः—(विद्वस्य ।) कथमपराद्धमस्मासु वत्सेन ।

यदर्थमस्माभिरिह प्रकोपितस्तदद्य दृष्ट्वा तव धाम वैष्णवम् ।

विशीर्णसर्वामयमस्मदान्तरं चिरस्य कंचिच्छधिमानमश्रुते ॥ १९ ॥

रामः—इत इतो भगवन् ।

जामदग्न्यः—(रामस्य चिवुकमुन्नमय्य सस्मितम् ।) वत्स, अप्रशस्तः ख-

ल्वारण्यकानां जनपदेषु चिरप्रचारः । तत्क पुनरस्मान्नेप्यसि ।

रामः—भगवन्, भगवतो याज्ञवल्क्यस्यावसथे कृतातिथेयसंविधानौ
तातजनकौ भवन्तमनुपालयतः ।

इत्यर्थः । 'मूलविमुक्तादिभ्यः कः' । चकृधे आकृष्टम् । कर्मणि लिट् । संधाय शरं
संयुज्य । गतिः स्वर्गगमनम् । अमोघः सफलः । परैः शत्रुभिः । आहूतानामास्कन्दि-
तानाम् । यद्वा युक्तानाम् । युद्धार्थमिति शेषः । विहितं विधियोधितम् । प्रकृत्या स्व-
भावेन । रघुभुवो रघुवंश्याः । विप्रेभ्योऽकृतशस्त्राभ्यासाः । अण्डीरेण दर्पिष्ठेन मया त्वयि
रामे परशुरामे तदपि न गणितं नावगतम् । 'रामेण गुणितम्' इति पाठे रामेण मया
चिरेण गुणितं प्रमाणीकृतम् । अण्डीर इति 'काण्डाण्डादीरर्षीरर्षी' इतीरच् । 'अण्डीरः
पुरुषे शक्ते' इति मेदिनीकरः । पदार्थमिति । यदर्थमस्माभिस्त्वं प्रकोपितोऽसि तद्वैष्णवं
विष्णुसंपन्धि धाम तेजस्तव दृष्ट्वा ममेतदान्तरम् । अन्तरेवान्तरम् । स्वार्थेऽण् । कि-
ञ्चिच्छधिमानमपलघुत्वमश्रुते प्राप्नोति । फीदनाम् । विशीर्णो नष्टः सर्वं आमयो रागा-
दिरोमो यत्र तत्र । वैष्णवधामदर्शनदेवेति भावः । 'अस्मदन्तरम्' इति पाठे मम हृदय-
मित्यर्थः । 'मर्वांमयम्' इति पाठे अहंकाररूपरोगमित्यर्थः । इत इत इह इह । आग-
च्छेति शेषः । अधरापधिपुङ्गम् । 'अधस्ताधिपुङ्गम्' इत्यमरः । उपमप्योक्तौत्व । 'स्यपि
दधुर्षात्' इति षेरवादेशः । आरण्यकानामरण्यवासिनाम् । 'अरण्यगमनुष्ये' इति
गुप् । प्रपारो गमनम् । अवसथे गृहे । अतिथौ साधु आतिथेयम् । 'पप्यतिथिरसति-

१. 'ततः प्रविशति रामः परशुरामध' । २. 'मम' । ३. 'दृष्टम्' । ४. 'भवान्' ; 'भग-
वान्' । ५. 'शक्यम्' । ६. 'भगवान्' इति पुस्तकान्तरे नास्ति ।

एहि विष्टरपादार्यमधुपैकरुपस्थितान् ।

इक्ष्वाकूंश्च विदेहांश्च पुनीहि भगवन्नमून् ॥ ६० ॥ *

जामदग्न्यः—वत्स, अपरिहार्यमेव ह्यातिथ्यं राजन्यश्रोत्रियाणाम् । किं पुनरेवंविधवैखानसोचिताचारस्खलितविलसो न शक्नोमि धर्माचार्यं याज्ञवल्क्यमुपेत्यावलोकितुम् । आचारस्तु दूरादपि कृतः कृतः स्यात् ।

(किञ्चिदुच्चैर्नेपथ्योभिमुखम् ।)

यस्य स्मृतीः प्रतीक्षन्ते चतुर्वर्गे मनीषिणः ।

तमो भगवते तस्मै याज्ञवल्क्याय योगिने ॥ ६१ ॥

(नेपथ्ये ।)

गायत्री द्वुपदा देवी पाप्मानमपहन्तु ते ।

पुनन्तु पावमान्यस्त्वामृधोतु ब्रह्म ते परम् ॥ ६२ ॥

जामदग्न्यः—भगवन्, अपत्रपमाणो न भवन्तं द्रष्टुमुत्सहे । तदनुमन्यस्व मार्मरण्याय ।

(नेपथ्ये ।)

शिवास्ते पन्थानो ब्रज निजगृहेभ्यो निजगृहा-

न्किमन्यत्सर्वेषां गुणमय शिरोमाल्यमसि नः ।

स्वपतेर्देवः । विष्टरमासनम् । 'वृक्षासनयोर्विष्टरः' इति निपातनम् । आतिथ्यमतिपि-
सत्कारः । ब्राह्मणादित्वात्प्यञ् । वैखानसो नाम मुनिस्तेन प्रोक्तमधीपते वैखानसास्तृती-
याश्रमस्था मुनयः । वैखानसो यानप्रस्थो गृह इति पर्यायाः । स्खलितं स्वलनम् । दूरा-
देवास्माभिरर्षादि प्रतिगृह्यत इति भावः । स्मृतीः स्मृतिवाक्यानि । चतुर्वर्गे धर्मार्थ-
काममोक्षे । 'त्रिवर्गे धर्मकामार्थेषुचतुर्वर्गेः समोक्षकः' इत्यमरः । प्रतीक्षन्ते चिन्तयन्ति ।
प्रमाणयन्तीति यावत् । योगिने योगियाज्ञवल्क्यायेत्यर्थः । गायत्री सावित्रीमन्त्रः । यद्वा
गायत्रीमन्त्रे ध्येया देवता । द्वुपदा 'द्वुपदादिव मुमुक्षानः' इत्यादि मन्त्रः । पाप्मानं
पापम् । पावमान्यो ऋग्विशेषाः । परं ब्रह्म तत्त्वज्ञानम् । ऋधोतु उपचिति गदित-
त्यर्थः । अपत्रपमाणोऽन्यतो लज्जमानः । 'लज्जा सापत्रपान्यतः' इत्यमरः । अरण्याय
गन्तुमित्यर्थः । 'क्रियार्थोपपद-' इत्यादिना चतुर्वर्षी । शिवाः कल्याणदाः पन्थानः ।
सन्त्विति शेषः । हे गुणमय । 'तत्रकृतवचने भवत्' । नोऽस्माकं सर्वेषां शिरोमाल्यं
शिरसि पुष्पं माला वा । 'पुष्पपुष्पसत्रोर्माल्यम्' इत्यमरः । निर्माणं सृष्टिः । स्थितिः

१. 'पाचार्यः', 'पाचार्यः'. २. 'एव दि' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ३. 'अवलोकयि-
तुम्'. ४. 'कृतकृत्यः'. ५. 'धर्मिमुखाः'. ६. 'अपेक्षन्ते'. ७. 'त्रिपदा'. ८. 'अरण्याय-
मनाय'. ९. 'शिरोरत्नम्'.

त्रिलोकीनिर्माणास्थितिनिधनबन्धोर्मधुभिदो

भवान्पृष्ठी मूर्तिभृगुकुलमाधिष्ठाय रमते ॥ ६३ ॥

जामदग्न्यः—वत्स रामभद्र ।

रामः—आज्ञापय ।

जामदग्न्यः—निवर्तस्व । नूनमिदानीं कृतकौतुकागारमङ्गलोपचारः
श्वशुरकुललोकस्त्वां प्रतीक्षते । (इति परिष्वज्य निष्क्रान्तः ।)

रामः—(सोद्वेगम् ।) कथं गतो भगवान् । तदहमापि तातसमीपमेव ग-
च्छामि । (इति परिष्कामन्पुरोऽवलोक्य ।) कथं तातश्च जनकश्चेत एवाभिव-
र्तेते । (इत्युपसर्पति ।)

(ततः प्रविशतो जनुकदशरथौ । राजानान्योन्यं परिष्वज्य ।)

जनकः—

मुचरितमिदमैतिहासिकानां हृदि न विरंस्यति यत्तवैप पुत्रः ।

भृगुमुतपरशूदराद्विराजां सहजविजित्वरमाचकर्ष तेजः ॥ ६४ ॥

दशरथः—(पुरोऽवलोक्य सहर्षम् ।) कथमागत एव वत्सो रामभद्रः ।

जनकः—सखे महाराज दशरथ, पश्य पश्य ।

चिरात्क्षेत्रं तेनस्त्रिजगद्देवजैत्रं जनयिता

विधाता सर्वेषामुपरि सवितारं कुलभृताम् ।

पालनम् । निधनं विनाशः । मधुभिदो विष्णोः पृष्ठी मूर्तिः परशुरामस्वरूपा । तथा
हि दशावतारे—‘मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः । रामो रामश्च रामश्च बुद्धः
कल्की च ते दश ॥’ अत्र रामः परशुरामः । रामो रामभद्रः । रामो बलभद्र इति ।
कौतुकं विवाहः, उत्सवः, हर्षो वा । तदर्थमगारो एहं तत्रमङ्गलस्य चित्रादेरुपचारः परि-
पाटी । ‘कौतुकं तु विवाहे स्वाशुभवे नर्महर्षयोः’ इति मेदिनीकरः । इतिहासः पुरातनं
तद्विदन्ति ऐतिहासिकाः । ‘आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्चवक्तव्यः’ । ऐतिहासि-
कानां हृदि इदं मुचरितं न विरंस्यति न लुप्तं भविष्यति । यत्तवैप पुत्रो भार्गवकुटारम-
ध्याद्विराजा क्षत्रियाणां स्वभावजयशीलं तेजः कर्म आचकर्ष कृष्टवान् । विजित्वरमिति
, ‘दण्डशाजिमतिभ्यः करम्’ । ‘वाहुजः क्षत्रियो विराट्’ इत्यमरः । चिरादिति । अयं
रामोऽश्वमेधपरशुरामशूत्रं विद्विषति विद्विषति । अत्यन्तानन्दशान्तात् । पीडितः ।

१. ‘मूर्तिः पृष्ठी’. २. ‘कुल’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ३. ‘पुरतोऽवलोक्य च’.

४. ‘न हृदि’. ५. ‘उपनीष्यन्’. ६. ‘कुलभृताम्’.

विनेता वर्णानां भृगुपतिभुजादर्पनिकपो

महावीरः श्रीमानयममृतमक्ष्णोर्विकिरति ॥ ६९ ॥

दशरथः—(निर्वर्णं । सखेहम् ।) सखे सीरध्वज, रघुराजधर्माधिकारसर्वधुरीणः शिशुरपि वत्सोऽयम् । तदस्मिन्नरसा दुर्वहं वर्णाश्रमभारमारोप्य वैयमपि क्वापि तपोवने दिलीपकुलोचितेन विधिना शेषमायुरुपबुभुक्षामहे ।

जनकः—सखे दशरथ, साधु ते हृदयमीदृशम् । क्रमादेतद्दनुष्ठातव्यम् ।

रामः—(उपसृत्य ।) तौतौ, अभिवाद्ये ।

जनकः—एहोहि वत्स रामभद्र । (इति सहर्षमालिङ्गति ।)

दशरथः—(राममालिङ्ग्य ।) सखे जनक, रामभद्रमभिषेक्तुं जामदग्न्यविजयप्रीतिरेव श्रेयानवसरः । कालक्षेपे पुनः को हेतुः ।

(प्रविश्य ।)

लक्ष्मणः—इयमार्याया मन्थरयोपनीता मध्यमाम्बायाः पत्नी ।

(राजानो सवितर्कमन्योन्यं पश्यतः ।)

रामः—(सहर्षम् ।) वत्स लक्ष्मण, अपि सपरिवारायाः कुशलमम्बायाः कथयत्यार्या मन्थरा ।

लक्ष्मणः—आर्य, अभ किम् ।

रामः—नूनमस्मत्प्रवासदौर्मनस्यमम्बां पीडयिष्यति ।

क्षात्रं तेजस्त्रिजगतामवजैत्रं जेत जनयिता उत्पादयिता । त्वनि रूपम् । तेन 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थदनाम्, इति न पृथी । कुलभृतां कुलधारकाणां बीजिनां चन्द्रादीनां सर्वेषामुपरि सवितारं सूर्यं विधाता कर्ता । रामेण सवितृकुलं सर्वकुलेभ्यः प्रशस्यमित्यर्थः । वर्णानां ब्राह्मणादीनां विनेता विनयकर्ता । निकृपः 'कसौटो' इति प्रतिद्धः । 'निकृपः कपपटिका' इत्यमरः । धर्माधिकारो धर्मजिज्ञासाभियोगः । तत्र सर्वधुरीणः सर्वभारवाही । 'खः सर्वधुरात्' इति खः । वर्णा ब्राह्मणादयः । आश्रमा ब्रह्मचार्यादयः । उपबुभुक्षामह उपभोक्तुमिच्छामः । भुजेः सभ्रन्तात् 'पूर्ववत्सुनूः' इति तद् । कालक्षेपे पुनः इति छलोक्तिः । 'वाक्यं वाक्यान्तरामक्तमर्थान्तरस्य सूचकम् । यत्र सा स्याच्छलोक्तिस्तु नाट्यालंकारसंमता ॥' इति भरतः । यथोत्तरचरिते—'किमस्या न प्रेयो यदि परमसख्यस्तु विरहः' इति । मन्थरानाम्नी प्रतीहारी । दौर्मनस्यं विमनस्कत्वं कर्तं ।

१. 'अमृतमयम्'. २. 'वयमपि' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ३. 'उपभोक्ष्यामहे'. ४. 'एवमनुष्ठातव्यम्'. ५. 'तार्ता' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ६. 'आर्व' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

जनकः—(लक्ष्मणहस्तात्पत्रिकां पृहीत्वा वाचयति ।) स्वस्ति । महाराजं दशरथं कैकेयी विज्ञापयति । यथा .

तन्मे वरद्वयमुरीकृतपूर्वमेव
याचे विभर्तु भरतस्तव राज्यलक्ष्मीम् ।

वर्षाणि तिष्ठतु चतुर्दश दण्डकायां
सौमित्रिमैथिलमुतासहितश्च रामः ॥ ६६ ॥

(इति राजानी मूर्च्छतः ।)

रामः—यदादिशत्यम्बा । (इति शिरसि पत्रिकां देत्वा ।) वत्स लक्ष्मण,
निजामस्मदाराधनसहाध्यायिनीं प्रजावतीमाद्राय पुरो भव ।

लक्ष्मणः—तेषां । (इति निष्क्रान्तः ।)

रामः—तातौ, समाश्वसितं समाश्वसितम् ।

जनकः—(आश्वस्य ।) अहह ।

पाणिर्गृहीतो रघुपुंगवेन देवैः पुराणः श्वशुरो विवस्वान् ।

पिता स्वयं केकयचक्रवर्ती कर्मेदमेतादृशमाः किमेतत् ॥ ६७ ॥

(इति मूर्च्छति । रामः पटाम्बलेन वीजयति ।)

दशरथः—(आश्वस्य ।)

कोऽप्येष बाह्वनसयोरतिवृत्तवृत्ति-

र्भावो हुताशनमयश्च तमोमयश्च ।

भोक्तृत्वमात्रमिह मे पुनरीदृशं मां

हा वत्स राम कथमुत्सहसे विहातुम् ॥ ६८ ॥

(विमृश्य ।) हा वत्से जानकि, निशाचराणामातिथेयीभवितुं दशरथगृहे
प्रविष्टासि । (इति मूर्च्छति ।)

उरीकृतपूर्वं पूर्वाहीकृतमेव । वरद्वयमह याचे । तदेवाह—विभर्तवति । दण्डकारणभेदः ।
'प्रजापती भ्रातृजाया' इत्यमरः । पुंगवः श्रेष्ठः । पुराणोऽतिचिरंतनः । आः प्रोथे । वा-
ह्वनसोऽजन्तोऽचतुर्गदा निपातिनः । अतिवृत्तवृत्तिरविषयः । इह हुताशनमयतमोमयभा-
वे भोक्तृत्वमात्रं मे । अनुभविता परमहं न प्रनीतारक्षम इत्यर्थः । आतिथेयी अतिथि-

१. 'देवी कैकेयी'. २. 'पृहीत्वा'. ३. 'पुरस्ताद्भवति'. ४. 'यदादिशत्यम्बायः'
५. 'समाश्वसिता समाश्वसिताम्'. ६. 'देवस्य माहात्'. ७. 'रामस्त्वयैव पटान्तेन'
८. 'अतिवृत्तवृत्तिः'; 'अतिवृत्तवृत्तिः'. ९. 'एदमेतानुभवितासि'.

रामः—तातौ, समाश्वसितं समाश्वसितम् ।

जनकः—(आश्वस्य । आकाशे लक्ष्यं बद्धा ।) साधु सखि कैकेयि, साधु ।
यदस्या विश्वंमरादुहितुर्मे वत्सायाः पत्युरनुवृत्तिरेव प्रसादीकृता ।
(विमृश्य । सव्ययम् ।)

धनुष्मन्तौ वत्सौ दशरथमुनैरुष्मलतमाः

प्रदेशास्ते वत्सा शिशुरशिववृत्ता वनभुवः ।

प्रियै राजा मुक्तैरसुभिरपमार्ष्टि स्वमयश-

श्ररित्रव्यत्यासः सखि कथमसं केकयकुले ॥ ६९ ॥

कष्टं च । वयमपि कथमनेन जनपदे लीभवता भरतयौवराज्य-
लक्ष्मीकर्णपूरतमालपल्लवेन कैकेयीदुर्यशासा मूर्धानमुन्नमस्य लोकस्य मुखं
द्रक्ष्यामः ।

रामः—(उत्थाय ।) तात जनक, यथा सुस्थं तातं । शृणोमि तथा भव-
वता विधातव्यम् । (इति निष्क्रान्तः ।)

दशरथः—(आश्वस्योत्थाय च ।) वत्स रामभद्र, परिपालय माम् ।
(इति जनकेन धार्यमाणो निष्क्रान्तः ।)

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति दशरथविप्रलम्भो नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

विपये साध्वी । उष्मलतमा, अत्यन्ततेजोयुक्ताः । सिध्मादित्वाद्भृच् । अशिववृत्ता अक-
ल्याणयुक्ताः । सर्पव्याघ्रादियोगात् । मुक्तैस्त्यक्तैः । अपमार्ष्टि खण्डयति । व्यत्यासो
विपर्ययः । जनपदेषु लोकेषु । 'देशे जने जनपदः' इति । दुर्यशासः श्यामत्वात्तमाल-
पत्रेण रूपणम् । उन्नमस्योत्तोल्य । सुस्थं निराकुलम् । 'स्वस्थम्' इति पाठे स्वस्मिन्ना-
त्मनि तिष्ठति स्वस्यः । आत्मज्ञ इत्यर्थः । यद्वा प्रकृतिस्थम् । स्वस्थं स्वर्गस्वमित्यपि
सूचितम् । 'सर्पे ररि वा लोपो वक्तव्यः' इति विसर्गलोपः । गण्डोक्तिरियम् । 'अ-
नारम्भेण भाव्यर्थेनादौ गण्ड इति स्मृतः ।' इति भरतः । परिपालय प्रतीक्षस्व ॥

इति समस्तप्रक्रियाविराजमानरिपुराजकुंसनारायणभवभक्तिपरायणश्रीहरिनारायण-

पदसमलंकृतमहाराजाधिराजश्रीमद्भरवसिहृदेवप्रोत्साहितवज्रोलीप्राम-

वास्तव्यस्त्रीभालवंशप्रभवश्रीरुचिपतिमहोपाध्यायविरचिताया-

मनघंताघवटीकायां चतुर्थोऽङ्कः ।

१. 'समाश्वसितां समाश्वसिताम्'. २. 'उत्पणतमाः'. ३. 'पतुलीमविधना'. ४. 'भ-
वतेव'. ५. 'तथा विधातव्यम्'.

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतः श्रवणाजाम्बवन्तौ ।)

जाम्बवान्—ततस्ततः ।

श्रवणा—ततो मिथिलाया निष्क्रम्य मन्थराकलेवरमवकीर्य मारुति-
प्रत्यवेक्षितं स्वशरीरमधिष्ठाय गङ्गायां शृङ्गवेरपुरं नाम निपादपङ्कणमौगत्य
शबरीभूतास्मि ।

जाम्बवान्—ततस्ततः ।

श्रवणा—ततश्च ममानुपदमेव तस्मिन्निभौ रामलक्ष्मणावियं सीतेति
सर्वतः शब्दो महानभूत् ।

जाम्बवान्—(सहर्षम् ।) ततस्ततः ।

श्रवणा—ततश्च कावेतौ रामलक्ष्मणाविति कर्णधाराधिपतिना गुहेना-
हमनुयुक्ता निवेदितवत्येस्मि ।

पुत्रीयता दशरथेन मुनिप्रसादा-

त्प्राप्ताः पुराणपुरुषस्य कलाश्रतस्रः ।

इदानीं रामचन्द्रस्य दशरथस्वर्गगमनश्रवणं पञ्चवटीगमनं शूर्पणखानासाडेदनं सरदू-
पणादिवधो रावणकर्तृकसीतापहरणं सुग्रीवमैत्रं वालिवधादिकं च पञ्चमाङ्कप्रतिपन्नमर्थं
मूचयितुं श्रवणाजाम्बवतोः प्रवेशमाह—ततः प्रविशत इति । चतुर्थाङ्के शूर्पणखामा-
ल्यवद्विष्कम्भके 'मन्थराकायप्रवेशेन मिथिलामुपेत्य प्रत्ययिता संविधानरुमिदं दशर-
थगोचरीकुरुष्वेति जाम्बवता श्रवणा प्रार्थिता । सापि शशरयोगिनी श्रवणा सर्वे
तयेत्युरसि कूर्ध्वं विदेहाभिमुखी प्रस्थिता' इत्युक्तम् । इदानीं विदेहात्समागतायाः
श्रवणायाः सकाशात्तद्वृत्तान्तं शुभ्रपुत्रीजाम्बवानाह—ततस्तत इति । तत्र श्रवणा स्व-
व्यापारं कथयतीति पूर्वापरसम्बन्धः । कलेवरं मृतकायम् । अवकीर्यं क्षिप्त्वा । 'अव-
कीर्य' इति पाठे त्यक्त्वैवर्थः । घातोरनेकार्थत्वात् । मारुतिर्हनुमान् । गङ्गायामिति
सामीप्ये सप्तमी । लक्षणया वा तीरोपस्थितिः । निपादो धीवरश्चण्डालो वा । 'निपादः
स्वरभेदे स्याच्चण्डाले धीवरेऽपि च' इति मेदिनीकरः । पङ्कणस्तन्नामः । 'पङ्कणः शशरा-
लयः' इत्यमरः । ममानुपद मम पश्चात् । तस्मिन्शशरालये । कर्णधारो नाविकः ।
गुदेन गुदनाम्ना निपादेन । अनुयुक्ता पृष्ठा । निवेदनस्वरूपमाह—पुत्रीयतेति । पुत्रीयता
आत्मनः पुत्रमिच्छता दशरथेन मुनिप्रसादादप्यशृङ्गप्रसादात्पुराणपुरुषस्य विष्णोश्चतस्रः

१. 'धमणा-'. २. 'गङ्गातीरे'. ३. 'आगत्य भूतास्मि'. ४. 'अस्मि' इति पुस्त-
कान्तरे नास्ति.

तासामयं गुणमयः प्रथमः कुमारो

वीरोद्धतः पुनरसावपरस्तृतीयः ॥ १ ॥

जाम्बवान्—श्रवणे, साधूक्तम् । ततस्ततः ।

श्रवणा—ततश्चोदकान्तनिवर्तितानुयात्रिकबन्धुवर्गः- ससंभ्रमोपगतेन
गुहेनोपनीतां नावमधिरुह्य

तीर्त्वा भूतेशमौलिस्त्रजममरधुनीमात्मनासौ तृतीय-

स्तस्मै सौमित्रिमैत्रीमयमुपहृतवानातरं नाविकाय ।

व्यामग्राह्यस्तनीभिः शबरयुवतिभिः कौतुकोदञ्चदक्षं

कृच्छ्रादन्वीयमानः क्षणमचलमथो चित्रकूटं प्रतस्थे ॥ २ ॥

जाम्बवान्—हन्त महत्करुणम् ।

श्रवणा—आर्य, करुणभयादेव तस्मिन्निङ्गुदीतरुमूले कुमारयोर्जटौ-
ग्रहणवृत्तान्तमन्तरितवत्यस्मि ।

जाम्बवान्—श्रवणे, सर्वमेतत्कल्याणोदकं भविष्यति ।

श्रवणा—अहं तु निपादपतिप्रीतये तत्रैवातिष्ठम् । अतीते च गण-

कला अंशाः प्राप्ताः । तासां कलानां मध्येऽयं गुणमयो रामः प्रथमा कला । असावपर-
रस्तृतीया कला लक्ष्मणो वीरोद्धतो नायकः । देवांशत्वात् । 'देवा वीरोद्धता ज्ञेयाः'
इति प्राग्वोक्तत्वात् । यद्वा वीरेण रसेनोद्धत उपचितः । पुत्रीयतेति 'सुप आत्मनः
क्यच्' । 'क्यचि च' इति दीर्घत्वम् । उदकान्तो जलसमीपम् । 'आ उदकान्तं प्रियम-
नुव्रजेत्' इति स्मृतिः । अनुयात्रया चरत्यानुयात्रिकः । 'चरति' इति ठक् । संभ्र-
मस्त्वर । उपगतः समीपगतः । उपनीतामुपढीकिताम् । तीर्त्वेति । अमरघुनी
गङ्गाम् । असौ राम आत्मना स्वेन तृतीयस्त्रिपूरणः सन्सौमित्रिमैत्रीमयं लक्ष्मणमत्र-
प्रधानमातर तरपण्यं 'खिव' इति प्रसिद्धं तस्मै नाविकाय कर्णधाराय गुहायोपहृतवा-
न्दत्तवान् । 'आतरस्तरपण्यं स्यात्कर्णधारस्तु नाविकः' इत्यमरः । व्यामग्राह्यस्तनीभिरङ्ग-
पालीग्राह्यणयोधराभिः । 'व्यामो बाहोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम्' इत्यमरः । कौतु-
कोदञ्चदक्षं कौतुकोन्नतचक्षुष्यथा स्यादेवम् । अन्वीयमानोऽनुगम्यमानः । इद्गुदी पुत्रंजी-
वधुक्षो मुञ्जनीपृक्षो वा । 'इद्गुदी तापसतरो पुत्रजीवेऽपि चेद्गुदी' इति विश्वः । अन्त-
रितवृती त्यक्तवती । कल्याणोदकं कल्याणोत्तरफलम् । 'उदकं फलमुत्तरम्' इत्यमरः ।
अतिष्ठ स्थितवती । लङ् । गणरात्रे प्रचुरनिशासु । 'गणरात्रं निशा बह्वयः' इत्यमरः ।

रात्रे संप्रकृतिजनपदः पितुः स्वर्गारोहणवार्ताभिधायी द्वितीयो दाशरथी
रामभद्रमयोध्यामुपनेतुं तेनैव पथा चित्रकूटमुपगतः ।

जाम्बवान्—(संशङ्कम् ।) ततस्ततः ।

श्रवणा—ततश्च तस्मिन् 'आर्य, लोके कैकेयानामाकल्पमनल्पमकीर्ति-
स्तम्मं निखनता केनापि च्छलितस्तातः । तत्संप्रति गृहाण रघूणामधि-
राज्यम्' इति पुनः पुनश्चिरमनुबन्धो रामेण सृष्टिकया प्रत्यादिष्टः कृतजटा-
परिग्रहो भरतः शरभङ्गमुनिप्रेषितामस्य पादुकां भद्रासनमधिरोप्य प्रजा-
नामाभ्युदयिकर्मवेषमाणस्तदैव नान्दिग्रामं गतवान् ।

जाम्बवान्—(सद्वर्षम् ।) हन्त कलितमस्मद्भवसायश्रवणापरिश्रमा-
भ्याम् । ततस्ततः ।

श्रवणा—ततश्च शावाशौचमास्थितस्य क्षेत्रियस्य प्रतिपिद्धमस्त्रग्रह-
णामिति च्छिद्धान्वेषिभिर्जनस्थानवास्तव्यैः खरदूषणप्रमृतिभिस्तत्र विरोधो
नाम राक्षसस्तीक्ष्णः प्रहितः ।

जाम्बवान्—(विद्वस्य ।) धिक्पूर्त्वाः, आतिपातिके हि कार्ये राज्ञां
सद्यः शुद्धिः । ततस्ततः ।

प्रवृत्तिः शिष्टः । द्वितीयो दाशरथिर्भरतः । तस्मिन् रामे पुनः पुनरनुबन्धोऽस्त्वन्वयः ।
'आर्य' इति सयोधनम् । अनुबन्धो सन्नेहवचनः । आकल्प यावत्सत्तारम् । निखनता
आरोपयता । 'सृष्टिका शपथेऽपि च' इति रत्नकोषः । 'शरीरसृष्टिकया' इति पाठे
शरीरस्पर्शरूपशपथेनेत्यर्थः । प्रत्यादिष्टो निषिद्धः । परिग्रहो ग्रहणम् । पादुका उपानत् ।
'अथ पादुका । पादुकापानत्' इत्यमरः । साध्वसाच्छरमद्गमुनिद्वारा पादुका याचितेति
मायः । भद्रासनं सिंहासनम् । आभ्युदयिकमभ्युदयम् । स्वार्थे 'विनादिभ्यष्टृ' ।
शावाशौचं मृत्शशुद्धिः । 'शावमाशौचं' इति पाठे 'नम्रः शुचीश्वरः' इत्यादिनोभय-
पदवृद्धिः । आस्थितः प्राप्तः । जनस्थानं मल्यादिममीषे रक्षोवासस्थानम् । वास्तव्य-
योमिभिः । वसेत्यव्यत् । कर्तारं निष्ठा । तीक्ष्णः खरः । 'खरात्मयागिनोस्तीक्ष्णः' इति
धर्मणि । आतिपातिके तन्क्षनोपजाते । यद्वातिपातुः शत्रोरामेन तत्रैव पार्यमद्यप्रद-

१. 'प्रवृत्तिर्वाजानपदः'. २. 'स्वर्गाधिरोहण-'. ३. 'दाशरथिर्द्वितीयः'. ४. 'भरतो
दाशरथिर्द्वितीयः'. ५. 'सातद्रुम्'. ६. 'तेनापि सूनेन'. ७. 'रघूणां पुरमिति पुनः पुन-
रनुबन्धी'. ८. 'अस्य राज्ञः'. ९. 'आरोप्य'. १०. 'जनः'.
११. 'शरत्परिग्रहणम्' १२ 'विनाशनाश' १३ 'निखनता'

श्रवणा—ततश्च विराधर्वधाक्षिसहृदये दुःसहशोकदीर्घाङ्गीमौर्ध्वदे-
हिर्कीं पितुः क्रियामतिवाह्य भगवता चतुःसमुद्रमुर्षिष्ठययेन विन्ध्याचल-
चापलारम्भविस्त्रब्धघातिना वातापिदानवदीर्घयात्रामङ्गलकलशेन कैलश-
योनिना सनाथामरण्यवीर्यां प्रतिष्ठमाने दाशरथौ पथि धाराधरो नाम
वायसः सहसैव वैदेहीमुपाद्रवत् ।

जाम्बवान्—(स्वगतम् ।) इदं तावदपशकुनं नाम । (प्रकाशम् ।) ततस्ततः ।

श्रवणा—ततश्च

रक्षोभिचारचरुभाण्डमिव स्तनं यो

देव्या विदेहदुहितुर्विददार काकः ।

णम् । 'न राज्ञां राजकर्मणि' इति स्मृतेः । दीर्घाङ्गीम् । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' । 'अहोऽह
एतेभ्यः' इत्याहादेशः । 'अहोऽदन्तात्' इति णत्वम् । 'गौरादित्वान्डीप्' । देहादूर्ध्व
मवामौर्ध्वेदेहिर्कीं श्राद्धादिक्रियाम् । अध्यात्मादित्वाद्ब्र । चतुर्णां समुद्राणां समाहारश्च-
तुःसमुद्रम् । पात्रादित्वात्स्त्रीत्वनिषेधः । समुद्राणां चतुःसंख्यत्वं प्राच्यादिदिक्चतुष्टय-
भेदात् । तन्मुष्टीकृत्य धयति पिवति मुष्टिधयः । 'नाडीमुष्टयोश्च' इति खश् । 'असुरैर्दे-
वगणैः सह युधि भङ्गमवाप्य समुद्रे प्रविश्य स्थितम् । पुनरपि तथा कृत्वा तथा स्थि-
तम् । एवं पुनःपुनरिति ज्ञात्वां शक्रेण समुद्रपानार्थमगस्त्यमुनिरार्थितः । तेन च निः-
शेषमयं पीतः । इति पुराणम् । विस्त्रब्धघाती विश्वासघातकः । पुरा किल सुमेरु-
स्पर्धया वर्धिते विन्ध्ये सूर्यसंचारावारोधाद्विनश्वरे जगति देवैरगस्त्यमुनिरार्थितः । ततस्तेन
यावदहं पराश्रय्यागच्छामि तावत्त्वया न वर्धनीयम्; किं तु खर्वो भवेति' विन्ध्यः 'सत्वं
कारितः । ततो दक्षिणां दिशं प्रति गतोऽगस्त्यो न पराश्रय्य पुनरायातः । ततः प्रभृति
विन्ध्यस्तादृश एवासीत् । इति पुराणम् । वातापी दानवभेदः । दीर्घयात्रा मरणम् ।
यात्रायां मङ्गलकलशस्यान्वयाद्रूपकम् । देवापिवातापिनौ भ्रातरावसुरौ मायाविनी यभू-
वतुः । तत्र वातापी मेपरूपः । देवापी यं कंचिन्मांसार्थिनं वातापिनं मारयित्वा संस्कृत्य
च भोजयति । ततो देवापी भुक्तं तमाह्वयति । स च भोजकस्त्योदरं विदार्यं निर्गत्य तेन
सह हस्तास्फालनेन क्रीडते । इति । एवं तेन हर्षाद्ब्रह्मो मारिताः । कालक्रमेणागस्त्य-
मुनिरपि तेन तथैव भोजितः । ततश्च जीर्णस्तदुदरे वातापी । इति पुराणम् । कलश-
योनिनागस्त्येन । 'वीष्यालिरावलिः पद्भिः' इत्यमरः । प्रतिष्ठमाने गच्छति । 'समवप-
विभ्य. स्थ.' इति तद् । वायसः काक उपाद्रवत् । 'स स्तनीं नखेन दारितवान् ।
संप्राति सीतापद्मारोत्थान सूचयति—रक्षोभिचारिति । यः काकः सीतायाः स्तनं

१. 'वधक्षणाक्षिसहृदये दुःस-' । २. 'दीर्घनिद्रा-' । ३. 'कलशयोनिनागस्त्येन म-

विददार काकः' ।

ऐपीकमस्त्रमधिकृत्य तदा तमक्षणा

काणीचकार चरमो रघुराजपुत्रः ॥ ३ ॥

जाम्बवान्—ततस्ततः ।

श्रवणा—ततश्च

क्रमेणैव सुतीक्ष्णादीनुपस्थाय महामुनीन् ।

अगस्त्यशासनादास्ते पञ्चवृत्त्यां रघूद्वहः ॥ ४ ॥

जाम्बवान्—(सहस्रम् ।) तर्हि हस्तगत एवास्माकम् । कियदन्तरमृष्य-
मूकजनस्थानयोः ।

श्रवणा—आर्य, न खल्वद्यापि श्रोतव्यं शृणोषि ।

जाम्बवान्—अवहितोऽसि ।

श्रवणा—तत्र च कामुकी रामभद्रमनुप्रविश्य रसं दास्यामीति संके-
ल्पितपतिद्रोहपातकिनी शूर्पणखा लक्ष्मणरोपहतभुजि कर्णनासौष्ठमयीभि-
स्तिमृभिराहुतिभिः प्रायश्चित्तयांचक्रे ।

विददार विदारयति स्म तं काक चरमो रघुराजपुत्रो रामोऽक्षणा काणीचकार । 'येना-
हुविकारः' इति तृतीया । इपीका वीरणशलाका । तस्या, विकार ऐपीकमस्त्रमधिकृत्य
व्यापार्य । विक्षिप्येति यावत् । कीदृशम् । अभिचारस्य मरणकारणयागस्य चरमाण्डं
हव्यभाण्डमिव । 'हव्यपाके चरुः पुमान्' इत्यमरः । ननु चरमशब्दस्य कनिष्ठवाचक-
त्वाशमस्य ज्येष्ठत्वाल्लभं चरमो रघुराजपुत्र इति । न च चरमशब्देन कनिष्ठ एव
लक्ष्मणो वाच्य इति वाच्यम् । रामेणैवाक्षणा काणः काकः कृत इति रामायणे दृष्टत्वात् ।
किं च रघुराजपुत्रान्वितेन कनिष्ठवाचकत्वात् चरमशब्देन शत्रुप्रस्थान्वयात् । तस्य च तत्रा-
सानिध्यादिति चेत्, अत्र केचित्—'ज्वलति कसन्तेभ्यो णः' इति विकल्पेन णप्रत्ययः ।
तेन रमयतीति रमो रामः इति समाधानमाहुः । तन्मन्दम् । चकारान्वयात् । न
च विददारेति क्रियापेक्षया काणीचकार चेत्यत्रैव चकारान्वयः । भिन्नकर्तृत्वात् ।
एककर्तृके हि चकारान्वयो दृष्टः । यथा—देवदत्तो प्राग् गच्छति पचति चेति । अन्ये
तु—चरा संचारिणी । गतेति यावत् । मा लक्ष्मीर्यस्य स चरमो रामः । भरतप्रथितराज्य-
लक्ष्मीकृत्वात् इति वर्णयन्ति । अपरे तु—'चरमो ज्येष्ठकनिष्ठयोः' इति विधयद्वाश-
दर्शनाच्चरमो ज्येष्ठो रघुराजपुत्रः इत्याहुः । इदं तु संगतमिव । कुव्याख्या तु विस्त-
रप्रामादुपेक्षिता । सुतीक्ष्णादीन्मुनीन्क्षणादिन्दुशरभद्रभृतीन् । उपस्थाय सपूज्य ।
पञ्चवृत्ती दण्डकारण्ये तपोवनम् । अन्तरं व्यवधानम् । कामुकी कामान्धा । 'लप्रगत-'
इत्यादिना लप्रत् । रसं शिवविशेषम् । सरुत्विगो मनसा कृतः । प्रायश्चित्तयांचक्रे प्राय-

१. 'दस्तस्यः'. २. 'राममनु-'. ३. 'विप'.

जाम्बवान्—(सातङ्गम् ।) अहह महाननर्थकन्दः संवृत्तः । अथ भगि-
न्यास्तादृशं विडम्बनमवलोक्य खंरादिभिः किं प्रतिपन्नम् ।

श्रवणा—(विहस्य ।) आर्य, किं प्रतिपन्नम् । यद्रामभद्रे धृतधनुषि
प्रतिपद्यते ।

जाम्बवान्—(सहपर्हासम् ।) तर्त्कि तेऽपि वालिसाहायकोपस्थायिनो
विराधयात्राप्रहतमध्वानमनुप्रपन्नाः ।

श्रवणा—अथ किम् ।

जाम्बवान्—श्रवणे, प्ररूढमिदानीं रामरावणयोर्वैरम् ।

श्रवणा—(हसन्ती ।) आर्य, मन्ये खैरदूषणप्रभृतीनामभिभवाभिधाने
केवलं क्लेशयिष्यति वाचमात्मनः । पुनरनक्षरमपि शूर्पणखामुखमावेदयि-
ष्यति दशकंधरस्य ।

जाम्बवान्—(सस्मितम् ।) श्रवणे, लघूत्यमनर्थमुत्प्रेक्ष्य प्रमुग्धोऽस्मि ।

ऐश्वकेण पुरापि कौशिकमखादारभ्य लङ्केश्वरो

धत्ते शाश्वतिकं विरोधमधुना त्विते हता बान्धवाः ।

उत्साहप्रभुमन्त्रशक्तिभिरलंभूष्णुच्छलज्ञो बली

दत्तः शूर्पणखानिकारमपरं दृष्ट्वा कथं मृष्यते ॥ ९ ॥

शनैः शनैरनयोर्विरोधे संधुक्षमाणे तुल्यव्यसनस्थो दाशरथिरसहायः
सूर्यसूनुना संघातुमीपत्करः स्यात् ।

श्वित्तं कृतवती । आतङ्गबासः । अहह खेदे । अनर्थकन्दोऽनिष्टमूलम् । विडम्बनं धर्ष-
णम् । धृतधनुषीत्यत्र 'धनुषश्च' इत्यनङ् समासान्तो न भवति । समासान्तविधेरनित्य-
त्वात् । साहायकं सहायत्वम् । 'सहायाच्चेति वक्तव्यम्' इति वुञ् । यात्रा गमनम् ।
प्रहत क्षुण्णम् । अभिमवो मारणम् । लघूत्यं शीघ्रोत्थानम् । ऐश्वकाकेणेति । ऐश्वकाकेण
सह । शश्वन्धित्यम् । तद्भवं शश्वतिकम् । 'कालाडम्' । कौशिकयागादारभ्य नित्यं
विरोधं धत्ते । अधुना पुनरेते बान्धवा हता यतः, अतोऽवश्यं विरोधं धत्त इति भावः ।
अपरं शूर्पणखानिकारं दृष्ट्वा कथं मृष्यते सहिष्यते । उत्साहप्रभुमन्त्रशक्तिरुत्साहसामर्थ्यम् । प्रभु-
शक्तिः प्रभावः । मन्त्रशक्तिर्मेन्वणासामर्थ्यम् । अलंभूष्णुरतिसमर्थः । 'सुवध' इति
ग्लुः । दत्तो दधिष्ठः । संधुक्षणं दीपनम् । व्यसनं वैरम् । 'सहायो द्वितीयः । सूर्यसूनुः

१. 'साहायकस्थायिनो'. २. 'खरप्रभृतीना'. ३. 'लघूत्थानम्'. ४. 'चेते'. ५. 'स्व-
ल्पव्यसनस्थो'.

श्रवणा—आर्य, किमिदानीमनुष्ठेयमस्ति । मम हि शिष्यपुत्रो निपादचक्रवर्ती गुहो लक्ष्मणमित्रम् । अनेन सोपानेन सुखाधिरोहो रघुपतिरस्माकम् ।

जाम्बवान्—(सहर्षस्मितम् ।) श्रवणे, र्यद्यसि सुग्रीवपक्षपातिनी । तद्गच्छ सत्वरमुपस्थापय निपादराजम् ।

(इति श्रवणा निष्क्रान्ता ।)

(नेपथ्ये । एकतः ।)

भो भो लक्ष्मण, वैशेषिककटन्दीर्षण्डितो जगद्विजयमानः पर्यटामि । कासौ रामः । तेन सह विवेदिष्ये ।

(अन्यतः ।)

भो भो परिव्राजक, कालसर्पखलीकारखर्जूलता न खलु सुखाकरी वृश्चिकमन्त्रतान्त्रिकस्य ।

जाम्बवान्—कथं लक्ष्मणपरिव्राजकौ संलपतः । शृणोमि तावत् । (इत्यवधत्ते ।)

(नेपथ्ये । पुनरेकतः ।)

आः लक्ष्मण, सर्वविद्रावणः खल्वहम् । को मया जनितमानभङ्गो न पराजीयते ।

सुग्रीवः । ईपत्करः सुकरः । सोपानेनोपायेन । 'कटकली' इति प्रसिद्धेन । उपस्थापय लक्ष्मणसंनिधिं प्रस्थापय । 'निपादराजानम्' इति पाठे समाप्तान्तविधेरनित्यत्वं शरणम् । नेपथ्ये रावणवचनम् । कटन्दी वैशेषिकसंख्यव्याख्याप्रत्ययः । कटन्द इति यस्य प्रसिद्धिः । सा च रावणेन कृतेति च्छलतो ज्ञापयति । 'कन्दली' इति पाठे कन्दली वैशेषिकटीका । सापि रावणेनैव कृता । अथ च कन्दली कलहवान् । पण्डितः सूरिः कुशलश्च । विवेदिष्ये उद्गाह करिष्ये योत्स्ये च । 'भासनोप-' इति तद् । अन्यतश्च लक्ष्मणवचनम् । खलीकारो भर्त्सनम् । तत्र खर्जुः कण्टः । तथोगातिभ्रमादित्वाद्गच् । तस्य भावः खर्जूलता । न सुखाकरी न सुखजनिका । 'सुखप्रियादानुलोभ्ये' इति ङाच् । वृश्चिकमन्त्रतान्त्रिकस्य वृश्चिकमन्त्रत्रातसिद्धान्तस्य । वृश्चिकः दूरक्रीडः । 'वीछ' इति प्रसिद्धः । 'वृश्चिकः दूरक्रीडोपाधिप्रियोपयोः' इति विश्वः । 'तान्त्रिको शातसिद्धान्तः' इत्यमरः । संलपतः मलापं कुरुतः । 'सलापो भाषणं मिथः' इत्यमरः । सर्वं विद्रावयतीति सर्वविद्रावणः सर्वविप्लवकर्ता । अथु च सर्वविद्रावणो रावणः । अनयोः पुनः-

१. 'सत्यमसि'. २. 'पण्डितोऽस्मि'. ३. 'ते राममदः'. ४. 'विरादित्यम्'. ५. 'कथं परि'. ६. 'मिथः प्रलपतः'. ७. 'इत्यवधत्ते' इति पुस्तकान्तरे नारिव.

(नेपथ्ये । पुनरन्यतः ।)

किं भवान्रावणः ।

(जाम्बवान्सविशेषमवदधाति ।)

(नेपथ्ये । पुनरेकतः ।)

भो वाचोयुक्तिज्ञ, सर्वेषां विद्रावणः खल्वहमिति समस्य व्याहृतमन्य-
थाभिसंधाय वाक्छलेन प्रत्यवतिष्ठमानो निगृहीतोऽसि । तन्मुञ्च मां
भिक्षायै ।

(अन्यतः ।)

किं त्वया, किं तरां च रावणेन । अहमप्युत्सुकोऽस्मि । त्वरितं गच्छामि ।

जाम्बवान्—कथमेतदस्फुटार्थमेव निर्वहणम् । मन्ये पुनरेप परित्रा-
जकच्छलेन रावण एव कोपादुक्तमप्यपलप्य, स्वं नाम द्रागपक्रान्तः ।
(सर्वतो निरूप्य ।) अये, पुराणप्रियसुहृदस्माकं दक्षिणस्या दिशः परापतञ्ज-
टायुरिव लक्ष्यते । तदेनमैनुपालयामि तावत् । दूरदृशो हि गृध्राः । कदा-
चिदेष लङ्काद्वीपवृत्तान्तमप्युपलभेत ।

(प्रविश्य ।)

जटायुः—प्राप्तैवेयमस्माभिः पञ्चवटी । यदमूर्गोदावरीतरङ्गसीकरसे-
कमुकुमारमांसलपरिसरारण्यमालिन्यो जनस्थानसीमानः । अपि च ।

स्फूर्तिकमर्थमाश्रित्याह—भवान्रावण इति । वाचोयुक्तिरुक्तिप्रत्युक्त्यादिः । 'वाग्दिव्य-
शयद्रवो युक्तिदण्डहरेषु' इत्यल्लु । अन्यथाभिसंधाय तात्पर्यज्ञानेन हेतुना वा वाक्छले-
नोत्तरं ददन्निगृहीतोऽसीत्यर्थः । यथा 'अयं नेपालादागतः । नवकम्बलवत्त्वात्' इति
वादिवाक्ये 'कुतोऽस्य नवसंख्याकाः कम्बलाः' इत्युत्तरं ददत्प्रतिवादी वाक्छलेन निगृहीतो
भवति, तथा 'सर्वविद्रावणोऽहम्' इति वाक्ये 'भवान्सर्वज्ञाता रावणः' इत्युत्तरं प्रयच्छन्
लक्ष्मणो निगृहीत इति भावः । प्रत्यवतिष्ठमानः प्रत्यवस्थानं कुर्वन् । विरोधेनोपति-
ष्ठमान इति यावत् । भिक्षायै भिक्षां याचितुम् । 'क्रियाथोपपदस्य च—' इति चतुर्थी ।
किं त्वया, किं तरां च रावणेन । अपि तु न किमपि । उभयत्र किञ्चिदो जुगुप्सायाम् ।
निर्वहणमुपक्रान्तस्योपसंहारः । 'उपक्रान्तस्य संहारो भवेन्निरवहणं त्विदम्' इति भरतः ।
परिद्राजको भिक्षुः । द्राक्षशीघ्रम् । 'नासूचितं विशेत्पात्रम्' इति स्वरसाज्जटायुप्र-
वेशं सूचयितुमाह—अये इत्यादि । अये इति निर्लक्ष्यसंबोधने । दक्षिणस्या इत्यपा-
दाने पञ्चमी । परापतत्रागच्छन् । अनुपालयाम्यपक्षे । गृध्राः पक्षिभेदाः । वृत्तान्तं
वार्ताम् । 'जटायुस्तु जटायुषा' इति शब्दभेदाज्जटायुशब्दे द्विरूपता । मांसलं घनम् ।

१. 'किं च'. २. 'पुराणसुहृद्'. ३. 'अनुलपामि'. ४. 'पञ्चवटीभूः'.

दृश्यन्ते मधुमत्तकोकिलवधूनिर्वृतचूताङ्कुर-

प्राग्भारप्रसरत्परागसिकतादुर्गास्तटीभूमयः ।

याः कृच्छ्रादतिलङ्घ्य लुब्धकभयात्तैरेव रेणूत्करै-

धारावाहिभिरस्ति लुप्तपदवीनिःशङ्कभेणीकुलम् ॥ ६ ॥

जाम्बवान्—(किञ्चिदुपसृत्य ।) कुतः पुनरियता वेगेन वयस्यो जटायुः ।

जटायुः—(दृष्ट्वा ।) कथं जाम्बवान् । सखे, क्षमस्व । न संभाजयिष्यामि

तावद्भवन्तम् । मया हि मलयाचलकुलायादार्यसंपातिर्पादानमिवाद्य निव-

र्तमानेन मारीचसहचरः संचरन्निमामरण्यानीमभिलक्षितो राक्षसराजः ।

तदतिविषममाशङ्कमानं मां वत्सरामभद्रत्तेहत्स्वरयति ।

जाम्बवान्—(स्वगतम् ।) वयमप्येतदेव प्रतिपित्तामहे । (प्रकाशम् ।)

सखे, त्वैरस्व । (इति निष्क्रान्तः ।)

जटायुः—(परिक्रम्यावलोक्य च ।) द्यमग्रे पञ्चवटी । (सवितर्कम् ।)

नीतो दूरं कनकहैरिणश्रद्धया रामभद्रः

पश्चादेनं द्रुतमुपसरत्येव वत्सः कनिष्ठः ।

परिसरं समीपम् । मालिन्यो मालायुक्ताः । 'व्रीह्यादिभ्यश्च' इतीनिः । दृश्यन्त

इति । तटीभूमयो जलस्थानपरिसरभूमयो दृश्यन्त इत्यन्वयः । मधुभिः पुष्परसैर्मत्ता

याः कोकिलवध्वस्ताभिर्निर्भूतो यश्चूताङ्कुरप्राग्भारस्तस्मात्तस्य वा प्रसरन्तो ये परागाः

पुष्परेणवस्त एव सिकृता बालुकास्ताभिर्दुर्गा गहनाः । यद्वा मधुर्वमन्तस्तत्र मत्ता

उत्साहशालिन्यो याः कोकिलवध्व इत्यादि पूर्ववत् । प्राग्भारो विस्तारः शिखरं वा ।

'परागः सुमनोरजः' इत्यमरः । यास्तटीभूमयः । कृच्छ्रात्कथं । लुब्धक आखेटिकः ।

धारावाहिभिः पुनःपुनरनुवर्तमानैः कूटीभूतैर्वा । एणीकुलं कर्तुं । रेणूत्करैर्लुप्तपदवीनिःशङ्कं

यथा स्यादेवमस्ति । कुलविशेषणमेवं वा । समाजयिष्यामि पूजयिष्यामि प्रीतिं करि-

ष्यामि वा । 'समाज प्रीतिसेवनयोः' । कुलायः पक्षिगृहम् । संपातिर्जटायुषो ज्येष्ठभ्राता ।

सहचरो द्वितीयः । 'महारण्यमरण्यानी' इत्यमरः । अतिविषममत्यन्तकठिनम् । प्रति-

पित्तामहे प्रतिपक्षं हातुमिच्छामः । 'पद गती' । सन् । 'सनि मीमा-' इतीम् ।

'पूर्ववत्सलः' इति तद् । भद्राभिलाषः । कनिष्ठो लक्ष्मणः । ततो रामात् । विभ्यत्र-

स्वत् । वीष्वापां द्विरुक्तिः । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति गुत्रिवेषः । तत्र इति 'भीत्रापांता

१. 'सभावयिष्यामि'. २. 'पादावमिवन्व'. ३. 'प्रतिपत्स्यामहे'. ४. 'त्वरस्व

त्वरस्व'. ५. 'हरिणच्छतुः'.

विभ्यद्विभ्यत्प्रविशति ततः पर्णशालां च भिक्षु-
धिक्कष्टं भोः प्रथयति निजामाकृतिं रावणोऽयम् ॥ ७ ॥

अहह ।

आर्यपुत्रार्यपुत्रेति रुदन्तीं कुररीमिव ।
रथमारोप्य वैदेहीमेव पापः क्व यास्यति ॥ ८ ॥

(साटोपं परिक्रामन् ।) अरेरे रावण,

वधूटीमिध्वाकोर्निजकरतलस्पर्शमलिना-
मिमां कुर्वाणस्य स्फुरति हृदि शोभैव भवतः ।
कुले येषां किं तु त्वमसि गणितास्तेऽपि गुरवो
न सप्त ब्रह्माणः कथमिव पुलस्त्यप्रभृतयः ॥ ९ ॥

(पुनराकाशे ।) अलीकाट्टहासधूमधूसरितदशवक्त्रवल्मीक, किमात्थ रे राक्ष-
सापसद, किमात्थ ।

‘जगद्विलोभिसीताख्यमामिषं हरतो मम ।

अयं किल जरद्रुध्रः करादाच्छिद्य नेप्यति’ ॥ १० ॥ इति ।

आः पाप, कथमेवमभिदधासि । तिष्ठ तिष्ठ ।

भुजविटपमदेन व्यर्थमन्धंभविष्णु-

धिगपसरसि चौरंकारमांकुश्यमानः ।

भयहेतुः’ इत्यपादानता । धिक्कष्टं भोरित्यव्ययसमुदायः खेदे । ‘धिक्कष्टं भोश्चापि खेदे’
इति भरतः । निजामाकृतिं दशमुख्यादिस्वरूपाम् । प्रथयति प्रकाशयति । ‘आर्यपुत्रेति
संशोध्यः पतिः पत्नीजनेन तु’ इति भरतः । कुररी ‘हापुत्री’ इति प्रसिद्धा चटकविशेष-
स्त्री । ‘वधूटी वर्धटी जनी’ इत्यमरः । मलिनां दूषिताम् । तव हृदि शोभैव स्फुरति ।
अपि तु शोभा न युक्ता । सप्त ब्रह्माणः सप्तर्षयः । येषामिति निर्धारणे पृष्ठी । तस्य
पुलस्त्यस्यापत्यत्वात् । अलीकं मिथ्या । अट्टहासो महाहासः । अपसदोऽधमः । आ-
मिषं भोग्यवस्तु । उच्छृष्टरूपं मांसं वा । ‘उच्छृष्टे पलले भोगे भोग्यवस्तुनि चामिषम्’
इति विश्वः । किल निश्चये वाक्यभूषायां त्वा । आच्छिद्य गृहीत्वा । भुञ्जेति । भुजा
एव विटपाः शास्त्रास्तेषां मदेन गर्वेण व्यर्थं निष्फलमेवान्धभेविष्णुरन्धीभवन्संस्त्वं
यदपसरस्यपयासि तद्विक् । अन्ध एवान्धो भवति । ‘कर्तरि भुवः-’ इति खिष्णुच् ।

१. ‘धिग्धिक्कष्टम्’. २. ‘इति साटोपम्’. ३. ‘इति’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.
४. ‘कथमभिदधासि’. ५. ‘आकृष्यमाणः’.

त्वदुरासि विदधातु स्वामपस्कारकोलि

कुटिलकरजकोटिक्रूरकर्मा जटायुः ॥ ११ ॥

(इति निष्क्रान्ती ।)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति लक्ष्मणः ।)

लक्ष्मणः—अहो दुर्निवारदारुणक्रोधशोकलज्जागहनो विपमोऽयं द-
शाविवर्तः । यस्मिन्नितिकर्तव्यताभिधानमप्यस्माकमनौपयिकम् । तथाहि ।

तत्तादृग्दशकण्ठवञ्जनरुपा धूमायमानो गिरं

नार्थोक्तप्रविलीनवर्णविधुरामार्यः समामोति मे ।

चापे तातजटायुजीवितकथापर्यन्तधूमायित-

क्रोथोत्पीडनिपीतशोकजडिमा दृष्टिस्तु विश्राम्यति ॥ १२ ॥

(निपथ्याभिमुखः ।) इत इत आर्य मारीचमथन, दृश्यन्ताममूर्खार्ची ककुम-
मभि वर्धमाना विन्ध्यवनवीधिभूमयः ।

कीदृशः । चौरकारं चौरवत्कृत्वाकुश्यमानः । चोरिकामुचार्य वाकुश्यमानः । 'कर्मण्या-
क्रोशे कृशः खमुक्' । नखैर्विदारणमपस्कारः । 'अपाचतुष्पात्-' इत्यादिना सुट् ।
करजो नखः । कोटिरप्रम् । क्रूरं कठिनम् । दारुणो महान् । गहनो गभीरः । विवर्तः
परिणामः । इति कर्तव्यतेदं कृत्वेद कर्तव्यमिति ज्ञानम् । अनौपयिकमयुक्तम् । 'युक्तमीप-
यिकं लभ्यम्' इत्यमरः । 'उपायाद्भवत्' इति ठक् ह्रस्वत्वं च । तत्तादृगिति ।
तत्तादृगसीतापहरणरूपं वञ्जनं भर्त्सनम् । रुपा क्रोधेन । धूमायमानो धूममुद्गमन् ।
यद्विरिव । 'केनाद्य' इति चकारात्त्वयद् । आर्यो मे मम कृते गिरं वार्णो न समाप्नो-
तीति संपन्थः । रोपवशादर्थोक्त एव प्रविलीनो ध्वस्तो यो वर्णस्तेन विधुरां खण्डि-
ताम् । चापे पुनर्दृष्टिं विश्राम्यति । अर्थाद्रामस्य । तातोऽनुकम्प्यः । 'तातोऽनुकम्प्ये
जनके' इति घर्णिणः । पर्यन्तोऽवसानम् । अनेन जटायुवधः सूचितः । धूमायितेति
श्रोत्रस्याग्निना साधर्म्यात् । उत्पीडोऽपतिशयः । निपोतः शुष्कीकृतः शोकस्य जडिमा
शीतलत्वं यथा सा । मारीचमथन इत्यनेन मारीचवध उक्तः । अवार्यी ककुमं दक्षिणां
दिशम् । अभि अभिमुत्तम् । 'अभिरती आभिमुख्ये' इति कर्मप्रवचनोपसंज्ञा । 'दक्षि-
णस्यामरात्थेन' इति शब्दभेदः । 'दिशस्तु ककुमः काष्ठाः' इत्यमरः । वीधिः पट्टिः ।

(प्रविश्य ।)

रामः—(आकाशे लक्ष्यं यद्वा ।)

कुले वा शौर्ये वा भुजसमुदये वा तपसि वा
 बभूवुर्न प्राञ्चस्त्वामिव भवितारो न चरमे ।
 अहो दिङ्मोहस्ते समजनि चिरादेप न खलु
 प्रवीराणां पन्था दशवदन येनासि चलितः ॥ १३ ॥

(विमृश्य । सखेदस्मितम् ।) हंहो पौलस्त्य,

सिद्धश्रोत्रपरम्परापरिगतैरेभिः प्रपौत्रस्य ते
 वृत्तैरद्य पुलस्त्यवर्जमभितः स्मरेषु देवार्षेषु ।
 विष्वग्वृत्तिरसंगता नमयितुं दुर्वारलज्जाभर-

म्लानश्रीस्तु चतुर्मुखी भगवतो धातुः कथं वर्तते ॥ १४ ॥

(क्षणमनुध्याय ।) हा प्रिये विदेहराजपुत्रि । (इति संवरणं नाटयति ।)

लक्ष्मणः—(उपसत्य ।) आर्य, कोऽयमभिषङ्गो नाम भवादृशानप्या-
 स्पदीकरोति ।

पतिते व्यसने देवाद्दौरुणे दारुणात्मनि ।

संवर्मयति वज्रेण धैर्यं हि महतां मनः ॥ १५ ॥

समुदयः सङ्ग्राम उच्छ्वायो वा । प्राञ्चः पूर्वं । चरमे पश्चाद्भवाः । 'प्रथमचरम-' इति
 वा सर्वनामसंज्ञा । भवितारो भविष्यन्ति । लुट् । दिङ्मोहो दिग्भ्रमः । समजनि जातः ।
 कर्तारि चिन् । खलु एवाप्ये । सुभटानामेष पन्था नैवेत्यर्थः । येन पथा । हंहो संघो-
 धने । वृत्तैश्चरित्रैः सीतापहारस्वरूपे । अभितः सर्वतः । पुलस्त्यवर्जं पुलस्त्यार्पत्यत्वा-
 द्रावणस्य । स्मरेषु किञ्चिद्दासवत्सु सत्सु । विष्वग्वृत्तिश्चतुःपार्श्ववर्तिनी । अत एव नम-
 यितुमसंगता । अन्योन्याकर्षणात् । कथं वर्तते । अपि तु केनापि प्रकारेण स्यातुं न
 शक्ता भवति । लज्जया पुरुषेण मुखं नम्रीकृत्य स्थीयते इति स्वभावः । चतुर्मुखस्य
 तदपि न संभवतीति भावः । अभिषङ्ग आसङ्गो दुःखं परामवो वा । 'अभिषङ्गो मतो
 दुःखे आसङ्गेऽपि परामवे' इति विश्वः । आस्पदं स्थानम् । व्यसनेऽनिष्टफले । दारुणे
 भीषणे । दारुणात्मनि महास्वरूपे जने । 'दारुणो भीषणे गुरौ' इति शाश्वतः । धैर्यं
 धीरता पाण्डित्यं वा कर्तुं । साधूनां मनः कर्म । वज्रेण संवर्मयति वर्मणा संनश्यते ।

१. 'ततः प्रविशति रामः'. २. 'दिङ्मोहः'. ३. कथयति; कथयिह. ४. 'पतितव्य-
 सने'; 'पतितव्यसने'. ५. 'दारुणात्'. ६. 'दारुणात्मनः'.

रामः—(दीर्घं निःश्वस्य ।) वत्स,

सहजधैर्यवशंवदच्छतयो हृदि रुपश्च शुचश्च नियन्त्रिताः ।

इह तु किं करवै यदपत्रपा किमपि मामवमत्य विजृम्भते ॥ १६ ॥

लक्ष्मणः—(पुरोऽवलोक्य ।) आर्य, अयमग्रे तातजटायुषो वीरलोक-
साधनसिद्धक्षेत्रमरण्यानीसंनिवेशः । पश्य ।

भग्नोऽयं कथमस्ति रावणरथस्तातेन वज्राङ्कुर-

क्रूरपस्किरमाणभङ्गुरनखत्रोटिबुटद्वन्द्वनः ।

रामः—(सकृदणम् ।)

हा सीरध्वजराजपुत्रि स तदा दृष्टस्त्वया धन्यया

पृक्षीन्द्रो दशकण्ठकुञ्जरशिरःसंचारिपञ्चाननः ॥ १७ ॥

(इति लक्ष्मणमवष्टभ्य ध्यानं नाटयति ।)

लक्ष्मणः—(स्वगतम् ।) महादोषः खल्वयमतिप्रसज्यमानो मानसः

शोकाख्यो विकारः । तदन्यतः प्रेरयामि । (प्रकाशम् ।) आर्य, पश्य पश्य ।

विन्ध्यगिरिराजकन्यान्तःपुरमेतास्तरङ्गमालिन्यः ।

वेतस्वतीभिरद्भिस्तैर्यत्रिकगुणानिकां दधते ॥ १८ ॥

‘सत्यापपाश—’ इति णिच् । सहजेत्यादि । स्वाभाविकधैर्येण वशंवदा आयत्ता वृ-
त्तयो व्यापारा यासां ताः शुचः शोकाः, रुपः ओघाश्च हृदि चित्ते नियन्त्रिता निय-
मिताः । इह पुनः किं करवै करवाणि । आत्मनेपदे ‘एत ऐ’ । यत् अपत्रपा अन्यतो
लज्जा किमप्यनिर्वचनीयं यया स्यादेवं मां विजित्य विजृम्भते स्फुटीभवति । ‘रोषाः
शोकाश्च साहजिकधैर्यायत्तव्यापारा भवन्तीति ते नियमिताः, अपत्रपा तु न धैर्यनि-
वारणीयेति किं करिष्यामीति भावः । वशंवदेति ‘प्रियवदो वदः खच्’ । ‘अद्यद्विपदज-
न्तस्य’ इति मुम् । ‘लज्जा सापत्रपान्यतः’ इत्यमरः । ‘मन्युशोकौ तु शुक्लियाम्’
इति च । ‘दृक्क्रुधी स्त्रियाम्’ इत्यपि । वीरस्य युद्धे मरणाद्यो लोको भुवनं तस्य सा-
धनं हेतुः । भग्नोऽयमिति । तातेन जटायुषा वज्राग्रवत्कूरे भयंकरे अपस्किरमाणे
विदारयन्त्यां तत एव भङ्गुरे स्वतः कुटिले ये नखत्रोटो ताभ्यां बुटद्वन्द्वनं यत्र सः ।
अपस्किरमाणेति ‘किरतेर्धैर्यजीविनाकुलायकरणेषु’ इति तद् । पूर्ववत्सुट् । त्रोटिश्चक्षुः ।
‘चक्षुषोऽटिहमे स्त्रियौ’ इत्यमरः । पञ्चाननः सिंहः । ध्यानं नाटयति मूर्च्छतीत्यर्थः ।

१. दीर्घमुष्णं च'. २. 'अयमेवाग्रे'. ३. 'सिद्धिक्षेत्रमरण्यसंनिवेशः'. ४. 'अपस्किरय-
माण-'. ५. 'महान्दोषो हि'. ६. 'मानसः' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ७. 'प्रतिसार-
यामि'. ८. 'पटुवेतसाभिः'.

रामः—(उन्मील्य चक्षुषी दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य ।) वत्स, दर्शनीयमेतत् ।
कुमुदवनविशायजाग्रदम्भोरुहकृतयामिकविभ्रमां रमन्ते ।
मदकलकारिकर्णतालनृत्यन्मुखरमयूरमनोरमास्तटिन्यः ॥ १९ ॥

(इति परिक्रामतः ।)

लक्ष्मणः—आर्य, अयमितो गिरिर्माल्यवान् ।

इह महिषविपाणव्यस्तपापाणपीठ-
स्वलनमुलभरोहिद्वर्भिणीभ्रूणहत्याः ।
कुहरविहरमाणप्रौढभङ्गकहिका-
चयचकितकिरातस्त्रस्तशस्त्रा वनान्ताः ॥ २० ॥

रामः—(चिरं दृष्ट्वा सकरुणाक्षम् ।)

प्रतिपरिसरं भूयानर्घः शिखण्डभृतां यथा-
मिलितमलिभिः संभुज्यन्ते कदम्बविभूतयः ।

अतिप्रसज्यमानो बलात्कारेण प्रवर्तमानः । रसान्तरं कर्तुमाह—विन्ध्येति । एतास्त-
रङ्गमालिन्यो नद्योऽद्भिर्जलैस्तौर्यत्रिकगुणनिकां गीतवाद्यन्याभ्यासं कुर्वते । अद्भिः की-
दृशोभिः । वेतस्वतीभिः । वेतसो वानीरवृक्षस्तगुक्ताभिः । 'कुमुदनबवेतसेभ्यो ह्यतुप् ।'
नद्यः कीदृश्यः । विन्ध्याद्रिराजस्य कन्यान्तःपुरं कन्यावरोधः । अन्तःपुरपदेनान्तःपुरस्था-
स्त्रियो लक्षणयोच्यन्ते । 'रूपागारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम्' इत्यमरः । 'अभ्यासे
गुणनी योग्या' इति च । 'तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम्' इति च । अद्भि-
रिति 'अपो भि' इति तकारः । दर्शनीयताप्रयोजकं रूपमाह—कुमुदेति । तटिन्यो
नद्यो रमन्ते रतिं जनयन्ति । कीदृश्यः । कुमुदवनेन सह विशायेन पर्यायेण जाग्रता
अम्भोरुहेण कृतो यामिकस्य प्राहरिकस्य विभ्रमो विलासो यासु ताः । विशाय इति
'व्युपयोः श्रोतेः पर्याये' इति घञ् । मदकला मत्ता ये करिणो हस्तिनस्तेषां कर्णतालैः
कर्णशब्देन नृत्यन्तो मुखराः शब्दायमाना ये मयूरास्तेर्मनोहराः । 'भवेन्मदकलो मत्ते'
इत्यमरः । अपरमपि रसान्तरमाह—आर्येति । इतोऽत्र । इह महिषेति । विपाण
शृङ्गम् । रोहितो हरिणविशेषः । भ्रूणो गर्भः । हत्या विनाशः । विहरमाणोऽटन् । कर्त्र-
भिप्राये तद् । हिक्का शब्दभेदः । वनान्ता वनदेशः । रमन्ते इति क्रियाध्याहारोऽनु-
षङ्गो वा । 'अन्तः स्यादेशनाशयोः' इति धरणिः । स्वरूपवाचित्वे ह्येषता स्यात् ।
यद्वा वनान्ता वनममीपभूमयः । 'अन्त स्वरूपे देशे ना न ह्यी शेषेऽन्ति केष्वपि' इति
मैदिनोकरः । पर्यन्तभूः परिसरः । प्रतिवीप्सायाम् । तेन परिसरं परिसरं प्रतीत्यर्थः ।
'प्रतिपरिसरे' इति पाठे 'तृतीयासप्तम्योर्वहुलम्' इत्यन्निषेधः । अर्घो महोत्सवः पूजा-

अभिनववनव्यूढोरस्कः प्रवर्षति माल्यवा-

न्विपधरवधूगर्भाधानप्रियंकरणीरपः ॥ २१ ॥

वत्स लक्ष्मण, धारय माम् । न शक्नोमि स्तम्भयितुमात्मानम् ।

इयमविरलश्वासा शुष्यन्मुखी भिदुरस्वरा

तनुरवयवैः श्रान्तस्त्रस्तैरुपैति विवर्णताम् ।

स्फुरति जडता बाष्पायेते दृशौ गलति स्मृति-

र्मयि रसतया शोको भावश्रिरेण विपच्यते ॥ २२ ॥

(इति लक्ष्मणेन धार्यमाणो निमीलिताक्ष एव ।) हा प्रिये दण्डकारण्यविहार-
सत्रह्यचारिणि । (इति पुनः संवृणुते ।)

विधिर्वा । 'अर्घो महोत्सवे पूजाविधी मूल्येऽपि दृश्यते' इति विधः । शिष्यण्डभृतां मयूराणाम् । यथामिलितं कालोपस्थितवस्त्वनतिक्रमेण । 'यथा सादृश्ये' इत्यव्ययीभावः । कदम्पो नीपट्टक्षः । विभूतिः पुष्पादिसंपत्तिः । नवमेघेन व्यूढं विन्यस्तं संहतं वा उरो मध्यं यस्य सः । 'व्यूढः संहतविन्यस्तपृथुलेष्वभिधेयवत्' इति मेदिनीकृतः । विपधरः सर्पः । अप्रियं प्रियं क्रियते यामिस्ताः प्रियकरणीः । 'आढ्यसुभग-' इति ह्युन् । अपो जलानि । स्तम्भयितुं स्थिरीकर्तुम् । आत्मानं देहम् । ननु कुतो हेतोरत्मानं स्तम्भयितुं न शक्यत इत्यत आह—इयमिति । इयं तनुः शरीरमवयवैः करचरणादिभिः करणभूतैर्विवर्णतामुपैति । कीदृशीः । श्रान्ताः परिश्रान्ता अत एव सस्ता इतस्ततः पतनशीलाः । अवलत्वात् । तैरविरलौ निरन्तरः श्वासो यस्यां तादृशी । अत एव शुष्यन्मुखं यस्यां तादृशी । भिदुरस्वरा भिन्नस्वरा । धर्षरस्वरेति पावत् । कुतस्तनुर्वैवर्ण्यमुपतीत्यत आह—मयि मद्द्विपये शोकः स्थायिभावश्रिरेण रसतया करणरूपेण विपच्यते परिणतो भवति । भाव एव शोकादिः करणादिरसतां याति । तथा चोक्तं रसप्रकाशे—'प्रेमरूपो रसो ह्येवः शृङ्गारादि प्रभेदवान् । फाव्यार्थे भावयत्येष भाव इत्यभिधीयते ॥ आलम्बनविभावेभ्यः स्वैभ्यः स्वैभ्यः समुन्मपन् । रसो रत्यादिरूपेण भाव इत्यभिधीयते ॥ रतिर्हामिथ शोकश्च श्रोत्रोत्सादी भयं तथा । जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ भावा एवामिसंपन्नाः प्रयान्ति रसताममी । यथा द्रव्याणि भिन्नानि 'मधुरादिरसात्मनाम् ॥' कुतः शोकः परिणतो भवतीत्यन आह—जडता जाड्य स्फुरति । दृशौ चक्षुषी बाष्पायेते अधूग्युद्धमतः । 'बाष्पोष्मभ्यामुद्धमने' इति कयत् । ['वा कयत्' इति तद्] स्मृतिश्च गलति । तथा च शोकस्त्वभिन्नयोऽयम् । तथा च रसप्रकाशे—'जाड्यं शरीरे नयने बाष्पोद्रेकः स्मृतिक्षयः । शोके मति भवेदे-

१. 'मधुरस्वरा'. २. 'श्रान्तश्रान्ते'. ३. 'गलित'. ४. 'इति' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

लक्ष्मणः—(सखेदमात्मगतम् ।) केन पुनरेप रसो रसान्तरेण तिरस्क्रियते ।
(नेपथ्ये ।)

आः पाप कवन्धहतकं, अयं न भवसि ।

रामः—(आकर्ष्य । संसंभ्रमम् ।) वत्स लक्ष्मण, दुरात्मनां दनुकवन्धेन कलहायमानो वयस्यस्ते गुह इव श्रूयते । बहुच्छलानि रक्षांसि । तत्चरितमभ्युपपद्यस्व ।

लक्ष्मणः—तथा । (इति-निष्क्रान्तः ।)

रामः—(पार्श्वतोऽवलोक्य । सकरुणम् ।) देवि वामशीले सीरध्वजराजं-
न्दिनि, इयं ते विश्वविस्त्रम्भमर्मवेदिनी निचुलनिकुञ्जलेखा । इह हि
स्त्वपुपि नखलक्ष्म स्वेन कृत्वा भवत्या

कृतमिति चतुराणां दर्शयिष्ये सखीनाम् ।

इति रहसि मया ते भीषितायाः स्मरामि

स्मरपरिमलमुद्राभङ्गसर्वसहायाः ॥ २३ ॥

(इति धनुरवष्टम्य लक्ष्मणवृत्तान्तदत्तचेतास्तथैवास्ते ।)

(ततः प्रविशति लक्ष्मणो गुहश्च ।)

गुहः—जयतु जयतु देवः ।

विनेता वर्णानामयमभयदुर्गं दिविपदां

कनिष्ठः काकुत्स्थो जयति जगदाश्चर्यचरितः ।

वम्' इति । सव्रह्मचारिणि सहाध्यायिनि हे । कवन्धो नामासुरभेदः । अयं न भवसि इदानीमेव न भविष्यसि । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति लट् । कलहायमानो युद्धं कुर्वन् । 'शब्दवैर—' इति क्यङ् । उपपद्यस्व त्रायस्व । गुह इव श्रूयत इत्यनेन भविष्यद्गुहप्रवेशः सूचितः । विश्वविस्त्रम्भमर्मवेदिनी समस्तविश्वास्तत्त्वज्ञा । निचुलो हि-ज्जलः । लेखा राजिः । चतुराणां विदग्धानाम् । दर्शयिष्ये 'अभिवादिदृशोरात्मने-पदस्योपसंख्यानम्' । इत्यनेन प्रकारेण रहस्येकान्ते ते स्मरामि त्वां, स्मरामि । 'अधीगर्थ—' इति कर्मणि पठ्ठी । भीषितायास्त्रासितायाः । 'भियो हेतुमये पुक्' । स्मरः कंदर्पस्तस्य परिमलो मर्दस्तस्य मुद्रा निश्चयस्तेन भङ्गः पराभवस्तस्य सर्वसहायाः । 'पू-सर्वयोर्दारिसहोः' इति खच् । विनेता रक्षको विनयकर्ता वा । वर्णानां ब्रा-

यदस्त्रैः पाप्मानं रजनिचरजन्मग्रहसृजं

विजित्य स्वर्लोकानविकलमुपातिष्ठत दनुः ॥ २४ ॥

रामः—साधु वृत्तम् । शिवाः सन्तु तस्य देवयानाः पन्थानः । वत्स
गृह, वियति विवर्तमानः कश्चिदचल इव लक्षितः किमसौ तेनैव योजन-
वाहुना प्रहरणीकृतः ।

गृहः—देव,

दुन्दुभि नाम दैत्येन्द्रं निष्पिपेप कपीश्वरः ।

तस्य कङ्कालकूटोऽयं कुमारेण विलोडितः ॥ २५ ॥

तन्निमित्तजन्मा संप्रति वालिनो महानभियोगः संभाव्यते ।

लक्ष्मणः—ततः किम् ।

रामः—वत्स, मामैवम् । माननीयः खल्वसौ पुराणवीरो महेन्द्रसूनुः ।

(गृहं प्रति ।) कुतः पुनरागच्छतो वत्सस्य योजनवाहुरन्तरायः संवृत्तः ।

गृहः—देव, व्योमयानेन सत्वरभपक्रामति रावणे सीतादेव्याः—

रामः—(मासङ्गमात्मगतम् ।) किं पुनरस्याः ।

झणादीनां विनेता । 'दत्तानाम्' इति पाठे दर्पशालिनां जयकर्ता । दिविपदां देवानामम-
यदुर्गं न भयं यस्मादेतादृशदुर्गम् । यद्वा अभयार्थं दुर्गं दुर्गस्थानम् । लक्ष्मणविशेषणम् ।
अजहृद्धिहृतयान्वयः । यद्यपि कनिष्ठः फारुस्थः शत्रुघ्नस्तथापि संनिहितत्वात्प्रकृते
लक्ष्मणस्यैवान्वयः । यदस्त्रैर्लक्ष्मणास्त्रैर्दनुर्वैत्यविशेषः । रजनिचरो दानवो राक्षसो वा ।
एकक्रियाकारितया साम्यम् । तस्य जन्मने ग्रह आसक्तिरन्तश्च जं तज्जनकम् । यद्वा
दानवजन्मरूपो ग्रहो दृष्टप्रहस्तज्जनकं पाप्मानं पापं विजित्य स्वांश्लोकानुपातिष्ठत सं-
गतवान् । सैगनिकरणे तद् । एष रालु गन्धर्वो लक्ष्मणाद्विनाशं प्राप्य स्वर्गमागमि-
ष्यतीति ज्ञापान्तः । तेन स्वर्गं गत इति भावः । वृत्तं निष्पन्नम् । देवर्गम्यते यैस्ते
देवयानाः । करणे ल्युट् । विवर्तमानो भ्राम्यन् । असौ अचलः । योजनवाहुना क-
प-
न्धेन । 'विदुर्योजनवाहुं तं कपन्धमुदरे मुरान्' इति पुराणम् । प्रहरणमग्रम् । निष्पिपेप
पूर्णवामास । कपीश्वरो वाटी । 'स्याच्छरीरक्षिप्र कङ्कालः' इत्यमरः । कुमारेण ल-
क्ष्मणेन । विलोडितो धनुष्कोट्या विक्षिप्तः । अभियोगो युद्धोद्यमः, रोषो वा । मा मवम् ।
याच्यमिति शेषः । अत्यन्तनिषेधार्थं द्विरक्षिः । वत्सस्य तव । गृहस्यैवार्थः । अन्तरायो
विशमः । 'अन्तरा वृत्तः' इति पाठे षधि मध्यवर्ती भूत इत्यर्थः । व्योमयानेन विमानेन ।
'व्योमयानं विमानोऽस्त्री' इत्यमरः । यद्वा आकाशगमनेन । हनुमानिति 'अन्देषामपि

१. 'पुनर्वालिनो'. २. '(मासङ्गम् ।) किं तस्याः'; 'किमस्याः'.

गुहः—यदुत्तरीयमुत्कृत्य हनूमानग्रहीत्, तदेतदेव, गुणानुरागिणा कुमारसुग्रीवेण सभाजयितुमुपस्थितवतो मम हस्ते देवस्य प्राभृतीकृतम् ।

(इति रामस्य हस्ते सीताया उत्तरीयमर्पयति ।)

रामः—(गृहीत्वा हृदये निधाय । सात्वम् ।) हा देवि विदेहराजनन्दिनि, कथमुत्तरीयशेषा दृश्यसे । (इति निमीलिताक्षो लक्ष्मणमेवदध्नाति ।)

लक्ष्मणः—(नि श्वस्य ।) सखे निषादराज, कुशलं सुग्रीवस्य ।

गुहः—अद्य त्वयि वार्तामनुयुञ्जाने ।

रामः—(स्वगतम् ।)

जानन्नेव दशाननोऽपहरते नः प्रेयसीमैस्ति वा
चन्द्रापीडमुपासितु स हि शिरोदाम स्वय कृत्तवान् ।

तत्रासौ रजनीचरस्य न पुनः कण्ठाटवीकर्तना-

द्धिग्वाणैर्मम चन्द्रहासहतकक्षुण्णोऽयमध्वा वृत ॥ २६ ॥

लक्ष्मणः—आर्य, कैथमस्मासु वनौकसोऽपि सौजन्यमनुरुध्यन्ते ।

रामः—किमुच्यते । सुग्रीव सनाभिरयमस्माकम् । अस्य हि प्रभवो भगवानैस्त्वाकस्य राजर्षिवशस्य प्रसविता सहस्रदीधितिः । (हृदयस्य मुत्तरीय दृष्ट्वा ।) वत्स गुह, स्पृहयामि सुग्रीवहनूमतोर्दर्शनाय । तदृष्यमूकगामिन मार्गमैवेदय ।

दृश्यते' इति दीर्घ । सभाजयितु प्रीणयितुम् । प्राभृतमुपडीकनम् । 'पासन' इति प्रसिद्धम् । 'प्राभृत तु प्रदेशनम्' इत्यमर । अनुयुञ्जाने पृच्छति । 'प्रथोऽनुयोग पृच्छा च' इत्यमर । जानन्नेवेति । नोऽस्माकं प्रेयसीं सीता जाननेव । यद्वा जानन्नेव रक्षोनाशहेतुनस्मानिति भाव । अपहरते चौरयति, नयति वा । अस्ति वेति लोकोक्तिः । इदं पुनर्वर्तत इत्यर्थ । हि यत् स रावणश्चन्द्रापीड महादेवमुपासितु स्वयं शिरोदाम कृत्तवान् । तत्तस्मात्पुन कण्ठाटवीकर्तनादपि रावणस्य न वा त्रास । चन्द्रहासो रावणसह । स एव हतको निन्द्य । तेन क्षुण्ण प्रहतोऽयमध्वा मार्गं शिरद्रेदरूपे वृत्तोऽन्विष्ट, प्रार्थितो वा । मम वाणै । अत्र धिक् । गर्हेत्यर्थ । वनौकसो वानरा । अनुध्यन्ते कामयन्ते । 'अनुरुध कामे' दिवादि । किमुच्यते । अपि तु नास्ति वागवसर । यतोऽस्माकमय सनाभि स्वजन । 'सपिण्डास्तु सनाभय' इत्यमर । प्रभवत्यस्मादिति प्रभव उत्पत्तिस्थानम् । प्रसविता जनक । दर्शनायेति 'स्पृहेरीप्सित' इति

१ 'तदेतदेव'. २ 'अवलम्बते'. ३. 'अस्तु'. ४ 'निमस्मासु'. ५. 'भगवान्' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ६. 'आदेशय'.

गृहः—(सहर्षमात्मगतम् ।) कथमचिरादेव फलवती जाम्बवतो मन्त्र-
शक्तिः । (प्रकाशम् ।) इत इतो मतङ्गाश्रमवर्त्मना देवः ।

(इति सर्वे परिक्रामन्ति ।)

गृहः—देव, पश्य पश्य ।

विदधति मुदमष्णोर्नूतनानूपनीप-

प्रहसनसहचर्या नित्यनृत्यन्मयूराः ।

फलपुलकितजम्बुकुञ्जकूजत्कपोत-

प्रियशवरपुरंध्रीबन्धवो विन्ध्यलेखाः ॥ २७ ॥

रामः—(सर्वतो निरूप्य । सखेदम् ।)

समन्ताद्गुन्मीलद्वहललहरीलङ्घनकला-

लघुप्रेङ्खत्पम्पानिलविदलदेलासुरभयः ।

अविद्याविदेहीशतलिपिकरीणां मम धिया-

समी हस्तालम्बं विपिनविनिवेशा विदधते ॥ २८ ॥

लक्ष्मणः—आर्य, इतस्तावत् ।

भयभ्रष्टप्रेयोविरहनिरहंकारहरिणी-

मुखालोकोन्मीलद्रुकरुणरुग्णां सहचरीम् ।

संप्रदानता । ऋष्यमूकः पर्वतभेदः । मन्त्रशक्तिर्मन्त्रणासामर्प्यम् । सीताविरहसंतप्तं
राममन्यमनीकं माह—विदधतीति । विन्ध्यस्य लेखाः शृङ्गपङ्क्तयोः वनपङ्क्तयोः वा
अक्षणोश्चक्षुषोर्मुदं हर्षं विदधतीति योज्यम् । कीदृश्यः । फलैः पुलकित इव पुलकितो
यो जम्बुकुञ्जस्तस्य कुञ्जे कूजन्तः शब्दायमाना ये कपोतास्तेषु प्रिया लालसा याः शव-
रपुरंध्रयस्तासां बन्धवो मित्राणीत्यर्थः । अनुगता आपो यत्र सोऽनूपो जलप्रायो देशः ।
'उदनोर्देशे' इत्यणोऽकारस्य ऊतयम् । नीपः कदम्बवृक्षः । प्रहसनमिव प्रहसनं पुष्पवि-
कासः । सहचर्या साहचर्यम् । 'जलप्रायमनूपं स्यात्' इत्यमरः । समन्तादिति । अमी
विपिनविनिवेशा वनप्रदेशा मम धियां हस्तालम्बमुपचर्यं हस्ताकर्षणं व्यवसायं वा विद-
धत इत्यन्वयः । कीदृशीनाम् । अविद्याविदेहीशतलिपिकरीणां मिथ्यासीताशतस्य लिख-
नकर्त्रीणाम् । सीताविनिविष्टचित्तत्वात्सर्वत्र सीतैवास्तीति भ्रम इति भावः । सम-
न्तात्सर्वत्रोन्मीलन्ती प्रसरन्ती या बहला निविडा लहरी कल्लोलस्तङ्घनकलायां लघवो
ये प्रेङ्खत्पम्पानिलाश्चलत्सरोविशेषवायवस्तौविदलन्त्यो या एलास्ताभिः सुरभय इत्यर्थः ।
भयेत्यादि । मयेन व्रासेन भ्रष्टः पलायितो यः प्रेषोन्वह्नमस्तस्य विरहेण निरहंकारा

विलोक्य म्लेच्छन्तीमलमलमिति प्राक्प्रणिहित

शरव्याल्लुब्धाना हृदयमपराद्ध न तु शरा ॥ २९ ॥

रामः—(साक्षम् ।) हा देवि जानकि,

मारीचमृगयाव्यग्रे मयि प्राप्ते च रावणे ।

आसामिव कुरङ्गीणा तवोत्पश्यामि लोचने ॥ ३० ॥

लक्ष्मणः—(स्वगतम् ।) क पुनरुपायो येन विनोद्यते हृदयमार्यस्य ।
(नेपथ्ये ।)

भो भो वनौकस, कथयन्तु भवन्त । केनास्मत्कीर्तिकामिनीकेलिचङ्क-
मणक्रीडापर्वतो विवर्तितोऽय दनुराजकङ्कालकूट ।

गुहः—(दृष्ट्वा । समयसभ्रमम् ।) देव, पश्य पश्य । कनकमयसहस्रप-
ञ्चपुण्डरीकवैकक्षकप्रभापटलेन दुन्दुमिकरङ्गव्यतिकरजन्मना च रोपरागेण
त्रिगुणपिशङ्गीं तनुमादधान लवगराजोऽयमित एवाभिवर्तते ।

शोच्या या हरिणी तस्या मुखावलोकेनेनोन्मीलमुदय गच्छन्वो गुरुरतिशयित करुणो
रसस्तेन रग्णा दृ सिताम् । अलमल मैव मैवमिति चारुभाषया भाषमाणाम् । यद्वा
व्यक्तमभिदधती सहचरी प्रिया प्रेक्ष्य लुब्धाना व्याधाना शरव्याल्लुब्धात्प्राक्प्रणिहित
पूर्वप्रहित हृदयमपराद्ध च्युतलक्ष्यमभूत् । न तु शरा अपराद्धा । शरव्य एव पतिता
इत्यर्थ । हरिणीहनननिषेधकारिण्या प्रियाया वचन श्रुत्वा प्रथम त्यक्तशरत्वाद्दरिणी
हनने व्याधाना धिग्बुद्धिरभदिति भाव । केचित्तु 'मृगवधे प्रथम मनोमात्र प्रहित प्रेय
सीवचसा तनिवृत्तम् । इति तस्यापराद्धत्व च्युतलक्ष्यत्वम् । शरप्रस्थापन कर्तव्यमे-
वासीदिति न तस्यापराद्धत्वमभूत्' इति वर्णयन्ति । 'अपराद्धपृपत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्व्यु-
तसायक' इत्यमर । म्लेच्छन्तीमिति 'म्लेच्छ व्यक्ताया वाचि' इत्यस्य रूपम् ।
'म्लेच्छन चारुभाषायाम्' इति विश्व । मृगया आखेटकम् । व्यग्रे आकुले । उत्पश्यामि
तवैश्यामि । नपथ्ये भो भो इत्यादि वालिवचनम् । चङ्कमण कुटिलगमनम् । विवर्तितो
विलोडित । फङ्कालकूट कूटाकार मासशून्यसकलशरीरास्थि । 'कराट' इति प्रतिद्धम् ।
'स्याच्छरीरास्त्रि कङ्काल' इत्यमर । कनकमयेति । कनकमयानि सहस्र पत्राणि
यस्मिन्पुण्डरीके तस्य वैकक्षक तिर्यगुरसि -यस्तपुष्पमाला । पटल समह । वैकक्षक तु
तत् । यत्तिर्यविक्षसपुरसि' इत्यमर । करङ्गमस्थि । 'करङ्गो मस्तकास्थिनि' इति भेदिनी
कर । व्यतिकरो विलोडनम् । रागो लोहित्यम् । कनकमयपुण्डरीकमालाप्रभया,

१. प्रणिहिता' २ 'विनोदयते' ३ कामिनीचङ्कमणनेलिपर्वत' ४ प्रमाम-
ण्डलेन'.

पौलस्त्यावयवौघसंकटभुजामूलक्षणोन्मूलित-

द्वैराज्याममरावतीं कृतवते वीराय रथसै हरिः ।

नित्यालोकनकौतुकव्यसनिनीः शङ्के सहस्रं दशः-

पिण्डीकृत्य दलच्छलेन कनकाम्भोजस्त्रजं दत्तवान् ॥ ३१ ॥

क्षेपं च देवस्य महावीरसंवादगोष्ठीयमृष्यमूकयात्रामन्तरयिष्यति । तदहमग्रतो गत्वा दिष्ट्या वर्षयामि सूर्यतनयम् ।

रामः—एवमस्तु ।

गुहः—वाचिकं पुनरेतावत्कुमारसुग्रीवस्य यत् 'मिश्रपर्यायान्तरितं देवस्य दास्यमिच्छामि' इति ।

रामः—(अपवार्ये ।) वत्स लक्ष्मण, एवमाह वयस्यस्ते गुहः । किं च मन्त्रोत्साहसंपन्नानामपि प्रभुशक्तिमपेक्षन्ते सिद्धयः । तदहं वालिस्थाने सुग्रीवमभिपिच्य तत्कोपदण्डाभ्यां समग्रशक्तिवैरपारं गन्तुमिच्छामि ।

लक्ष्मणः—(सस्मितम् ।) यद्येवमुपयुज्यमानमिन्द्रसूनुमुपेक्ष्य सुग्रीवेणोपयोक्ष्यमाणेन संधिरिति वक्त्रः खल्वयं पन्थाः ।

रोषरागेण, स्वभावेन च त्रैगुण्यमित्यर्थः । पौलस्त्येति । पौलस्त्यो रावणस्तस्यावयवौघो हस्तादिसमूहस्तेन संकटं व्याप्तं यद्भुजामूलं कक्षा तेन क्षणमुन्मूलितं द्वैराज्यं यस्यास्ताम् । प्रत्यहं वाली रावणं कक्षायां निक्षिप्य पृथ्वीप्रदक्षिणं कृत्वा सप्तसमुद्रेषु संध्यामकृतेति पुराणम् । यदा रावणं कक्षानिक्षिप्तं करोति तदा मरावती एकराजवती भवति । अन्यदा रावणेनैव द्वैराज्यं तत्रेति भावः । यस्मै वालिने । हरिरिन्द्रः । शङ्के तर्कयामि । मम सुतेन तेन मम द्वैराज्यं क्षणं खण्डितमिति दशश्वश्वेषु दलच्छलेन पञ्चव्याजेन पिण्डीकृत्य वर्तुलीकृत्य कनकाम्भोजस्त्रजं दत्तवानिति । दिष्ट्या वर्षयामि उत्सवं तस्य करोमि । 'दिष्ट्यापूर्वो वर्षतिहस्तवे' इति भरतः । 'संदेशवाग्वाचिकं स्यात्' इत्यमरः । मिश्रपर्यायः सुहृदभिधानं तेनान्तरितं व्यवहितम् । मिश्रभिधानं दासत्वमित्यर्थः । मन्त्रः पाहुण्यम् । शक्तयः प्रमादोत्साहमन्त्रजाः । अभिपिच्यारोप्य । कोपो धनम् । दण्डो राज्यम् । उपयुज्यमानमुपयुक्तीभवन्तम् । इन्द्रसूनुं वालिनम् । उपयोक्ष्यमाणेनोपयुक्तीमविष्यता । वक्त्रोऽवृजुः । उपयुक्तत्यागात् । सुग्रीवेण समं प्रीतिकरणे कारणमाह—

१. 'तस्मै'. २. 'मन्ये'. ३. 'क्षेपं च वीरसंवादः'. ४. 'तदयम्'. ५. 'मन्त्रोत्साहशक्तिः'. ६. 'आघाय'.

रामः—(सस्मितम् ।) वत्स, साध्वेव ब्रवीषि । किं तु

दृप्यत्पौलस्त्यकण्डूभिदुरभुजभरोप्यायमाणः कपीन्द्रो

नायं नः संदधीत क्वचिदपि हि विधौ नैव साहाय्यकामः ।

• सोऽहं सुग्रीवमेतद्दमनद्वेढतरं मित्रमिच्छामि पश्चा-

त्पारस्त्रीण्यपुत्रव्ययाशिथिलशुचं शक्रमौराधयामि ॥ ३२ ॥

लक्ष्मणः—साधुदर्शिनी बुद्धिरार्यस्य । किं च विधूतशापेन दनुनापि

देवभूयां गतिमभिलम्भितेन संदिष्टमार्यस्य यथा 'अस्य निपादपतेर्वचसि
देवेनावधातव्यम्' इति ।

रामः—तद्बुहोऽपि प्रतिदूत्यमर्हति ।

लक्ष्मणः—(गृह प्रति ।) वयस्य, एवमस्माद्गिरा सुग्रीवो वक्तव्यः—

'पितायं रेतोधास्तव तरणिरस्मत्कुलगुरु-

र्मनुवैमात्रेयस्तदपि सहजं मित्रमसि नः ।

अथापि ज्ञातेयं शिथिलयासि कापेयर्चपलः

शरास्तन्मे वालिक्षतजरसलोलाः प्रतिभुवः' ॥ ३३ ॥

दृप्यदिति । भिदुरः स्वयं भेदनशीलः । उप्यायमाणस्तेज उद्दमन् । 'वाष्पोध्मभ्या-
मुद्दमने' इति क्यङ् । अयं कपीन्द्रो वाली नोऽस्मान्न सदधीत न सेधियुक्तान्कुर्यात् ।
हि यतः । विधौ कार्ये । साहाय्य सहायत्वम् । प्रकृतमुपसहरति—सोऽहमित्यादि । दमनं
मारणम् । तर्हीन्द्रपुत्रस्य वालिनो वधे इन्द्रस्य शोकः स्यादित्यत आह—पश्चादित्यादि ।
पश्चाच्छक्रमाराधयाम्याराधयिष्यामि । वर्तमानसामीप्ये लट् । परस्त्रिया अपत्य पारस्त्री-
ण्येय । 'कल्याणादीनामिन्द्र' च वेति ङक् । वस्त्रेयः । ज्यथो नाशः । शिथिलशुचम-
ल्पशोकम् । तथा च परस्त्रीसम्भवपुत्रनाशादिन्द्रस्यापि नातिक्रोधो भविष्यतीति भावः ।
'पारस्त्रीण्यस्तु परस्त्रियाः' इत्यमरः । विधूतस्त्यक्तः । दनुर्दनुजः कबन्धः । देवभूय
देवत्वम् । 'भुवो भावे' इति क्यप् । 'स्याद्देवभूय देवत्वम्' इत्यमरः । अभिलम्भितः ।
प्रापितः । दूत्य दूतकर्म । पुरोहितादित्वाद्यत् । 'दूत्य तद्भावकर्मणो' इत्यमरः ।
पितेन्पादि । अयं तरणिः सूर्यस्तव पिता । कीदृशः । रेतोधाः शुक्रार्पकः । 'आतो
मनिन्-' इत्यादिना विच् । सूर्यस्य त्वमौरसः पुत्रः । यद्वा रेतस्तेजः । तद्दधाति रेतो-
धास्तेजोनिधिः । 'रेत शुभ्रे च तेजसि' इति विश्वः । अस्मत्कुलगुरुर्मनुस्तव वैमात्रेय-
सपत्नेभ्राता । तस्मादस्माकमपि सहजं कुलजं मित्रं त्वमसि । तथापि कापेयर्चपलः

१. 'साध्वेव'. २. 'ददतम्'. ३. 'आराधयावः'; 'आराधयामः'. ४. 'साधुदर्शिनीय'.

५. 'गतिं लम्भितेन'. ६. 'तरल'.

रामः—(विदस्य ।) वत्स गुह, एष खलु पौलस्त्यगतेनामर्षेण धूमाय-
मानो यथा कयाचिद्वाचा सौमित्रिरभिदधातु नाम । सततंसमिध्यमानजा-
नकीविरहवैश्वानरेण रामचेतसा पुनरग्निसाक्षिकमेव सुग्रीवो मित्रमभ्युपगतः ।

गुहः—(सदृशम् ।) परमनुगृहीतोऽसौ देवेन विकर्तनतनयः । (सपरिहास-
स्मितं च ।)

सुग्रीवे यद्भिः पक्षपातमधुरं देव त्वदीयं मनः

किं नस्तेन विदां करोतु भगवानम्भोजिनीवल्लभः ।

नव्येनात्मजराज्यलाभरभसोद्धूतेन यस्तेजसा

पूर्वस्मादधिकेन दुःसहतरो लोकेषु वर्तिष्यते ॥ ३४ ॥

लक्ष्मणः—(विदस्य ।) कथं तपनतनयस्य राज्यमङ्गीकारिता वयं वय-
स्येन ।

रामः—(सस्मितम् ।) वत्स गुह, न तावत्प्रकाशमेवं प्रतिशुश्रूपति मे
हृदयम् ।

गुहः—(सप्रश्रयस्मितम् ।) स्वामिन्, इयमेव महतां शैली ।

सन्तो मनसि कृत्यैव प्रवृत्ताः कृत्यवस्तुनि ।

कस्य प्रतिशृणोति स्म कमलेभ्यः श्रियं रविः ॥ ३५ ॥

कपिभावचञ्चलः सन् यदि ज्ञातेर्यं ज्ञातिभावं शिथिलयति त्यजति तदा वालिक्षतजरसच-
पला मे शराः प्रतिमुवो लप्रकाः । तव चाञ्चल्ये सति यैः शरीरौली मारणीयस्तेरेव
त्वामपि हनिष्यामीति भावः । ज्ञातेर्यं कापेयमिति 'कपिज्ञालोर्दक' इति भावे दक् ।
'सगोत्रधान्यवज्ञातिवन्धुस्वस्वजनाः समाः । ज्ञातेर्यं बन्धुता तेषां प्रमाद्भावसमूहयोः ॥'
इत्यमरः । क्षतजं रक्तम् । समिध्यमानः स्वयं प्रज्वलन् । 'अग्निं दीप्ती ।' कर्मकर्तारि
लट् । अग्निसाक्षिकमिति । अग्निः साक्षी यत्र । पक्षपातोऽनुग्रहः । विदां करोतु जानातु ।
अम्भोजिनीवल्लभो भगवानसूर्यो दुःसहतरं यथा स्यादेवं लोकेषु वर्तिष्यत इत्यन्वयः ।
नव्येन स्तव्येन । प्रतिशुश्रूपत्यङ्गीकारमिच्छति । 'ज्ञाश्रुस्मृदशां सनः' इति प्राप्तस्य
तद्दः 'प्रत्याङ्म्यां श्रुवः' इति प्रतिषेधः । 'अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः' इत्यमरः ।
शैली व्यवहारः । मनसि कृत्य हृदये कृत्वा । 'अनर्यान उरसिप्रनसी' इति गतिसंज्ञायां
समासे ल्यप् । अत्रार्थान्तरं न्यस्यति—कस्येति । कस्येत्यनन्तरं पुगत इति शेषः । यद्वा
कस्य कृते । प्रतिशृणोति स्माङ्गीकृतवान् । तथा च रविणा कमलेभ्यः श्रीर्मेनसैव

(नेपथ्ये ।)

भो भो वनौकसः, कथयन्तु भवन्तः । दुन्दुभिकरङ्गविक्षेपसंभाव्यमानग-
म्भीरावष्टम्भनिर्भरेण केनास्माकमियं चिरस्य भुजकाण्डकण्टूतिरपनेप्यते ।

गुहः—(स्वगतम् ।)

मन्ये दर्पामयाविभ्यां नित्यं दोर्भ्यामिमर्षणः ।

जाम्बवल्भेरेणादीप्तः प्राप्तोऽयं छवगेश्वरः ॥ ३६ ॥

तदहमपि वीरयात्रादर्शनमुखं मुहूर्तमनुभवामि ।

(प्रविश्य ।)

वाली—(पुरोऽवलोक्य ।) अये, प्रसन्नोज्ज्वलाकृती कावेतौ । नियत-
मौभ्यामेकेन दानवनाथकङ्कालोत्क्षेपनिमित्तेन भवितव्यम् । (स्मृतिमभिनीय ।
सवितकर्म ।) आः संदिष्टमस्मासु प्रियसुहृदा लङ्केश्वरेण । यथा

‘प्रहृत्तकान्तारकुमारभक्तिदौर्भागिनेयो जनकेन मुक्तः ।

मनुष्यसामन्तसुतो निपद्मी सहानुजस्तिष्ठति दण्डकायाम् ॥ ३७ ॥

तौ चास्माकं तत्र विहारिषु निशाचरेषु पाटचरी वृत्तिमातिष्ठमानौ भवद्भिः
प्रतिकर्तव्यौ’ इति । तत्किमयमग्रं च तौ स्याताम् ।

रामः—वत्स लक्ष्मण, शृणु । किमयं ब्रवीति महावीरः ।

लक्ष्मणः—(किञ्चिदुपसृत्य ।) इत आवाम् । इत इतो भवान् ।

वालीः—भोः, कावेतौ युवाम् ।

प्रतिश्रुतेति भावः । कमलेभ्य इति ‘प्रत्याह्भ्या श्रुव-’ इति सप्रदानता, नेपथ्ये वाली
वदति । अवष्टम्भो गर्वः । चिरस्येति निपातधिरार्थे । भुजकाण्डो भुजदण्डः । प्रकाण्डो
वा । प्रशस्तभुज इत्यर्थः । दर्पेणैवामयावी रोगी । ‘आमयस्य च दीर्घ’ इति विनि,
दीर्घत्व च । आकृतिः शरीरम् । नियतमाभ्यामेकेनेति ‘पञ्चमी विभक्ते’ इति निर्धारणे
पञ्चमी । प्रकृप्तेति । प्रकृप्ता कृता कान्तारे वने कुमारे सुप्रीवे भक्तिः सेवा येन सः ।
दौर्भागिनेयो दुर्भंगापुत्रः । कल्याणादित्वादिनङ् । ढक् । जनकेन पित्रा मुक्तस्त्यक्तः ।
मनुष्येषु सामन्तो राजा तत्पुत्रः । निपद्मी दूणवान् । विहारिषु व्रीहत्सु, भ्रमःसु वा ।
पटचरिष्वोरस्तस्यैव पाटचरी तां वृत्तिं जीविकामातिष्ठमानौ स्वीकुर्वाणौ । ‘आस्यः

१. ‘प्रेरणात्’. २. ‘अवलोक्य च’. ३. ‘अनयो’. ४. ‘शृणु’ इति पुस्तकान्तरे
नास्ति. ५. ‘इत तत.’. ६. ‘भो भोः’.

लक्ष्मणः—महाभाग, राववौ क्षत्रियावावाम् ।

वाली—आयुष्मन्, आकारविशेषा एव गमयन्ति जातिविशेषान् ।
तद्विशेषं ब्रूहि ।

लक्ष्मणः—ननुक्तमेव राववावावाम् ।

वाली—(साम्यसूत्रमिव ।) आः,

वपुरापि विवृणोति क्षत्रतां को विशेषो

रघुपु यदाभिधत्से राववावित्यर्भक्षिणम् ।

परिकलयितुमिष्टं नाम सांस्कारिकं वा-

महह कथमपत्यप्रत्ययान्निश्चिनोमि ॥ ३८ ॥

लक्ष्मणः—(सधैर्यसंरम्भम् ।) भोः, आवां तौ रामलक्ष्मणौ ।

वाली—(सविमर्शमात्मगतम् ।) कथं 'तौ' इति सर्वनामपदेन प्रसिद्धा-
वित्याह । तत्किमनयोरेवैन्यतरः पिनाकधन्वनो दमयिता । सोऽपि रा-
मभद्रो रामः स्यात् । भवत्वेवं तावत् । (प्रकाशं विहस्य ।)

एको वेषपरिग्रहः परिकरः साधारणः कर्मणा-

माकृत्योर्भधुरत्वमेव सदृशं तुल्यैव गम्भीरता ।

तद्दृष्टं चिरमुत्सुकोऽस्मि कतरो वां रामभद्रः पुनः

सर्वक्षत्रवधव्रती भृगुपतिर्येनावकीर्णकृतः ॥ ३९ ॥

लक्ष्मणः—(सविनयमिव ।) आर्य सांक्रन्दने, लक्ष्मणस्तावदहम् ।

वाली—अयमप्यपरो दाशरथिः कौशिकान्तेवासी रामः ।

प्रतिज्ञाने' इति तद् । प्रतिकर्तव्यी निवारणीयौ । गमयन्ति बोधयन्ति । को विशेषः ।
भेदो नेत्यर्थः । अभीक्ष्णं पुनः पुनः । सांस्कारिकं संस्कारो नामकरणादि तद्वचं नाम
परिकलयितुं शातुमिष्टम् । अहह खेदे । अपत्यप्रत्ययादपत्यार्थविहिताणादिप्रत्ययान्तर्यं
तन्निश्चिनोमि । दमयिता मद्धा । एक इत्यादि । एकः समानः । कर्मणां धनुर्धारणा-
दीनां साधारणस्तुल्यः परिकरः समारम्भः । ज्योय इति यावत् । यद्वा परिकरः प्रगा-
वगात्रवन्धः । 'स्यात्परिकरः समारम्भे प्रगाटे गात्रवन्धने' इति मेदिनीकृतः । वां
युवयोर्मध्ये । निर्धारणे षष्ठी । भृगुपतिः परशुरामः । 'अवकीर्णो क्षत्रजनः' इत्यमरः ।
संक्रन्दन इन्द्रस्तस्यापर्यं सांक्रन्दनिः । 'अत इत्' । तस्य संशोधनम् । अयमप्यपर

१. 'अवगमयन्ति'. २. 'संभ्रमम्'. ३. 'एव' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ४. 'सांक्र-
न्दनेय'. ५. 'अयायमपरः'.

लक्ष्मणः—अथ किम् ।

वाली—(सहर्षोऽसम् । किञ्चिदुच्येः ।) भो रामभद्र,

एष त्रैवर्ण्यमात्रव्यवसितजगतो भार्गवस्यास्त्रगर्भा-

दाकृष्टक्षत्रजातिस्त्वमसि पथि गिरामद्य नः सुप्रभातम् ।

कक्षोष्मस्वेदसद्यःशमितदशमुखास्फोटकण्डूविकारो

वीरश्राद्धो भुजस्त्वां परिचरतु चिरं चक्षुषी नन्दतां च ॥४०॥

रामः—(दृष्ट्वा सहर्षम् ।) स एष महाबाहुः संक्रन्दनसूनुः ।

येन वीरेण गुप्तायां किष्किन्धायामियं महीं ।

रावणाभिभवह्लान्ता शैश्वदुच्छ्वासमश्रुते ॥ ४१ ॥

(इति परिक्रामति ।)

लक्ष्मणः—महाभाग, अयमार्यः । इत इतो भवान् ।

वाली—(उपसृत्य ।) रामभद्र,

सुरासुराणाममुभिर्दीव्यतां सभिको मुनिः ।

अद्य मे नारदस्तुष्टो येनासि भुजगोचरः ॥ ४२ ॥

रामः—महावीर, किमुच्यते । मूर्धाभिपिक्तोऽसि समरशीण्डानाम् ।

तथा हि ।

इत्यत्रापिः प्रथे, वितर्के वा । गन्तेवासी शिष्यः । ब्राह्मणविदूशुद्राश्रिवर्णी तस्या भौव-
स्त्रैवर्ण्यम् । तन्मात्रं व्यवसितं कृतं जगद्येन । सकलक्षत्रियविनाशात् । तादृशस्य । गर्भो
मध्यम् । नोऽस्माकं गिरां पथि अद्य सुप्रभातमिदानीं कुशलम् । भवद्विपरिणी मम
वाणो कुशलिनीति भावः । उष्मणः स्वेद उष्मस्वेदो घर्मजलम् । आस्फोटो युद्धम् ।
श्राद्धः श्रद्धायुक्तः । 'प्रशाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः' । वीरे श्राद्धो वीरश्राद्धः । त्वां परिचर-
तु । त्वया सह युद्धमाचरत्वित्यर्थः । नन्दतां हर्षं भजेताम् । येनेत्यादि । ह्लान्ता क्लिष्टा ।
शश्वदत्यर्थम् । उच्छ्वासमुच्यतामश्रुते प्राप्नोति । महाभागेति । 'भागो भार्ग्यकदेशयोः'
इति विश्वः । सङ्ग्रामाय भूमिमारचयति—सुरासुराणामिति । येन हेतुना त्वं भुजगो-
चरोऽसि, अतो मे नारदो मुनिविशेषस्तुष्टः । तस्य कलहप्रियत्वात् । कीदृशः । अमुभिः
प्राणैर्दीव्यतां प्रीडतां सुरासुराणां सभिको सूतकारकः । 'सहिभार' इति ख्यातः । वा-
लिर्न सङ्ग्रामामिमुख कर्तुं तत्प्रशंसामाह—महावीरेति । मूर्धाभिपिक्तो राजा । समरे
शीण्डानां ख्यातानाम् । 'शीण्डो मत्तेऽपि विख्याते' इति मेदिनीकरः । अपुना प्रशंसा-

देवः स त्वामसूत द्विपट्टपमृदितस्वर्धूवेणिबन्ध-
प्रेक्षाधारालवैरप्रसृमरसमरोडामरौजा विडौजाः ।

यो विद्धोत्वातवाणघ्नणानिवहनिभं निर्भरोद्गुरभ्र-

भीमः श्रीमद्भिरङ्गैरुदवहत रुपा रज्यदक्षणां सहस्रम् ॥४३॥

अपि च ।

बन्दीकृत्य जगद्धिनिवृत्तरभुजस्तम्भौघदुःसंचरं

रक्षोराजमपि त्वया विदधता संध्यासमाधिघ्नतम् ।

प्रत्यक्षीकृतकार्तवीर्यचरितामुन्मुच्य रेवां समं

सर्वाभिर्महिषीभिरम्बुनिधयो विश्वेऽपि विस्मापिताः ॥ ४४ ॥

वाली—(विहस्य ।)

चिराय रात्रिन्धरवीरचक्रमाराङ्कवैज्ञानिक पश्यतस्त्वाम् ।

सुधासधर्माणमिमां च वाचं न शृण्वतस्तृप्यति मानसं मे ॥ ४५ ॥

मुखेन निन्दामाह—देव इत्यादि । विडौजा इन्द्रो देवस्त्वामसूत । कीदृशः । द्विपट्टिः शत्रुभिरुपमृदितो यः स्वर्धूवेणिबन्धस्तस्य प्रेक्षया दर्शनेन धारालवमविरलं यद्वरं तेन प्रसृमरं प्रसारि समरे सङ्ग्रामे उद्ग्रामर निर्गलमोजस्तेजो यस्य सः । य इन्द्रः । रुपा क्रोधेन । रज्यदक्षीभवत् । 'रज रागे' दिवादिः । अक्षणां सहस्रमुदवहत धारयति स्म । कीदृशम् । प्रथमं विद्वानन्तरमत्वाता उदपाटिता ये वाणारतेषां क्षतसमूहान्पमिन्यर्थः । निर्भरमलयेनोद्गुरा कुटिला या भ्रूस्तया भीमः । बन्दीकृत्येति । रेवां नदीविशेषम् । उन्मुच्य त्यक्त्वा । त्वया वालिना । सर्वाभिर्महिषीभिर्महानदीभिः समम् । तत्र संध्यावन्दनविधानात् । विश्वेऽपि सर्वेऽप्यम्बुनिधयः समुद्रा विस्मापिता विस्मयं प्रापिताः । 'कृताभिपेक्षा महिषी' इत्यमरः । प्रकृते च समुद्रस्य नद्य एव महिष्यः । रेवां कीदृशीम् । प्रत्यक्षीकृतं दृष्टं कार्तवीर्यस्य सहस्रार्जुनस्य चरितं रावणबन्धनरूपं यया ताम् । रावणबन्धनं रेवायां वृत्तम् । तथा च रेवया कार्तवीर्यपराक्रमो दृष्टः । अतस्तस्या नाश्वर्यममृदिति भावः । त्वया कीदृशेन । रक्षोराज रावणमपि बन्दीकृत्य संध्यासमाधिघ्नतं संध्योपासनं विदधता कुर्वता । विजित्वरो जयशीलः । पूर्ववत्करप् । ओघः समूहः । उः संचरं द्रुष्यम् । दृष्टेष्टमिति यावत् । विस्मापिता इति 'नित्यं स्मयतेः' इत्यात्वम् । सङ्ग्रामाय राममभिमुखीकर्तुमाह—चिरायेति । चक्रं समूहः । मारुणं मारः । तस्याङ्कधिहं यत्र स माराङ्को युद्धं संप्रहारो वा । तत्र वैज्ञानिक कुशल हे । तव सुधासधर्माण-

किं तु

येनाच्छिद्य समस्तपार्थिवकुलप्राणान्तकं कार्मुकं

रामः संप्रति लम्बितो भृगुभुवामुत्सर्गसिद्धां सुचम् ।

द्रष्टुं वीरचिराय धाम भवतस्तद्भुवःस्वस्त्रयी-

ह्नमर्मत्रणरोपणौपधमिमौ बाहू बहुत्ताम्यतः ॥ ४६ ॥

रामः—(सस्मितम् ।)

नन्वेतदधिमौर्वीकं युद्धसर्वस्वदक्षिणम् ।

सैज्जमस्त्येव मे रसोलक्ष्मीमूलहरं धनुः ॥ ४७ ॥

तन्महाभागोऽपि शस्त्रमादत्ताम् ।

वाली—(विहस्य ।) साधु भो महाक्षत्रिय, यथाधर्ममभिदधासि । किं तु

नयो हि साङ्गामिक एष दोष्यतां यदात्मजातिप्रतिबद्धमायुधम् ।

अयःकुशीभिः कपयो न शस्त्रिणस्तलं च मुष्टिश्च नखाश्च सन्ति नः ॥ ४८ ॥

लक्ष्मणः—आर्य, साधूक्तं महाभागेन । नित्योपनतस्वाङ्गशस्त्रैव तै-

रश्री जातिः ।

ममृततुल्यां वाचं शृण्वतो मम मानसं न तृप्यति । तर्हि केन तृप्यतीत्यत आह—कि-

न्वित्यादि । हे वीर, भवतस्तद्दाम तेजो द्रष्टुमिमौ मे बाहू बहु यथा स्यादेवमुत्ताम्यतो

ग्लानीभवतः । वीरेति सापेक्षं संबोधनम् । तत्कतरत् । येन धाम्ना सकलराजकुलप्राणा-

न्तकं कार्मुकमाच्छिद्याकृष्य रामः परशुरामो भृगुभुवामुत्सर्गसिद्धां साहजिकीं सुचं हो-

मपात्रं लम्बितः प्रापितः । तपस्वितां नीत इत्यर्थः । भुवस्त्यागादिति भावः । 'उत्सर्ग-

शुद्धाम्' इति पाठे उत्सर्गस्त्यागस्तेन शुद्धाम् । दानात्मभृति परशुरामेण स्वभूमित्यागात्,

सुचो ग्रहणाच्च । भूभुवःस्वस्त्रयी त्रिलोकी । रोपणं व्रणापनयनम् । सापेक्षमाह—नन्वे-

तदिति । अधिमौर्वीकं दत्तगुणम् । युद्धसर्वस्वदक्षिणं युद्ध सर्वस्वदक्षिणा यस्य तत् ।

अन्योऽपि तुष्टो यस्य भवति तस्य सर्वस्व दक्षिणां दत्ते । इदमपि युद्धमेव ददातीति

भावः । यद्वा युद्धमेव सर्वस्वदक्षिणो यागो यत्र तत् । मूलं कारागारं तद्हरतीति मूल-

हरम् । यद्वा मूलं रावण एव कारणं तद्हरम् । आदत्तां गृह्णातु । 'आढो दोऽनास्य वि-

हरणे' इति तद् । सङ्ग्रामाय प्रभवति साङ्गामिकः । 'प्रभवति' इति ठक् । दोष्यतां बा-

हुवलशालिनाम् । प्रतिपद्दं संबद्धम् । 'प्रतिरूपम्' इति पाठे तुल्यमित्यर्थः । अयःकुशी

लोहफाल काण्डादि । यद्वा लोहविकारः । 'कुशी फाले कुशी रज्ज्वां विकारमयसः

रामः—(विहस्य । धनुरास्फालयन् ।) अहह ।

स्वविघ्नप्रसरेण रावणिरसौ यद्दुर्यशोभागिनं

चक्रे गौतमशापयन्त्रितभुजस्थामानमाखण्डलम् ।

कैक्षार्गर्तकुलीरतां गमयता वीर त्वया रावणं

तत्संमृष्टमहो विशल्यकरणी जागर्ति सत्पुत्रता ॥ ४९ ॥

सोऽपि त्वमस्माकमधुना दैवेन शैरव्यीकृतोऽसि ।

वाली—(सरोपम् ।) आः काकुत्स्थ,

अस्मद्दोर्मूलकूलंकपविपमभुजग्रान्थिभङ्गप्रसङ्ग-

क्रोशच्छङ्केशदत्तत्रिभुवनविजयख्यातिसर्वस्वदायः ।

यः कश्चिद्विक्रमोऽयं स खलु करचुलिक्षत्रसाधारणत्वा-

दन्तर्मन्दायमानो विजितभृगुपतिं त्वामजित्वा दुनोति ॥ ५० ॥

तदेहि । विमर्दक्षमां भुवमवतरावः ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

गृहः—(स्वगतम् ।) दिष्ट्या फलितर्मस्माकं मनोरथेन ।

लक्ष्मणः—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) इदमन्यतो वानरद्वयमार्यस्य पा-
र्ष्णिग्राहमिव संभ्रमादैनुप्लवते । तदहमपि धनुरारोपयामि ।

कुत्री' इति विश्वः । तलं चपेटः । तथा च स्वाङ्गेन शङ्खीति भावः । अहेहेयद्भुते ।
स्वरित्यादि । असौ रावणिरिन्द्रजित् आखण्डलमिन्द्रं स्वर्गे विघ्नप्रसरेण यद्दुर्यशोभा-
गिनं चक्रे तज्जयं कृतवान् । 'शङ्खौघप्रसरेण' इति पाठे शङ्खसमूहप्रसारेणेत्यर्थः ।
स्थामं घलम् । तव भुजघलं सङ्ग्रामे मा भूयादिति गौतमपत्नीपरिग्रहपर इन्द्रो गौतमे-
नाभिगत इति पुराणम् । हे वीर, त्वया तत्संमृष्टं लुप्तम् । प्रोञ्छितमित्यर्थः । त्वया
कीदृशेन । रावणं कक्षार्गर्तस्य कक्षाविवरस्य कुलीरतां कर्कटत्वं गमयता । विशल्य क्रि-
यते यया सा विशल्यकरणी दुःखोपशामिका । सत्पुत्रता जागर्ति । तथा चेन्द्रजिता
इन्द्रो जितः, त्वया चेन्द्रपुत्रेण वालिना इन्द्रजित्पिता रावणो जित इति पितृवैरनिर्यातन-
मेव सत्पुत्रता । दोर्मूलमेव कूलं तत्कपतीति । 'सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कपः' इति खच् ।
खित्वान्मुम् । विपमो महान् । प्रसङ्गो विधानम् । ख्यातिः प्रसिद्धिः, कीर्तिर्वा । दायो
दानम् । करचुलिः सहस्रार्जुनस्यादिपुरुषः । दुनोति परितप्यते (परितापयति) । पा-
र्ष्णिग्राहं पार्ष्णिग्राहकम् । संभ्रमस्तवरा । रामत्राणप्रतीकारांशया संभ्रम इति भावः ।

१. 'निजस्थामानम्'. २. 'कक्षार्गर्त-'. ३. 'शरव्यम्'. ४. 'अस्मन्मनोरथेन'.

५. 'अनुवर्तते'.

गुहः—(दृष्ट्वा सहर्षम् ।) कुमार कुमार, अलमावेगेन । नन्वयं सुग्रीवं रामभद्रगुणानुरागेण वालिमत्सरेण च द्विगुणितोत्साहः समरसीमानमापतति

लक्ष्मणः—दिष्ट्या स एष वैकर्तनिः । अथापरः कः ।

गुहः—अयमपि किष्किन्वेश्वरस्कन्धावारैकवीरो भगवतः प्रभञ्ज नस्य पारस्त्रैण्यः पुत्रो हनुमान् ।

लक्ष्मणः—(सहर्षम् ।) कथमयमसावाञ्जनेयः । अयं हि

ब्रह्मशापपरिक्लिष्टस्ववीर्यज्ञानयन्त्रितः ।

अन्यैरपि भुवं वीरैः कीर्यमाणामुपेक्षते ॥ ११ ॥

नियतमनेन सख्या हृदयशंल्यमस्माकमुद्धरिष्यते । इदं तु वर्तमानमेकतु-
लायुद्धमार्यस्य । जयलक्ष्मीर्परिग्रहयौतके यशसि वयमयं वा सुग्रीवो वा
न केचिदंशाधिकारिणः ।

गुहः—(ससंभ्रमम् ।) कुमार, पश्य पश्य ।

सप्त तालानयं भित्त्वा वालिप्रहरणीकृतान् ।

हत्वा च वालिनं बाणो रामतूणीरर्मागतः ॥ १२ ॥

अहह ।

प्राणैः समं कनकपुष्करकण्ठमाला-

सूत्रेण दाशरथये विहितातिथेयः ।

अनुप्लवतेऽनुगच्छति । विकर्तनः सूर्यस्तपुत्रो वैकर्तनिः सुग्रीवः । स्कन्धावारः सेना । प्रभञ्जनस्य वायोः । पारस्त्रैण्यः परस्त्रीपुत्रः । अञ्जनापुत्रः । 'स्त्रीभ्यो ढक्' । स्ववीर्यस्य निजबलस्य ज्ञाने यन्त्रितो विस्मारितः । पुरा किल ब्रह्मा हनुमतोऽतिशयपराक्रमं वी-
क्ष्यानेन पराक्रमेण क्रोधान्धतयानेन त्रैलोक्यं चेन्नाशनीयं तर्हि सर्वमिदमाकुलं स्यादिति
हृदि निधाय भवतः पराक्रमज्ञानं स्वयं मा भूदिति हनुमन्तमभिज्ञाशापेति पुराणम् । की-
र्यमाणं व्याप्तम् । सख्या मित्रेण, द्वितीयेन वा । 'सखा मित्रसहाययोः' इति विश्वः ।
एकतुलायुद्धं द्वाभ्यामेव सङ्ग्रामः । परिग्रहो विवाहः । तत्र यौतकत्वेन यश एव लब्धम् ।
अंशो भागः । 'मैत्रमीद्वाहिकं धैव दायादानां न तद्रवेद्' इति वाक्येन वैवाहिकघने
हरक्षणमर्हत्वादिति भावः । प्रहरणमस्त्रम् । प्राणैरिति । स कपिचक्रवर्ती वानरराजो
हुबलश्च वीरशयने रणाङ्गे शेते । मृत इत्यर्थः प्रहरणात् । प्राणैः समं सुवर्णपद्मपुष्करकण्ठ-
'हफालकुमार' इति पुस्तकान्तरे एकवारमेव. २. 'रामदेवगुणानुरोधेन'. ३. 'यूत-'.
१. 'शोभरिग्रह'. ५. 'वा' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ६. 'भागमत्'.

दिकूलमुद्रहयशःसरिदादिशैलः

शेते स वीरशयने कपिचक्रवर्ती ॥ १३ ॥

लक्ष्मणः—(सखेदम् ।) हा देव संक्रन्दन, क पुनरीदृशं महावीरप्र-
काण्डमान्मजं सहस्त्रेणापि लोचनैरालोकयिष्यसि ।

(नेपथ्ये दुन्दुभिध्वनिर्मङ्गलमोतिश्च ।)

गुहः—(सहस्रेम् ।) कथमयमार्यजाम्बवदभिमन्त्रितैः शीतकुम्भकलशै-
नीलः कुमारसुग्रीवमभिपिब्वति । स्वयं चास्य देवो दाशराथिः कार्तस्वर-
पुण्डरीकमालया कण्ठमलंकरोति ।

लक्ष्मणः—प्रियतरं नः ।

(नेपथ्ये ।)

भो भो वानराच्छमल्लगोलाङ्गलयूपतयः, सर्वानेप वो महाराजः सु-
ग्रीवः समाज्ञापयति—'सज्जयन्तु भवन्तः सर्वाणि यौवराज्योपकरणानि ।
अयमहं सीतादेव्याः प्रवृत्तिमन्वेष्टुं प्रहित्य हनूमन्तंमूर्ध्वमीहूर्तिके लग्ने कु-
मारमङ्गदमभिपेक्ष्यामि' इति ।

लक्ष्मणः—

उत्सवः सोऽयमस्माकं सर्वथा हृदयंगमः ।

किं तु वाली विलीनोऽयं व्यथयिष्यति वासवम् ॥ १४ ॥

दामतन्तुना दाशरथये रामाय विहितमातिथेयं येन सः । दिगेव कूलं दिङ्कूलम् । तदु-
द्बहते । 'उदि कूले रजिवहोः' इति खश् । दिङ्कूलमुद्रहा तादृशी यश एव सारिन्दी
तस्या आदिशैलः प्रभवपर्वतः । पर्वतादेव नदीनामुत्पत्तिः । अत्र च पर्वतसदृशाद्वालिनो
यशःसरिदुत्पत्तिरित्यर्थः । प्रकाण्डमिव प्रकाण्डम् । 'अस्त्री प्रकाण्डः स्क्रन्धः स्यान्मूला-
च्छाखावपिस्तरोः' इत्यमरः । क पुनरालोकयिष्यसि । तस्य स्वर्गगमनान् । दुन्दुभि-
र्भेरीति प्रसिद्धं वाद्यम् । 'भेर्यामानकदुन्दुभी' इत्यमरः । शीतकुम्भकलशैः सुवर्णवटैः ।
कार्तस्वरं सुवर्णम् । अच्छमल्लगोलाङ्गलप्रभृतयो वानरविशेषाः । प्रवृत्तिं वार्ताम् । ऊर्ध्वं
मुहूर्तां ऊर्ध्वमुहूर्तम् । 'सुसुप-' इति योगविभागात्समासः । तत्र भवमूर्ध्वमीहूर्तिकम् । अ-
ध्यात्मादिलाट् । 'उत्तरपदस्य' इति वृद्धिः । सोऽयमङ्गदमभिपेक्षरूप उत्सवः । हृदय-

१. 'अवलोकयिष्यति', २. 'शीतकुम्भकुम्भमलिलैः', ३. 'कण्ठकाण्डम्', ४. 'मिया-
दिप्रयतरम्', 'प्रियम्', ५. 'गोलाङ्गलप्रभृतयो यूपतयः', ६. 'सज्जयन्तु सज्जयन्तु',
७. 'ऊर्ध्वमीहूर्तिके काले', ८. 'इति' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

(अन्तरिक्षे पुष्पवृष्टयन्तरम् ।) जय जय जगत्पते रामभद्र,
 लक्ष्म्या वालिनिवर्हणप्रशमितद्वैराज्यवैराग्यया
 किष्किन्धायतनैकदैवतमयं तारापतिर्दीप्यते ।
 नक्षारं युवराजमद्भुदमपि श्रुत्वातिहर्षाद्भू-
 वस्त्राम्भोःपृषतीघमौक्तिकमयो गुम्फः सहस्रेक्षणः ॥ १५ ॥

लक्ष्मणः—प्रियात्प्रियतरं नः । वयस्य गुह, तदेह्यावामपि महोत्स-
 वसंविभागिनौ भवावः ।

(इति निष्क्रान्ती ।)

इति सुग्रीवाभिषेको नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

गमोऽभिलषितः । विलीनो मृतः । अन्तरिक्षे जय जयेत्यादि देववाणी । लक्ष्म्येति ।
 वालिनिवर्हणेन वालिनिनाशेन प्रशमितं द्वैराज्यवैराग्यं यस्यास्तादृश्या लक्ष्म्या तारापतिः
 सुग्रीवो दीप्यते । वालिनापहतायास्ताराया लम्भात्संप्रति सुग्रीवस्य तारापतिपदेनो-
 पन्यासः । किष्किन्धायतनस्यैकमद्वितीयम् । वालीनोऽभावात् । यद्वा एकं श्रेष्ठं दैवतं
 देव इति तारापतिविशेषणम् । सहस्रेक्षणोऽपीन्द्रोऽपि नक्षारं पौत्रमहदं युवराजं श्रुत्वा-
 तिहर्षाद्भस्त्राम्भोःपृषतीघमौक्तिकमयो गुम्फोऽभूत् । अस्त्राम्भोऽश्रुजलं तस्य पृषती
 विन्दुः । 'पृषन्ति विन्दुपृषताः' इत्यमरः । तस्यौघः समूहः स एव मौक्तिकं तन्मयो
 गुम्फो गुम्फनं कङ्कणं वा । 'गुम्फस्तु गुम्फने बाहोरलंकारेऽपि कथ्यते' इति मेदिनीकरः ।
 निष्क्रान्तौ लक्ष्मणगुहौ ।

इति समस्तप्रक्रियाविराजमानरिपुराजकंसनारायणभवभक्तिपरायणश्रीहरिनारायण-
 पदसमलंकृतमहाराजाधिराजश्रीमद्भैरवसिंहदेवप्रोत्साहितवैजोलीग्राम-
 वास्तव्यखौआलवंशप्रभवरुचिपतिमहोपाध्यायविरचिताया-
 मनघोराघवटीकायां पञ्चमोऽङ्कः ।

पद्योऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति माल्यवान् ।) ।

माल्यवान्—(सर्वतोऽवलोक्य सखेदम् ।) अहह कष्टम् ।

दग्धाः प्रदीप्तपावकपरिचयपिण्डस्वहेमवेशमानः ।

क्षणमुत्पुच्छयमाने हनुमति लङ्कापुरोद्देशाः ॥ १ ॥

अपि च ।

निजकिरणौवप्रमुपितनिम्नोन्नतरूपकर्मभेदेषु ।

मणिभवनेषु कृशानुज्वालाः फलतोऽनुमीयन्ते ॥ २ ॥

(विमृश्य ।) अहो दुर्निवारता भवितव्यतायाः ।

दोःसंदोहवशंवदत्रिभुवनश्रीगर्वसर्वकपः

कैलासोद्धरणप्रचण्डचरितो वीरः कुबेरांनुजः ।

यत्रायं स्वयमस्ति सेयममरावत्यापि वन्द्या पुरी

नीता मर्कटकेन कामपि दशां धिग्दैवमावश्यकम् ॥ ३ ॥

संप्रति रावणविनाशसूचकं लङ्कादाहाशोकवनिकामङ्गादिरूपमुत्पात प्रकटयितुं माल्य-
वतः प्रवेशमाह—ततः प्रविशतीति । न चात्र 'नासूचितं विशेषात्रम्' इति भरत-
विरोधः । चतुर्योङ्के माल्यवता 'तदेहि । राजकुलमेव गच्छावः' इति निजप्रवेशस्य सूचित-
त्वात् । अन्तरा तु परशुरामकलहादीत्यन्यदेतत् । दग्धा इति । परिचयः संबन्धः ।
पिण्डस्यं पिण्डीभूतम् । उत्पुच्छयमाने पुच्छमुरिक्षपति सति । 'पुच्छमाण्डचीवराण्यिङ्' ।
लङ्कापुरस्योद्देशा वासस्यानानि । निजेति । प्रमुपितोऽपहस्तितः । मणितेजःसमूहसं-
बन्धान्मणिभवनानि निम्नोन्नतानि न दृश्यन्त इति भावः । फलतो दाहादिकार्योत् ।
काप्येवैव कारणमनुमीयत इत्यर्थः । भवितव्यतेत्यत्र 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशः' इति
तत्प्रत्ययः । अत एव 'सर्वरूपा भगवती भवितव्यते' इति भवभूतिरप्याह । भवित-
व्यताया दुर्निवारत्वं स्फुटयति—दोःसंदोहेति । संदोहः समूहः । वशंवदो वश्यः ।
'प्रियवशो वदः खच्' । श्रीः संपत्, उत्कर्षो वा । सर्वरूप इति । 'सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कपः'
इति खच् । उद्धरणमुत्तोलनम् । कुबेरांनुजो रावणः । अमरावत्या देवगर्वा । 'नगरी
त्वमरावती' इत्यमरः । इह 'कृत्यानां कर्तारि वा' इति षष्ठीविकल्पात्तृतीया । मर्कटकेन
कृतिसतथानरेण हनुमता । कुत्सार्थे कन्, निन्दायां वा । कामपि शोचनीयाम् । आव-
श्यकमवश्यमावि देवं धिगस्तु । अवश्यमाव आवश्यकम् । 'ओरावश्यमे' इति
निपातनाद्बुम् । 'अव्ययानां ममांशे टिलोपो वक्तव्यः' इति टिलोपः । लङ्कादाहमप्या-

न किञ्चिदेतद्वा रावणदुर्नयेन । (सखेदमाकारो) १) आः पौलस्त्य,

विद्याश्चतुर्दश चतुर्षु निजाननेषु

संवाधदुःस्थितवतीरवलोक्य वेधाः ।

ताभ्योऽपराणि नियतं दश ते मुखानि

स्वस्य प्रणमुरकरोत्स कथं जडोऽसि ॥ ४ ॥

(क्षणं च ध्यात्वा सैव्ययम् ।) कथमेवं विशीर्यतीव, नः कुलमिदम् ।

खरादीनवधीद्रामो वत्समक्षं च मारुतिः ।

स्वयं निष्क्रामयामास दशास्यश्च विभीषणम् ॥ ५ ॥

अलं वा दुर्विहितमतीतमुपालभ्य । संप्रति सिन्धोरुदीचि तीरे निवे-

शितस्कन्धावारो दाशरथिः किंभारम्म इति कथं प्रतीमः । (पुरो दृष्ट्वा) १)

कथं राघवचरितानि चरितुं प्रहितयोः शुकसारणयोः सारणः ।

(प्रविश्य ।)

सारणः—जयतु जयतु कनिष्ठमातामहः ।

माल्यमान्—(अभिनन्य समीपमुपवेश्य च ।) वत्स सारण, कञ्चिदमुनेव
पदेन सुग्रीवकटकदागतोऽसि ।

सारणः—अथ किम् ।

लोक्य निरुद्धिं रावणं लक्ष्मीकृत्वाह—विद्या इति । चतुर्दश विद्याश्चतुर्षु निजाननेषु

स्वकीयमुखेषु संवाधेन संकटेन दुःस्थितवतीर्दुःखेनावस्थिता दृष्ट्वा ताभ्यो विद्याभ्यः ।

तादर्थ्यं चतुर्षु । प्रणमुरः प्रपौत्रस्य तवापराणि दश मुखान्यकरोत्स त्वं कथं जडोऽसि

सूक्तोऽसि । तथा चाप्र प्रतिक्रिया कर्तुमुचितेति भावः । 'अहानि वेदाश्चत्वारो भीमांसा

न्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या एताश्चतुर्दश ॥' अहानि वेदाहानि पद ।

'शिक्षा फल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषं तथा । छन्दसां विचिन्तित्वैव पदो वेद

इत्यते ॥' इति पुराणम् । विशीर्यत्यवसन्नं भवति । नोऽस्माकम् । अवधीद्वतवान् ।

'दन्तेर्लुटि च' इति वधादेशः । अक्षं रावणसुतम् । निष्क्रामयामास निःसारितवान् ।

दुर्विहितं दुषेष्टितम् । उदीच्युत्तारस्मिन् । स्कन्धावारः कटकम् । भारम्म उद्यमः ।

चरितुं शतुम् । 'चर गती' । 'सर्वे गन्तव्यं ज्ञानार्थाः' इति न्यायात् । सारणः । अस्तीति

शेषः । दृश्यत इति वा । समीपं संनिहितम् । अमुनेन पदेनेन लीलोलितः । इदानीमेवेत्यर्थः ।

१. 'न किञ्चिदेतद्वा रावणस्य दुर्नयेन'; 'न किञ्चिदेव तावद्वावणस्य दुर्नयेन'. २. 'आभ्यः'.

३. 'सैव्ययम्' इति पुल्लिङ्गान्तरे नास्ति. ४. 'मरुत्मेव शीर्यतीव नः कुलम्'.

५. 'दुर्विहितम्'. ६. 'संप्रति' इति पुल्लिङ्गान्तरे नास्ति. ७. 'किमाभ्यने'.

माल्यवान्—तद्यथानुभवमभिधीयतां तावत् ।

सारणः—सारसंख्ये वनौकसामस्मन्मुखेनैव शतशः प्रतीते माताम-
हेनौलमुक्त्वा । अधुना तु सेतुग्रथनाय मिलितेषु वानरसैनिकेषु वानरमू-
र्तिधरोऽप्यहं महाराजविभीषणेन—(इत्यर्थोक्ते सभयम् ।) आर्य, चिरसंवासेन
रामराजधानीप्रवादो मामनुवधाति ।

माल्यवान्—(साकूतम् ।) किमभिपिक्तः कनिष्ठवत्सो राघवेण ।

सारणः—अथ किम् ।

माल्यवान्—(क्षणमिव स्तब्धं स्थित्वा निःश्वस्य ।) वत्स, निःशङ्कमभिधेहि ।

सारणः—कुमारविभीषणेन ज्ञात्वा संयम्य चाहं रामस्य दर्शितः ।

माल्यवान्—(साशङ्कम् ।) ततस्ततः ।

सारणः—ततश्च राघवेण निजसंचिवनिर्विशेषमुपगृह्य पुरस्कृत्य च
प्रहितोऽस्मि ।

माल्यवान्—(सहपम् ।) किमुच्यते, यावद्द्रव्यभावी गुणो हि विजिगी-
पूर्णामुदात्तता । विशेषेण पुनरर्थं राममद्रः । यतः ।

अभेदेनोपास्ते कुमुदमुदरे वा स्थितवतो

विपक्षादम्भोजाद्गुपगतवतो वा मधुलिहः ।

‘पर्दं स्याद्धर्मपादयोः’ इति शाश्वतः । सारो बलम् । संख्या एकत्वादिगणना । ग्रथनं व-
न्धनम् । सैनिकेषु सेनासमवेतेषु, सेनारक्षकेषु वा । सभयमिति । विभीषणे महाराज-
पदप्रक्षेपादिति भावः । स्तब्धमिति क्रियाविशेषणम् । उपगृह्य ज्ञात्वा । यावदिति ।
यावद्द्रव्य तिष्ठति तावत्तिष्ठति द्रव्यनाशे नश्यति गुण इत्यर्थः । यावद्द्रव्यं भवितुं शीलमस्य
यावद्द्रव्यभावी । ताच्छीलेषु णिनिः । गुण इह वीर्यशौर्यादिः । यद्वा यावद्द्रव्यं यावत्परि-
माणं द्रव्यं तत्परिमाण एव गुणो वीर्यशौर्यादिः । द्रव्यं च महदिति गुणोऽपि महानिति
भावः । विजिगीषुणां जेतुमिच्छन्नाम् । ‘न विकारं विकारस्य हेतो यदवगाहते, तदुदात्तं
गुणः’ इति दण्डी । तद्भाव उदात्ततागुण इत्यन्वयः । औदार्यं गुण इत्यर्थः । विशेषेण
पुनरर्थं राममद्र उदारत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः । राममद्रपुरस्कारस्त्वयि युक्त एवेत्यत्र दृष्ट-
न्तामाह—अभेदेनेति । कुमुदं कर्तृ, उदरेऽन्यन्तरे स्थितवतो वा विपक्षादतुल्यादम्भो-
जाद्वा सकाशाद्गुपगतवतो मधुलिहो भ्रमरानभेदेन तुल्यत्वेनोपास्ते सयुनक्ति । कथमि-

१. ‘तावत्’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. २. ‘अलमुक्त्वा’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

३. ‘वानर’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ४. ‘मायावानरमूर्तिधरोऽपि महाराज-’.

५. ‘स्तब्धवत्’. ६. ‘उपसंगृह्य’. ७. ‘हि गुणो’. ८. ‘असौ’. ९. ‘किं च’.

तत्पौलस्त्य महाग्निहोत्रिणमहं त्वामेतदम्यर्थये

सीतामर्षय मुञ्च च क्रतुभुजः काराकुटुम्बीकृतान् ॥ ७ ॥

सारणः—(सबहुमानार्थम् ।) अहह 'वालिभुजौ' इति द्रुवता माताम-
हेन किमपि स्मारितोऽस्मि । आर्य,

किमाचक्षे सेतुक्षितिधरशिरःश्रेणिकण्णैः

प्रकोष्ठे नीरोम्णः कपिभटभुजस्तम्भनिवहान् ।

सुमेरोर्मात्सर्यादनतिचिरसंरूढमृदुभिः

शिरोभिर्विन्ध्यो यद्भरमपि न सोढुं परिवृढः ॥ ८ ॥

(साशङ्कम् ।) ततस्ततः ।

माल्यवान्—ततश्च रोपान्धतामिक्षे मज्जता राक्षसराजेन तथा
चेष्टितं यथा विपक्षमप्याश्रितः ।

नागारमिश्रीकृतान्क्रतुभुजो देवान्मुख त्यज । कीदृशं त्वाम् । महाग्निहोत्रिणम् ।
अनेन परस्त्रीविमुख्यं प्रकटितम् । ननु मानुषेण ममाभिभवः कर्तुं न पार्यत एवेति
रावणवचनमाशङ्क्याह—मानुषीं जातिं मानेयं पूजय । यतस्त्वया द्वैहयः सहस्रार्जुनोऽभि-
मुखो दृष्टः । तथा च मानुषेणैव सहस्रार्जुनेन सद्भामे त्वमभिमूवोऽसि, अतो मानुष-
शिरये गर्शो न विधेय इति भावः । वालिभुजौ च स्मृत्या ते तत्र वानरा अवज्ञातुं न
सांप्रतम् । न युक्ता इत्यर्थः । इह सांप्रतपदेन युक्तार्थेन कर्मणोऽभिधानाद्धानरा इत्यत्र
न द्वितीया । यथा—'शिरयश्चोऽपि संवर्धय स्वयं छेत्तुमसांप्रतम्' इति । वानरेण त्वं
कक्षायां क्षितोऽसि, अतो वानरेष्वपि नावज्ञा युक्तेति भावः । 'कारा स्याद्दन्धनालये'
इत्यमरः । 'युक्तं द्वे सांप्रतं स्थाने' इत्यपि । स्मारितोऽस्मि । वानरवाहुनलमिति शेषः ।
किमाचक्षे इति । हे आर्य, कपिभटानां वानरयोधानां भुजस्तम्भसमूहान्किमाचक्षे
किं ब्रवीमि । अपि तु यक्तुं न शक्नोमीति भावः । कीदृशान् । सेत्वर्ये क्षितिधरशिरःश्रे-
णिकण्णैः पर्यतमस्तकपर्शद्विधर्षणैः । प्रकोष्ठे कपोषाधःप्रदेशे । नीरोम्णो लोमशून्यान् ।
यद्भरं बाहुममूढभरं विन्ध्योऽपि शिरोभिः सोढुं न परिवृढो न समर्थः । सुमेरोर्मात्स-
योदुर्भेस्त्वस्त्वामदनात् । अनतिचिरमतिशीघ्रं संरूढैः प्रवृद्धैः । अत एव मृदुभिः । अत
एव भरं सोढुं न शक्नोऽभिवदित्वर्थः । सुमेरुशिरोपया विन्ध्यो बाध्य इति कथा । रो-
पान्धतामिक्षे रोपहपगादान्धकारे । 'रोपान्धतममे' इति पाठोऽप्ययमेवार्थः । 'ध्वान्ते
गाढेऽन्धतमम्' इत्यमरः । भरनेव सह । मानवोऽभिमानालोको निर्वीर्येति । मानं न
करिष्यतीत्यर्थः । शीघ्रं वीररीत्यन् । नाश इति यावत् । तत्र दृष्टान्तेन निर्देशेन ।

१. 'शिमवि' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. २. 'तमसि'.

सारणः—(सखेदमाकाशे ।) हा देव पुलस्त्यनन्दन, कथं भवतैव वै-
धर्म्यदृष्टान्तेन मानतो मूलोच्छेदनिमित्तान्निवर्तिष्यते लोकः । (साभ्यर्धनं च ।)

अरिपद्भुर्ग एवायमस्यास्तात पदानि पट् ।

तेषामेकमपि च्छिन्दन्वक्ष्ये भ्रमरीं श्रियम् ॥ ९ ॥

(मन्त्रिणं प्रति ।) आर्य, यत्सत्यं राघवेण व्यूढं वानरवरूपिणीमुत्प्रेक्ष्य
शङ्के—विभीषण एव यद्यस्माकं कुलतन्तुरवशिष्यते ।

माल्यवान्—(निःश्वस्य ।) वेत्से, द्वयोरपि कटकयोस्तत्त्वज्ञोऽसि त-
त्किमिदानीमुचितम् ।

सारणः—आर्य, नन्वेवं ब्रवीमि—राजपुत्रोऽङ्गदोऽसौ बालो नव-
बुद्धिरामपात्रमिव यद्यदाधीयते तत्तदाचुचूपति ।

माल्यवान्—ततः किम् ।

सारणः—ततश्च भवतः पितृवैरिणौ रामसुग्रीवौ व्यापाद्य किष्कि-
न्धायां भवन्तमभिपिच्य वालिसौहृदस्यात्मानमैतृणमिच्छाम इति गूढ-
यद्वा विरुद्धो धर्मो विगतो वा धर्मो विधर्मः । ततः स्वाधिकः प्यञ् । वैधर्म्ये धर्मोभाव-
स्तेन दृष्टोऽन्तो नाशो यस्य तेन । निवृत्तौ हेतुमाह—मानतः । कीदृशात् । मूलं रावण-
स्तस्योच्छेदो नाशस्तद्धेतोः । तथा च माने सति रावणो नष्टः । तन्मानं न युक्तमिति
लोको निवृत्तिं कथिष्यतीति भावः । अधुनोपदेशमाह—भरीति । हे तात मान्य
रावण । श्रियं भ्रमरीमिति व्यस्तरूपकम् । श्रियं भ्रमरीं लक्ष्मीं भ्रमरवधूं खञ्जये खञ्जां
पुरु । यद्वा भ्रमरीं भ्रमणशीलाम् । अस्याः श्रीभ्रमर्या अरिः पद्भुर्गोऽरिपद्भुर्गः काम-
त्रौघलोभमोहमदमानरूपः स एव पट् पदानि तेषां पदानां मध्ये एकमपि पदं छिन्द-
न्वधीकुर्वन्सन् । तथा च कामादीनामक्रत्यागादपि सीतापरित्यागः । तेन च धीः
सञ्जा स्थिरा भवति । अन्यथा कामादिसत्त्वात्तव लक्ष्मीः स्थिरा न भविष्यति, अपि तु
राममेवाश्रयिष्यतीति भावः । व्यूढं विन्यस्ताम् । 'व्यूढं तु पलविन्यासे' इति विश्वः ।
वरुधिनी सेना । उत्प्रेक्ष्य उच्येद्देश । तन्तुरिव तन्तुः सूत्रम् । आममपक्रं पात्रं
शरावादि । आधीयते आरोप्यते । आचुचूपति पिषति । 'चुप पाने' । सौहृदं सुह-
द्भावः । 'हृद्गतित्पुन्यन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपददृष्टिर्न भवति । तत्रार्थवृत्तो हृच्छब्दस्य
प्रदृशात् । 'सुहृद्दृष्टी मिश्रमित्रयोः' इति निपातसमुदायस्यार्थवत्त्वात् । एकदेशे चात

१. 'अनुमानतः'. २. 'भ्रमरीम्'. ३. 'एवास्य'. ४. 'वत्स' इति पुस्तकान्तरे
नास्ति. ५. 'शालोऽसी. ६. 'आममिर पात्रम्'. ७. 'भरुणमारमानम्'; 'आरुण्यमा-
त्मानः'. ८ 'निहृद'.

प्रणिधिमुखेन दशकंधरादेशमभिधाय सुग्रीवशिविरादपवाह्यते तस्मिन्न-
पक्रान्ते तु स्वगृहमहिभयोपजापजर्जरमवेक्षमाणो वानरपतिः शिथिलित-
रामप्रयोजनः स्यात् ।

माल्यवान्—(सस्मितम् ।) वत्स, साधु समर्थयसे । किं पुनः स्वयम-
द्भ्रदो गर्भरूपोऽभिनवोज्ज्वलयौवराज्यमुखोपलालितो दुरपवाह एव । ये
चास्य मातापितृबन्धवस्ते सुग्रीवस्यापि संबन्धिनः कथमेनमुत्तिष्ठमानमनु-
जानीयुः ।

सारणः—यथा दृष्टमार्येण । किं च कालोपेक्षो दण्डनीतिप्रयोगः ।
तेषां कथमपि महोत्साहैः कपिभिः सेतुकर्मणि प्रवृत्तं यथैतावता कालेन
संतीर्णमहार्णवो रामः सुवेलशैलोपत्यकामध्यास्ते ।

माल्यवान्—(सविमर्शाद्भुतम् ।) अहह ।

असौ मनुष्यमात्रेण लङ्घितो यदि सागरः ।

प्रतापो दशकण्ठस्य भुवनैरपि लङ्घितः ॥ १० ॥

यात्यात् । अष्टमृणात्प्रत्युपकाराद्विनिर्मुक्तम् । गृहो गुह्यो वानरादिवेषः । प्रणिधिधरः ।
'प्रणिधिः प्रार्थने चरे' इति विश्वः । 'आहा निदेश आदेशः' इत्यमरः । शिविरात्कटका-
दपवाह्यते आनीयते । तस्मिन्नहदे । स्वपक्षप्रमवं भयमहिमयम् । उपजापो भेदः ।
जर्जरमाकुलम् । शिथिलितं शिथिलीकृतम् । 'तत्करोति' इति णिजन्तात्कः । 'मही-
भुजामहिमयं स्वपक्षप्रमवं भयम्' इत्यमरः । 'सर्मा भेदोपजापी' इति च । समर्थयसे
मन्यसे । किं पुनः किं तु । गर्भरूपो बालकः । उपलालितो वार्धितः । अपवाहं
घमन्तं निष्पाद्य पश्चाद्दुःशब्देन समासः । अन्यथा दुरपवाह इति स्यात् । यद्वा 'वाह
प्रयत्ने' इत्यतः खलः प्रयोगः । मातापिप्रिति । 'आनृतो दून्दे' इत्यानटादेशः ।
'मातृबान्धवा मातुलादयः । पितृबान्धवाः पितृव्यादयः । उत्तिष्ठमानमुख्यं कुर्वाणम् ।
'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' इति तद् । अनुजानीमानुमन्यन्ते । 'दमो दण्ड इति प्रोक्तस्तत्पर्या-
दण्डो महीपतिः' इति नीतिशास्त्रम् । तस्य राक्षो नीतिर्दण्डनीतिः । मयनं नीतिस्तस्याः
प्रयोग आरम्भः । यद्वा दण्डनीतिः शास्त्रिनपाना नीतिः । उत्साहः पराक्रमः । प्रवृत्तं
प्रवृत्तिः कृत्वा । भावे क्तः । तेनानभिहिते कर्त्तरि कृतीया । सुवेले गिरिभेदः । उप-
त्यका पर्याप्तप्रभूमिः । 'उपत्यकादेशरामप्रा भूमिः' इत्यमरः । भुवनं भुवनस्युः । ता-

१. 'य'. २. 'किं तु स्वयम्'; 'किं पुनरहदः'. ३. 'अपि सुग्रीवस्य'. ४. 'यथा
तु महोत्साहः'. ५. 'समुत्तीर्णः'. ६. सुवेलोपत्यका-

(संखेदं च ।)

पौलस्त्यस्य सुरासुरेन्द्रशिरसां निर्माल्यमङ्घ्रिद्वयं
कुर्वाणेन रघूद्वहेन घटिते सेतौ निधावम्भंसाम् ।
अद्योन्मुद्रयति स्वहस्तविधृतं राजीवमिन्द्रो रविः

प्रत्यावृत्तरसस्य चामृतभुजामिन्द्रोः स्वदन्ते कलाः ॥ ११ ॥

(विमृश्य ।) वत्स सारण, वालिवधविशुद्धपाष्णीरनेकवानरानीकनायकेन
साक्षादुपकृतेन सख्या सुग्रीवेण महापक्षस्य हनुमच्चरितज्ञातास्मदीयवृत्ते-
रयमेव सुविहितसकलाभियास्यत्कर्मणस्तस्याभियोगसमयः ।

सारणः—आर्य, अयमेवात्मद्रव्यप्रकृतिसंपन्नो नयस्याधिष्ठानं वि-
जिगीपुरिति प्रथमोदाहरणं दाशरथिः ।

माल्यवान्—(स्तम्भं नाटयित्वा ।)

यत्तस्मिन्निहतेऽपि वालिनि वयं क्षुद्रास्तथैवाःस्महे

तैद्युक्तं भुजयोर्बलादपि बलं दुर्गस्यं दुर्निग्रहम् ।

स्थ्यात्प्रयोगः । मन्त्रोः श्रोशन्तीतिवत् । सर्वैरपीत्यर्थः । पौलस्त्येति । अथ इन्द्रो
दीप्तो रविः सूर्यः स्वहस्तविधृतं राजीवं पद्ममुन्मुद्रयति प्रबोधयति । अन्यदा राव-
णत्रासात्स्वहस्तस्थमपि पद्मं सूर्यो न प्रकाशयति, किं पुनः सरःस्थितमिति भावः ।
अमृतभुजां देवानां चन्द्रोश्चन्द्रस्य कलाः स्वदन्ते रोचन्ते । इह प्रीयमाणार्थस्या-
विवक्षितत्वान्न चतुर्थी । प्रत्यावृत्तो व्याघ्रव्यायातो रसः स्वादो यत्र । यद्वा प्रत्यावृत्तो
रसोऽनुरागो यत्र । अर्धोदेवानाम् । अन्यदा रावणत्रासादेवाश्चन्द्रकला न पिबन्ति,
इदानीं तु पिबन्तीति भावः । क सति । रघूद्वहेन रामेणाम्भसां निधी समुद्रे सेतौ घटिते
षड्धे सति । कौटुशेन । पौलस्त्यस्य रावणस्याङ्घ्रिद्वयं पदभुगुं सुरासुरेन्द्रशिरसां देवदा-
नवमस्तकानां निर्माल्य कुर्वाणेन । निर्माल्यमलहनीयत्वात् । इन्द्र इति 'त्रिइन्धी दीप्तौ' ।
क्तः । पाष्णिः पश्चादेशस्थितः । पक्षः सहायः, बलं च । वृत्तिवर्षापातः । सुविहितं
सकलमभियास्यतः शत्रोरभिमुखं गमिष्यतः कर्म येन तस्य । अभियोग आक्रमणम् ।
आत्मद्रव्याणि च प्रकृतयश्च ताभिः संपन्नः । 'वाहुधृत्यं तपस्त्यागः श्रद्धा यत्-
क्रिया क्षमा । भावशुद्धिर्देया सत्यं नियमश्चात्मसंपदः ॥ अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोपो
दण्डश्च पशमः । एताः प्रकृतयस्तज्ज्ञेविजिगीषोरदाहताः ॥' एताः पञ्च तथा मित्रं
सप्तमः पृथिवीपतिः । सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच वृद्धस्वतिः ॥' इति नीतिशास्त्रम् ।
अधिष्ठानमाश्रयः । अजदहृद्वतात्र । यत्तस्मिन्निनि । तस्मिन्प्रतिपलशास्त्रिनि वालिनि

१. 'विमृश्य च'. २. 'आर्य, एवमेतत्'. ३. 'तद्वपत्तम्'.

मर्त्येनापि जगद्विलक्षणगुणप्राप्तेण रामेण तु

द्वे गव्यूतिशते हि नाम कियती तीर्णोऽयमर्णोनिधिः ॥ १२ ॥

(दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य । आकाशे ।)

तर्षार्तिव्यतिलेलिहानरसनारम्यैर्मुखैरष्टभिः

क्रन्दन्ती क्रमशः पपौ दशमुखी वत्सस्य यस्याः स्तनी ।

वत्से नैकैपि विश्ववीरजननी सीमन्तमुक्तामणिः

सा तादृग्भवती कथं गुणवतः पुत्रस्य किं द्रक्ष्यति ॥ १३ ॥

सारणः—शान्तं शान्तम् । प्रतिहतममङ्गलम् । अनर्थशङ्कीनि बन्धु-
हृदयानि भवन्ति । किं च आर्य,

भुजनिवहविहङ्गकावलम्बी नित्रिडगुणौघधृतोऽपि राज्यभारः ।

स्वयमपि दशकंधरे धुरीणे स्तत्रलति यदि संवलनं तदास्य रूपम् ॥ १४ ॥

हतेऽपि सति यद्वयं क्षुद्रा अल्पज्ञास्तथैव पूर्ववदेव आःस्महे स्थिताः स्मस्तद्भुजयो-
र्षलादपि दुर्गस्य बलं दुर्निग्रहं दुःखेन निश्रुयते यत्तादृशं भवतीति कृत्वा । वालिनि
हतेऽपि वयं मध्यस्थितसमुद्ररूपदुर्गत्वाज्जीवाम इति भावः । अधुना समुद्ररूपदुर्गस्यापि
नास्माकं प्राणं शक्यमिति पर्यवसन्नमर्थमाह—मर्त्येनापि । मर्त्येन मनुष्येण विलक्षणः
श्रेष्ठः । प्रामः समूहः । 'गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगम्' इत्यमरः । द्वे इति । शतयोजनविस्तार-
त्वात्समुद्रस्य । हिरवधारणे । तीर्ण एव । नाम संभावनायाम् । कियति किरपरिमाणे ।
अल्पे इत्यर्थः । 'हि हेताववधारणे' इत्यमरः । 'अन्मोर्णस्तोयपानीयम्' इति च । रामा-
द्रावणविनाशं निश्चय रावणमातरमुद्दिश्याह—तर्षार्तिनि । हे वत्से नैकैपि निरुपा-
त्मजे । 'क्वचिदपत्रादविषयेऽप्युत्सर्गः प्रवर्तते' इति स्त्रीभ्यो ढकं शोधित्वाण् । सा भवती
तादृक्प्रसिद्धा गुणवतः पुत्रस्य रावणस्य कथं केन प्रकारेण । विनाशमिति हृदयम् ।
अमङ्गलत्वाद्दिनाशपदं नोपात्तम् । द्रक्ष्यति । सा का । यस्याः स्तनी कर्मभूती अष्ट-
भिर्मुखैः क्रन्दन्ती वत्सस्य रावणस्य दशमुखी पपी पीतवती । कीदृशीः । तर्षः पिपासा
भातिः पीडा तथा व्यतिलेलिहानाः पुत्रः पुनरास्वाद्यन्त्यो या रसनास्तापी रम्येः ।
द्वाम्नां स्तनद्वयं पीनमपराण्यष्टमुक्तानि श्रेष्ठेण क्रन्दन्तीति भावः । व्यतिलेलिहान इति
लिहेर्यद्दुःखान्तात् 'कर्तरि कर्मव्यनिहार' इति तद् । भुजनिवह इति । भुजसमूह
एव विहङ्गका भारयष्टिः । 'वहंगो' इति प्रसिद्धा । गुणाः शीघ्रादयः, शिखरं च ।
धुरीणे भारवाहे । 'सः सर्वपुरान्' इत्यत्र स इति योगविभागात्सः । 'धूर्धे धुर्धाराव-
धुरीणाः सधूर्धराः' इत्यमरः । अस्य राज्यभारस्य । रूपं स्वभावः । एकदंशमन्त्राः

१. 'त्रिज्वर-'. २. 'किरमि'. ३. 'शान्तं पाणम्'. ४. 'रमलितम्'.

माल्यवान्—(अश्रूणि स्तम्भयन् ।) वत्स,

विद्वानपावृत्तमिव स्वभाग्यं न तावदात्मानमहं ब्रवीमि ।

महामुनेर्विश्रवसस्तपोभिर्निवापवीजं यदि नः कुलं स्यात् ॥ १५ ॥

(प्रविश्य पटाक्षेपेण संश्रान्तः शुकः ।)

शुकः—

प्रहस्तधूम्राक्षमहोदरादीन्व्यापाद्य सेनाधिपतीनमाल्यान् ।

स एष लङ्कामुपरुद्ध्य रामः शाखामृगैर्णवमातनोति ॥ १६ ॥

माल्यवान्—(सविपादम् ।) पुरस्तादेव दृष्टमिदमस्माभिः । देशकालव्यवहितस्यापि प्रमेयग्रामस्य यथामुखीनमादर्शतलं हि स्थविरबुद्धिः । (विमृश्या आकाशे ।) साधु रामभद्र, साधु । विजिगीषोरदीर्घसूत्रता हि कार्यसिद्धेरवश्यंभावः ।

सारणः—सखे शुक, अथ काविधानो यातुधानेश्वरः ।

शुकः—(सखेदस्मितम् ।) सखे, किं तस्य विधानम् ।

श्रुत्वा दाशरथी सुवेलकटके साटोपमर्धे धनु-

ष्टंकारैः पौरिपूरयन्ति ककुमः प्रोच्छन्ति कौशेयकान् ।

स्खलतीत्युच्यते । दशकंधरादपि यदि भारः स्खलति तदास्य भारस्य स्खलनमेव स्वभाव इति भावः । विद्वान्ज्ञानम् । 'विदेः शतुर्वसुः' । अपावृत्तमपगतम् । पुलस्त्यपुत्रो विश्रवाः । विश्रवा रावणपिता । निवापो मृतस्य जलाञ्जल्यादिदानम् । 'निवापः पितृदानं स्यात्' इत्यमरः । धीजं कारणम् । यदि स्यात्तदा स्यादित्यर्थः । पटी जवनिक्ता । प्रहस्तादयो योधाः । व्यापाद्य विनाश्य । उपरुद्ध्य वेष्टयित्वा । शाखामृगो वानरः । अर्णवमिवार्णवम् । ननु भावि कार्यं पुरस्तादेव कुतो दृष्टमित्यत आह—देशकालेति । हि यतः । स्थविरबुद्धिश्चेद्व्यमतिः । देशकालव्यवहितस्यापि प्रमेयसमूहस्य यथामुखीनं मुखस्य सदृशं दृश्यते यत्र तादृशमादर्शतलं भ्रूतीत्यर्थः । मुखस्य सदृशं यथामुखम् । 'यथामुखसंमुखस्य दर्शनः सः ।' आदर्शो दर्पणः । तलं शब्दस्याजहङ्गित्वात्तलम् । बुद्धिरिति सामानाधिकरण्यम् । अदीर्घसूत्रताचिरक्रियता । 'दीर्घसूत्रधिरक्रियः' इत्यमरः । किं विधानं यस्य सः । किं प्रश्ने, निन्दार्था वा । यातुधानो राक्षसस्तस्येश्वरो रावणः । किं तस्य विधानम् । अपि तु न किमपि । श्रुत्वेति । सुवेलो गिरिस्तस्य फटके नितम्बे दाशरथी रामलक्ष्मणौ कर्ममती श्रुत्वा लङ्कापतेरर्धं करा दग हस्ता

अभ्यस्यन्ति तथैव चित्रफलके लङ्कापतेस्तत्पुन-

र्वदेहीकुचपत्रवाहिरचनाचातुर्यमर्षे कराः ॥ १७ ॥

माल्यवान्—(निःश्वस्य ।) हा वत्स रावण, कथमद्यापि सर्वे हृदयपरिस्पन्दमुद्रा । (शुकं प्रति ।) वत्स, अथ गोपुरगौलिमकबलाध्यक्षेण वत्सेन नरान्तकेन किं प्रतिपन्नम् ।

शुकः—(निःश्वस्य ।) मातामह, कृतैव कुमारेण द्वारमर्यादा । परमङ्गदेन सोऽपि । (इत्यर्घोक्ते सास्रमथोमुखस्तिष्ठति ।)

माल्यवान्—हा वत्स दशग्रीवमन्दन, कथमिदं तैव द्रष्टुमेतावन्तं कालमस्माकमायुः ।

(नेपथ्ये ।)

मो. मो महापार्श्वप्रभृतयः सैनिकाः,

व्यावर्तध्वमुपाध्वमुद्धरशरज्वालामुखीं मातरं

देवीमस्त्रमर्यां छवंगपशवः पश्यन्ति पृष्ठानि वः ।

चेतः शक्रजितोऽपि लक्ष्मणवधे बद्धोत्सवं मध्यमः

पौलस्त्यः स्वयमायुधं विधृतवानद्यापि रामाङ्गयम् ॥ १८ ॥

षण्डकारिर्धनुःशब्दः ककुभो दिशः परिपूरयन्ति । कीक्षेयकं राक्षं प्रोच्छन्ति भार्जन्ति । तथैवार्धे कराधिप्रफलके चित्ररचनाधारे वैदेह्याः कुचे या पत्रवाहिनः पत्रावली तस्या रचना लिखनं तत्र वैदग्ध्यं कीशालमभ्यस्यन्ति । अर्धे इति 'प्रथमचरम-' इत्यादिना जसि वा मर्षेनामसंज्ञायां शीमावे रूपम् । 'कटकौऽप्री निम्बोऽट्टेः' इत्यमरः । 'कीक्षेयको मण्डलामः करवालः कृपाणवत्' इति च । सर्वे हृदयपरिस्पन्दमुद्रा स एव सीतास्तनपत्ररचनायां हृदयावष्टम्भ इत्यर्थः । परिस्पन्दधेया, अवष्टम्भो वा । मुद्रा निधयः । गोपुरं पुरद्वारम् । 'गोपुरं तु पुरद्वारि' इत्यमरः । गुल्मः सेना, घट वा । तत्र नियुक्तो गौलिमकः । 'तत्र नियुक्तः' इति ट् । 'गुल्मः सेनाघटमिदोः सैन्यरक्षणरुग्मिदोः' इति मेदिनीकुरः । अध्वक्षशब्दः प्रत्येकमभिसंषध्यते । नरान्तको रावणपुत्रः । प्रतिपन्नं कृतम् । मर्यादा निरोधः । अङ्गदेन बालिपुत्रेण । व्यावर्तध्वमित्यादि । हे सैनिकाः, व्यावर्तध्वम् । किमिति पलायध्वम्, निवर्तध्वमित्यर्थः । यतो हेतोः प्लवंगपशवः कुरित्तयानरा यो युष्माकं पृष्ठानि पश्यन्ति, अनोऽस्त्रमर्यां देवीमुपाध्वं सेवन् । 'भास उप-

१. 'सर्वे ते हृदयपरिपन्थिनीपरिस्पन्दमुद्रा'. २. 'मातामह' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ३. 'सोऽपीत्यम्'. ४. 'तत्र' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

सारणः—(श्रुत्वा सहर्षम् ।) आर्य, जातं जातमवलम्बनम् । यदयं प्र-
तिबुध्य कुमारकुम्भकर्णः पुरस्कृत्य च मेघनादमभ्यमित्रिणः संवृत्तः ।

माल्यवान्—(निःश्वस्य ।) स्वस्ति विजयेतां रामलक्ष्मणौ कुम्भकर्णमे-
घनादौ ।

शुकः—(सविषादमात्मगतम् ।) शान्तं शान्तम् । कथमविशिष्टकर्तृक-
र्मभावमुभयत्र द्विवचनं प्रयुक्तमार्येण ।

माल्यवान्—(सखेदम् ।) वत्सौ शुकसारणौ, अद्य खल्वियं रक्षस-
लक्ष्मीः सर्वथा कुम्भकर्णमवलम्ब्य वर्तते । इदं तु न विद्वः ।

अग्रजं वा दशग्रीवमनुजं वा विभीषणम् ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वीरः कमभिषेक्षति ॥ १९ ॥

(नेपथ्ये ।)

मा भैष्टं कमठेन्द्रपन्नगपती कश्चिन्न वैशेषिको

भूमेरद्य भरः पतिः पलभुजामाज्ञापयत्येप वाम् ।

वेशने' उपपूर्वः । लोटि मध्यमपुरुषबहुवचने 'धि च' इति सलोपः । कीदृशम् ।
उद्धरा उद्योगिनो ये शरास्तेषां ज्वाला तेजस्तदेव मुखं यस्यास्ताम् । अन्यापि ज्वा-
लामुखी देवता भवतीति ध्वनिः । अद्यापि रामाद्भयमस्ति । अपि तु नास्ति भयमिति ।
इन्द्रजितोऽपि मेघनादस्यापि चित्तं लक्ष्मणवधे बद्ध उत्सवो येन तादृशं जातम् । मध्यमः
पौलस्त्यः कुम्भकर्णं आयुधं शब्दं धृतवान् । अतो रामाद्भयं न विधेयमिति भावः ।
रामादिति 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानता । पुरस्कृत्याग्रतः कृत्वा । अभ्यमित्रिणो
रणे शत्रोरभिमुखगामी । 'अभ्यमित्राच्छ च' इति चकारात्कः । विजयेतां रामलक्ष्म-
णावित्यत्र रामलक्ष्मणौ कर्मभूतौ । कर्तृपरत्वभ्रान्त्या सविषादमाह—शान्तमिति ।
उभयत्रेति । रामलक्ष्मणावित्यत्र कुम्भकर्णमेघनादावित्यत्र चेत्यर्थः । अन्वयव्यतिरे-
काभ्यां जयपराजयभ्यामित्यर्थः । अन्वयेनाग्रजं ज्येष्ठम्, व्यतिरेकेणानुजं कनिष्ठम् ।
रावणादीनां मरणादिति भावः । वीरः कुम्भकर्णः । मा भैष्टमित्यादि । पलं मांसं
मुञ्जते पलभुजो राक्षसास्तेषां पतिः स्वामी रावणः, हे कमठेन्द्रपन्नगपती कूर्मराजसर्प-
राजो, वां युवामित्याज्ञापयति—भूमेर्वैशेषिको विशेषभवः । अध्यात्मादित्याद्भृ । क-
श्चिन्न भरः । अतो मा भैष्टं मा भयं कुरुतम् । कुम्भकर्णस्यातिगुह्यशरीरपातेन भूमेर-
धिको भरः स्यात् । तथा च तद्धारकत्वादायामपि भरभार्गवो भवाय इति भयं मा

१. 'जातम्' इत्येकवारमेव पुस्तकान्तरे. २. 'मेघनादौ च'. ३. 'राजलक्ष्मीः'.

४. 'अवलम्बते'.

शुकः—(सहर्षम् ।) नूनमस्मदीयैर्विशेषेण किमपि विक्रान्तम् ।

(माल्यवानवधत्ते ।)

(पुनर्नपथ्ये ।)

दोःशैली हरता पृथक्पृथग्गथो मूर्धानमुत्क्षिप्नुना

रामेणापि लघूकृतं पतति यत्तत्कौम्भकर्ण वपुः ॥ २० ॥

माल्यवान्—हा वत्स । (इति मूर्छितः पतति ।)

उभौ—(साद्यम् ।) आर्य, समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

माल्यवान्—(आश्वस्य ।) वत्सौ, जीवतो राममद्रस्य मैथिलीहरणा-

देतदस्माभिरान्तरेण चक्षुषा विषयीकृतमेव । किमिदानीं समाश्वसितव्य-
मस्ति ।

शुकः—धिकष्टम् । 'कौम्भकर्ण वपुः पतति' एतदपि देवेनाज्ञापयि-
तव्यम् ।

माल्यवान्—वत्स, अद्यापि रौवणस्याज्ञा । नूनमन्योन्येषां वैहा-
सिकाः कपयो दशकण्ठमुल्लुण्ठयन्ति ।

सारणः—आः क्षुद्राः,

यद्यस्ति वीर्यमस्त्येव तत्कर्म कथयिष्यति ।

मेघनादर्मजित्वैव धिक्प्रहासविभीषिकाम् ॥ २१ ॥

कुहनमित्यर्थः । महर्षमिति । रामबलस्यादितभ्रमादिति भावः । अथघत्त इति । कुतो
मूमेर्भर इति शतुमिति भावः । नन्वतिगुहकुम्भकर्णशरीरपातेन कुतो न मरो मूमेरत
आह—दोःशैलाविति । यद्यस्माद्धेतोः कौम्भकर्ण कुम्भकर्णमपन्थि वपुः शरीर तद्रामे-
ण लघूकृतं सपतति । कीदृशेन । पृथक्पृथक्गथा भवति तथा दोःशैली बाहुपर्या-
हरता छिन्दता । अथो भनन्तर्दं मूर्धानं मस्तकमुत्क्षिप्नुना ऊर्ध्वं प्रेरणशीलेन । अतो न
कथिन्नर इति भावः । 'प्रमिष्टांपृथ्विक्षिपेः क्तुः' इति क्तुः । आन्तरेण मानमेत चक्षु-
षेण चक्षुषा हनेन विषयीकृतं ज्ञानम् । 'विषयी ज्ञानमुच्यते' इति विश्वः । वैहामिका
हासकतः । उल्लुण्ठयन्त्युग्रहमन्ति । प्रहास उपहासस्तद्गुणा विभीषिका । धिक्मेगे

१. 'गत कुह'. २. 'तमाधसिधुम्'. ३. 'आहसितव्यम्'; 'अहसि'. ४. 'राय-
पहा'. ५. 'उल्लुण्ठित'; 'उल्लुण्ठित'. ६. 'अज्ञियावि'; 'अज्ञिया वि'.

(नेपथ्ये^१)

भो. भो युथपतयः, विलुम्पन्तु भवन्तो लङ्कागोपुरप्राकारतोरणानि ।

संनद्धेन्द्रायुधमविरलारम्भिगीर्वाणवाण-

श्रेणीवर्षं तदवजगृहे येन दुष्टग्रहेण ।

माल्यवान्—(सोद्वेगम् ।) आः, किमनेन श्रावयितव्योऽस्मि । (इति कर्णो विदधाति ।)

(पुनर्नेपथ्ये ।)

दृष्ट्वा कांचित्प्रहरणमयीं वीरयज्वानमिष्टिं

दिष्ट्या सोऽयं समुपशमितः शक्रजिह्वक्ष्मणेन ॥ २२ ॥

माल्यवान्—सत्योऽयम् 'अतिदुःखो निर्दुःखः' इति लोकप्रवादः ।

यदस्मिन्नपि समूलवातमभिघ्नति व्यतिकरे तथैव श्वसिमः ।

शुकः—(उर्ध्वमवलोक्य ।) यथा समन्तार्द्धम्बरचरविमानवीथयः ककुमां

मुखानि पर्यवष्टभ्रन्ति, तथा शङ्के दुर्वारदारुणक्रोधवडवानलनिपीयमान-
शोकसमुद्रो दाशरथिविजयाय संनह्यते देवः ।सारणः—(सविपादमात्मगतम् ।) कष्टम् । कथं दाशरथिविजयायेत्यवि-
शिष्टोपपत्तिककर्तृकर्मकारकार्यविपर्ययस्यवचनम् ।माल्यवान्—(उत्थाय ।) तदस्माभिरपि जरसा दूषितस्यात्मनः प्रक्षाल-
नाय प्राप्तं शस्त्रधारातीर्थम् । (इति सशुकसारणो निष्क्रान्तः ।)

(विष्कम्भकः ।)

द्वितीया । इन्द्रजिह्विनाशं ध्रुत्वा रामसेनापतिराह—भो भो इत्यादि । विलुम्पन्त्वप-
नयन्तु । 'तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्' इत्यमरः । वर्षं वर्षणम् । अवजगृहे वृष्टिनिरोधः
कृतः । दुष्टग्रहेणेति ग्रह आसङ्गः । विदधात्याच्छादयति । वीरो यज्वा याज्ञिको यत्र
तामिष्टिं यत्नम् । समुपशमितो मारितः । अन्येनापि दुष्टग्रहेण शनैश्चरादिनेन्द्रधनुःस-
हितं वर्षणमवष्टभ्यते । तच्च कारीरीयज्ञादिना शाम्यत इति ध्वनिः । अतिशयितं दुःखं
यस्य सोऽतिदुःखः । समूलघातं समूलं हस्तेत्यर्थः । 'समूलाकृतजीवेषु हनकृत्प्रहः'
इति णमूल् । व्यतिकरे देवविपाके । श्वसिमो जीवामः । अम्परचरा देवाः । वीथयः
पङ्क्तयः । पर्यवष्टभ्रन्ति व्याप्तवन्ति । दारुणो महान् । दूषितस्य मलिनीकृतस्य । तीर्थं

१. 'अतिदुःखोऽतिदुःखः'.
२. 'व्यतिरेके'.
३. 'विश्वसिमः'.
४. 'अम्परान्तरचर्यो'.
५. 'पर्यवस्तभ्रन्ति'; 'पर्यवस्कन्दन्ति'.
६. 'कष्टं कष्टं दाशरथि-'; 'कथं दाशरथि-'.
७. 'इति निष्क्रान्ताः'.

(ततः प्रविशति विद्याधरद्वयमाकाशयानेन ।)

एकः—अहो, बहोः कालादनया गगनवीथ्या निरातङ्कमिव संचरावहे ।
(अधोऽवलोक्य ।)

देवेन्द्रोपनिवेद्यनन्दनवनस्त्रकतोरणश्लाघिनो

लङ्केयं दशकण्ठविक्रमसखी यस्यां समन्तादिमाः ।

युद्धालोकनकौतुकोन्मुखवधूसंकीर्णकर्णारथा

रथ्याः किं कथयामि यान्ति यदमी न व्योम्नि वैमानिकाः॥२३॥

(सखेराद्भुतम् ।) सखे हेमाङ्गद,

एताः पश्य पलादपत्तनभुवः सौत्रामणीनां दशा-

मैस्त्राम्भोभिरदेवमातृकगृहारामाभिरामश्रियः ।

एतासु प्रतिवातिविक्रमकथोपालम्भवैतण्डिकैः

हृत्सेन्द्रध्वजिनीजयानुकृतिभिर्दिम्भैरपि क्रीडितम् ॥ २४ ॥

पुण्यभूमिः । वीथ्यङ्गनं, वर्त्म वा । 'वीथी पथ्यङ्गनेऽपि च' इति विश्वः । संचरावहे
'समस्ततीयायुक्तात्' इति तद् । निरातङ्कमिति क्रियाविशेषणम् । देवेन्द्रेति । इयं
लङ्कास्तीति शेषः । कीदृशी । देवेन्द्रेणोपनिवेद्या उपभोग्या या नन्दनवनसङ्घं नन्दन-
वनसंबन्धिनी माला तस्यास्तोरणेन वन्दनमालिकया श्लाघिन्यादरणीया । दशकण्ठ-
विक्रमसखी रावणपराक्रमसङ्गिनी । यस्यां लङ्कायामिमा रथ्या नगरमध्यगतप्रकीर्णमार्गाः
किं कथयामि । अपि तु कथयितुं न शक्नोमीत्यर्थः । कीदृशीः । युद्धालोकनकौतुकोन्मुखा
या वध्वो राक्षसस्त्रियस्तासां संकीर्णा निरन्तराः कर्णारथाः खोरथा यत्र तादृशीः ।
वैमानिका देवा व्योम्नि यत्र यान्ति । रावणयुद्धालोकनमयासदपि किं कथयामीत्यनु-
पहः । क्वचित् 'मान्ति' इति पाठः । तद्य स्फुटं तत्राप्यनुपहः । 'कर्णारथः प्रवहणम्' इत्य-
मरः । विमानेन चरति वैमानिकः । 'चरति' इति ठक् । सखेदमिति । इन्द्रवन्द्यापि लङ्का
कपिना दग्धेति भावः । एता इति । एताः पलादपत्तनभुवो राक्षसनगरभूमिः पश्य ।
कीदृशीः । मूत्रामा इन्द्रस्तरसंबन्धिनीनां दशां पक्षुषामस्त्राम्भोभिरधुजलैरदेवमातृका
नयम्पुषादिता ये गृहारामा गृहवनानि तरभिरामाः श्रियो यत्र तादृशीः । यद्वा गृहाण्या-
राम उपवनं च तैर्मनोहरश्रियः । 'गृहारामास्तु निष्कुटाः' इत्यमरः । 'आरामः स्वादु-
पवनम्' इति च । एतासु भूमिषु दिम्भैरपि पालकैरपि क्रीडितम् । शृता निगहृता
या इन्द्रस्य ध्वजिनी सेना तस्या जयानुकृतिभिर्जयानुसरैः । अनुकृतिरनुचरता । वेदप्र-

१. 'आकाशयानेन विद्याधरद्वयम्'. २. 'अभस्तादवलोक्य'. ३. 'पाण्याम्भोनिः'.

द्वितीयः—सखे रत्नचूड, किमुच्यते ।

रक्षांसीति पुरापि संशृणुमहे वीरस्तु कस्तादृशो

जागर्ति स्म जगन्नयीविपदलंकर्मीणदोर्विक्रमः ।

शश्वद्धारभुवि प्रशस्तिरचनावर्णायमानेक्षण-

श्रेणीसंभृतगोत्रभिन्मयजयस्तम्भो यथा रावणः ॥ २५ ॥

रत्नचूडः—सखे हेमाङ्गद, पश्य पश्य । पौलस्त्यपत्तनप्रतोलीषु दी-
यमाने संनाहपटहे

दिग्दन्तावलदन्तमौक्तिकमयद्वास्तोरणस्रग्विणो

गीर्वाणाधिपतिप्रतीष्टनिगडोन्मृष्टान्यवन्दीशुचः ।

हणमिति यावत् । डिम्भैः कीदृशैः । प्रतिघातो विपक्षस्तस्य विक्रमः पराक्रमस्तस्य
कथायामुपालम्भ आक्रोशस्तत्र वैतण्डिकैर्दूषणमात्रदायिमिः । 'कथादिभ्यश्चक्' इति
ठक् । तिष्ठः खलु कथा भवन्ति—वादो जल्पो वितण्डा चेति । तत्र वादो नाम प्रव-
चकः शिष्यादिविषयः । विजिगीषुकथा जल्पः । वितण्डा तु [प्रति]पक्षस्थापनहीना ।
वितण्डयते आह्वयतेऽनया प्रतिपक्षस्थापनमित्युपपत्त्या परपक्षोपघातेन पारिशेष्यात्स्व-
पक्षसिद्धिरस्याः प्रयोजनं प्रतीयते । अपरमप्रस्तुतत्वात् विवेचितमिति । रक्षांसीति ।
रक्षांसि सन्तीति पुरापि संशृणुमहे पूर्वमेवास्माभिः श्रुतम् । 'पुरि लुङ् चास्मे' इति
चकाराद्भूते लट् । यद्यपि सयोगादिसूत्रे अकर्मकादित्यनुवृत्ताविह तद् न प्राप्नोति,
तथापि कर्मव्यतीहार एवात्र तद् । अन्योन्यं शृणुम इत्यथोत् । यद्वा अकर्मकादिति
तत्रानुवर्तत इति प्रायिकम् । तु पुनः यः पुरुषो जगन्नयीविपदामलंकर्मीणः समर्थो षाडु-
पराक्रमो यस्य तादृशः को जागर्ति । अपि तु यथा रावणस्तथा न कोऽपीत्यर्थः । प्रश-
स्तिरचना प्रसंसालिखने तत्र वर्णयमाना अक्षरायमाणा या ईक्षणश्रेणी नेत्रपङ्क्तिस्तया
संभृत उपचितो गोत्रभिदिन्द्रस्तन्मयस्तरस्वरूपो जयस्तम्भो यस्य सः । अन्यस्मिन्नपि
जयस्तम्भे प्रशस्तिरलिखित्वा ध्रियत इति ध्वनिः । रावणेन द्वारभूमाविन्द्रदारीरजयस्तम्भे
तदीयैक्षणसदृश्याप्येव प्रशस्तिरचना लिखित्वा धृतेति भावः । पत्तनं पुरम् । प्रतोली
रथ्या । संनाहार्थे पटहः संनाहपटहः । संनहननिमित्तदकेत्यर्थः । दीयमाने तादृयमाने ।
घातोरनेकापत्न्यात् । लोकोक्तिरियम् । दन्तावलो हस्ती । 'दन्तसिखात्संज्ञायाम्' इति
वल्च् । 'वले' इति दीर्घः । द्वाद्द्वारं तत्र तोरणद्वारतोरणमाला तद्योगात्प्रसंज्ञायाम्
'अस्मायामेधासन्नो विनिः' । गीर्वाणाधिपतिरिन्द्रः । प्रनीष्टः सोदः । सोऽपि निगडे
बद्ध इत्यर्थः । पन्दीनां शोरु उन्मृष्टोऽपनीतः । वीरधिया समं पांमुक्तेलधूलिप्रोडा ।
प्रन्दोदसी रावणवधूः । सा खगुरकन्येति तत्संपन्नवशेन शीटीरा गर्गरी । 'शीटीरस्तु

वीरश्रीसहपांसुकेलिमुहदो मन्दोदरीवन्धुता-

शौटीरामुरमुन्दरीमुरमयः क्षुभ्यन्ति रक्षोगृहाः ॥ २६ ॥

हेमाङ्गदः—(विहस्य ।) नूनमिदानीमत्र

दृष्ट्वा राघवमेकैराक्षसवनस्वच्छन्ददावानलं

जानक्यां निजवल्लभस्य परमं प्रेमाणमालोक्य च ।

काङ्क्षन्ती मुहुरात्मपक्षविजयं भङ्गं च मुग्धा मुहु-

र्ध्यायन्ती ध्रुवमन्तरालपतिता मन्दोदरी वर्तते ॥ २७ ॥

रत्नचूडः—(सकरुणस्मितम् ।) वयस्य, विद्युधराजविजयविक्रमक्रीतचे-

तसा वृद्धपितामहेन स्वयं परमेष्ठिना प्रतिष्ठितेन्द्रजिन्नामधेयशेषस्य ता-

दृशस्य तनूजस्य शुचा विचेष्टमानामरातिगृहिणीमपि नैवमुपक्रोष्टुमर्हसि ।

(पुरोऽवलोक्य च ।) हस्तदक्षिणेन कथमयं द्विधा विभज्यते महाजनः ।

(निरूप्य च समटाकांलुकम् ।) सखे, पश्य पश्य ।

न्यक्षत्रयवद्धरित्रीधृतचरणभरश्रन्द्रहासैकदंष्ट्रि-

र्व्यावलगद्यौगपद्योत्सुकसकलभुजाक्रान्तदिवचक्रवालः ।

मतो गर्वं इति शश्वतः । मुरभिर्मेनोहरः, ख्यातो वा । क्षुभ्यन्ति चलीभवन्ति । 'क्षुभ संचलने' । दृष्ट्वेति । दावो वनम् । 'वने च वनवर्ही च दवो दावः प्रकीर्तितः' इति

विश्वः । राक्षसा एव वनम् । एकश्चासौ राक्षसवनस्वच्छन्ददावानलश्चेति कर्मधारयः । तादृशं राघवं रामं दृष्ट्वा निजवल्लभस्य रावणस्य जानक्यां सीतायां परमं श्रेष्ठं प्रेमाणमव-

लोक्य च आत्मपक्षविजयं भङ्गं च अर्थादात्मपक्षस्यैव काङ्क्षन्तीच्छन्ती मुग्धा अहा एतत्सकलं वाक्यार्थं ध्यायन्ती चिन्तयन्ती ध्रुवं निश्चितमन्तरालपतिता मध्यस्थिता

मती मन्दोदरी रावणपत्नी वर्तते । तदयं वाक्यार्थः—रामस्य रक्षोविनाशकारणत्वा-

त्स्वपक्षस्य जयमाकाङ्क्षन्ती राममद्रे च रावणस्य सीताविषयकं प्रेमाणमालोभ्यावश्यं मां परित्यज्य रावणः सीतावश एव भविष्यतीत्यतो रामस्य जयपराजयाभ्यामपि न ममेष्ट-

मित्युभयपक्षमध्ये निपतिता मन्दोदरी सचिन्तास्तीति । 'प्रेमा ना मियता' हाईम' इत्यमरः । परमेष्ठो ब्रह्मा । प्रतिष्ठितं कृतं यदिन्द्रजिन्नाम तदेव शेषोऽवशेषो यस्य तस्य ।

मृत्स्येन्नर्थः । विचेष्टमानां विगतचेष्टाम् । अरातिगृहिणीं राघुमार्यां मन्दोदरीमुपक्रोष्टुं निन्दितुम् । 'अपक्षेप्तुम्', 'उपक्षेप्तुम्' इति च पाठयोरपहमितुमूत्सेप्तुमिति वार्थः । अ-

दंष्ट्रि । दे हेमाङ्गद इति शेषः । दक्षिणेन प्रदेशेन विभज्यते विभागवानभवति । कर्म-
वर्णने तद् । न्यञ्जदिति । दशास्यो निजिहीते निर्गतो भवति । लक्ष्मण इति शेषः ।

१. 'शोषशोर-'. २. 'इदानीम्' इति पुरतकान्तरे नास्ति. ३. 'एव'. ४. 'मुहुः'.

५. 'प्रतिष्ठापित-'. ६. 'कथमत्र'. ७. 'चितः'.

क्रोधक्रूराक्षिरक्तोत्पलरचितवियत्तोरणस्त्रञ्जि भिभ्र-

द्वक्त्राणि प्रत्यनीकप्रसरसरभसो निर्जिहीते दशास्यः ॥ २८ ॥

हेमाङ्गदः—(निर्वर्ण्यं ।) अहो, दृष्टचरमप्यस्य साङ्गामिकमोजायित-
मयातयाममिव भीषयते । सखे रत्नचूड,

मरुत्वद्दम्भोलिक्षणघटितघोरश्वयथुना

निसर्गोद्रेणेण प्रसममुरसा पीतगगनः ।

श्रियं देवद्रीचीं निजभुजवनोद्दामकरिणी-

मयं कुर्वन्वीरः स्मरसि कथमासीद्दशमुखः ॥ २९ ॥

रत्नचूडः—सखे, किमुच्यते । महतामप्युपरि किमप्ययं रावणः ।

एनं कल्पतरुद्भवैरसुकरव्याजैः सदा भूषणै-

राराधोति सुराधिपः किमपरं दीनो नदीनां पतिः ।

कीदृशः । क्रोधेन क्रूराणि भयानकान्यक्षीण्येव रक्तोत्पलानि तै रचिता निर्मिता विय-
त्याकाशे तोरणसज्जो यस्तादृशानि मुखानि भिभ्रदधत् । पुनः कीदृशः । न्यबन्ती
अत्यर्थे निम्ना भवन्ती या घटित्री पृथिवी तस्यां धृतश्वरणभरो येन सः । रावणस्य
चत्वारि चरणानीति रामायणम् । चन्द्रहासो रावणखड्गस्तत्रैका दृष्टिर्यस्य सः । व्याव-
ल्लगन्त इतस्ततश्चलन्तो यौगपथेनैकदेवोत्सुका उत्कण्ठिताश्च ये सकला मुजा विंशतिवा-
हवस्तैराक्रान्तं दिक्चक्रवालं दिङ्मण्डलं येन सः । प्रत्यनीकं शत्रुसैन्यं तत्र प्रसरणं
गतागतं तत्र रभसो यस्य सः । 'चक्रवालं तु मण्डलम्' इत्यमरः । दृष्टचरं पूर्वदृष्टम् ।
साङ्गामिकं सङ्ग्रामाय भवति । 'तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः' इति ठक् । ओजायितमो-
जस्विता । प्रागल्भ्यमिति यावत् । कथद् सलोपश्च । अयातयाममिवेति । जीर्णं परिभुक्तं
च यातयामम् । तदितरत् । अननुभूतमिवेत्यर्थः । 'यज्जीर्णं परिभुक्तं च यातयामं
तदुच्यते' इत्यमरः । भीषयते प्रासयति । 'भीस्म्योद्धंतुभ्ये' इति तद् । 'भियो हेतुभ्ये
पुक्' । 'मरुत्यदिति । अयं रावणो देवद्रीचीं देवगामिनीं श्रियं प्रसमं दृष्टेन निजभुज-
वनोद्दामकरिणीं कुर्वन्कथमासीदिति स्मरसि । उरसा हृदयेन पीतमाच्छादितं गगनं येन
तादृशः । कीदृशेन । निसर्गोद्रेणेण स्वभावतो विशालेन । मरुत्वत इन्द्रस्य दम्भोलिना
वज्रेण क्षणं घटितो घोरो महाश्वयथुः शोथ इति प्रसिद्धो यत्र तादृशेन । श्वयथुरिति
'दृ भोश्च गतिशब्दोः' । 'द्वितोऽथुच्' । एनमिति । सुराधिप इन्द्रः कल्पतरुद्भवरत्
एवासुकरव्याजैः । कल्पतरुणां यथेष्टप्रदत्वात् । भूषणरत्नकरणैः सर्वदा एनं रावणमा-
राराधोति सेवते । ननु मन्तु नाम स्वाराज्यप्राप्त्यर्थं शक्रस्य तदारापनं जलरूपः समु-
द्रोऽपि तमाराराधोतीत्याह—किमपरं किं च नदीनां पतिः समुद्रो दीनो दुर्नक्षतः एवाक-

दण्डाधिक्यमयात्कथं कथमपि स्कन्धोपनेयान्मणी-

नप्यस्मै परिशोधयत्यपदिशन्निःसंपदः स्वाकरान् ॥ ३० ॥

हेमाङ्गदः—(सभयम् ।) कथमयं परापतित एवासमसमरहर्षहेपमाणव-
नायुजवाजिनिवह्वितीर्णकीनाशकासरकर्णज्वरेण प्रजविना रथेन कार्मुक-
पाणिर्महावीरः ।

रत्नचूडः—(समयाद्भुतम् ।)

कल्पान्तक्रूरसूरोत्करविकटमुखो मानुपद्मन्द्वयुद्ध-

क्रोडाकण्डूयदूर्जस्वलसकलभुजालोकभूयोविलक्षः ।

संभूयोत्तिष्ठमानस्वपरबलमहाशस्त्रसंपातभीमा-

मुर्वी गीर्वाणगोष्ठीगुरुर्मदनिकपो नैकपेयः पिवत्ते ॥ ३१ ॥

रात्रिजोत्पत्तिस्थानानि निःसंपदो गतसंपत्तीनपदिशन्कुर्वन्सन्, कथयन्निति वा, अरमै
रावणाय मणीन्परिशोधयति पूरयति । दण्डाधिक्यमयात् । दण्डो दमस्तदाधिक्यत्रा-
सात् । ये मनोज्ञास्ते दत्ता इदानीममनोज्ञानपि परिशोधयितुं दण्डः स्यादिति भावः ।
कीदृशान्मणीन् । कथं कथमपि महता कष्टेन स्कन्धैर्वाहुमूलेर्वाजिभिर्वापनेयानुपन-
तीकर्तुं शक्यान् । अतिस्पूलानित्यर्थः । 'स्कन्धो वाजिभुजामूले समात्रायसमूहयोः'
इति मेदिनीकरः । 'परिच्छिन्नं फलं यत्र स्कन्धस्कन्धेन दीयते । स्कन्धोपनेयं तं प्राहुः
सधि मन्त्रविदो जनाः ॥' इति नोतिः । 'उत्पत्तिस्थानमाकरः' इति धरणिः । आप-
तितः समागतः । हेपमाणः शब्दविशेषं कुर्वन् । वनायुर्देशविशेषः । तत्र भवा वनायुजा
अश्वविशेषाः । कीनाशो यमः । 'कीनाशः कर्पके क्षुद्रे कृतान्तोपांशुघातिनि' इति
विश्वः । कासरो माहपः । 'लुलायो महियो याहद्विपत्कासरसैरिभाः' इत्यमरः । कर्ण-
ज्वरः श्रवणव्याधिः । प्रजविनातिवेगवता । कल्पान्तेति । नैकपेयो विक्रपापुत्रो
रावणः । संभूय मिलित्वा । उत्तिष्ठमान आक्रममाणो यः स्वबल आत्मबलः शत्रुबल-
स्तयोर्महाशस्त्रसंपातेन भयानकामुर्वी पृथिवीं पिपत्त आच्छादयति । 'अपिधानतिगंधा-
नपिधानाच्छादनानि च' इत्यमरः । कीदृशः । कल्पान्ते प्रलयकाले क्रूरो भयंकरो यः
सूरोत्करः सूर्यसमूदस्तद्विक्रमविक्रमो यस्य सः । मानुपद्मन्द्वयुद्धक्रीडया कण्डू-
यन्त ऊर्जस्वला पलवन्तश्च ये सकलभुजारतेगामालोकनेन भूयोविलक्षोऽत्यन्तविलक्षः ।
द्वन्द्वयुद्धभेरुलायुद्धम् । कण्डूयन्त इति 'कण्डूदिव्यो यद्' । उत्तिष्ठमान इति ।
'उदोऽनूवेर्म्मणि' इति तद् । विक्रपो धर्मधनस्तरः । दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि ।

१. 'अपि दिनन्'. २. 'तर्ष'-. ३. 'महास्थ'. ४. 'मटनिकपः'. ५. 'के.रसेयो
रिपते'.

हेमाङ्गदः—(सकौतुकम् ।) सखे, दक्षिणतः पश्य तावत् ।

अगस्त्याज्ञासद्यःशमितविपुलोच्छ्रायविपमा-

नुदस्यन्तः सेतावलगितवतो विन्ध्यशिखरान् ।

शिरःसंख्यासत्याकृतदशमुखालोकरभसा-

द्वुपेत्यातित्रस्ताश्चपलमपसर्पन्ति कपयः ॥ ३२ ॥

रत्नचूडः—(दृष्ट्वा सदासम् ।)

शस्त्रीकृतान्कापिभिरापततो मुदेव

विक्रम्य चन्दनतरुन्दधते पलादाः ।

तत्सङ्घिनस्तु भुजगाः क्षणपाशबन्ध-

दुःखासिकामवयवेषु दिशन्त्यमीषाम् ॥ ३३ ॥

हेमाङ्गदः—(विहस्य ।) इतोऽपि तावत्

रक्षःस्वयंवरविडम्बपराङ्मुखीभिः

पुष्पोत्करे सुरवधूभिरनुज्झितेऽपि ।

शस्त्रीकृतेन तरुणा हरिणा हतोऽसौ

नक्तंचरः स्वपिति तत्कुमुमावकीर्णः ॥ ३४ ॥

रत्नचूडः—(चिरं विभाव्य ।) सखे, पश्य पश्य ।

स्वतनुरुचिभिर्दीर्घादीं चामितः सृजतां निजै-

रथ विदधतः कायाभोगैरकाण्डतमस्विनीम् ।

‘दक्षिणोत्तराभ्यामतस्तुच’ । अगस्त्येति । कपयो वानराश्चपलं यथा स्यादेवमपसर्प-
न्त्यपगच्छन्ति । कीदृशाः । उपेत्य समीपं गत्वा शिरःसंख्यायां सत्याकृतो ज्ञातो दशमु-
खस्तस्यालोकरभसादतित्रस्ताः समया विन्ध्यशिखरानुदस्यन्त उल्लिखन्तः । कीदृशान् ।
अगस्त्याज्ञया सद्यःशमितः सकल उच्छ्राय उग्रतिस्तेन विपमान् । सेतावलगितवतो-
ऽलमान् । सत्याकृतेत्यत्र ‘सत्यादशपथे’ इति वाच्यं । शस्त्रीकृतानिति । कापिभिः
शस्त्रीकृताननन्तरमापतत आगच्छतचन्दनतरुन्दधते एवं च विक्रम्योत्सृज्य पलादा
राक्षसा दधते धारयन्ति । तत्सङ्घिनश्चन्दनवृक्षाधिता भुजगाः सर्पा अमीषां राक्षसा-
नामवयवेषु करादिषु वेष्टनात्क्षणं पाशबन्धदुःखासिकां दुःखावस्थितिं दिशन्ति कुर्वन्ति,
प्रयच्छन्ति वा । विडम्बस्तिरस्कारः । सुवधूभिर्विद्याधरीभिः । हरिणा वानरेण कर्प्रां
तरुणा करेण हतः । तत्कुमुमेन शस्त्रीकृतवृक्षपुष्पेणावकीर्णरक्षणः । स्वनन्विति ।

दधाति नितरामुद्दीप्राणामैवशिष्ठदुराश्रियो
हरिहुतभुजां धूमच्छायाममी-रजनीचराः ॥ ३५ ॥

हेमाङ्गदः—(सस्मितम् ।) सखे, पश्य पश्य ।

किमपि कपयः कर्माश्चर्यं महातरुशास्त्रिणो
विदधाति यथा दिक्कूलेभ्योऽपसरन्त्यमूः ।

ध्रुवमवपतद्रक्षःश्रेणीविमुक्तनभोन्तर-

प्रतिभरणिकानिःस्थामानो दशाननकीर्तियः ॥ ३६ ॥

रत्नचूडः—(ससंभ्रमम् ।) अहह, दारुणमुपस्थितम् ।

रक्षोनिपिष्टकपिमुक्तमहीध्रचूर्ण-

पूर्णान्तराभिरिपुशृष्टिभिरुज्जिहानः ।

रोषाद्दहासदहनप्रसरैस्ताडित्वा-

छेद्वाधिपः किमपि संतमसं तनोति ॥ ३७ ॥

अमी रजनीचरा राक्षसा इत्य एव वानरा एव हुतभुजोऽभवः । तेषां लोहितमुखत्वात् ।
तेषां धूमच्छायां दधाति धारयन्ति । कृष्णवर्णत्वादराक्षसाम् । वानरा भूमिष्ठा राक्षसा
उपरिर्वीतनस्तथा दृश्यन्त इति भावः । कीदृशानाम् । नितरामत्यर्थेनोद्दीप्राणामुद्दीपितनी-
लानाम् । रजनीचराः कीदृशाः । छिदुरा मंदुरा श्रियेषां ते । धूमोऽपि मंदुरधीक
एव भवति । किमपोति । कपयो वानराः । किमप्यनिर्वचनीयमाश्चर्यमद्भुतं कर्म तथा
विदधाति यथासूदशाननकीर्तयो दिक्कूलेभ्योऽपसरन्ति पलायन्ते । ध्रुव्यन्तीति यावत् ।
ध्रुवमुत्प्रेक्षायाम् । अवपतन्त्या अयःपतन्त्या रक्षःश्रेण्या विमुक्तं त्यक्तं यन्नभोन्तरम-
पाशमार्थं तस्य प्रतिभरणिकया प्रतिभरणेन निःस्थामानो पल्लवान्याः । क्षीणा इत्यर्थः ।
स्याम पलम् । नून्यदेशस्य प्रतिभरणं युज्यत एव । तथा च रावणकीर्तयो नभोमध्यस्य
रक्षोव्यासत्वादिनामन्ते स्थिताः । अनन्तर नभोमध्यस्वारक्षोविनासेन पुनर्दिगन्ताप्र-
भोमध्य एव स्थिता इति भावः । अहह रोदे । दारुणं भीषणम् । रक्ष इति । लङ्का-
धिपः शिशुपत्यविर्यवतीरु संतमसं विश्वव्यापकं भण्यते, अथ च राजान्शकारं ततोति
पिस्तारयति । रोषाद्दहासान्यां येऽस्मिन्नसरास्त्रैस्ताडित्वान्दीपितान् । अथ च लङ्काधिप-
सर्वादित्यान्मेघ इति व्यस्तरूपम् । रक्षमा निपिष्टा ये कपिमुक्तमहीध्रास्तेषां चूर्णेन
रजमा पूर्णमन्तरमपशानो दानो ताभिर्षाणशृष्टिभिरुज्जिहान उद्ब्रूयन् । प्रमथतिनि
यावत् । भन्तोऽपि मेघोऽन्धसारं शृष्टि च तनोतीति भावः । संभूय मिलित्वा । भूते-

हेमाङ्गदः—(क्षणं निर्वर्ण्य ।) अहो; क्षुद्रैरपि संभूय भूयोभिरेको महा-
न्सुकरः कदर्थयितुम् । यतः ।

दृप्यादिकपालदन्तावलवहलमदावग्रहोत्राभिरक्षणां

ताराभिर्दीप्यमानं दिशि विदिशि दशश्रीवमुद्गीवयन्तः ।

एते निःशेषसेतुग्रथनसमधिकैः शस्त्रिणः शैलपादै-

रुद्धांमानः कपीन्द्रा रजनिचरपुरीमुत्तरेण छ्वन्ते ॥ ३८ ॥

रत्नचूडः—(सविषादम् ।) हन्त महद्विषममिव पश्यामि । यदमी नि-

ष्कृपकृपाणपात्न्यमानप्रतिभटविकटोरःकपाटकण्टकितकंपोलभित्तयः सं-
तानपातिनीभिरनीकरुधिरधाराभिरतिप्रवृद्धवीरपाणगोष्ठीमहोत्सवाः सम-
न्तादभिद्रवन्ति चातुधानाः छ्र्वंगमयूथपतीन् ।

हेमाङ्गदः—(सहर्षम् ।) सखे, कृतं विषादेन । यदेप

दशमुखशरपीडितापयानोद्यमपरिपुच्छयमानवानराणि ।

सरमसमभिसान्त्वयन्वलानि द्विषमभियोधयति छ्र्वंगराजः ॥ ३९ ॥

भिर्वहुतैः । कदर्थयितुं पोडयितुम् । दृप्यादिति । एते कपीन्द्रा रजनिचरपुरीं लङ्का-
मुत्तरेण छ्र्वन्ते गच्छन्ति । शैलानां पर्वतानां पादैः प्रत्यन्तपर्वतैः शस्त्रिणः शस्त्रयुक्ताः ।
अत एवोद्दामानः प्रबला दिशि विदिशि दशश्रीवमुद्गीवयन्तः । उद्रता चासीं श्रीवा
उद्गीवा तथा पश्यन्तः । 'कर्तृकरणाद्वात्वर्थे' इति णिच् । यद्वा उद्गीवं कुर्वन्ति । कीदृ-
शम् । दृप्यन्तो ये दिक्पालदन्तावला दिग्दन्तिनस्तेषां प्रचुरमदानामवग्रहे वृष्टिप्रति-
बन्धे उत्राभिरक्षणां ताराभिर्गोलकैर्दीप्यमानम् । ग्रथनं निर्माणम् । समधिकमुद्गृतम् ।
उत्तरेणेति अव्ययोऽयम् । 'एनवन्यतरस्यामदूरे पञ्चम्याः' इत्येनप् । रजनिचरपुरीमिति
'एनपा द्वितीया' इति द्वितीया । 'पादाः प्रत्यन्तपर्वताः' इत्यमरः । विषममत्तुल्यमन्या-
दशम् । कृपाणः सङ्घः । प्रतिमटः शत्रुयोषः । कण्टकितो रोमाश्रितः । संतानपातिनी-
भिरनवच्छेदपतनशीलाभिः । अनीकं सैन्यम् । 'युद्धे यत्किञ्चयते पानं वीरपाणं तदुच्यते'
इति हारावली । अभिद्रवन्त्यभिमुखं धावन्ति । कृतं निष्फलम् । 'कृतं क्षीयं तु नि-
ष्फले' इत्यमरः । अपयानं पलायनम् । परिपुच्छयमानः पुच्छं पर्यस्यन् । इतस्ततो
नयन्नित्यर्थः । 'पुच्छमाण्डवीवराणिङ्' । अभिसान्त्वयन्निप्रयवचनेनोत्साहयन् । अभि-
योधयत्याभिमुखं संप्रदायति । छ्र्वंगराजः तुभीवः । अहदेत्याद्यर्थे । छ्र्वंगगाधिपेन यान-

रत्नचूडः—(दृष्ट्वा संखेदहासाद्भुतम् ।) अहह,

अस्त्राणि भ्रवगाधिपेन विहिताः पौलस्त्यवक्षःस्थली-
संघट्टानलदत्तदावविपदः सीदन्ति भूमिरुहाः ।

उत्पाद्य प्रहितश्च शैलशिखरो लङ्केन्द्रहस्तावली-
निष्पिष्टो निजकुञ्जनिर्झरजलैर्जम्बालपिण्डायते ॥ ४० ॥

हेमाङ्गदः—(विद्वस्य ।) सखे, दशकंधरमधिकृत्य न किञ्चिदेतत् ।
तथैतेनोद्धृत्य स्फटिकशिखरी सोऽपि विदधे

समन्तादामूलं त्रुटितवमुपाबन्धविधुरः ।

अमुं येनाद्यापि त्रिपुरहरनृत्यव्यतिकरः

पुरस्तादन्येषामपि शिखरिणामुल्लयति ॥ ४१ ॥

किं च तर्कयामि ।

शस्त्रीकृतस्तरुवरो हरिपुंगवेन लङ्केन्द्रवक्षसि मृणालमृदुः पपात ।

तत्रस्थितैस्तु कुसुमैः कुसुमेपुरेणं सीतावियोगविधुरं दृढमाजयान ॥ ४२ ॥

रत्नचूडः—(विद्वस्य ।) सखे, किमुच्यते महासत्त्ववतामुपरि खल्वसौ
रावणः । तथा हि ।

स्वेपूकृत्य हुतेषु मूर्धमु जवादग्नेः स्फुटित्वा बहि-

व्याकीर्णेष्वलिकेषु दैवालपिभिर्दृष्ट्वापि रामायणम् ।

देशरेण सुग्रीवेणास्त्राणि विहिता भूमिरुहा वृक्षाः पौलस्त्यवक्षःस्थलीसंघटेन जातो यो-
ऽनलस्तेन दत्ता दावविपदो वनामिविपत्तयो येषु तादृशाः सन्तः सीदन्त्यवतत्रा
भवन्ति । निजशब्दोऽथ शैलवाचकः । जम्बालः कर्दमः । तथेत्यादि । एतेन रावणेन
सोऽपि स्फटिकशिखरी, कैलासस्तथोद्धृत्य समन्तात्सर्वत आमूलं त्रुटितो यो वमुपाबन्ध-
स्तेन विधुरो विकृतो विदधे यथान्यगिरीणां मध्ये पुरस्तात्प्रथमं हरनर्तनक्रमोऽमुमेव
कैलाममुल्लयति चालयति । यद्वा अन्यगिरीणां पुरस्तादग्नें हरनृत्यक्रमोऽमुमेव चालयति ।
आमूलं त्रुटितवमुपाबन्धविधुरत्वात् । कैलास एव चलति नान्ये केचन पर्वता इति
भावः । हरिपुंगवेन सुग्रीवेण । लङ्केन्द्रो रावणः । तत्रस्थितैर्दृक्षित्यतः । कुसुमेपु-
षामः । एनं रावणम् । विधुरं दुःखितम् । आजयान इति स्म । 'आदो यमहनः'
इति न तत् । अस्त्राङ्कमन्त्रत्वात् । स्वेधित्वादि । उत्पन्नं चिह्ना । अग्नेः मन्त्र-

१. 'संखेदाद्भुतम्'. २. 'दृष्ट्वाणि'. ३. 'तटी'. ४. 'महासत्त्ववतामुपरि रावणः खल्व-
यम्'; 'महासत्त्ववतामुपरि रावणः खल्वसी'.

चित्तेनास्खलितेन यस्तदधिकं ब्रह्माणमप्रीणय-

त्कस्तस्मै प्रथमाय मानिषु महावीराय वैरायते ॥ ४३ ॥

हेमाङ्गदः—सखे, पश्य पश्य भयानकमद्भुतं च वर्तते ।

विशिखौघविकीर्णगण्डशैले तरुसंचूर्णितशक्तितोमरे च ।

कपिराक्षसराजयोरजस्रं तुमुले भान्ति तलातलिभ्रपञ्चाः ॥ ४४ ॥

नूनमिदानीं

श्वासोर्मिप्रतिबन्धतुन्दिलगलप्रच्छिन्नहारावली-

रत्नैरापतयालुभिः कृतफणप्राग्भारभङ्गभ्रमः ।

श्रोत्राभावनिरन्तरालमिलितैः स्तब्धैः शिरोभिर्भुवं

धत्ते वानरवीरविक्रमभराद्भुजैर्भुजंगाधिपः ॥ ४५ ॥

(सविषादम् १) अहह, बाहुयन्त्रेणापीड्य वानरराजं सुग्रीवं किमाह रौवणः ।

शाब्जबाद्वेगात्स्फुटित्वा बहिर्व्याकीर्णेषु विस्तृतेष्वलिकेषु टलाटेष्वधारेषु दैवलिपिभिर्दे-
वाक्षरै रामायणं रामेण रावणवधं दृष्ट्वापीत्यन्वयः । अस्खलितेन निर्विकारेण । तदधिकं
पूर्वस्मादप्यधिकं यथा स्यादेवम् । अप्रीणयत्प्रीतमकरोत् । प्रथमायाचभूताय । मानिष्व-
भिमानीषु । वैरायते वैरं करोति । 'शब्दवैर-' इति क्यप् (क्यङ्) । 'वा क्यपः' इति
तट् । तस्मै इति 'कुधद्बुह-' इति संप्रदानत्वम् । 'ललाटमलिकं गोधिः' इत्यमरः ।
'लिखिताक्षरविन्यासे लिपिलिपिरुमे स्त्रियौ' इति च । 'रामेण रावणवधो रामायणमिति
स्मृतम्' इति त्रिकाण्डशेषः । विशिखौघेत्यादि । पद्यपूर्वार्धपदद्वयं कपिराक्षसराज-
योरित्यस्य प्रत्येकं यथाक्रम सप्तम्येकवचनान्तं विशेषणम् । विशिखो बाणः । विकीर्णो
विक्षिप्तः । 'गण्डशैलास्तु न्युताः स्पृहोपला गिरेः' इत्यमरः । शक्तिरस्त्रभेदः । तोमरः
शस्त्रभेदः । तुमुलं संकुलरणः । तलध्रुपेटः । तलैश्च तलैश्च, प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं तला-
तलि । 'तत्र तेनेदमिति सरूपे' इति समासः । 'दृक्कर्मव्यतिदारे' इतीच् । 'अन्येषा-
मपि दृश्यते' इति दीर्घः । तस्य प्रपञ्चा विस्ताराः । श्वासोर्मिति । भुजंगाधिपः
सर्पराजो वानरवीरविक्रमभरात्सुग्रीवपराक्रमातिशयाद्भुजैर्भुजैः शिरोभिर्मस्तकेभुवं पृ-
थिवीं धत्ते । शिरोभिः कीदृशैः । श्रोत्रं कर्णस्तस्य विरहात् । सर्पस्य चक्षुःश्रवस्त्वा-
त्कर्णोभावस्ततो निरन्तरालमन्तरालशून्ये मिलितैरत एव स्तब्धैश्च । शेषरैः सहस्रफ-
णत्वाद्बहुवचनम् । भुजंगाधिपः कीदृशः । श्वासोर्मिः श्वासपरम्परा तस्याः प्रतिबन्धेन
निरोधेन तुन्दिलादुच्छ्रिताद्गलात्प्रच्छिन्ना स्फुटिता वा हारावली तस्या रत्नैः कृतो धृतो
वा फणानां यः प्राग्भारो विस्तारः, शिखरं वा, तद्गद्गस्य भ्रमो येन तादृशः । आप-

१. 'प्रहाराः'. २. 'विश्रमभराभुमो'. ३. 'वानरराजम्' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

४. 'दशमीवः'.

अस्मद्वाहुवनान्दोलमुलमं फलमाप्नुवन् ।

नियुद्धलाघवच्छान्त शार्ङ्गामृग सुखी भव ॥ ४६ ॥

रत्नचूडः—(सहर्षम् ।) सखे, करणकौशलमोचितात्मा विपसदुर्वचन-
त्रुष्यमानहृदयो हृदयंगममभिदधाति वानरेन्द्रः ।

विंशत्या युगपत्समैरपि मुजैराकर्षणच्छेदयो-

रच्छिन्नं दशमं शिरः कथयति च्छिन्नानि यानि क्रमात् ।

तान्याराधमहेश्वराणि भवतः शीर्षाणि तुल्यं दश

च्छिन्दानो दशभिर्नखैर्यदि पुनः शाखाभृगेन्द्रः सुखी ॥ ४७ ॥

अपि च । रे रे राक्षस,

दशमुखवधनाख्यसूत्रधारो रघुपतिरस्य च पारिपार्श्वकोऽहम् ।

प्रकरणफलबीजभावकानाममृतमुजां समुपास्वहे समाजम् ॥ ४८ ॥

तयालुभिः समन्तात्पतनशीलैः । 'स्पृष्टिष्टि' इत्यादिना आलुच् । आन्दोल आरो-
हणम्, कम्पनं वा । 'नियुद्धं बाहुयुद्धे स्यात्' इत्यमरः । करणं शरीरसंज्ञायादि ।
विपक्षो रावणः । हृदयंगमं मनोहरम् । विंशत्येति । तव विंशत्या मुजैर्युगपदेकदा
क्षमः समर्थैरप्यच्छिन्नं दशमं शिरः कर्तुं यानि शिरांसि क्रमाच्छिन्नानि कथयति तानि
तत्र दश शीर्षाणि तुल्यमेकैव दशभिर्नखैश्छिन्दानः शाखाभृगेन्द्रः सुखी यदि
सुखी तदा सुखी । तव शिरश्छेदनं विना नाह सुखीत्यर्थः । इह विंशतिशब्द एकवच-
नान्त एव तावत्संख्यामाह । मुजशब्दस्तु बहुवचनान्त इति तथैव सामानाधिकरण्यम् ।
कीदृशानि । आराद्धः सेवितो महेश्वरो यस्तानि । रे इति नीचसंशोधने । दशमु-
र्येति । दशमुखवध एव नाट्यं नृत्यं तस्य सूचना तद्धारयति । अथ च नाट्ये सूत्रधा-
रो भवेत्येव । पारिपार्श्वकः परिपार्श्ववर्तो । अथ च सूत्रधारद्वितीयः । अमृतमुजां देवानां
समाजं समामावां समुपास्वहे उपामनाविषयं कुर्वः । कीदृशानाम् । प्रकृष्टे करणमुत्पा-
लरतस्य फलं मूर्त्तादि, बीजं दर्पवचनादि, तेषां भावकानामनुभावकानाम् । अथ च नाट्ये
प्रकरणं रूपकभेदस्तस्य फलं कार्यं बीजं नाट्यबीजं तद्भावकानां प्रकाशकानाम् । अमृ-
तमिसाहृत् नरसं नाट्यं तद्भजां तदनुभवितृणाम् । काव्यरमशास्त्रिणामिति यावत् । समाजं
सूत्रधारपारिपार्श्वकोन्वायुपासात् इति ध्वनिः । सूत्रधारलक्षणं प्रागेव लिखितम् । 'सूत्र-
धारेण महितः संलापं प्रहरोति यः । सूत्रधारममो वापि न भोःपारिपार्श्वकः ॥' इति
भरतः । 'भात्यसत्तया कथंयत्र कथा नायकमेव च । आत्यादिकं प्रहृष्टे तद्धि प्रहरणं

१. 'अस्मद्वाहु' इत्यादिशब्दात्पूर्वं पुल्लिङ्गान्ते 'अनुवर्तते' इत्यधिकमस्ति.
२. 'अच्छिन्दन्' । ३. 'समुपास्वहे' ।

ईत्यभिधानेनैवोत्कृत्य निर्दयं शिरसि ताडितो रथध्वजदण्डावलम्बी कथं-
चिदाश्वसिति रावणः । (सर्वतोऽवलोक्य । सहर्षम् ।) सखे, पश्य पश्य ।

यन्माल्यग्रथनावशेषविकलैः संतानकैर्नाकिनां

भर्त्रे गर्भगमेवं दाम निभृतं स्वर्मालिकैर्गुम्फितम् ।

तास्मिन्नद्य दशस्यमूर्धनि नवप्रस्तावनामापदां

पश्यन्तो रमसौघभर्त्सितभियः क्रोशन्ति नः स्यन्दनाः ॥४९॥

हेमाङ्गदः—(सविपादम् ।) अहह, सोऽप्याश्वास्य दशकण्ठेनापि मु-
ष्टिना ताडितो मूर्च्छितः कपीन्द्रो नीलहनूमद्रूचामाश्वास्यमानोऽपसार्यते ।

रत्नचूडः—सखे, प्रधानस्य 'हि' प्रथमे पर्वणि शतकृत्वो विजयन्ते
पराजीयन्ते च वीराः । तत्र को विपादः ।

हेमाङ्गदः—(अन्यतोऽवलोक्य ।) सखे रत्नचूड, दिष्ट्या वर्षसे यदयम-
नुप्रातः

कुशिकमुतसपर्यादृष्टदिव्यास्त्रतन्त्रो

भृगुपतिसहयुध्वा वीरभोगीणवाहुः ।

विदुः ॥' यथा मालतीमाघवम् । यन्माल्येति । रमसौघेन हर्षातिशयेन भर्त्सिता तिर-
स्कृता भीर्भयं येषां तादृशाः सन्तो नोऽस्माकं स्यन्दना रथाः, तात्प्रात्तदारोहा वा,
क्रोशन्ति शब्दं कुर्वन्ति । कीदृशाः । तस्मिन्नपि दशस्यमूर्धनि आपदां विपत्तीनां
नवप्रस्तावनां नूतनविभावनां पश्यन्तः । यस्य मूर्ध्ने माल्यं माला तद्वचनादवशेषास्त्यक्ताः
अत एव विकलाः कीटादिविद्धा ये तैः संतानकैः पुष्पभेदीर्नाकिनां भर्त्रे इन्द्राय गर्भगं
केशमध्यगतमेव दाम माला निभृतं गुप्तं यथा स्यादेवं रावणभयात्स्वर्मालिकैर्देवमालाका-
रैर्गुम्फितं प्रथितम् । एतादृशस्यापि रावणस्यापदं पश्यतां क्रोशन युक्तमेव । 'केशमध्ये
तु गर्भरुम्' इत्यमरः । भर्त्रे इति तादर्थ्यं चतुर्थी । मुष्टिनेति 'मुष्टिर्देवोः' इत्यमरात्पु-
लिङ्गता । आश्वास्यमानो जलादिनाश्वासं कार्यमाणः । अपसार्यते स्थानान्तरं नीयते ।
प्रधनं मुद्धं तस्य प्रथमपर्व आद्योत्सवः । 'प्रधनं रथनारायोः' इति विश्वः तठत्यः
शतवारान् । 'संख्यायाः क्रियाभ्यामृत्तिगणने कृत्वमुच्च' । दिष्ट्येति हर्षाभिव्यञ्जरम् ।
वर्षसे साभ्युदयोऽसीत्यर्थः । कुशिकमुतेति । सपर्यां सत्कारः । तन्त्रं शास्त्रम् । भृगु-
पतिः परशुरामः । तेन सहयुध्वा सहयुद्धवान् । 'सदे च' इति कनिष् । वीरभोगाय

१. 'इत्यभिधानेन'. २. 'गर्भरुम्'. ३. 'निभृतः'. ४. 'सोऽपि' इति पुस्तकान्तरे
नास्ति. ५. 'हि' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ६. 'महावीराः'.

दिनकरकुलकेतुः कौतुकोत्तानचक्षु-

र्वहुमतारिपुकर्मा कार्मुकी रामभद्रः ॥ ९० ॥

रत्रचूडः—(सहर्ष राममवलोक्य रावणं प्रति ।) राक्षसराज,

वालैनापि विलूनधूर्जटिधनुःस्तम्भेन बाहूप्मभि-

येन खेदयता मनोहरमृजूचक्रे मुनिर्भार्गवः ।

संप्राप्तो रघुनन्दनः किमपरं तेनाधुना नेप्यते

धन्यो वालिसमानकर्तृकवधश्चातिभूमि भवान् ॥ ९१ ॥

हेमाङ्गदः—(सकौतुकम् ।) सखे, तूष्णीमोस्वहे तावत् । शृणुवः किं
ब्रवीति रावणः । (कर्णं दत्त्वा ।) कथमेवमाह । साधु रे क्षत्रियडिम्भ, साधु ।

यत्कन्यामभिलष्यता निमिपतेर्न स्थाणवीयं मया

दौर्लौलातुलितावतारितहरग्राव्णापि रुग्णं धनुः ।

तद्रूप्यन्त्यधुना कियन्तमवधिं यावद्भवानित्यमी

देवेन्द्रद्विपदानदुर्दिनभिदो रौद्रार्चिपो मार्गणाः ॥ ९२ ॥

योग्यो वीरभोगीणः । 'आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्सः' । 'कुमति च' इति णत्वम् ।
केतुः पताका, चिह्नं वा । 'केतुश्चिह्नपताकायोः' इति विश्वः । उत्तानं विक्रमितम् । बहु-
मतं स्तुतं रिपी कर्म युद्धादिव्यापारो यस्य सः । छलतो रावणं स्तुवन्नामस्तुतिमाह—
वालैनापीनि । येन रामेण बाहूप्मभिर्षाटुषलैः स्वेदयता स्वेदं कुर्वता मनोहरं यया स्या-
देवं मार्गयो मुनिः ऋजूचक्रे । अवकः । सरल इति यावत् । कृतः । अन्यदपि वंशा-
चट्टनु बहिस्त्रेदनादृज्जिक्रियत इति ध्वनिः । वालैनापि न तु समयेन विलूनो भग्नो
धूर्जटेर्महादेवस्य धनुःस्तम्भो येन तादृशेन । सोऽयं रघुनन्दनः संप्राप्तः । तेन रामेणा-
धुना संप्रति भग्नान्नावणो वालिनि वालिविषये समानः कर्ता यस्य स समानकर्तृकवध-
स्तेन कारणेन श्लाघातिभूमि स्तुतिप्रकर्षं नेप्यते प्रापिष्यते यतोऽतस्त्वं धन्योऽसीत्यर्थः । तथा
च भवदभिमप्रकर्तारं वालिनं यो हतगन्धं तामपि हनिष्यतीति तत्र महती श्लाघेति भावः ।
यद्वा वात्रियधेनयाम्मरयोऽपि तस्या शतस्तथापि मानयताम्र सीता दत्ता न वा संधिः
कृत इति मनस्वितया तवातिश्लघेति भावः । तूष्णीमास्वहे निर्वचनी तिशारः । यत्क-
न्यामिति । निर्मर्जनरूपपूर्वपुरुषः । तल्पनेर्जनरूप्य कन्यां सीतामभिलष्यतेच्छता मया
यदनुने रम्यं न भग्नं तत्र स्थाणुरोयमधरं तदिति हेतुः । न त्वशक्तिः । ईधरभक्तस्य
मम न मुक्तस्तदनुर्भद्र इति भावः । स्वसामर्प्यं स्मारयति—दौर्लौलया बाहुकीटया
मुदिनोऽनन्तरामवतारितो ह्यग्राश विलामी येन तादृशेनापि । 'प्रावानी शैलपापानी'

१. 'समदेवः'. २. 'रे राक्षसराज'. ३. 'श्लाघातिभूमिम्'. ४. 'भाःस्य'.

(सविस्मयम् ।) कथमद्यापि तृणीकृतजगन्नयः स एवास्य तावानहंकार-
ग्रन्थिः ।

रत्नचूडः—(सोत्प्रासुस्मितम् ।) सखे, कथमिदमेव भवन्तं विस्मापयते ।

मानाध्मातः स्वां किलोत्कृत्य तावन्मूर्धश्रेणीमेकशेषोत्तमाङ्गः ।

स्त्रीमर्धाङ्गे वक्षयित्वा मुखेन प्रीतः शंभोरेकपादे पपात ॥ ५३ ॥

(ऊर्ध्वमवलोक्य च सवितर्कम् ।) भगवतो दिवस्पतेरिव रथो दाशरथिमुपतिष्ठते ।

हेमाङ्गदः—(दृष्ट्वा सहर्षम् ।) सखे, स एवायं किं न पश्यसि । लोचनमा-
र्गसहस्रचन्द्रकस्तवकितमौहेन्द्रकवचहस्तो मातलिः । (क्षणं निर्वर्ण्य विदस्य च ।)

विविधमणिमयूखमञ्जरीभिः कृतसुरचापसहस्रसंनिपाते ।

अधिसमरमहारयद्विमाने निजमपि कार्मुकमन्न देवराजः ॥ ५४ ॥

(आकाशे कर्णं दत्त्वा ।) किमाह रावणप्रतीहारः—अरेरे पुरुहूतसूत,

इत्यमरः । तदधुना कियन्तं कालमवधिं यावत् । अमी मम मार्गणाः । भवानिति द्रक्ष्ये-
न्ति । चिराय द्रष्टुं न शक्नुवन्ति । दर्शनावधिस्ते पूर्णं इति भावः । इतिशब्देनाव्ययेनो-
क्तत्वाद्भवच्छब्दान् द्वितीया । देवेन्द्रद्विपत्येरावतस्य यद्दानदुर्दिनं मदजलदृष्टिस्तद्भिदस्त-
न्नाशकाः । रावणषाणदर्शनादेव ऐरावतस्य मदशोष इति भावः । 'कलम्यमार्गणशराः'

इत्यमरः । कथमिदमेव विस्मापयत इति । किं त्वन्यदपीति शेषः । 'नित्यं स्मयतेः'
इत्यात्वम् । 'भीस्म्योर्हेतुभये' इति तद् । अपरविस्मयहेतुमाह—मानाध्मात इति । कि-

लेति वार्तायाम् । अयं रावणः स्वां मूर्धश्रेणीं निजां मस्तरूपङ्गिमुत्कृत्य च्छित्त्वा एक-
मद्वितीयं शेषमवशेषमुत्तमाङ्गं शिरो यस्य तादृशः सवर्षाङ्गे वामार्धं । अर्थान्महादेवस्य ।

स्त्रीं गौरीं वक्षयित्वा त्यक्त्वा शंभोरेकपादे पपात । मुखेन प्रीतस्तुष्टः । 'येनाङ्गविकारः'
इति तृतीया । मानेनाध्मातः सगर्वः । स्त्रीमिति 'वाम्यसोः' इतीयदो विकल्पात् ।

दिवस्पतेरिन्द्रस्य । 'विभाषा स्वस्वत्योः' इत्यलुक् । 'पठपाः पतिपुत्र-' इति सत्वम् ।
उपतिष्ठते संगतीभवति । संग्रतिरूपेण तद् । चन्द्रकं रन्ध्रस्तेन स्तपकितो गुच्छीकृतः ।

कवचः संनाहः । मातलिरिन्द्रसारथिः । 'सूतो मातलिः' इत्यमरः । विविधेति । देव-
राज इन्द्रोऽधिसमरं सङ्ग्रामे निजमपि कार्मुकं धनुरहारयत्प्रास्थापयत् । अथ हेतु-
गर्भे विशेषणम्—कृतेति । उत्तमरत्नानां तेजोभिरिन्द्रधनुः क्रियत इति तदेवोक्त-
म् । संनिपातः समागमः । अधिसमरमिति 'अव्ययं विभक्ति-' इत्यादिना विभक्त्यर्थे-

ऽव्ययीभावः । 'देवयानं विमानोऽस्त्री' इत्यमरः । पुरुहूतसूत इन्द्रसारथे । काण्डः प्रहा-

१. 'सखे' इति पुस्तकान्तरं नास्ति. २. 'महेन्द्र'. ३. 'अरेरे' इत्यस्मात्पूर्वं पुस्तकान्-
न्तरे 'अनुवदति' इत्यधिकमस्ति.

दर्पोऽयं भवतः सुरासुरचमूदोःकाण्डकण्डूविप-

ज्वालाजाङ्गलिकेन जङ्गलभुजां पत्यापि न त्याजितः ।

येनैन्द्रे रथवर्मणी रघुशिशोरस्योपनीते त्वया

राजद्विष्टमिदं विवाय स कथं शक्तोऽपि वर्तिष्यते ॥ ५५ ॥

रत्नचूडः—(श्रुतिमभिनीय ।) किमाह रामः—सत्यमिदं भोः । च-
च्छीलः स्वामी तच्छीलास्तस्य प्रकृतयः । यैदेवमपि स्वामिनो मूलोच्छे-
दिना दुर्नयेन विकल्पन्ते । :

हेमाङ्गदः—(आकाशे कर्णं दत्त्वा ।) किमाह रावणः—अरे तापसबटो,

क्रोधेन ज्वलिता मुहूर्तमनु च स्वैरेव निर्वापिताः

स्त्रीवैरश्चमहोर्मिभिर्मखभुजां पत्युः सहस्रं दशः ।

यैर्दृष्टा भुवनत्रयीविजयिभिः सर्वकपाः सन्त्यमी

ते संपत्यापि मे नयापनययोर्निवाहमूलं भुजाः ॥ ५६ ॥

रत्नचूडः—(कर्णं दत्त्वा विदस्य ।) किमाह रामः—

छिच्चा मूर्धः किमिति स वृतो धूर्जटिर्यद्यमीपां

दोःस्तम्भानां त्रिभुवनजयश्रीरियं वास्तवी ते ।

ण्डः । कण्डूस्तेजस्तदेव विषं तस्य ज्वालाया जाङ्गलिकेन विपवैद्येन । जङ्गल मासम् ।
तद्भुजते जङ्गलभुजो 'राक्षसाः । 'क्रिप् च' इति क्रिप् । तेषां पत्या रावणेन येन हे-
तुना ऐन्द्रे इन्द्रसंनन्धिनो रथवर्म च रथवर्मणी । वर्म संनादः । उपनीते उपद्वीकिते ।
राशो द्विष्टं द्वेषः । भावे त्तः । कथं वर्तिष्यते कथं स्यात्स्यति । रावणादिति दोषः ।
तस्यापि नाशहेतोरुपस्थितिरिति भावः । जाङ्गलिक इति । 'जाङ्गली विपविद्यायाम्' इति
मेदिनीकरः । जाङ्गलीमर्धाते वेत्ति वा जाङ्गलिकः । अध्यात्मादित्वाद्भ्र । 'जङ्गलं निर्ज-
लस्याने त्रिद्विष्टां पिशितेऽत्रियाम्' इति मेदिनीकरः । प्रकृतयः परिजनाः । विकल्प-
न्ते श्रायन्ते । आत्मानं प्रशंसन्ति वा । विकल्पनमात्मप्रशंसेति शाब्दिकताः । क्रोधेनेति ।
अनु पश्चान्निर्वापिता निस्तेजोऽव्युत्पत्ताः । ह्रीषेर्विक्रमशून्यैः । यैर्मुञ्जैरिन्द्रस्य सदस्रं दशो
दृष्टा इति संपन्धः । अपनयो दुर्नयः । नयानयसमर्था इत्यर्थः । मूलद्वन्द्वस्याज-
द्विष्टतया भुजा इत्यनेन विशेषणविशेष्यभावः । मूलत्वं च सर्वेषां भुजानां साधारण्ये-
नेति सामान्यविशेष्यभावमेकवचनता मूलमिति । ते संपन्नोति । तथा च तैरेव स्वामपि
द्विन्ध्यामीनि भावः । छिच्चेति । मूर्धो मस्तमानि टित्वा यतः प्रायिनः । सोऽद्विष्ट-

१. 'सन्त्यम्' इत्यस्मात्पूर्वा पुस्तकान्तरे 'अनुवदति' इत्यधिकमस्ति. एतन्मतेऽपि. २. 'प्रमुः'.

३. 'तदेवम्'. ४. 'मूलोच्छेदेन'. ५. 'जालता'. ६. 'अपि च.'

मूर्धानो वा न खलु भवतो दुर्लभाः संभवेयु-

र्यदेवस्य त्वमसि जगतां शिल्पिनोऽपि प्रपौत्रः ॥ ९७ ॥

यत्पुनर्ब्रवीषि—‘संप्रत्यपि ते भुजाः सन्ति’ इति तदधुनैव ज्ञास्यन्ते ।

हेमाङ्गदः—(कर्णं दत्त्वा ।) किमाह रावणः—अरेरे राजन्यडिम्म, भवतः पुराणपितामहेन बहु तावदनरण्येनैव ज्ञातम् । इदानीं भवानपि ज्ञास्यति ।

रत्नचूडः—(कर्णं दत्त्वा विहस्य ।) किमाह रामः—अरेरे राक्षसीपुत्र, न दूये नः पूर्वं नृपतिमनरण्यं यदवधी-

र्जयो वा मृत्युर्वा युधि भुजभृतां कः परिभवः ।

जितं तु त्वां कारागृहविनिहितं हैहयपतेः

पुलस्त्यो यद्विक्षामकृत कृपणस्तद्व्यथयति ॥ ९८ ॥

हेमाङ्गदः—(कर्णं दत्त्वा ।) किमाह रावणः—आः क्षत्रियवटो वाचाट, कथमपूर्वशिल्पी रजनिचरेन्द्रचरितचन्द्रेऽपि लक्ष्म लिखंसि । तदयं न भवसि ।

हेमाङ्गदः—(सत्संभ्रममवलोक्य ।) कथमुपक्रान्तमेव शरसहस्रदुर्दिनं मन्दोदरीदयितेन ।

माह—मूर्धानो वेत्यादि । न खलुशब्दोऽत्यन्तनिषेधे । नैवेत्यर्थः । जगतां शिल्पिनो ब्रह्मणः । प्रपौत्रः प्रणता । महादेवप्रोत्यर्थे [वा] भवता शिरांसि न खल्व्यन्ते किं तु सुलभान्येवेति कृत्वा छिद्यन्त इति सोल्लुण्ठमुक्तिः । राजन्यडिम्म क्षत्रियपालक । पुराणस्य पूर्वपुरुषस्य पितामहेन । अतिचिरपूर्वपुरुषत्वात् । अनरण्यनामा राजर्षी रामस्य पूर्वपुरुषः । स च रावणेन जितः । न दूय इति । न दूये न परितपासि । ‘दूह् परितापे’ दिवादिः । नोऽस्माकं पूर्वं पूर्वपुरुषमनरण्यनामानं यत्त्वमवधीर्हतवानसि । कः परिभवः, अपि तु न कोऽपि । कारागारं मन्थनगृहम् । ‘स्यात्कारा मन्थनागारमन्थयोः’ इति गेदिनीकरः । यद्वा कारारूपं गृहे कारागृहम् । उक्तिपोषोऽयमलकारः । हैहयपतेः सहस्यार्जुनस्य भिक्षामकृत भिक्षां प्रार्थितवान् । करोतिः प्रार्थनार्थः । धातोरनेकार्थत्वात् । कृपणो दीनः, निन्दितो वा । ‘कृपणः सन्ननिन्दितयोरपि’ इति विश्वः । तत्र्यथयति तदतिपीडां जनयतीत्युपहासः । ‘वाचाटो बहुगर्जवाक्’ इत्यमरः । लक्ष्म कलङ्गम् । अन्यस्मिन्नपि चन्द्रे लक्ष्म भवतीति ध्वनिः । तदयं न भवसि तत्त्वं न भविष्यतीत्यर्थः । ‘वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा’ इति भविष्यति लट् । दुर्दिनमन्थकारो गृष्टिर्वा । मन्दोदरी-

रत्नचूडः—कथं मैथिलीवल्लभेनापि प्रत्युपक्रान्तमेव । (विहस्य ।)

पतन्ति राममद्रेण खण्डिता रावणेपथः ।

पूर्वार्धेः फलिभिर्वेगात्पश्चार्धेः पैक्षिभिश्चिरात् ॥ १९ ॥

किं च ।

अक्षेपु केतुदण्डे च सारथौ च हयेषु च ।

खेलन्ति राक्षसेन्द्रस्य स्यन्दने रामपत्रिणः ॥ ६० ॥

हेमाङ्गदः—(समयम् ।) अहह ।

अन्धकारीरुतव्योमा बाणवर्षेण रावणः ।

रामारूढं तिरोपत्ते शताङ्गं शातमन्यवम् ॥ ६१ ॥

(चिरं दृष्ट्वा सविस्मयम् ।) सखे,

नानाविधानि शस्त्राणि शस्त्रैर्नानाविधैरापि ।

इमौ हि प्रतिकुर्वाते न कश्चिदतिरिच्यते ॥ ६२ ॥

रत्नचूडः—एवमेतत् ।

यद्राघणो बहुभिरेप भुजैः करोति

तद्राघवः प्रतिकरोति भुजद्वयेन ।

कर्म द्वयोर्यदापि तुल्यफलं तथापि

रक्षोमटादशगुणं नरवीरशिल्पम् ॥ ६३ ॥

हेमाङ्गदः—(विहस्य ।) सखे,

विशत्यापि भुजैरेप द्वौ भुजावभियोधयन् ।

अद्वूपितद्वन्द्वयुद्धमर्यादो दशकंधरः ॥ ६४ ॥

दयितेन रावणेन । प्रत्युपक्रान्तमेवेत्यत्र शतसहस्रदुर्दिनमित्यनु रूपणीयम् । इषुः काण्डः । फलिभिर्लोटफलयुक्तैः । गारावेण वेगात्पतनमिति भावः । पैक्षिभिः पुद्गयुक्तैः । पैक्षी-
तावद्वगतिस्त्वेन चिरात्पतनमिति भावः । अक्षेपु चक्रेषु । 'चक्रो कर्षे पुमानक्षः' इति
भेदिनीकारः । यद्राक्षेपु रथशीलेषु । केतुदण्डे पताकादण्डे । खेलन्ति प्रीदन्ति । स्य-
न्दनो रथः । पत्रिणः काण्डाः । तिरोपत्ते आच्छादयति । शताङ्गं रथम् । 'शताङ्गः स्य-
न्दनो रथः' इत्यमरः । शातमन्युस्त्रिन्द्रः । 'तस्येदम्' इत्यण् । हिरवधारणे । इमाविवेतरथैः ।
प्रतिकुर्वाते प्रतीकारप्रथायां कुर्यात् । द्वयो रामरावणयोः । कर्म क्रिया । व्यापार
'इति यावत् । यदापि यद्यपीत्यर्थः । 'यक्रः पन्था यदापि' इतिरन् । रक्षोमटो रावणः ।

१. 'प्रक्रान्तमेव'. २. 'रामचन्द्रेण'. ३. 'पत्रिभिः'. ४. 'पतन्ति'. ५. 'विहस्य'
इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

(सखेदभयं च ।) कथमयं रावणो माहेन्द्रस्यन्दनात्

तस्यांखिलभीमस्य ध्वजदण्डस्य लाञ्छनम् ।

दर्पदीप्तः क्षुरप्रेण मायूरं पिच्छमच्छिनत् ॥ ६५ ॥

रत्नचूडः—(सदृशम् ।) सखे, पश्य पश्य कुलिशकेतुकेतनविमाननावि-
लक्षकृद्धेन

दिवपालद्विपर्पदानलहरीसौरभ्यगर्भानिलैः

पक्षैरेव समस्तराक्षसकथाकल्पान्तकर्णेजपाः ।

दीयन्ते रघुपुंगवेन कतिचित्पौलस्त्यमौलिष्वमी

पौलोमीनयनाम्बुसीकरकणावग्राहिणो मार्गणाः ॥ ६६ ॥

हेमाङ्गदः—(सखेदाम्बुतम् ।) कथं किरीटपरम्परापरिभवममृष्यमाणेन
बाणवर्षाद्वैतमातन्वता राक्षसराजेन

विदेहकन्याकुचकुम्भकोटिकठोरतासाक्षिणि सायकोऽयम् ।

रामस्य जन्मान्तरमेलकारश्रीकौस्तुभे वक्षसि हा निखातः ॥ ६७ ॥

(सम्यगवलोक्य ।) सखे,

एकेनैव निवातकङ्कटमिदा लङ्कापतेः पात्रिणा

विद्धोऽयं यदि नाम कोऽपि जगतामुद्धावनो राघवः ।

स च विशतिबाहुः । तस्मादशगुणं रामशिल्पं रामस्य युद्धकौशलम् । बाहुद्वयेन बाहु-
विशतेः प्रतीकारादिति भावः । द्वन्द्वयुद्धमेकतुलायुद्धम् । तस्येति । मायूरं पिच्छं
लाञ्छनं चिह्नमच्छिनत् । दीप्तो दीपनशीलः । क्षुरप्रेण काण्डभेदेन । 'पिच्छवर्द्धं नपुं-
सके' इत्यमरः । कुलिशनेतुरिन्द्रस्तस्य फेतनं चिह्नम् । विमानना- छेदनम् । विलक्षो
लज्जितः । दिवपालेति । दिवपालद्विपानां दिग्गजानां दर्पेण दानलहरी मदराजिस्त-
स्याः सौरभ्यं सौगन्ध्यं गर्भं यस्य सोऽनिलो येषां तैः पक्षैः पुङ्गवैः राक्षसकथायाः क-
ल्पान्तस्य महाविनाशस्य कर्णेजपाः सूचकाः । 'स्तम्भकर्णयो रमिजपोः' इत्यच् । 'कर्णे-
जपः सूचकः स्यात्' इत्यमरः । दीयन्ते पात्यन्ते । मौलिष्वमी मस्तकेषु, किरीटेषु वा ।
'मौलिर्मुषेकिरीटयोः' इति धरणिः । पौलोमी नदी । अवग्राहिणो वृष्टिप्रतिपन्धकाः ।
मार्गणा पापाः । अमृष्यमाणेनाक्षममाणेन । विदेहेति । कोटिरग्रम् । कठोरता कटि-
नत्यं तस्याः साक्षिणि ज्ञातरि । जन्मान्तरे विष्णोर्मुञ्चन्तरे मेउकारो सदवरी धीरौ-
स्तुमी यत्र तस्मिन् । मेलनं मेलः । भावे घञ् । तं करोति मेलकारः । कर्मण्यञ् ।
'मेलकारः सहचरः' इति धरणिः । 'कौस्तुभो मणिः' इत्यमरः । हा कटम् । एकेनैव-

चक्षुर्वर्मसंहस्त्रनिःसरदसुम्भारौघज्ञांकारिणा

माहेन्द्रेण तु वर्मणा विवृणुते वीरः सहस्रं व्रणान् ॥ ६८ ॥

रत्नचूडः—(सहस्रम् ।) राघवेणापि

सीतास्तनस्तवककुङ्कुमपङ्कलोपै-

संकल्पपातकिनि वक्षसि रावणस्य ।

न्यस्तः शरो विबुधकुञ्जरदन्तघात-

रूढव्रणार्बुदचतुष्टयमध्यवर्ती ॥ ६९ ॥

हेमाङ्गदः—(कर्णं दत्त्वा सविस्मयम् ।) एकेन सव्यपाणिना विशिखमु-
त्लाय किमाह रावणः—साधु रे मनुष्यडिम्भ, साधु ।

त्रैविक्रमः सकलदानवजीवितव्य-

विद्यासमाप्तिलिपिरेप मुदर्शनो मे ।

यस्मिन्निपत्य हृदये दलितारजाल-

ज्योतिस्तुपारमयमाभरणं बभूव ॥ ७० ॥

नि । निघातं ददं शस्त्राभेद्यम् । कङ्कटः संनाहः । 'उरश्छदः कङ्कटकः' इत्यमरः । प-
त्रिणा बाणेन । नामं प्राकाशये, संभावनायां वा । इदं संभाव्यत इत्यर्थः । जगतां को-
ऽप्यनिर्वचनीय उदाघनो नैहज्यकारी । रावणनाशरूपभेजकरणादिति भावः । 'कृत्य-
स्युटो बहुलम्' इति कर्तरि ल्युट् । 'उल्लाघो निर्गतो गदाव' इत्यमरः । अस्त्रधारौघो
रुधिरपारासमूहः । ज्ञाकारोऽव्यक्तशब्दः । माहेन्द्रेण महेन्द्रसंघन्धिना । वर्मणा संना-
हेन । विवृणुते प्रकाशयति । एरुवाणपातेऽपि संनाहस्य चक्षुर्वर्ममहसेन रुधिरनिर्गमा-
द्गणसहस्रविवरणमिति भावः । सीतास्तनेति । लोपः सण्डनं तत्र संकल्प इच्छा
तेर्नव पातकयुक्ते । विबुधकुञ्जरस्यैरावतस्य दन्तघातेन रूढमुपचितं यद्गणस्यार्बुदचतुष्टयम्,
अर्बुदमिवार्बुदं रूढमणोऽस्थानं तस्य मध्यवर्ती । एरावतस्य चतुर्दन्तत्वात्सदन्ताघातेन
रावणहृदयेऽर्बुदचतुष्टयं युज्यत एव । सव्यपाणिना दक्षिणहस्तेन । विदितसं बाणम् ।
उत्सायोत्पाद्य । त्रैविक्रम इति । एष मम त्रैविक्रमः । त्रिविक्रमो विष्णुस्तत्संघन्धा
मुदर्शनक्षत्रविशेषोऽस्ति । सकलदानवानां जीवितव्यं जीवनं तदेव विद्या तस्याः समा-
प्तिलिपिः समाप्त इति यस्याः प्रमित्तिस्तद्भव । दानवसमूहप्राणनाशक इत्यर्थः । यस्मि-
न्मुदर्शने निपत्य हृदये दलिते राजिदने यदाजालं चयन्नातममूहस्तस्य ज्योतिः कर्त

१. 'साहस्यारिणा'. २. 'लोप-'. ३. 'वारण-'. ४. 'दन्तघात-'. ५. 'एतेनापि सव्येन
पाणिना'; 'एकेन सव्येन'; 'एतेन सव्यपाणिना तमुत्साय'.

तस्मिन्नपि रुधिरदर्शनं कुर्वाणेन भवता दर्शितेयं सुरामुरवीरातिशायिनी
हस्तवत्ता ।

रत्नचूडः—अहह, विपक्षगिरामुद्गारेण सर्वग्रन्थिगुरुणा दूरं दीप्यमानस्य

सुविनिहितचन्द्रहासव्रणकिणवल्योपहसितहारेषु ।

रामस्य मार्गणगणाः पतन्ति दशकण्ठकण्ठेषु ॥ ७१ ॥

हेमाङ्गदः—(सचमत्कारम् ।) सखे, पश्य पश्य—अनुरूपवीरसंवाद-
प्रमोदभरद्विगुणितावटम्भसंशोभितभुवनत्रयस्य निरन्तरप्रहीयमाणवाणपै-
ञ्जरमध्यवर्तिना रामभद्रेण क्रीडाशकुन्तकौतुकं पूर्यते राक्षसराजस्य । नून-
मिदानीम्

उदञ्चद्भ्यञ्चद्भ्रुविवृतनिभृतानामनुफणं

मणीनां विद्युद्भिः क्षणमुपितपातालतिमिरः ।

भुजक्रीडावल्गुदशमुखपदन्यासगारिम-

प्रगल्भैर्निःश्वासैरजनि भुजगानामधिपतिः ॥ ७२ ॥

रुपारमयमाभरणं मूपणं ध्रुव । अतिशायिनी जयनशीला । हस्तवत्ता प्रशस्तहस्तयो-
गित्वम् । प्रशसायां मतुप् । 'चक्रं सुदर्शनः' इत्यमरः । विपक्षो रावणः । उद्गारेण भाष-
णेन । ग्रन्थिग्रन्थना । दूरमत्यर्थम् । सुविनिहितेति । दशकण्ठकण्ठेषु कीदृशेषु ।
शिवाराधनावसरे शिरश्छेदार्यं सुप्तु यथा स्यादेवं विनिहितो धृतो यच्चन्द्रहासो रावणख-
द्वस्तस्य व्रणकिणवलेन क्षतचिह्नवेष्टनेनोपहसितो निन्दितो हारो यत्र द्वादशेषु ।
चन्द्रहासव्रणप्ररोहणाद्धारकृत्य चन्द्रहासव्रणरेखयैव कृतमिति भावः । संवादो मिलनम् ।
सादृश्यमिति यावत् । अवटम्भो गर्वः । प्रहीयमाणः प्रक्षिप्यमाणः । वेष्टनाद्वाण एव पञ्ज-
रम् । शकुन्तः पक्षी । अन्योऽपि क्रीडापक्षी पञ्जरमध्ये तिष्ठतीति ध्वनिः । उदञ्चद्भि-
त्यादि । भुजगानामधिपतिः सर्पराजो वासुकिः । अनुफणं फणां फणामनु । वीप्सायाम-
व्यथीभावः । मणीनां विद्युद्भिरिव विद्युद्भिर्दीप्तिभिः क्षणं मुपितं दूरीकृतं पातालतिमिरं
येन तादृशोऽजनि जातः । निःश्वासैर्लक्षितः । कीदृशः । भुजक्रीडया वल्गुध्वलन्यो
दशमुखस्तस्य पदन्यासगारिण्या चरणार्पणगुरुत्वेन पीडनात्प्रगल्भैरुपचितैः । मणीनां
कीदृशानाम् । उदञ्चन्त्युपगता भवन्ती न्यञ्चन्ती निग्रा भञ्चन्ती या भूस्तया विवृतानां

१. 'वाहनी'. २. 'दीप्यमानस्य'; 'कम्पमानस्य'. ३. 'प्रमोदद्विगुणित-'.
४. 'पञ्जरवर्तिना'. ५. 'आपूर्यते'.

रत्नचूडः—(सभयमवलोक्य ।) सखे, एवमेतत् ।

रसोविशोभवेगोच्छलितजलनिधिव्यक्तमातङ्गचक्र-
कुर्व्यद्दिङ्गागमुक्तोद्धरणगुरुभरामद्य नागाधिराजः ।

अङ्गैरङ्गेषु मग्नैरविरलवलिना वामनेनातिपीना
देहेनापद्भुवानः फणफलकपरीणाहमुर्वी विमर्ति ॥ ७३ ॥

(उर्ध्वमवलोक्य ।) कथमितस्ततो वैमानिकैरेपक्रम्यते गगनतलात् ।

हेमाङ्गदः—(सचंमत्कारम् ।) अहो त्रिभुवनभयंकरमायोधनमुपक्रान्तं
महावीराम्याम् । तथा हि ।

ध्यायत्ययं गाधिसुतादधीतान्दिव्यास्त्रमन्त्रान्मनुवंशवीरः ।

ब्रह्मोपदिष्टामिहं शस्त्रविद्यामसौ तदाकाङ्क्षति राक्षसेन्द्रः ॥ ७४ ॥

तदावामप्यपसरावः । (इत्यपमृत्यासाते ।)

हेमाङ्गदः—(समन्तादवलोक्य ।) सखे, यथा भुवनसंक्षोभस्तथा तर्क-
यामि—तामिस्त्रं भानवीयेन, भानवीयं राहवीयेण, राहवीयं वैष्णवीयेन,
वैष्णवीयं पौष्पकेतवेन, पौष्पकेतवं च पाशुपतेनास्त्रमस्त्रेण प्रतिकुर्वाणयोः
पुंलस्यककुत्स्थकुलैकवीरयोस्तुमुलमायोधनं वर्तते ।

विकासितानां निभृतानां संकुचितानाम् । अजनीति कर्तारि विष् । रक्ष इति । ना-
गाधिराजो वासुकिः । रक्षसां विशोभथलनं संक्षोभो वा तज्जन्यवेगेनोच्छलितस्तुच्छी-
भूतो यो जलनिधिस्तेन हेतुना व्यक्तो यो मातङ्गचक्रो जलहस्तिसमूहस्तस्मै विपक्षतया
कुर्व्यन्तो ये दिहनागा दिग्गजास्तैर्मुक्तं त्यक्तमुद्धरणमुत्कृष्टधारणं तेन गुरुर्मरो यस्यास्ता-
मुर्वी पृथिवी विमर्ति धारयति । दिहनागैः पृथ्वी ध्रियत इति पुराणम् । 'मातङ्गनक्र-'
इति पाठे मातङ्गो जलहस्ती, नक्रो जलजन्तुः । यद्वा मातङ्गनक्रो जलहस्ती । पृथ्वी-
धारणभारेणातिपीनातिशूलेन । अत एवाविरलवलिना निरन्तरमामसंक्रोचरूपत्रिवली-
मुक्तेन वामनेन सर्वेण देहेन फणफलकपरीणाहं फणमूहद्विशालतामपद्भुवानः संक्षोभ-
यन् । अङ्गेषु मग्नैरङ्गैर्लक्षितथ । 'पीना च स्थूलपीवरे' इत्यमरः । 'वैमानिकैर्विमानचा-
रिभिः । विमान आकाशस्थः । 'तेन चरति' इति ट् । 'व्योमयानं विमानोऽस्त्री' इ-
त्यमरः । अपमृत्यवे गम्यते । पलाय्यत इति यावत् । ध्यायति चिन्तयति । गाधिसु-
तादधीतान् । तामिस्त्रमित्यादी 'मास्य देवता' इत्यण् । पौष्पकेतवेनेति कामस्य
विष्णुगुणदेवेन श्रेयान्तिशयाद्द्वैष्णवीयमश्रं पौष्पकेतवेऽविद्वदिति पुष्पकेतवीयोपादानमिति

१. 'गुरुनराम्'.
२. 'आक्रम्यते गगनतलम्'; 'अपाक्रम्यते'.
३. 'महमयं रमुपक्रान्तम्'.
४. 'चायविद्याम्'.
५. 'तदान्यस्यति'.
६. 'तदावामुपमृत्यास्वदे'.
७. 'यथायम्'.
८. 'य' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.
९. 'वीलम्यसासुत्स्थकुलजयोः'.

रत्नचूडः—सखे, कृतिप्रतिकृतीनामविशेषेऽपि जेतव्यमिति रामस्य
मर्तव्यमिति रावणस्य निर्णयनिर्भरोऽयं सर्वास्त्रमोक्षः । विशिखमुखोप-
स्थायिनीनां च पुनर्देवतानामबलीयानाटोपः कल्प्यते । तथा हि ।

यद्देवतं क्षिपति पञ्चिषु राक्षसेन्द्रः

स्नेहेन तद्रघुपतेर्मृदु संनिधत्ते ।

यां देवतामुपदधाति च रामभद्र-

स्त्रासादसौ दशमुखस्य शनैरुपैति ॥ ७९ ॥

(नेपथ्ये ।)

यद्यत्कृतं दशमुखशिरस्तस्य तस्यैव कान्तौ

संक्रामन्त्यामतिशयवती शेषवक्त्रेषु लक्ष्मीः ।

यो यः कृत्तो दशमुखभुजस्तस्य तस्यैव वीर्यं

लब्ध्वा दृष्यन्त्यधिकमधिकं बाहवः शिष्यमाणाः ॥ ७६ ॥

(नेपथ्ये कलकलः ।)

उभौ—(सहर्षतोमाश्रमाकर्ण्य ।) अये, शब्दोपलम्भसंवर्तकेन कर्मणा नि-
र्मितानि त्रिभुवनकोपस्य कोऽयमिन्द्रियाणि प्रीणयति ।

(पुनर्नेपथ्ये कलकलः ।)

उभौ—(सभयान्द्रुतम् ।) अये, कथमयं कपटकण्ठीरववैकुण्ठकण्ठकठो-
रकोलाहलकाहलो महानिर्घोषो भ्रजाकोपभङ्गमपर्वणि भ्रंक्रमते । नूनं

भावः । तुमुलं महत्, अतिसंकुलं वा । आयोधनं सङ्ग्रामः । प्रतिकृतिः । प्रदोःकारः ।
मोक्षस्व्यागः । विशिक्षो वाणः । आटोपो गर्वां रोपो वा । यद्देवतामिति । यां देवतां
पञ्चिषु बाणेषु क्षिपति तद्रघुपतेः स्नेहेन मृदु यथा स्यादेवं संनिधत्ते संनिहिता भवति ।
देवांशत्वाद्रामस्य । 'दृन्दारका देवतानि' इत्यमरः । असी देवता दशमुखस्य त्रासा-
च्छनैर्मन्दमुपैति दशमुखसंनिधिं गच्छति । यदित्यादि । कृतं छिन्नम् । यानि शिरांसि
च्छिन्नानि तेषां कान्तिरवस्थितेषु मुखेषु सक्रामतीति भावः । लक्ष्मीः शोभा । छि-
न्नानां बाहूनां बलमच्छिन्नेषु पाटुषु संक्रामति । शिष्यमाणा अवशिष्टाः । शब्दोपलम्भसं-
वर्तकेन शब्दज्ञानजननेन कर्मणा अदृष्टेन । इन्द्रियाणि ध्येन्द्रियाणि । तथा चातिशो-

१. 'सखे' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. २. 'देवतानां पुनः'. ३. 'कथयति'. ४. 'तस्यैव'.

५. 'नेपथ्ये कलकलः' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ६. 'संवर्तकेन कर्मणा'. ७. 'कोऽयमि-
न्द्रियाणि प्रीणयति त्रिभुवनस्य'. ८. 'त्रशाण्डकोत्त-'. ९. 'क्रमने'; 'अयापि'.

चेदानीं कालकूटोपदिग्धैरिव कण्ठध्वनिभिरेव मूर्च्छयतो भुवनानि भैरवस्य
स्मरति समयमद्य परमेष्ठी ।

(पुनर्नपद्ये ।)

दिव्यास्त्रैर्भूर्भुवःस्वस्त्रितयडमरणोडामरैर्योषयित्वा

लूनोत्सिप्तैः शिरोभिर्दशभिरभिनभो दर्शितैकादशार्कैः ।

काकुत्स्थेनावकीर्णो निजविशिखशिखायोगपीठोपहृत-

ब्रह्मास्त्रेणाधिशेते रजनिचरपतेर्वीरशय्यां कवन्वः ॥ ७७ ॥

उभौ—(धुत्ता संदर्पसंभ्रममूर्ध्वमवलोक्य संविस्मयमन्योन्यम् ।) पश्य पश्य
प्रलयकालकरालकालानलज्वालापुञ्जपिञ्जराणि रावणशिरांसि । (स्त्वरमुप-
गत्य चाघस्तात्पश्यतः ।)

हेमाङ्गदः—(सकरुणम् ।) हा महावीरप्रकाण्ड लङ्केश्वर, पैर्यवासितोऽसि ।

लाहलः श्रूयत इति भावः । कपटेन भूतो यः कण्ठीरवः सिंह एतादृशो वैकुण्ठो नारा-
यणो नरसिंहरूपी तस्य कण्ठाभिर्गतो यः कठारो महान्कोलाहलस्तद्वत्काहलः कटु-
ध्वनिः । देशी शब्दः । मयानको वा । प्रजाकोपो ब्रह्माण्डं तस्य महो नाशः ।
अपर्वण्यकाले । प्रलयं विनापीत्यर्थः । प्रक्रमत आरमते । नूनं चेति । नूनं निश्चितमद्य
परमेष्ठी ब्रह्मा समयं यथा स्यादेवं भैरवस्य स्मरति । कालभैरवं महेशं स्मरतीत्यर्थः ।
'अधीगर्थदयेसां कर्मणि' इति षष्ठी । कालकूटेन विषेणोपदिग्धैरिव कण्ठध्वनिभिर्भु-
वनानि मूर्च्छयतो मूर्च्छां नयतः । दिव्यास्त्रैरिति । रजनिचरपते रावणस्य कवन्वः
शिरःशून्यशरीरं वीरशय्यां समराङ्गणमधिशेते । तत्र स्वपितीत्यर्थः । काकुत्स्थेन रामे-
णावकीर्णैः क्षिप्तः । कीदृशेन । निजविशिखशिखा एव स्वशानाप्रभाग एव योगपीठो
देवपूजासनं तस्मिन्नुपहृतमाहूतं ब्रह्माण्डं येन तेन । यद्वा ब्रह्माख्येणेति करणे तृतीया ।
दिव्यास्त्रैर्योषयित्वा लूनैश्चिप्तैः । अर्थादिव्यास्त्रैरेव । अनन्तरमुत्क्षिप्तैरुर्ध्वं नीर्तदशभिः
शिरोभिरभिनभो नभसि दर्शिता एकादशार्काः सूर्यां येन सः । दश रावणशिरांसि, एकः
प्रकृतः सूर्यः, एभिरेकादशार्कां उदिता इति भावः । सः पृथिवी, मुवोऽन्तरीक्षम्, स्वः
स्वर्गः, एतद्व्रित्तस्य त्रिभुवनस्य दमरणं समस्तकारस्तदर्थमुद्गमरैरक्षितैरुर्ध्वं नीर्तः ।
केचित्तु दमरेण विनाशेनोद्गमरैर्भयानर्कित्यर्थः । 'कवन्वोऽश्रो क्रियायुक्तमयमूर्ध्वकटे-
यै' इत्यमरः । 'करालो भीषणेऽन्यत्र' इत्यमरः । कालानलो रीडाभिस्तज्ज्वालापुञ्ज-
वर्तिपिञ्जराणि पिहूलानि । हे महावीरप्रकाण्ड प्रशस्तमहावीर । 'प्रकाण्डमुद्गततर्ता । प्रशस्त-

भिन्नैरावणगन्धसिन्धुरशिरःसंपातिभिर्मौक्तिकैः ..

शश्वद्विश्वजयप्रशस्तिरचनावर्णावलीशिल्पिने ।

नाकान्तःपुरिकाकपोलविलसत्काशमीरपत्राङ्कुर-

श्रीविन्यासविलासभीषणभुजस्तम्भाय तुभ्यं नमः ॥ ७८ ॥

(निर्वर्ण्य) । सखे रत्नचूड,

ध्रुवं पतितपङ्क्तिकंधरकवन्धपीडाभरा-

न्निजावनमनक्रमोन्नमितचक्रवालाचलम् ।

महीवलयमर्धकुण्डलितविग्रहाधारक-

प्रतीष्टफणमण्डलो वहति काद्रवेयाधिपः ॥ ७९ ॥

रत्नचूडः—सखे, सर्वमतिशायि रावणस्य । पुरापि खलु

चलति जगतीजेत्रे यत्र स्वभोगिचमूभटै-

र्वलयितमहादेहस्तम्भो विभर्ति भुवस्तलम् ।

वाचकान्यमूनि' इत्यमरः । पर्यवसितोऽसि समाप्तोऽसि । भिन्नेत्यादि । हे रावण,
तुभ्यं नमः । अस्त्विति शेषः । भिन्नं द्विधाकृतम् । ऐरावण ऐरावतः स एव गन्ध-
सिन्धुरो गन्धगजरतस्य यच्छरो मस्तकं तस्मात्संपातिभिः सपतनशीलैर्मौक्तिकैः
करणभूतैः शश्वद्धारंवारं विश्वविजयेन प्रशस्तिरचना प्रशंसाप्रथना तदर्थं या वर्णावलय-
क्षरपङ्क्तिस्तस्याः शिल्पिने घटकाय । नाकस्यान्तःपुरिकाणामप्सरसां कपोले विल-
सन्तो ये काशमीरपत्राङ्कुराः कुङ्कुमपत्रावलयस्तेषु श्रीविन्यासविलासे भीषणा भुजस्तम्भा
यस्य तस्मै । श्रीः शोभा । विन्यासो विक्षेपः । दूरीकरणमिति यावत् । तत्पतिवधात् ।
अत एव भुजस्तम्भानामपि भीषणत्वमिति भावः । तुभ्यमिति 'नमःस्वस्ति-' इत्या-
दिना चतुर्थी । ध्रुवमित्यादि । काद्रवेयाधिपः सर्पराजः शेषः, अर्धं कुण्डलितः संकु-
चितो विग्रहः क्ताय एवाधारक आधारस्तेन प्रतीष्टो धृतः फणमण्डलो येन तादृशः
मन्महीवलयं वहति धारयति । ध्रुवं निधये । पतितो यः पङ्क्तिकंधरस्य दशमीवस्य
रावणस्य कवचधस्तेन पीडामरायन्प्रणातिशयाभिजावनमनक्रमेणोन्नमिताश्चक्रवालाचलाः
कुलपर्वता गन्धमादनादयो येन तादृशम् । रावणरुषन्धभरेण महीवलयस्याधोगमनेन
पर्याप्तानामुपलब्धं वृत्तमिति भावः । अनिशप्यतिशयितम् । चलतीति । यत्र रावणे
जगतीजेत्रे भुवनजैतरि चलति सति अहीश्वरो वासुकिः पणाभिर्भुवस्तलं विभर्ति
दधाति । कीदृशः । स्वभोगिचमूभटैः स्वीयसर्पसैनानामर्धवलयितो येषितो महादेहस्तम्भो

प्रचलदखिलदमाभृन्मूलोपलव्यतिघटितो-

ल्वणमणिशिलाजल्पाकीभिः कणाभिरहीश्वरः ॥ ८० ॥

इदानीं पुनरुत्क्रान्तवायुरतिदुर्वहो देहबन्धः ।

हेमाङ्गदः—(अन्यतोऽवलोक्य ।) कथमियं दशकन्धरस्य कवन्धाभि-
मुखी शोकविह्वला मन्दोदरी तिशाचरीभिरपकृष्यते । (कर्णं दत्त्वा । आकाशे ।)
कष्टम् । चपलकपिकुलानुक्रियमाणकरुणकाकुप्रकारकौतरस्वरा मन्दोदरी
किमाह महावीरवरवर्णिनी—

भूयिष्ठानि मुखानि चुम्बति भुजैर्भूयोभिरालिङ्ग्यते

चारित्रव्रतदेवतापि भवता कान्तेन मन्दोदरी ।

हा लम्बोदरकुम्भमौक्तिकमणिस्तोमैर्ममैकावली-

शिल्पे वागधमार्णिकस्य भवतो लङ्केन्द्र निद्रारसः ॥ ८१ ॥

महाह्वयिष्ठस्य तादृशः सन् । प्रचलन्तो येऽखिलाः सर्वे क्षमाभृतः पर्वतास्तेषां मूलो-
पलेर्मूलप्रस्तरैर्व्यतिघटिता अन्योन्यलम्बा या डल्वणा महसो मणिरूपाः शिलास्तासां
जल्पाकीभिः शब्दनशीलाभिः । पर्वतमूलपाषाणस्य परस्परघर्षणेन उल्वणा या शिरो-
मणिशिला तस्याः कथयित्रीभिरित्यर्थः । जल्पाकीभिरिति 'जल्पभिक्षु-' इति पाकन् ।
पित्वान्डीप् । जेतैव जैत्रः । स्वाधिकोऽण् । 'जैत्रस्तु जेता' इत्यमरः । उत्क्रान्तो देह-
बन्धुर्भूतः । विह्वला विह्वला । निशाचरीभो राक्षसीभिरपकृष्यते [म]रणादपनिवार्यते ।
अनुक्रियमाणः सदशीक्रियमाणः । काकुः शोककृतो ध्वनिः । 'उत्तमा वरवर्णिनी'
इत्यमरः । भूयिष्ठानीति । मन्दोदरी भूयिष्ठानि प्रचुराणि दश मुखानि चुम्बति ।
भवता त्वया । कान्तेन स्वामिना रम्येण वा । भूयोभिः प्रचुरैर्विशया भुजैः संशलि-
ह्यते । चारित्रव्रते सुचरित्राव्रते देवतेव देवता । साध्वीत्यर्थः । अपिर्विरोधाभासे । तथा
च पतिव्रताप्यहं नानामुखचुम्बनं भवतः कृते करोमीति भावः । हा कष्टम् । हे लङ्केन्द्र,
भवतोऽपि निद्रारसः । कीदृशस्य । लम्बोदरस्य गणपतेः कुम्भमौक्तिकमणिसमूहैर्यैका-
वली दारभेदस्तस्याः शिल्पे निर्माणे मम वाचाधमार्णिकस्य ऋणिकस्य । गणेशस्य ह-
स्तिरूपत्वात्तस्य कुम्भस्यमौक्तिकैरेकावली कृत्वा तुभ्यं दास्यामीत्यनेनाद्वीकारेण स्व
ममाधमर्णोऽसीत्यधमार्णिकस्य निद्रा न भवतीति भावः । अधमार्णिक इति । अधर्म च
तदणं चाधमर्णं तयस्यास्ति । 'अत इनिठनी' इति टन् । 'एकवत्येकपठिका' । इत्यमरः ।
क्षेत्रे दैन्यम् । अनुमत्तो ग्रहणम् । चक्षुध श्रोत्रं च । प्राण्यद्वादेकवद्भावः । इष्टं

१. 'अपक्रान्तदेहवायुर्दुर्वहोऽयम्'. २. 'कौतरस्वरा'. ३. 'मन्दोदरी' इति
पुस्तकान्तरे नास्ति.

उभौ—(सखेदम् ।) इदमशक्यानुभवं चक्षुःश्रोत्रस्य । प्रतिकृतानां
विद्विषामपि व्यसनमतिमात्रं हृदयमर्माणि चिच्छनन्ति । (सविमर्शम् ।) अहह,
न किञ्चिदनीपत्करं नाम कृतान्तस्य ।

वन्दारुवृन्दारकवृन्दवन्दीमन्दारमालामकरन्दविन्दून् ।

मन्दोदरीयं चरणारविन्दरेणूत्करैः कर्करतामनैपीत् ॥ ८२ ॥

(नेपथ्ये ।)

नीयन्ते वनदेवताभिरमरक्षोणीरुहो नन्दनं

नीतो वल्लभपालकेन च निजामुञ्चैःश्रवा मन्दुराम् ।

रक्षोभिश्च विभीषणप्रैणयिभिः कारागृहान्मोचितै-

स्वर्बन्दीवदनावलोकनिबिडम्रीडो विडौजाः कृतः ॥ ८३ ॥

रत्नचूडः—(सहर्षम् ।) सखे, तदेहि । लङ्केश्वरकाराधिवासचिरप्रवास्तव्यं
बन्धुवर्गमीक्षावहे । (इति परिग्रामन्तौ विलोक्य सहर्षमन्योन्यम् ।) सखे, पश्य
पश्य, प्रहारजर्जरवलीमुखाच्छमल्लगोलाङ्गलामसंवल्लगनवलिगतमुग्रीवो ल-
क्ष्मणनिहितधन्वा विभीषणमुजावलम्बी विजयश्रिया किमपि प्रदीप्तरम-
णीयो रामभद्रः । अयं हि संप्रति

श्रोतुं न पार्यत इत्यर्थः । प्रतिकृतानामुन्मूलितानाम् । व्यसनं दुःखम् । अतिमात्रम-
त्यर्थम् । मर्माणि तत्त्वानि । अनीपत्करं दुष्करम् । वन्दारिविति । वन्दारुवृन्दनसीलः ।
'शून्यद्योरादः' । वृन्दारका देवाः । वृन्दं समूहः । मन्दारं देवतरुषुष्पम् । कर्करतां
कठिनताम् । 'कर्करः कठिनेऽन्यवत्' इति मेदिनीकरः । अनैपीन्नीतवती । अयं भावः—
चरणपतितानां देवस्त्रीणां शिरःस्थितमन्दारपुष्परसान्त्वचरणारविन्दरेणुभिः कर्करता-
मियं मन्दोदरी नीतवती, तस्या इयं कथा दशेति कृतान्तस्य यमस्य न किञ्चिदनीपत्करम्,
अपि तु सर्वमेवैषत्करमिति । नीयन्त इति । अमरक्षोणीरुहो देवशृङ्गाः पारिजातादयः ।
नन्दनमिन्द्रवनम् । वल्लभपालकेनाश्वरक्षकेण । 'यश्वरको मुद्रमुजां स स्याद्वल्लभपालकः'
इति हारावली । उच्यैःश्रवा इन्द्राश्वः । 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः । प्रणयिभिः
क्षिण्यैः । कारागृहाद्वधनगारात् । निबिडं गाढं । विडौजा इन्द्रः । प्रवसतीति
प्रवास्तव्यः । 'वसेस्तम्यत्कर्तरि णिच्' इति कर्तरि तव्यत् । प्रहारो घातः । वलीमुल्लो
वानरः । अच्छमल्लो भद्रकः । गोलाङ्गलः श्यामास्यो वानरः । ग्रामः समूहः । संव-

१. 'वल्लव-'. २. 'प्रभृतिभिः'. ३. 'मोचितः'. ४. 'लङ्केश्वरकाराधिवासचिरप्रवासव्यप्रम्';
'लङ्केश्वरकाराधिवासचिरप्रवासवास्तव्यम्'; 'लङ्केश्वरकाराधिवासचिरप्रवासव्यप्रबन्धु-
वर्गम्'. ५. 'समीक्षावहे'. ६. 'परिग्रामतः'. ७. 'प्रहारविद्र-'. ८. 'संवर्गणव्याप्रित-'.
९. 'विनिहित-'. १०. 'रामदेवः'.

पौलस्त्यन्यस्तशक्तिव्रणकिणकणिकालक्ष्मणो लक्ष्मणोरः-

पीठान्निर्मुक्तलज्जो विबुधपुरवधूहृतपुष्पाभिषेकः ।

सद्यो नसारमन्यं रजनिचरपुरीमद्रपीठप्रतिष्ठं

दृष्ट्वा तुप्यत्पुलस्त्यो जगति विजयते जानकीजानिरेकः ॥ ८४ ॥

(इति निष्क्रान्ती ।)

इति देशप्रीवनिप्रहो नाम षष्ठोऽङ्कः ।

लज्जं संमाननम् । वलितश्रुतिलतः । पौलस्त्येति । जानकी जाया यस्य स जानकी-
जानी रामो विजयते । लक्ष्मणस्योरःपीठाद्दृश्यपीठाभिर्मुक्तलज्जः । कीदृशात् ।
पौलस्त्येन रावणेन न्यस्तां क्षिप्ता या शक्तिरन्नभेदस्तस्या या व्रणकिणकणिका क्षत-
चिह्नरेखा सैव लक्ष्म चिह्नं यत्र तस्मात् । तथा च रावणवधाद्रामस्य सा लज्जा नष्टेति
भावः । विबुधपुराममरावती । सद्यस्तत्क्षणादेव । रावणवधानन्तरमेव । विभीषणस्य पिता
विश्रवास्तस्य पिता पुलस्त्य इति पुलस्त्यनसा विभीषणः । अयं रावणादन्यमपरं नसारं
पीठं विभीषणम् । राक्षसपुरीमद्रपीठे प्रतिष्ठाभिषेको यस्य तादृशम् । तुप्यत्पुलस्त्यो
यस्मात्सः । मद्रपीठं सिंहासनम् । 'वृषासनं यत्तद्भद्रासनम्' इत्यमरः । जानकीजानि-
रिति 'जायाया निद्' । 'लोपो व्योर्चलि' इति यलोपः । निष्क्रान्ती हेमाद्रदरत्नचूडी ॥

इति समस्तप्रक्रियाविराजमानरिपुराजकंसनारायणभवभक्तिपरायणश्रीहरिनारायण-
पदसमलंकृतमहाराजाधिराजश्रीमद्रैरवासिंहदेवप्रोत्साहितवैजोलीप्राम-
वास्तव्यस्त्रीआलवंशप्रभवश्रीरुचिपतिमहोपाध्यायविरचिताया-
मनर्घराघवटीकायां षष्ठोऽङ्कः ।

सप्तमोऽङ्कः ।

(नपथ्ये ।)

तमिस्रामूर्च्छालत्रिजगदगदंकारकिरणे

रघूणां गोत्रस्य प्रसवितरि देवे सवितरि ।

पुरःस्थे दिक्पालैः सह परगृहावासवचना-

त्प्रविष्टा वैदेही दहनमथ शुद्धा च निरगात् ॥ १ ॥

अयमपि ।

एकैकानि शिरांसि राक्षसचमूचक्रस्य हुत्वा निजे

तेजोग्रौ दशकण्ठमूर्धभिरपो निर्माय पूर्णाहुतिम् ।

अद्य स्वस्त्ययनं समाप्य जगतो लङ्केन्द्रबन्दीश्रुतां

सीतामप्यवलोक्य शोकरभसप्रीडाजडो राघवः ॥ २

क्रमेण च

सहैव सुग्रीवविभीषणाभ्यां सौमित्रिसीतापरिपूर्णपार्श्वः ।

उपैति वैवस्वतवंशवृत्तमेध्यामयोध्यामथ पुष्पकेण ॥ ३ ॥(युग्मम्)

तमिस्रेति । वैदेही सीता परगृहे रावणगृहे आवासधिरावस्थानं - तद्रूपाद्रचनाद्देतोः शुद्धपर्ये दहनमभि प्रविष्टा । अथानन्तरं शुद्धा सती निरगाभिर्गता षभूव । दहनादित्यर्थात् । दिक्पालैः सह रघूणां गोत्रस्य प्रसवितरि जनके सवितरि सूर्ये पुरःस्थेऽप्रस्थे सति । परीक्षा हि वंश्यस्यान्यस्य च महतोऽग्रे श्रियत इति समाचारः । तमिस्रा रात्रिस्तस्यां मूर्च्छा निद्रा तथा युक्तं यत्रिजगत्तस्यागदंकारो वैद्यः । प्रकाशकर्तेति यावत् । किरणो यस्य तादृशे । मूर्च्छाल इत्यत्र 'सिध्मादिभ्यश्च' इति लच् । अगदंकार इति कर्मण्यण् । 'कारे सत्यागदस्य' इति मुम् । एकैकानीति । एकैकानि अनेकानि । प्रतीयमानषडुत्वाद्दुवचनम् । अन्यराक्षसशिरांसि हुत्वा रावणशिरोभिः पूर्णाहुतिः । होमसमाप्तौ हि पूर्णाहुतिः श्रियत इति समाचार इति भावः । स्वस्ति कल्याणं तस्यायनं वरम स्वस्त्ययनं शान्तिकर्षाष्टिकं कर्म । 'अयनं पथि भानोरुदरदक्षिणतो गती' इति मोदिनाकरः । श्रुता वेष्टिताम् । सकलवराकानिशाचाराणां सहस्रिय समूहमुन्मूलनाच्छांक्रः । सीताया. शोभित्नुद्विज्ञानाद्य रभसः । निष्करणेन मया सीताविशुद्धि जानतापि विद्य-तमा साश्रित्वैतं फारितेति ग्रीडा । यद्वा षन्दीकृतसीतावलोकनाद्ग्रीडा । एतै रसिञ्जेशो निष्क्रियः अयमपि राघव इत्यन्वयः । सहैवेति । विवस्वतः सूर्यस्यापर्यं वैवस्वतो मनुः । शृत्से व्यापारः । मेघ्या पवित्राम् । 'मेध्य त्रिषु नुनी' इति त्रिथः । पुष्पकेण

सप्तमोऽङ्कः ।

(नपथ्ये ।)

तमिस्रामूर्छालत्रिजगदगदंकारकिरणे

रघूणां गोत्रस्य प्रसवितरि देवे सवितरि ।

पुरःस्थे दिक्पालैः सह परगृहावासवचना-

त्प्रविष्टा वैदेही दहनमथ शुद्धा च निरगात् ॥ १ ॥

अयमपि

एकैकानि शिरांसि राक्षसचमूचकस्य हुत्वा निजे

तेजोग्रौ दशकण्ठमूर्धभिरथो निर्माय पूर्णाहुतिम् ।

अद्य स्वस्त्ययनं समाप्य जगत्तो लङ्केन्द्रवन्दीशृतां

सीतामप्यवलोक्य शोकरभसत्रोडाजडो राघवः ॥ २ ॥

क्रमेण च

सहैव मुग्धीवविभीषणाम्यां सौमित्रिसीतापारिपूर्णपार्श्वः ।

उपैति वैवस्वतवंशवृत्तमेघ्यामयोध्यामथ पुष्पकेण ॥ ३ ॥ (युग्मम्)

तमिस्रेति । वैदेही सीता परगृहे रावणगृहे आवासधिरावस्थानं . तद्रूपाद्वचनाद्देतोः शुद्धपर्यं दहनमपि प्रविष्टा । अथानन्तरं शुद्धा सती निरगाभिर्गता एभवत् । दहनादित्यर्थात् । दिक्पालैः सह रघूणां गोत्रस्य प्रसवितरि जनके सवितरि सूर्ये पुरःस्थेऽप्रस्थे संति । परीक्षा हि वैदस्यस्यान्यस्य च महतोऽप्रे क्रियत इति समाचारः । तमिस्रा रात्रिस्तस्यां मूर्छा निद्रा तथा युक्ते यत्रिजगत्तस्यागदंकारो वैद्यः । प्रकाशकर्तेति यावत् । किरणो यस्य तादृशे । मूर्छाल इत्यत्र 'सिध्मादिभ्यश्च' इति लच् । अगदंकार इति कर्मण्यण् । 'कारे सत्यागदस्य' इति मुम् । एकैकानीति । एकैकानि अनेकानि । प्रतीयमानबहुत्वाद्बहुवचनम् । अन्याराक्षसशिरांसि हुत्वा रावणशिरोभिः पूर्णाहुतिः । होमसमाप्तौ हि पूर्णाहुतिः क्रियत इति समाचार इति भावः । स्वस्ति कल्याणं तस्यायनं यामे स्वस्त्ययनं शान्तिरूपौष्टिकं कर्म । 'अयनं पथि मानोरदग्दक्षिणतो गता' इति मेदिनीकरः । शृतां वेष्टिताम् । सकलवराकनिशाचराणां सहस्रैश्च समूलमुन्मूलनाच्छोकः । सीतायाः प्राप्तेर्निशुद्धिनाश्च रमसः । निष्करणेन मया सीताविशुद्धिं जानतापि प्रियतमा साभिप्रवेशं प्राप्तिरिति मोक्षः । यद्वा षन्दीकृतसीतावलोकनाद्रीक्षा । एते रमजेदो निष्क्रियः अयमपि राघव इत्यन्वयः । सहैवेति । विवस्वतः सूर्येभ्यांपर्यं वैवस्वतो मनुः । शृत्तं व्यापारः । मेघ्यां पथिग्राम् । 'मेघ्यं त्रिषु शुनी' इति विश्वः । पुष्पकेण

० (ततः प्रविशति विमानयानेन विजयाभिरामो रामः सीतालक्ष्मणी सुप्रोवविभीषणी च ।)

सुग्रीवः—(रामं प्रति ।) देव,

किंकुर्वाणपयोधिसेवितगृहोद्यानाधुनालोक्यतां
लङ्केयं रघुवंशविक्रमकथावीजप्ररोहस्थली ।

देवेनात्र दशाननस्य दशभिश्छिन्नैः शिरोभिः क्रमा-

देकैकेन शतं शतं शतमखस्यामोदिता दृष्टयः ॥ ४ ॥

रामः—देवि वैदेहि, दृश्यतामितो लङ्कां पूर्वेण सुवेलं पश्चिमेन ।

त्वदर्थायक्रव्यात्कपिकुलकबन्धव्यतिकरैः

करालेयं भूमिर्भुवनंभयमद्यापि तनुते ।

अभूवन्नम्भोधेरिह रुधिरमय्यो युवतयः

सहस्रं साहस्रास्त्रिदिवयुवतीनां च पतयः ॥ ५ ॥

विररथेन । स च पुरा रावणेन गृहीत इदानीं राघवेण लब्धः । 'एकैकानि शिरांसि'
शादि श्लोकद्वयेन युग्मकम् । युग्मकलक्षणं तु— 'कुलकं बहुभिः श्लोकैः साकाङ्क्षरेक-
क्यता । श्लोकाभ्यां युग्मकं श्लेषमेकार्थाभ्यां तु चुम्बकम् ॥' इति । किंकुर्वाणेनि ।
किंकुर्वाणः किंकरः सेवकः । गृहोद्यानं गृहनिर्गटाटिका । मुदे हर्षाय । विक्रमोऽति-
शक्तिता । तत्कथया यद्बीजं तस्य प्ररोहस्थली जन्मभूमिः । अन्यदपि बीज भूमौ
प्ररोहतीति ध्वनिः । अत्र लङ्कायाम् । [एकैकेन] इन्द्रस्य शतं शतं दृष्टयो नेत्रमहस्रं
रावणस्यैकेकेन शिरसा आंमोदिताः । इन्द्रस्य चक्षुषां दशशतानि प्रत्येकं रावणदश-
शिरोभिर्मोदितानीति भावः । एकेन शिरसा एकशतनेत्रस्य हर्षः । एवमपरेणापूरस्येति
क्रमः । लङ्का पूर्वेण सुवेलं पश्चिमेनेत्यत्र 'एनवन्त्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः' इत्येनप् ।
'एनपा द्वितीया' इति द्वितीया । लङ्कायाः पूर्वं सुवेलस्य च पश्चिममित्यर्थः । त्वदर्था-
येति । त्वमेवार्थः प्रयोजनं यस्य स त्वदर्थो रावणो रामश्च । तस्मै हितं त्वदर्थायम् ।
रावणस्य क्रव्यात्कुल रामस्य कपिकुल तेषां कबन्धव्यतिकरैः कबन्धमेलकैः कराला
भयानका अतिदन्तुरा वा भूमिरद्यापि भुवनमयं तनुत इत्यन्वयः । इह भूमौ अम्भोधे
रुधिरमय्यः सहस्रं युवतयो नद्योऽभूवन्भूताः । त्रिदिवयुवतीनामपसरसां च पतयः
स्वामिनः साहस्राः सहस्रपरिमाणं अभूवन् । सहस्रं परिमाणं तेषां ते । 'शतमानविश-
तिकसहस्रपसनादण्' । रणसमुल्लं ये मृता वीरास्ते विद्याधरोभूता अपसरःपतयो वृत्ता
इति भावः । यद्वा साहस्राः सहस्रपुरुषवलाः सहस्रजनेश्वरा वा । 'बलिनो ये सहस्रेण

अपि च ।

उद्यम्य दृष्टनिजपन्नगरलमात्रा-

नस्त्राणि चन्दनतरूनुपरि भ्रमन्तः ।

द्यां ज्योतिरिङ्गणमयीमिह मेघनाद-

मायातमोपलपितां कपयो वितेनुः ॥ ६ ॥

सीता—अजउत्त, अवि इष जेव्व मुअंगपासवन्धण सीदाए अणुहा-
विदा तुहे ।

रामः—आं मैथिलि, आम् ।

चर्वितपीनाहिगणष्टाणिति विनिष्ठचूतफणिप्रणिरभीक्षणम् ।

वैनबन्धनवैधुर्ये व्यधुनोदिह नौ स विहगेन्द्रः ॥ ७ ॥

(विमृश्य संस्मितम् ।) अहो वैपम्यमस्या जातेः ।

द्वे तावत्करणे रसान्तरसयितुं शब्दांश्च रूपाणि च

श्रोतुं द्रष्टुमथैकमिन्द्रियमुरोगत्यै निगूढं पदम् ।

साहस्रास्ते सहस्रिणः' इत्यमरः । उद्यम्येति । इह लङ्कायां मेघनादस्य मायातमो
मायोपदर्शितान्धकारस्तेनापलपिता आच्छादिताः कपयो ज्योतिरिङ्गणमयीं स्वद्योत-
व्याप्तमिव वामाकाशं वितेनुर्विस्तारयामासुः । कीदृशाः । चन्दनतरून्वाण्युद्यम्योत्तो-
ल्योपरि भ्रमन्तः । कीदृशान् । दृष्टा निजा स्वीया पन्नगरत्नानां मात्राल्पत्वं कारस्त्र्ये वा
यत्र तान् । तथा च चन्दनवृक्षस्थसर्पाणां मणिप्रभामिर्मघनादमायान्धकारे ज्योतिरि-
ङ्गणत्वमासादितम् । अन्योऽपि ज्योतिरिङ्गणेऽन्धकारे प्रसरतीति ध्वनिः । 'मात्राल्पे च
परीमाणे मात्रं कास्त्र्यैऽवधारणे' इति विश्वः । अजजउत्तेति । 'आर्यपुत्र, अपि इहैव
मुजंगपाशबन्धनं सीतयानुभाविता यूयम्' [इति च्छाया ।] इह अपिः प्रश्ने संभावनायां वा ।
'आर्यपुत्रेति संबोध्यः पतिः पत्नीजनेन तु' इति भरतः । सीतगतिं हेतौ तृतीया । आं
स्वीकारे शान्ते वा । 'आं शान्तेऽथवा स्वीकारे' इति भरतः । आम्शब्दो हलन्तोऽप्यम-
व्ययः । चर्वितेति । इह स्वाने विहगेन्द्रः पक्षिराजो गरुडः नो आवयोर्महद्वन्धनवैधुर्ये
बन्धनकष्टं व्यधुनोन्मोहितवान् । कीदृशः । चर्वितः खादितः पीन उपचितोऽहिगणो येन
सः । 'चर्वितपीन—' इति पाठे चर्वितोऽनन्तरं पीतो द्रवीकृत्य पानयिष्यीकृतः । पुनः
कीदृशः । अभीक्षणं धारंवारं ठणिति कृत्वा निष्ठपूत उद्गीर्णः फणिमणियेन स्फु । ठणादित्य-
व्यक्तानुकरणस्येति शब्दे परतः 'अव्यक्तानुकरणस्यात इतो' इत्यनशब्दस्य पररूपपरम् ।
द्वे तावदिति । हे मातः कद्रु सर्पमातः, इदंशान्शुनान्भूयः पुनरपि यदि मवती

१. 'तमोपलपिताम्.' २. 'ठणिति'. ३. 'अदृषन्धन-'. ४. 'नौ विहंगपुगेन्द्रः'; 'नः स
विहगेन्द्रः'. ५. 'सविस्मितम्'.

अन्येष्वप्यशनेषु संस्तु जगतः प्राणाः स्वदन्तेतरां

मातः कद्रु यदि प्रसौति भवती भूयः सुतानीदृशान् ॥ ८ ॥

(सर्वे हसन्ति ।)

सीता—(सन्नेहस्मितं लक्ष्मणमवलोक्य रामं प्रति ।) अज्जउत्त, सोमिच्चि-
किच्चिकन्दलीए उप्पत्तिखेत्तं कदरो उण संगिवेसो ।

रामः—(सहर्षरोमाश्रम ।) देवि मैथिलि, अयमितो हस्तदक्षिणेन दश-
रयदशकंधरस्कन्धावारैकप्रवीरयोर्लक्ष्मणमेघनादयोर्द्वन्द्वयुद्धव्यतिकरसाक्षी
सुवेलपादः ।

सीता—जहिं एव्व

अणुराअरोमकण्ठअसेअजलेहिं णिसाअरो कावि ।

उद्दीविअणिव्वाविअदइदचिदाणलमनु मरेदि ॥ ९ ॥

प्रसौति । तदा परं नान्या कापीत्यर्थः । तावदिति वाक्यालंकारे । रसान्तरसंगितुमास्वाद-
यितुं द्वे करणे द्वे इन्द्रिये जिह्वारूपे । अन्येषां प्राणिनामेकैव रसना सर्पाणां तु द्वे इति
वैषम्यम् । शब्दाश्च रूपाणि श्रोतुं द्रष्टुम् । यथाक्रममन्वयः । एकमिन्द्रिय चक्षुः । तदेव
श्रोत्रं च । चक्षुःश्रवस्त्वात् । अन्येषां द्वे इन्द्रिये श्रोत्रं चक्षुः । उरसा वक्षसा गत्यै
गमनाय निगूढमव्यक्तं पदं चरणम् । अन्ये पुनः प्रसिद्धचरणैः संचरन्ति । अन्येषु
कठिनकौमलादिष्वशनेषु भक्ष्येषु सतस्वपि जगतो विश्वस्य प्राणा वायवः, अयं चासवः,
स्वदन्ते रोचन्ते । तथा च न युक्ता ईदृशाः सुता उत्पादयितुमिति भावः । 'जगत्प्रा-
णसमीरणाः' इत्यर्थः । ननु संबुद्धौ गुणे कृते 'कद्रो' इति स्यात् तत्कथं न तथेति चेत्,
न । 'कद्रुकमण्डल्योः संशायाम्' इत्युद्धि कृते ह्रस्वत्वविधानात् । अज्जउत्तेति । 'आर्य-
पुत्र, सौमित्रिकीर्तिकन्दल्या उत्पत्तिक्षेत्रं कतरः पुनः संनिवेशः' [इति च्छाया ।] इह
'कन्दली स्याद्द्रुममेदे नवाङ्कुरे' इति विश्वः । कतरः कः । स्वार्थे तरप् । संनिवेशः
स्थानम् । इतोऽस्मिन्प्रदेशे । आद्यादित्वात्तसिः । हस्तदक्षिणेन 'प्रकृत्यादिभ्य उपसं-
स्थानम्' इति तृतीया । स्कन्धावारः कटकम् । द्वन्द्वमन्योन्यम् । यद्वा द्वन्द्वं
युद्धमेदः । व्यतिकरः संगमः प्राचुर्यं वा । पादाः प्रत्यन्तपर्वताः । जहिं इत्यादि ।
'यत्रैव, अनुरागरोमकण्ठकस्वेदजलैर्निशाचरो कापि । उद्दीपितनिर्वापितदयितचित्ता-
नलमनु म्रियते ॥' [इति च्छाया ।] इह रोमकण्ठकेन रोमाञ्जेनोद्दीपित स्वेद-
जलेन निर्वापितं चित्तानलमनु लक्ष्योक्तय निशाचरो राक्षसी म्रियते प्राणांस्त्य-
जति । 'अनुसरेदि' इति पाठे अनुसरति । चित्तानलं यथा स्यादेवमिति क्रियाविशे-

रामः—आं जानकि, आम् । इदमेव तच्छम्पणवीरलक्ष्मीस्वयंवर-
गैतुकागारम् । इह हि

आनीतद्रोणशैलेन सौमित्रैः शल्यहारिणां ।

अक्रियन्त जगन्त्येव निःशल्यानि हनूमता ॥ १० ॥

सीता—(स्मृतिमभिनीय सानुरागम् ।) अज्जउत्त, किक्किन्धेसरकन्धावार-
धुरंधरो रहुउलकुटुम्बविहुरबन्धु सो कर्हि हणूमन्तो ।

रामः—देवि त्रिमिराजनन्दिनि,

क्षुण्णे निशाचरपती रविविम्बवती

भ्राता मया दशरथः स्वयमेव दष्टः ।

तस्याज्ञया रघुपुरीं प्रहितः पुरैव

राज्याभिषेकविधिसंभृतये हनूमान् ॥ ११ ॥

(विमानवेगनाटितकेन ।) देवि, प्रणम्यतामयमितो भगवान्म्वुराशिः ।

लक्ष्मीरस्य हि यादः कृष्णोरःस्थापि सुभटभुजवसतिः ।

इन्दुः स च मृडचूडामणिरपि जगतामलंकारः ॥ १२ ॥

पणम् । स्वयंवरे स्वयंवरणे । कौतुकागार श्रीडाट्टहम् । द्रोणशैलः पर्वतविशेषः ।
यत्र विशल्या नाम महोपधिः स्थिता । शल्यं शरादिकम् । निःशल्यान्यव्ययानि ।
अज्जउत्तेति । 'आर्यपुत्र, किक्किन्धेथरकन्धावारधुरंधरो रघुकुलकुटुम्बविधुर-
बन्धुः स कुत्र हनूमान्' [इति च्छाया ।] इह किक्किन्धेथरः सुप्रियः । धुरंधरो धुरा-
धारणक्षमः । विधुरबन्धुर्दुःखवारकः । क्षुण्ण इति । क्षुण्णे निषिष्ये । मारित इति
यावत् । रविविम्बवती आदित्यमण्डलस्थः । तस्य योगपुत्रत्वात् । तदुक्तम्—'द्वावेती
पुत्रो राजन्मूर्धमण्डलभेदिनी । परित्राह्योगमुत्तम रणे चाभिमुखो द्रुतः ॥' इति । र-
घुपुरीमयोध्याम् । पुरैव पूर्वमेव । 'पुराणि' इति पाठोऽपि स एवार्थः । अव्ययानामने-
कार्यत्वात् । यद्वा न केवलं तातो दष्टः, हनूमानपि प्रहित इति समुच्चयेऽपि । इतोऽत्र
प्रदेशे । लक्ष्मीरिति । हिर्दती । अस्य समुद्रस्य लक्ष्मीरिन्दुध यादो जलजन्तुः । अ-
जहद्विद्वत्प्रणयः । अर्थावेगो धामासे । या हि कृष्णवक्षःस्थिता सा कथं सुभटभुजे
वसतीति । अथ च मेव मयन्ती धोः सपहूपतया सुभटभुजवतिनी एतेनविशेषः ।
मृदो हरः । 'गिरोतो गिरिसो मृदः' इत्यमरः । अपिरिहापि विरोधामासे । जगता लोकाणा-

(सविमर्श च ।)

स्यादेव तोयममृतप्रकृतिर्यदि स्या-
न्नैकान्तमद्भुतमिदं पुनरद्भुतं नः ।

लक्ष्मीतुपारकरकौस्तुमपारिजात-

धन्वन्तरिप्रभृतयो यदपां विवर्तः ॥ १३ ॥

अपि च देवि,

आकण्ठदृष्टशिरसाप्यविभाव्यष्ट-

पार्श्वोदरेण चिरमृग्भिरुपास्यमानः ।

नाभीसरोरुहजुपा चतुराननेन

शेते किलात्र भगवानराविन्दनाभः ॥ १४ ॥

(सीता वन्दते ।)

लक्ष्मणः—यत्सत्यमुत्सर्पिणी धर्मोत्तराणां सिद्धिः

जरयतु जगत्कल्पोच्छ्रितौ पिपर्तु पयोधरा-

न्वहतु वडवावक्त्रज्योतिर्दधातु सुधामुजः ।

मलकर्ता । यो हि हरचूडामणि स कथसर्वालकृतेति । अविरोधो दर्शित एव । स्यादेवेति । तोय पानीयममृतप्रकृतिरमृतक्षारणममृतस्वभावो वा यदि स्यात्स्यादेव । तोयस्य द्रव-
द्रव्यत्वात् । अमृतमपि तादृशेवेति । एकान्तमत्यर्थे नाश्चर्यम् । यद्वा अमृतनामकत्वाज्जल-
स्य न चित्रम् । यद्वा तोय जलममृतप्रकृतिः सुधाकारणं यदि स्यात्स्यादेव । अमृतस्य हि
समुद्रोत्पन्नत्वात् । यद्वा तोयममृतस्य प्रकृति समगुण वा स्वभावो वा स्यादेव । 'प्रकृ-
निर्गुणसाम्ये स्यात्स्वभावे कारणेऽपि च' इति विश्वः । नोऽस्माकमिदं पुनरद्भुतमाश्चर्यं
यदेते लक्ष्म्यादयोऽप्या विवर्तः परिणामः । विसदृशत्वात् । तुपारकरश्चन्द्रः । धन्वन्तरि-
र्मुनिभेदो वैद्यककर्ता । आकण्ठेति । किल प्रसिद्धौ । अत्र समुद्रे भगवानराविन्दनाभो
नारायणः शेते स्वपिति । कीदृशः । नाभीपद्मस्थितेन चतुराननेन ब्रह्मणा चिरसमय व्या-
प्य ऋग्भिर्धैरुपास्यमानः । कीदृशेन । कण्ठपर्यन्त दृष्टमस्तेकेनाप्यज्ञातपृष्ठापार्श्वोदरेण ।
यद्यपि कण्ठपर्यन्त शिरो दृष्ट तथापि न ज्ञात कास्य पृष्ठादिकम् । चतुर्मुखत्वात्तत्रापि मु-
खसंभावना स्यादिति भावः । वन्दते नमस्करोति । उत्सर्पिणी वर्धमाना । धर्मोत्तराणां
तप प्रधानानामगस्त्यदीनाम् । सिद्धिः कर्मफलम् । जरयत्विति । अयमप्य निधिः
समुद्रो जगद्भवन कल्पोच्छ्रितौ सृष्टयवसाने जरयतु जीर्णं करोतु । नाशयत्वित्यर्थः । 'ज-
नयतु जगत्' इति पाठे कल्पोच्छ्रितौ प्रलयावसाने सति जगज्जनयतुत्पादयतु । समुद्रेण
हि प्रलये पय प्राचुर्याज्जगज्जीर्यते । सृष्टिकाली जलैरेव सृज्यत इति पुराणम् । सृष्टी प्रथम

भवतु वपुषा यावांस्तावांनगस्त्यरुपा पुन-

निधिरयमपामीपत्पानस्तपांसि नमोऽस्तु वः ॥ १५ ॥

रामः—(सषडुमानम् ।) वत्स, किमुच्यते—

मुनेः कलशजन्मनो जयति कोपि गम्भीरता

यथा चुलकमम्भसामपि निधिः समुत्पद्यते ।

अमुष्य पुनरीशमहे न विवरीतुमुचुङ्गतां

यथा भवति नोच्चकैरहह सोऽपि विन्ध्याचलः ॥ १६ ॥

अपि च वत्स, दुरवगाहगम्भीरस्वभावानि महतां चरितानि । तथाहि ।

जगद्विगमवस्त्रघस्मरसहस्त्रमानुप्रभा-

परिकथितपिण्डतो लवणकूटमेवार्णवः ।

अयं क्षणमभूदथ ज्वलति कालरुद्रानले

चटच्चटदिति स्फुटन्न भवति स्म यावत्क्षणात् ॥ १७ ॥

पयसामेव जननम् । तथा च विष्णुपुराणम्—‘अप एव ससर्जादी तासु वीर्यमवासृजत्’ इति । पयोधरान्मेघान्पिपर्तुं पूरयत् । ‘पृ पालनपूरणयोः’ । लोट् । ‘अतिपिपत्ये’ इती-
त्वम् । वड्वावक्त्रज्योतिर्वडवानलं वहतु दधातु । सुधाभुजो देवान्दधातु पुष्णातु । ‘डुधाञ्
धारणपोषणयोः’ । निजामृतदानात्तेषां पोषणम् । अत एव सुधाभुज इत्युक्तम् । वपुषेति
‘प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्’ इति तृतीया । वपुषा शरीरेण यावान्यावत्परिमाणस्तावां-
स्तावत्परिमाणो भवतु । अगस्त्यस्य रुपा क्रोधेन पुनरयमपां निधिरपि ईपत्पानः सुखपे-
यः । यैस्तपोभिरगस्त्येन जलनिधिरपि पीतस्तानि हे तपांसि, वो गुप्सभ्यं नमोऽस्तु ।
नमस्कारोऽस्त्वित्यर्थः । मुनेरिति । कलशजन्मागस्त्यः । चुलकं गण्डूपः । अमुष्याग-
स्त्यस्योत्तुङ्गतामुच्छ्रितत्वं पुनर्विवरीतुं प्रकाशयितुं न वयमीशमहे न प्रभवामः । अहह
आश्चर्यं । ययोत्तुङ्गतया स विन्ध्यगिरिरपि नोच्चकैर्भवति । न वर्धत इत्यर्थः । कलशादु-
त्पन्नस्य गाम्भीर्योत्तुङ्ग ते किं ब्रूम इति भावः । विवरीतुमित्यत्र ‘वतो वा’ इति दीर्घ-
त्वम् । दुरवगाहानि दुःखविलोढनीयानि । अत एव गम्भीराणीत्यर्थः । जगदिति ।
अयमर्णवः समुद्रो जगद्विगमस्य प्रलयस्य यद्दसं दिनं तत्र घस्मरो भक्षणशीलो यः सह-
स्त्रमानुः सूर्यस्तस्य प्रभाभिः परिकथितोऽतिपक्वः अत एव पिण्डतः पिण्डीकृतो यतो-

१. ‘वत्स’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. २. अस्माच्छ्लोकादग्रे केपुचिन्मूलपुस्तकेषु
‘अपि च, अचिन्त्याः पन्थानः किमपि महतामन्धकारिपोर्यदर्शोऽभूज्ज्योतिस्तदकृत
कषामप्यमदनाम् । मुनेर्नेत्रादत्रैर्यदजनि पुनर्ज्योतिरहह’ प्रतेने तेनेदं मदनमयमेव त्रिमु-
वनम् ॥’ अयं श्लोको वर्तते.

सीता—अञ्जउत्त, जलणिहिमज्जवट्टिणो लङ्कापोदअस्स जम्बूद्वीवो-
वसंजमणसिङ्खलेव्व को एसो पडिहासदे ।

रामः—देवि मेदिनीनन्दिनि, पतितपौलस्त्यजगद्धिजयकेतुदण्डानु-
कारी ककुत्स्थकूटम्बुदुःखसंविभागदायादस्य वानरपतेः कीर्तनमयोऽयं
महासेतुः ।

सीता—(सहस्रम् ।) दिट्ठिआ अञ्जउत्तदंसणपच्चासाए बन्धप्ररोहणम-
हौसहं सेतुबन्धो दीसइ । (अञ्जलिं बद्ध्वा ।) भअवं, णमो दे ।

ऽतो लवणकूटमेवामभवत् । पूर्वं रविरश्मिना कथितः पश्चात्पिण्डीकृतः । अत एव कूट-
त्वम् । दुग्धादौ तथा दृश्यम् । अथानन्तरं कालरुद्रानले प्रलयकालीनरुद्रसंघविष्वक्की-
ज्वलति सति चटत् चटत् इति स्फुटन्सन् क्षणान्न भवति स्म यावत् । न वृत्त एव
यावत् । यावदित्युक्तिविशेषे । चटचटदिति स्फुटित्वा क्षणान्न इत्यर्थः । अयं भावः—
प्रथमं रवितेजसा क्षारमयत्वाद्भवणकूटमेवामभवत् । अनन्तरं प्रलयानलज्वालाया चटचट-
दिति कृत्वा स्फुटित इति दुरवगाहगम्भीराणि महतां चेष्टितानीति । चटदित्यत्र
चटन्च्छब्दस्य तान्त्रत्ये 'अव्यक्तानुकरणस्यात इती' इति 'अत्' इत्यस्य पररूपत्वे
'चटितीति' रूपप्रसङ्गः । तेन चटदशब्दो दान्त एवात्र गम्यते । 'घघो दिनाहनी' इत्य-
मरः । घस्मर इति 'घघस्यदः वनरच्' । 'घस्थ' अदने । 'पुञ्जराशी तुत्करः कूटम-
घ्रियाम्' इत्यमरः । चटदित्यव्यक्तानुकरणम् । भवति स्मेति 'लट् स्मे' इति भूते लट् ।
भञ्जउत्तेति । 'आर्यपुत्र, जलनिधिमध्यवर्तिनो लङ्कापोतस्य जम्बूद्वीपोपसंयमनश्चङ्खलेव
क एव प्रतिभासते' [इति च्छाया ।] इह लङ्कैव पोतो वहिन्नं 'डोंगी' इति ख्यातः ।
उपसंयमनं बन्धनम् । पोतोऽपि महत्या रज्ज्वा बध्यत इति भावः । केतुः पताका ।
रावणे पतिते तत्केतुदण्डोऽयं पतित इति लक्ष्यते । ककुत्स्थकूटम्बो रामादिः । सन्नि-
भागः सम्यग्गण्टनम् । दायादोऽशहरः । दार्य विभजनीयधनमादत्ते दायादः । 'आतथो-
पसर्गे' इति कः । 'विभक्तव्यघने दायः' इति विश्वः । वानरपतेः सुग्रीवस्य । कीर्तनं
कीर्तिः । दिट्ठिआ इत्यादि । 'दिष्टया आर्यपुत्रदर्शनप्रत्याशाया बन्धप्ररोहणमहौषधं
सेतुबन्धो दश्यते' [इति च्छाया ।] इह दिष्टया ह्यर्थः । प्रत्याशाया बन्धोऽनुबन्धस्तस्य प्ररो-
हणमदूरस्तत्र महौषधं सेतुबन्ध इत्यजहृद्भिन्नतयान्वयः । यदा सेतुबन्धवार्ता मया धृता
तदा त्वदर्शनप्रत्याशाबन्धो वृत्त इति भावः । 'प्रत्याशायादिच्छन्नप्ररोहणमहौषधम्' इति
पाठे प्रत्याशायादिच्छन्नं छेदस्ततः प्ररोहणं जन्म तत्र महौषधमित्यर्थः । छिन्नमिति भावे
त्तः । भभवमिति । 'भगवन्, नमस्ते' [इति च्छाया ।] इह 'नमःस्वस्ति—' इति

रामः—देवि विश्वंमरासंभवे, पश्य पश्य ।

यथा दूरापातित्रिदिव्युवतीनेत्रमुलभा-

मपां भर्ता हारावलिवलयलक्ष्मीं वितनुते ।

तथायं माणिक्यस्फटिककनकग्रावशिखरै-

रशून्यात्मा सेतुः प्रभवति महानायक इव ॥ १८ ॥

अपि चास्मिन्वध्यमाने

शैलप्रवेशात्प्रचलीभवद्भिः कञ्जोलकूटैरभिताडितानाम् ।

आसीन्निवृत्त्याचलगामिनीनामम्भोधिरेव प्रभवो नदीनाम् ॥ १९ ॥

(सुप्रीवं प्रति ।) सखे,

तथा सेतुश्रद्धोत्कलितकपिनिक्षिप्तशिखरि-

प्रतिष्ठावर्धिष्णुः क्षणमथ नदीभिः प्रतिवहन् ।

समुत्खातक्षोणीधरकुहरपूर्तिव्यतिकर-

प्रमृष्टाहंकारः स्मरसि तदवस्थो निधिरपाम् ॥ २० ॥

चतुर्थी । यथेति । अयमपां भर्ता समुद्रस्तथा हारावलिवलयलक्ष्मीं वितनुते । क्षमावेष्टनादूरागमनाच्च हारवल्गुकाकारतया नेत्रविषयो भवतीति भावः । यथायं सेतुर्माणिक्यस्फटिककनकप्रस्तरश्रद्धैरशून्यात्मा व्याप्तः सन्महानायक इव प्रभवति जायते पारावारं व्याप्य तिष्ठति इति वा योज्यम् । नायको हारमध्यमणिः । कौटुम्भी लक्ष्मीम् । दूरापातिनीनां दूरादागमनशीलानां देवस्त्रीणां नेत्रैः सुलभां सुलभाप्याम् । वध्यमाने बन्धनं प्राप्तवति । शैलेति । समुद्रे शैलप्रवेशात्प्रचलीभवद्भिः कञ्जोलसमूहैरभिताडितानामाहतानां यतोऽतो हेतोर्निवृत्त्य व्याघ्रुद्य पर्वतगामिनीनां नदीनामम्भोधिरेव प्रभव उत्पत्तिस्थानमासीत् । नयः पर्वतात्प्रभवन्ति, अत्र तु शैलप्रवेशानन्तरं कञ्जोलाघातात्परिवृत्त्याचलं प्रति यान्त्यो नयः समुद्रादिव प्रभूता इति भावः । तथेति । तथा सेतुश्रद्धयां सेत्वादरेण उत्कलितैस्तकण्ठितैः कपिभिर्निक्षिप्तानां गिरीणां प्रतिष्ठया संघर्षेण वर्धिष्णुवर्धनशीलः । यद्वा सेत्वादरेण उत्कलितानामुत्पादितानां कपिभिर्निक्षिप्तानां गिरीणां प्रतिष्ठया उत्कर्षेण वर्धिष्णुः । अथानन्तरं क्षणं नदीभिः प्रतिवहन् सेतुसंगमात्प्रतीपेन वहन् सन् । अथ उत्पादितशैलस्थानविवरपूरणव्यतिकरेण समूहेन संवन्धेन वा नशाहंकारस्तदवस्थो बन्धनकालावस्थः समुद्रः स्मरसि । इव वाक्यार्थस्यैव कर्मात्ता । 'कथमासीन्निधिरपाम्' इत्यपि पाठः । तत्र कथमासीत्किंरूप आसीदित्यर्थः । वर्धिष्णुरिति

सुग्रीवः—देव, भवच्चरितचित्रशालिकायामस्माकं चेतसि किं किं नाम न लिखितमस्ति । अपि च ।

सेतुयोगे सपादि लवणादन्यमन्तस्तिमिभ्यः

कालेनापां मधुरमपि हि स्वादमुद्गैदयन्त्यः ।

शैलक्षेपोच्छलितसलिलव्यूहतुच्छे समन्ता-

द्वारां पत्न्यौ पटुतररयं निम्नगाः संनिपेतुः ॥ २१ ॥

विभीषणः—देव मनुवंशमौक्तिकमणे,

सद्यः पीत्वा दरीभिर्जलधिमथ चिराद्दृष्टमेनाकवन्धु-

प्रीतिप्रौढाश्रुपूरद्विगुणमहिमभिर्निर्झरैः पूरयन्तः ।

ये विन्यस्ताः पुरस्तान्निशि निशि निवहैरोपधीनां ज्वलद्भि-

स्ते दृश्यन्ते तदात्वोपितकपिशिविरस्मारिणः सेतुशैलाः ॥ २२ ॥

सीता—(सस्मितम् ।) अज्जउत्त, गोरीगुरुणो गिरिन्दस्स जुवराओ जल-
णिहिगठभवसदी मेणाओ जाणामि पक्खच्छेअं पि विणा थावरीभूदो ।

‘अलङ्कृत्-’ इत्यादिना इष्णुच् । ‘कुहरं सुपिरं विवरं निलम्’ इत्यमरः । चित्रशालिका चित्रप्रधानं गृहम् । नाम समावनायां निश्चये वा । सेत्विति । शैलक्षेपादुच्छलितो यः सलिलव्यूहो जलसमूहस्तेन तुच्छे वारां पत्न्यौ समुद्रे । अत एव पटुतररयं मनोहरवेगं यया स्यादेवं निम्नगा नद्यः संनिपेतुंमिलन्ति स्म । कीदृश्यः । पूर्वं तिमिभिर्मत्स्यभेदैः समुद्रजलस्य लवणः स्वाद उपलब्धः शैलक्षेपादुच्छलितलवणमयजलपूरस्तुच्छे समुद्रे तेभ्यस्तिमिभ्यो जलानां मधुर स्वादं प्रकाशयन्त्यः । सेतोर्ध्वस्वोद्योगे उपक्रमे सति । कालेन क्रमेण । तिमिभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी । सद्य इति । ये सेतुशैलाः सेत्वर्थे पर्वताः पुरस्तात्प्रथमं विन्यस्ताः । अर्थात्सेतौ । यद्वा पुरस्तात्प्रथमं विन्यस्तास्तटे जलनिधिं न प्राप्तास्ते पर्वता निशि निशि प्रतिरात्रं ज्वलद्भिरोपधीनां निवहैर्दंतुभूतैः तदात्वं तत्कालः तत्रोपितमयस्थितं यद्वा नरसैन्यं तस्य स्मारिणो दृश्यन्ते । औपधीनां तेजसा पर्वताः कपीनां कपिनत्वाद्वा नरसैन्यनिवासभ्रममुत्पादयन्तीति भावः । कीदृशाः । दरीभिः कदराभिर्जलधिं पीत्वा अनन्तरं जलाभावाद्दृष्टो यो मेनाक एव वन्धुः । मेनाकस्य समुद्रमध्यस्थितत्वात् । तस्य प्रीत्या प्रौढ उपचितो योऽश्रुपूर आनन्दाश्रुसमूहस्तेन द्विगुणो महिमा महत्त्वं येषां तीर्निर्झरैः पुनर्जलधिं पूरयन्तः । सेतुशैला इति शाकपाधिवादिस्त्वान्मध्यमपदलोपो समासः । ‘तत्कालस्तु तदात्वं स्यात्’ इत्यमरः । अज्जउत्तेति । ‘आर्यपुत्र, गोरीगुरोर्गोरीन्द्रस्य युवराजो जलनिधिगर्भेयसनिमेनाको

रामः—(विहस्य १) आं जानकि, आम् ।

क्रौञ्चं विमुच्य पुत्रं च पितरं च हिमालयम् ।

प्रविश्य जलधिं पक्षौ रक्षतानिनं किंकृतम् ॥ २३ ॥

सीता—(हसन्ती पुष्पकं प्रति १) विमाणराज, गगनमार्गचक्रमणकोद्बुह-
लुल्लसिअमाणसाहि । ता उष्णमेहि दाव ।

रामः—(सकौतुरुस्मितम् १) देवि रत्नगर्भागर्भरत्नशलाके, पश्य पश्य ।

यथा यथा परं व्योम विमानमधिरोहति ।

तथा तथापसर्पन्ति परतः परितो दिशः ॥ २४ ॥

किं च ।

आसन्नतपनाश्यानत्वचः पुष्पकपीडिताः ।

गगनार्णवयादांसि स्तिम्यन्ति स्तनयित्तवः ॥ २५ ॥

जानामि पक्षच्छेदमपि विना स्थावरीभूतः' [इति च्छाया १] इह गौरीगुरोर्हिमालयस्य । युवराजः कृताभिप्रेकः पुत्रः । गर्भो मध्यम् । जानामीत्यत्र वाच्यार्थस्यैव कर्मता । इति-
रध्याहार्यो वा । अपिभिन्नक्रमः । तेन पक्षच्छेदं विनापीत्यर्थः । स्थावरः स्थिरः ।
क्रौञ्चं गिरिभेदम् । किंकृत कुतिसतं कृतम् । पितापुत्रयोस्त्यागात् । यद्वा किं कृतम्, अपि
तु न किमपि कृतमित्यर्थः । विमाणोति । 'विमानराज, गगनमार्गचक्रमणकोद्बुहलो-
सितमानसास्मि । तदुद्यम तावत्' [इति च्छाया १] इह चक्रमणं कोटिल्यगमनम् ।
'नित्यं कोटिल्ये गता' इति यद् । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति नुक् । उन्नम ऊर्ध्व
गच्छ । 'उल्लसितमाणसद्धि' इति पाठे उल्लसितशब्दो देशी उत्कण्ठिते वर्तते ।
'उल्लसितमाणसद्धि' इति पाठे उल्लसितशब्दोऽपि देशी । उत्सुकतामाह—धथेति । विमानं
कर्तुं । परमुपरि । व्योम कर्म । अपसर्पन्ति पलायन्ते । परतोऽन्यस्थानम् । परितः
सर्वतः । 'परतः परतः' इति पाठे 'नित्यवीप्तयोः' इति वीप्तायां द्विरक्तिः । आस-
न्नन्ति । आसन्नो निकटो वस्तुपतनः सूर्यस्तस्य तेजसा आशयानाः शुष्कास्त्वय इव
त्वच एकदेशा येषां तादृशाः स्तनयित्तवो मेघाः स्तिम्यन्ति आर्द्राभूताः शब्दं कुर्वन्ति ।
यद्यपि 'स्तिमिर् आर्द्राभावे' देवादिक आर्द्रतामात्रे पठन्ते, तथापि स्वभावादार्द्राभाव-
पूर्वकशब्दे तस्य प्रयोगः । तथैव सदृशत्वात् । योदांसि जलजन्तवः । अजहद्विद्वत्तया

१. 'विहस्य' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. २. 'विलुप्त'. ३. 'तेन'. ४. 'रत्नगर्भा-
गर्भरत्नशलाके' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ५. 'स्तिम्यन्ति'.

अपि च ।

अमी ते गम्भीरस्तनितरवरौद्रा नयनयो-

रनायुष्यं पुष्यन्त्यवतमसमुच्चैर्जलमुचः ।

विसर्पद्भिरेषामुपरि परमिन्दोः परिमलै-

रसंवाधज्योत्स्नातिमिरचयचित्रं वियदभूत् ॥ २६ ॥

सुग्रीवः—(अधोऽवलोक्य सकौतुकं रामं प्रति ।) देव, दूरादवागवलोक्य

तावत् ।

निहुतोन्नतनतप्रविभक्तिः स्वस्ववर्णविनिविष्टपदार्या ।

अम्बुराशिपरिवेपवती भूश्चित्रकुट्टिममिव प्रतिभाति ॥ २७ ॥

अपि च देव,

अयमनेन महोदधिभोगिना वलयितो वसुधाफणमण्डलः ।

जगदनर्घमवाप्य भवादृशं किमापि रत्नमहंकुरुतेतराम् ॥ २८ ॥

योदःस्तनपितुश्चन्द्रयोः सामानाधिकरण्यम् । अमी इति । अमी ते जलमुचो मेघा
नेत्रयोरनायुष्यमनायुःप्रयोजनकमवतमसं क्षीणान्धकारमुच्चैरत्यर्थेन पुष्यन्ति पुष्टं कु-
र्वन्ति । यद्वा उच्चैर्जलमुचो महामेघाः । कीदृशाः । गम्भीर गम्भीरं स्तनितं मेघध्वनिस्त-
द्वृषो स्वस्तेन रौद्रा भयकराः । येषां मेघानां परिमलैर्विमर्दरसंवाधा असंकटा । विर-
लेति यावत् । या ज्योत्स्ना तिमिरचयश्च ताभ्यां चित्रं शुक्लकृष्णवर्णं वियदाकाशमभू-
दृत्तम् । कीदृशीः । इन्दौरुपरि पर चाधो विसर्पद्भिः । यद्वा येषामुपरि परिमलैरित्य-
न्वयः । इन्दोरुध इत्यन्वयः । अवनमसमिति 'अवसमन्धेभ्यस्तमसः' इत्यच् । 'क्षीणेऽव-
तमसं तमः' इत्यमरः । 'स्यात्परिमलोऽतिमर्दातिमनोहरगन्धयोश्चापि' इति मेदिनीकरः ।
'संवाधः संकटे क्षेपे' इति विश्वः । निहुनेति । निहुत् आच्छादितः । प्रविभक्तिः
कुटिलता विभागो वा । वर्णाः शुक्लादयः । विनिविष्टः स्थितः । पदार्यां वस्तु । स्वे स्वे
वर्णे विनिविष्टाः स्थिताः पदार्यां द्रव्याणि यस्यां सा । दूरात्पदार्यविशेषतया न ज्ञाताः
शुक्लादिवर्णशालितयैव परमुपलभ्यन्त इति भावः । परिवेषो वेष्टनम् । चित्रमाश्चर्यम् ।
कुट्टिमं भूमिकर्म । अयमिति । अयं वसुधैव फणमण्डलः अनेन, महोदधिभोगिना
समुद्ररूपमेषेण वलयितो वेष्टितः सन् भवादृशं जगतामनर्घं श्रेष्ठं रत्नमवाप्य अहंकुरुते-
तराम् । अत्यर्थमहंकारं करोतीत्यर्थः । संपेण कृष्णवर्णत्वात्समुद्रस्य रूपणम् । अन्धि-
व्योम्नाः कृष्णत्वं कविसप्रदायः । अनर्घं श्रेष्ठं भवादृशं त्वां रत्नं प्राप्य । 'जातौ जातौ

१. 'अपि च' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. २. 'दूरादवागवलोक्य'; 'दूरादवलोक्य'.

सीता—(पुरी दर्शयन्ती ।) को एसो कप्पाणलज्जालाकलावकडिजमाण-
जलणिहिलवणत्थवकणिम्मलअळ्ळिहसिहरसहस्समधुरो महीहरो पलो-
इज्जदि ।

विभीषणः—देवि,

पुरः प्रालेयशैलोऽयं यस्मिन्मकरकेतवे ।

मृतसंजीवनी दुर्गा महौपधिरजायत ॥ २९ ॥

सीता—(सकौतुकम् ।) अवि इध जेव चन्दसेहरणअणाणले आहुदी-
भूदो भअवं मम्महो ।

विभीषणः—आं देवि, १ आम् । इयमुत्तरेण देवदारुवनलेखा विपमश-
रदुरन्तसाक्षिणी ।

पुरा पुरां भेत्तुरिह त्रिनेत्रीशृङ्गाटके तुल्यरुपि स्थितेऽपि ।

वैग्धग्धगित्यज्वलदेकमन्ये तद्धूमपीडामपि नांसहेताम् ॥ ३० ॥

रामः—किमुच्यते ।

नीललोहितललाटलान्छने लोचने जयति कोपपावकः ।

रक्षितस्य जगदन्तहेतवे यस्य संज्वलनमात्मभूरंभूत् ॥ ३१ ॥

यदुत्कृष्टं तद्वि रत्नं प्रचक्षते' इति विश्वः । को एसो इति । 'क एष कल्पानलज्वाला-
कलापकः प्रथमानजलनिधिलवणस्तवकनिर्मलाञ्जलिहसिहरसहस्रमधुरो महीधरः प्रलो-
क्यते' [इति च्छाया ।] इह स्तवको गुच्छः । मधुरो ह्ययः । पुर इति । प्रालेयशैलो
हिमालयः । मकरकेतवे कंदर्पाय । तादर्थ्यं चतुर्थी । मृतः संजीव्यतेऽनया । करणे
ल्युट् । टित्वात् ङीप् । दुर्गा गौरी । दुर्गेव महौपधिः । नयनानलदग्धः कामो महेशेन
देही कृतो गौरीप्रद्वेषेति गौरी मृतसंजीवनी महौपधिः । महौपधिरपि मृतसंजीवनी
भवतीति ध्वनिः । अवि इध उज्जेवेति । 'अपि इद्वैव चन्द्रशेखरनयनानले आहुतीभूतो
भगवान्मन्मथः' [इति च्छाया ।] इह आहुतीभूतो हवनीयद्रव्यमभूत् । लेखा पङ्क्तिः ।
विपमशरः कामः । दुरन्तो राटः । पुरेति । पुरा पूर्वं इह देवदारुवने पुरां भेत्तुः
शिवस्य त्रिनेत्री नेत्रत्रयं सेव शृङ्गाटकं वारिकण्ठकं 'शिङ्गाटा' इति प्रसिद्धं चतुष्पयं वा
तस्मिन् तुल्यरूपेऽपि स्थिते सति एकनेत्रं कर्तुं, धरु धरु धरु इत्यनेनाकारेण कंदर्प-
दाहायंभज्वलज्ज्वलितम् । अन्ये इतरे नेत्रे तस्य ललाटनेत्राप्रैर्धूमव्यथामपि न असदेतां
न सदेते स्म । धगिन्यच्छानुकरणम् । 'शृङ्गाटकं भवेद्वारिकण्ठके च चतुष्पये' इति

सीता—(रामं प्रति ।) अजउत्त, तथा गिरणुक्रोशो कथं उण पडिणि-
वुत्तो महादेवो देवीए ।

रामः—

स्मरपरिमवनिःसहायदीर्घैरथ सुभगंकरणैरियं तपोमिः ।

तदरुत यदसौ निजेऽपि देहे जयति जगत्पतिरात्मनाद्वितीयः ॥३२॥

विभीषणः—(संपरिहासम् ।)

चिरमनया तपसित्वा कपालविषविषधरैकचित्तस्य ।

चक्रे हरस्य मूर्तिः फलमर्धं फलदमर्धं न्व ॥ ३३ ॥

सीता—(विहस्य तं प्रति सक्रोतुकम् ।) कदरस्सि उण संणिवेसे भव-
दीए सव्वमङ्गलाए पाणिग्गहणमङ्गलं आसी ।

विभीषणः—इदं पुरस्तादोषधिप्रस्थं नाम नगराजनगरम् । अत्र हि

मेदिनीकरः । नीलेति । नीललोहितो हरः । लाञ्छनं चिह्नम् । जगदन्तः प्रलयः ।
संज्वलनं संपुक्षणकाष्ठम् । आत्ममूः कामः । कामं काष्ठं प्राप्य ज्वलितो हराक्षिज्वलनो
जगत्रयं धश्यतीति भावः । अउत्तउत्तेति । 'भार्यपुत्र, तथा निरनुक्रोशः कथं पुनः
प्रतिनिवृत्तो महादेवो देव्यै' [इति च्छाया ।] इह निरनुक्रोशो निर्दयः । प्रतिनिवृत्तः
संमुखीभूतः । स्मरेति । इयं गौरी असुभगः सुभगः क्रियते यैस्तैस्तापोभिस्तदरुत कृतवती
यदसौ जगत्पतिः शिवो निजे स्त्रीयेऽपि शरीरे आत्मना स्वेन द्वितीयो द्विसंख्यापूरको
जयति वर्धते । एका गौरी द्वितीयस्तु स्वयं भगवान् इत्येकस्मिन्शरीरेऽर्धनारीश्वरोऽभू-
दित्यर्थः । सुभगंकरणेति 'आद्यसुभग-' इति करणे ह्युन् । 'अर्धद्विपत्-' इति मुम् ।
आत्मनाद्वितीय इत्यत्र 'आत्मनश्च पूरणे' इति तृतीयाया अलुक् । चिरमिति । अनया
गौरी चिरं तपसित्वा तपश्चरित्वा हरस्य मूर्तिः शरीरमर्धं फलं चक्रे कृतम् । गौरी
तदर्धभास्तेः । यद्धि प्राप्यते तत्फलम् । अर्धं च फलदं कृतम् । तदर्धस्य फलदातृत्वात् ।
'मूर्तिः' इति पाठे कायस्यार्धं फलमर्धं च फलदमित्यर्थः स्फुट एव । तपसित्वेति तपश्च-
रतीत्यर्थं 'कर्मणो रोमन्यतपोभ्यां वार्तिचरोः' इति क्यङ् । 'क्यस्य विभाषा' इति
यलोपः । 'वृष-' इति पाठं वृषो वृषमः । विषधरो वासुकिः । 'मूर्तिः काठिन्यकायधोः'
इत्यमरः । कदरस्सि इति । 'कतरस्मिन्पुनः संनिवेशे भगवत्याः सर्वमङ्गलायाः पा-
णिग्रहणमङ्गलमासीत्' [इति च्छाया ।] इह कतरस्मिन्कुत्र । संनिवेशः स्थानम् ।
सर्वमङ्गला गौरी । ओषधिप्रस्थं हिमालयस्य पादशैलः । नगराजो हिमालयः । संप्रदाता

संप्रदातरि महौपधीमये भूधरे सुखमुवाह पार्वतीम् ।

मूढकङ्कणफणीन्द्रनिर्मयां तारकेश्वरकिशोरशेखरः ॥ ३४ ॥

रामः—आं देवि, इहैव

पितरि निजतुहिनसंपत्कल्पितहेमन्तविभ्रमे गौरी ।

निर्मदमुजंगभूपणमभीषणं प्रियकरं भजे ॥ ३५ ॥

सीता—(सस्मितम् ।) अज्जउत्त, अवि एदास्सि जेव्व मअणतणुदहण-
वइअरणिरप्पणो फुडमविस्ससन्तीए गौरीए चन्दचूडो संघडिदो णिअस-
रीरेण ।

रामः—(विहस्य ।) आं देवि,

एतस्यां हि तुपारभूधरशिरःसीम्नि प्रियार्धेन च

स्वेनार्धेन च तादृशे पशुपतौ वृत्तेऽर्धनारीश्वरे ।

शेषेणार्धयुगेन सप्रहसनं गौरीसखीभिस्तदा

चक्रे दक्षिणवामयोर्विनिमयादन्योऽर्धनारीश्वरः ॥ ३६ ॥

सम्यक्प्रदानकर्ता । संप्रदातरि सतीत्यर्थः । तारकेश्वरश्चन्द्रः । किशोरो बालः । स
शेखरं यस्य स हरः मूढकङ्कणसर्पाभयमन्यां गौरीं सुखं कया स्वादेवमुवाह परिणयति
स्म । अष्टतरुदमेवोत्त्वेऽपि कन्यादातुर्दिग्गमयत्वान्महौपधीमयत्वाच्च सर्पे निःसदाहस्तेन
त्वमयंमन्याया गौर्याः सुखपरिणय इति भावः । 'किशोरो बालकेऽपि स्यात्' इति
शाश्वतः । हेमन्तस्य विभ्रमो मिलासो यस्य तस्मिन् । हेमन्ते सर्पा निर्मदा भवन्तीति
प्रसिद्धिः । अभीषणमभयंकरम् । प्रियकरं हरदस्तम् । अज्जउत्तेति । 'आर्यपुत्र,
अर्धेतिस्मिन्नेव मदनतनुदहनव्यतिकरनिरात्मीयः स्फुटमविश्वसन्त्या गौर्या चन्द्रचूडः-
संघटितो निजशरीरेण' [इति च्छाया ।] इह व्यतिकरः संपन्धस्तेन निरात्मीयोऽस्त्रीयः ।
'वइअरिप्पणो' इति पाठे निष्पन्नैरः । प्राकृते पूर्णनिपातानियमः । चन्द्रचूडो हरः ।
एतस्यामिति । एतस्यां हिमालयनिरःसीमायां तादृशे प्रसिद्धे पशुपतौ शिवे प्रिया-
धेन स्वेनार्धेन च अर्धनारीश्वरे वृत्ते सति सप्रहसनं सदासुं यथा स्वादेवं दोषेणावशि-
ष्टेन गौर्याः शिवस्य चार्धयुगेन दक्षिणवामयोर्विनिमयादन्योऽर्धनारीश्वरोऽर्धनारीश्वरो
गौरीसखीभिस्तदा । कृत इत्यर्थः । दक्षिणेन गौरी, वामेन शंकर इति विपर्यायः । अत्र
एव दासः । अर्धं नागां अर्धनारी सा ईश्वरा यस्य सोऽर्धनारोऽपरः । न तु अर्धं नागे
गहोति समारं वृत्ता ईश्वरशब्देन कर्मधारयः । एवं हि कवि सति अर्धनारीश्वर

आपि च ।

स्वेदाद्रिवामकुचमण्डलपत्रमङ्ग-

संशोपिदक्षिणकराङ्गुलिभस्मरेणुः ।

स्त्रीपुंनपुंसकपदव्यतिलेहनी वः

शंभोस्तनुः सुखयतु प्रकृतिश्चतुर्थी ॥ ३९ ॥

(अन्यतश्च दर्शयन् ।)

आधत्ते दनुमूनसूदनभुजाकेयूरवज्राङ्कुर-

व्यूहोच्छेखपदावलीवलिमयैरङ्गैर्मुदं मन्दरः ।

आधारीकृतकूर्मपृष्ठकपणप्रक्षीणमूलोऽधुना

जानीमः परतः पयोधिमथनादुच्चैस्तरोऽयं गिरिः ॥ ४० ॥

तिर्यग्भावेन परिधानात् । तद्गोढुं शीलं यस्य सः । ताच्छीलिको णिनिः । 'उपवीतं यज्ञ-
सूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे । प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कण्ठलम्बितम् ॥' इत्यमरः ।
यस्यार्धनारीश्वरस्य तृतीयं चक्षुः अर्धं शिवस्वरूपाधं जगद्वाह्वयसने विस्मरं प्रसरणशीलं
ज्योतिर्ज्वलनस्वरूपम् । व्यसनमासक्तिः । अर्धं च पार्वतीस्वरूपे स्त्रीत्वात् विश्वदाहेन
जाता या कृपा तथा उच्यद्वाप्यं यस्य तादृशम् । ज्योतिर्वाष्पयोरन्योन्यवेगधोः प्रहत्या
संश्लेषेण सिमसिमारूपशब्दं कर्तुं शीलं यस्य तादृशमस्ति । अग्री तु स्वल्पजलसंबन्धा-
स्तिमसिमाशब्दः स्यात् । सिमसिमेत्यव्यक्तानुकरणम् । स्वदेति । हरस्य तनुर्वैः सुख-
यतु । स्त्रीपुंनपुंसकानां पदं स्थानं तस्य व्यतिलहनी अतिक्रामिका । त्रितयस्यापि यक्तु-
मशक्यत्वात् । अर्धनारीश्वरतनुर्न स्त्री । सेश्वरत्वात् । न च पुंरुपः । सस्त्रीकत्वात् ।
नापि नपुंसकम् । सेश्वरस्त्रीकत्वात् । अत एव चतुर्थी प्रकृतिः । चतुर्थे लिङ्गमित्यर्थः ।
'प्रकृतियौनिलिङ्गयोः' इति विश्वः । कीदृशी तनुः । हरेण शृङ्गारितया गृहीतगंगीरस्तनतटे
सान्निवृत्तमावाविर्भावादुत्पन्नस्वेदेनाद्रिं वामकुचमण्डलपत्रमङ्गो वामस्तनमण्डलपत्रावली
तत्संशोपो दक्षिणकराङ्गुलिभस्मरेणुर्यत्र सा । आधत्त इति । अयं मन्दरो गिरिभेदः
अङ्गैर्मुदमाधत्ते । यद्वा अङ्गैर्लक्षितः । कीदृशः । दनुसूनुर्दानवस्तत्सूदनो विष्णुस्तस्य पाहु-
स्थितरुद्रणदीरकाङ्कुरसमूहस्य उच्छेखपदावली विदारणस्थानपरिद्वेव वलिच्छेदरात्रयवशि-
वली तन्मयः । उच्छेखो विदारणम् । पदं स्थानम् । विष्णुना जलधिमयनार्थं बाहुभिर्धेद्वा
कूर्मपृष्ठे मन्दरो धृतस्तदा तद्बाहुदीरकैरेव लक्ष्यत इति भावः । समुद्रमथनावसरे आधा-
रीकृतं मथनपात्रीकृतं यत्कूर्मपृष्ठं तस्य कपणेन घर्षणेन प्रक्षीणं कृशीभूतमपचितं मूलं
यस्य तादृशो यतः अतः पयोधिमथनारपरतः पूर्वमयं गिरिरुच्चैस्तरोऽयं इति जानीमः ।

रामः—(निर्वर्ण्य सस्मितम् ।)

तत्तादृक्फणिराजरज्जुकपणं संरूढपक्षच्छिदा-
घातारुंतुदमप्यहो कथमयं मन्याचलः सोढवान् ।

एतेनैव दुरात्मना जलनिघेरुत्थाप्यं पापामिमां
लक्ष्मीमीश्वरदुर्गतव्यवहृतिव्यस्तं जगन्निर्मितम् ॥ ४१ ॥

सीता—(सोद्वेगम् ।) इमिणा ज्जेव्व मत्थुसेसीकिददुद्धसाअरेण चन्द-
मुद्धरिअ पउसिदमत्तुणो इत्थिआजणस्स उवरि चारहली विदत्ता ।
(सर्वे हसन्ति ।)

नत्तादृगिति । तद्वसिद्धम् । तादृगतिगुणवत् । फणिराजो वामुक्तिः । स एव रज्जुर्म-
यनदोरकम् । कपणं घर्षणम् । संरूढ उपचितः । पक्षच्छिदा पक्षच्छेदः । 'इरितो वा'
इत्यह् । घातः क्रिणः । अरुंतुद व्रणव्यव्याकारम् । नवसंरूढने घर्षणादुःखं भवत्येवैन्यु-
भवसिद्धम् । 'विध्वंस्योस्तुदः' इति खण्ड । 'अर्घ्यपदजन्तस्य-' इति मुग्, सलोपश्च ।
मन्याचलो मन्दरः । सोढवान्कपणम् । निष्फलमित्यर्थः । यद्वा केन प्रकारेण । अशक्य-
त्वात् । कुतस्तन्निरर्थकमित्यत आह—एतेनैव मन्याचलेन समुद्रादिमां लक्ष्मीमुत्थाप्य
इदं जगदीश्वरदुर्गतव्यवहारेण व्यस्तमाकुलं निर्मितं कृतम् । लक्ष्म्या अनुत्पत्ती जगदेरु-
प्रकृति स्यात् । न तु कोऽपि दुर्गतः कोऽपीश्वर इति । स्त्रीनिन्दाममहमाना सीता च-
न्द्रात्प्राप्तसंतापा पुष्टमपि चन्द्रं निन्दयितुं स्वं लक्ष्म्योक्त्याह—इमिणा ज्जेव्वेति ।
'अनेनैव मस्तुनेपीकृतदुग्घसागरेण चन्द्रमुद्धृत्य प्रोषितभर्तृकस्य स्त्रीजनस्योपरि चार-
हली विस्तीर्णा' [इति च्छाया ।] इह मस्तु तत्रविशेषो दधिजलम् । 'घोल' इति प्र-
सिद्धम् । 'मण्डं दधिमवं मस्तु' इत्यमरः । तथा च निःसार इत्यर्थः । चारहली पीष्टम् ।
देशोऽशब्दोऽयम् । ननु सीतायाः स्वात्मानमुद्दिश्य मन्दं पापालम्भः (?) तथा च तस्याः
प्रोषितपत्निकात्वमनुपपन्नम् । तथा हि भरतः—'कुनश्चित्कारणाद्यस्याः पतिर्देशान्तरं
गतः । दत्त्वावधि मृशार्ता सा भवेत्प्रोषितमर्तृका ॥' इति । उच्यते—प्रोषितमर्तृकेति
विरहिण्या उपलक्षणम् । विरहिणां च कान्तसहमन्नातवती विप्रलम्भरसमनुभवन्ती
कालं क्षिपतीति स्थितिः । इदं च सीतायामप्यभूदेवेत्युपपन्नम् । यद्वा मायाहेममृगवपार्यं
तद्धारणमेवावधि दत्त्वा गमे देशान्तरं गतवति भवत्येव तदा मोता प्रोषितमर्तृकेति ।
यद्वा प्रोषिता नाम नयती नायिका । अर्था नायिका इत्युपलक्षणम् । सा च सीतैव ।
तदुक्तं भरते—'प्रवासोऽन्यत्र गमनं मर्तुस्त्वद्य विप्रेषणम् । मोतां च कथमाचटे जनः
प्रोषितमर्तृकान् ॥ अन्तर्भावमपर्यङ्गिः पर्यङ्गिर्जनकामजात् । प्रोषिता नाम नयती
नायिका स्यात्पुनराहम् ॥ आयोध्यहस्य गृहिणी राक्षसेन प्रशामिता । प्रवार्ताप्रलम्भानो

विभीषणः—(तदेव रामसूक्तं भावयन् ।) अहह ।

प्रक्षेप्तुमुदधौ लक्ष्मीं भूयोऽपि बलते मनः ।

किं तु प्रक्षिप्त एवायं पुनरायाति चन्द्रमाः ॥ ४२ ॥

(विमृश्य चाकाशे ।)

कस्मैचित्कपटाय कैटभरिपूरःपीठदीर्घालयां

देवि त्वामभिवाच्य कुप्यसि न चेत्तत्किञ्चिदाचक्ष्महे ।

यत्ते मन्दिरमम्बुजन्म किमिदं विद्यागृहं यच्च ते

नीचान्नीचतरोपसर्पणमपामेतत्किमाचार्यकम् ॥ ४३ ॥

लक्ष्मणः—(सहसम् ।) हन्त, सुरासुरमञ्जुभटौ तूर्धतालनर्तकी सकलरा-

जकुलखलीकारसर्जुला साहसिकजनसहस्रशस्त्रान्धकारखेलनसद्योती मधुमथनजीमूताविलासविद्युलता किमेवमुपालभ्यते । इयं हि

गुणवद्भिः सह संगममुच्चैः पदमाप्तुमुत्सुका लक्ष्मीः ।

वीरकरवालवसतिर्ध्रुवमसिधाराव्रतं चरति ॥ ४४ ॥

भवेत्सीताय नायिका ॥' इति । सूक्तं सुवचनम् । 'तत्तादृक्फणिराज—' इति । मनः कर्तुं बलते लगति । किं तु प्रक्षेपोऽस्या अयुक्तः । चन्द्रः प्रक्षिप्तोऽप्यायाति । यतः सूर्याचन्द्रमसौ पश्चिमसमुद्रं प्रविश्य पूर्वसमुद्रेणोत्तिष्ठत इत्यागमः । कस्मैचिदिति । हे देवि लक्ष्मि, चेवादि न कुप्यसि तदा त्वामभिवाच्य नत्वा किञ्चिदाचक्ष्महे ब्रूमः । कीदृशी । कस्मैचित्कपटाय । वस्त्रेण लोकविश्वासाधर्मिति भावः । कैटभरिपुर्विष्णुस्तस्य हृदयपीठमेव दीर्घशिवकालीन् आलयो निवासस्थानं यस्यास्ताम् । यत्ते मन्दिरं गृहमम्बुजन्म पद्मं किमिदमन्तः कुटिलपत्रसंनिवेशं विद्याभ्यासस्थानम् । अत एव त्वयि कुटिलतेति भावः । यच्च ते नीचान्नीचतरोपसर्पणं तत्किमपामं जलानागाचार्यकमानार्थत्वम् । उपदेष्टृत्वमित्यर्थः । यथा आपो नीचान्नीचतरं यान्ति तथा त्वमपीति भावः । अयमाशयः— हृदिवक्षसि यच्चिरावस्थानं तत्रोक्तविश्वासाधर्मम् । पद्मे च नीचतरोपसर्पणाध्ययनाय जलसन्निधानाधितया चिरावस्थानम् । अन्यत्र चात्रल्यमेवेति । मञ्जुभटौ तूर्धम् । 'मलहठी' इति प्रसिद्धं तूर्धं यद्युद्धराले ताडयते । राजकुलं राजसमूहस्तस्य राजाकारः परिमवस्तय सर्जुला कण्टकायिनी । सर्जुं लातीति सर्जुला । 'आतोऽनुपसर्गं कः' । आत्मनिरपेक्षं कर्म साहसम् । साहमेन दीव्ये । 'तेन दान्व्यति—' इति ठक् । साहसिकः । तेषां सद्गान्धकारे कृपाणतमसि खेलने प्रोक्षणां सद्योतो ज्योतिरिद्विगणहृष्या । अन्वापि सद्योतो तमसि खेलतीति ध्वनिः । लक्ष्मीनिमित्तकमेव साहादिप्रहरणमिति भावः । मधुमथनो विष्णुः स एव जोमूतो मेवः । सद्योतोऽयं विगुहकारं च प्राबल्य-

सीता—(साभ्यसूयामिव ।) णिअदेव्वदुव्विलासविआरालसो लोओ ल-
च्छीदेवीए दुज्जसवअणाइं गाण्दि । (पुरो दर्शयन्ती ।) को एसो दीसदि दि-
असकूडीकिदजोहाविच्छद्दपाडिरूवो गिरी ।

विभीषणः—देवि,

सोऽयं कैलासशैलः स्फटिकमणिभुवामंशुजालैर्ज्वलद्भि-

श्लया पीतापि यत्र प्रतिकृतिभिरुपस्थाप्यते पादपानाम् ।

यत्रोपान्तोपसर्पत्तपनंकरघृतस्यापि पद्मस्य मुद्रा-

मुद्रामानो दिशन्ति त्रिपुरहरशिरश्चन्द्रलेखामयूखाः ॥ ४५ ॥

रामः—हन्त, शतधा दृश्यमानोऽपि न चक्षुरकौतुकं करोति ।

गिरिः कैलासोऽयं दशवदनकेयूरविलस-

न्मणिश्रेणीपद्माङ्कुरमकरमुद्राङ्कितशिलः ।

अमुष्मिन्नारुह्य स्फटिकमयसर्वाङ्गविमले

निरीक्षन्ते यक्षाः फणिपतिपुरस्यापि चरितम् ॥ ४६ ॥

स्फोरणाय । उर्ध्वः पदं महोत्कर्षेण (महोत्कर्षम्) । करवालः राहः । ध्रुवमुत्प्रेक्षे ।
असिधारान्नमसिधाराराशौ संचरणरूपं व्रतमित्यर्थः । चरति करोति । णिअदेव्वेति ।
'निजदेवदुव्विलासविआरालसो लोओ लक्ष्मोदेव्या दुयंशोवचनानि गायति । क एय द्दयते
दिवमकूटो दृतज्योत्स्नाविच्छद्दप्रतिरूपो गिरिः' [इति च्छाया ।] इह देवं भाग्यम् ।
दुव्विलासो दुर्विपाकः । विच्छद्दः समूहः । प्रतिरूपस्तुच्यः । सोऽयमिति । सोऽयं कै-
लासनामा शैलः । अस्तोन्यव्याहार्यम् । यत्र शैले पादपानो वृक्षाणां छाया स्फटिकां-
शुजालैः पीताप्यपद्मानि प्रतिदृतिभिः प्रतिविम्बैरुपस्थाप्यते व्यक्तोक्रियते । शून्यनभो-
भागे स्फटिककिरणैरेव वृक्षच्छाया नाशिना । स्फटिकमुवि तु प्रतिविम्बेन पृथक् इत्यर्थः ।
गिरेरत्युत्थनया रवेरुपान्तगमनम् । कर्मो हस्तो रश्मिश्च । पृथं विक्रामिते विवृतं च ।
पद्मपत्रम् । मुद्रा संज्ञोचः । त्रिपुरदगे महेशः । लेखा कला तस्या मयूखाः किरणाः ।
प्रज्ञानकर्तृव्यतिरिक्तसमीपस्थितान्यपि पद्मानि अनिमित्तनिहितप्रसन्नमहादेवमस्तकस्थचन्द्र-
किरणा मुद्रयन्तीति भावः । गिरिरिति । केयूरमूदम् । पद्मदुरं पद्मपत्रो । मकर-
शिरसिगेरस्तस्य मुद्रया विक्रान्ताद्भूता जिन्या यस्य मः । अमुष्मिन्नेत्यामे स्फटिकमय-
सर्वाङ्गविमले आरुह्य यक्षाः फणिपतिपुरस्यापि वासुकिनगरस्य पानालस्यापि व्यरुह्य
पश्यन्ति । अणुश्लथान् । यद्वा अतिविमलस्फटिककृतेजसा चक्षुस्तेजःप्रमरणस्थाप्रतिपन्चा-

अपि च ।

दशमुखभुजदण्डमण्डलीनां दृढपरिपीडनपीतमेखलोऽयम् ।

जलगृहकवितर्दिकासुखानि स्फटिकगिरिगिरिशस्य निर्मिमीते ॥ ४७ ॥

विभीषणः—(सीतां प्रति ।) देवि, दृश्यन्ताममी

कैलासाद्रितटीषु धूर्जटिजटालंकारचन्द्राङ्कुर-

ज्योत्स्नाकन्दलिताभिरिन्दुदृष्टपदामङ्गिर्नदीमातृकाः ।

गौरीहस्तगुणप्रवृद्धवपुषः पुष्प्यन्ति धात्रेयक-

भ्रातृस्नेहसहोदपण्मुखशिशुक्रीडासुखाः शाखिनः ॥ ४८ ॥

अपि चास्य नित्यमधित्यकावासी परमेश्वरः ।

सहस्राक्षैरङ्गैर्नमसितरि नीलोत्पलमयी-

मिवात्मानं मालामुपनयाति पत्यौ मखभुजाम् ।

जिघृक्षौ च क्रीडारभासिनि कुमारे सह गणै-

र्हसन्वो भद्राणि द्रव्यतु मृडानीपरिचुदः ॥ ४९ ॥

दिति भावः । दशमुखेति । दशमुखस्य रावणस्य भुजदण्डमण्डलीनां दृढपरिपीडनेन गाढयन्त्रणेन पीता दुर्बलीकृता मेखला यस्य सोऽयं कैलासो महादेवस्य सलिलगृहं 'जलहरी' इति ख्यातं तदेव वितर्दिका वेदिका तत्सुखानि निर्मिमीते ददाति । माह्रमाने । शंषः शुः । 'भृत्रामित्' इतीत्वम् । जलनाड्यां रावणभुजमण्डलीयन्त्रणेनोर्ध्वगमनाद्वारासृष्टसुखमिति भावः । 'स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका' इत्यमरः । कैलासेति । अमी शाखिनो, वृक्षाः कैलासपर्वतस्य तटीषु पुष्प्यन्ति पुष्पवन्तो भवन्ति । महादेवजटालंकारोभूतो यश्चन्द्राङ्कुरस्तस्य ज्योत्स्नाया कन्दलिताभिः पल्लविताभिरिन्दुदृष्टपदां चन्द्रकान्तमणीनामङ्गिर्जलेर्नदीमातृकाः । नदी माता परिपालिका येषां ते । चन्द्रकान्तप्रसरणजलप्रवाहो नदीत्वेन रूपितः । गौर्यां हस्तगुणेन भद्रकहस्तकर्मणा प्रवृद्धवपुषः । अत एव धात्रेयरुभाता कार्तिकेयः । तन्मात्रा गौर्यां शाखिनां पोषणात् । यात्रोऽपमाता गौरी । धात्रेयरुभातृस्नेहेन हेतुना सहोदं सहप्राप्तं पण्मुखशिशुक्रीडासुखं यैस्ते । यादृशं सुखं गौरीतः पण्मुखेन लब्धं तादृशं शाखिभिरपि तैस्तेन सहैव लब्धमिति भावः । गिरेरुपरिभूयधित्यका । 'उपत्यकादेरासत्रा भूमिर्ह्रस्वमधित्यका' इत्यमरः । सहस्राक्षैरिति । सहस्रमक्षीणि येषु तादृशैरङ्गैः कायवयवैर्नमसितरि नति कुर्वति सति मखभुजां पत्यौ इन्द्रे आत्मानं स्वं चक्षुषां नीलोत्पलसाम्भानीलोत्पलमयीमिव मालारूपामुपनयति सति

किं च ।

यन्नाट्यभ्रमितूर्णमानवसुधाचक्राधिरूढे भृशं

मेरौ पार्श्वनिविष्टवासरनिशाचक्रे परिभ्राम्यति ।

तैजस्यस्तडितो भवन्तु शतशो दृष्टा हि जाताः कथं

तामस्योऽपि स वः पुनातु जगतामन्तेष्टियज्वा विभुः ॥ ९० ॥

लक्ष्मणः—

जयति परिमुपितलक्ष्मा भयादनुपसर्पतेव हरिणेन ।

इह केसरिकरनाङ्कुरकुटिला हरमौलिविधुलेखा ॥ ९१ ॥

सीता—(सपरिहासम् ।) एदस्स दंदसूअणरकरोडिमुण्डमालामण्डणस्स मसाणवासिणो भूसणता ज्जेव्व रोहिणीवल्लहस्स कलङ्को, किं तवस्सिणा कुरङ्गएण ।

श्रीदारमसिनि कुमारे कार्तिकेये तां च पद्ममालाभ्रमेण जिघृक्षीं प्रहीणुमिच्छीं सति हसन्सन् मृद्वानीप्रमुर्महेशो वो युष्माक कल्याणानि द्रव्यद्वित्यर्थे । नमसितरीति 'नमो वरिव-' इति क्यच् । 'यस्य इल' इति यलोप । परिवृढः प्रभुः । 'प्रभौ परिवृढः' इति निपातनम् । यन्नाट्येति । स भगवान् अन्तेष्टिरन्तयक्षः प्रलयनामा तस्य यज्वा याक्षिको विभुः सर्वव्यापी महादेवो वो युष्मान्पुनातु । यस्य प्रलयार्थं नाट्ये भ्रम्या मण्डलीभ्रमेण घूर्णमान भ्रमित यद्भ्रूचक तत्राधिरूढे मेरौ सुमेरौ अत एव भृशमन्यर्थे भ्राम्यति सति तैजस्यस्तेजोविकारास्तडितो विद्युतो भवन्तु । हि यतस्ताः शतशो बहुधा दृष्टाः । तामस्यस्तमोर्विकारा अपि तडितः कथं भवन्तु । अदृष्टपूर्वत्वात् । तर्थापि दृश्यन्त इत्याशयम् । ननु कथं तैजस्यस्तामस्यश्च तडितो भवन्तीत्यत आह— मेरौ कीदृशे । पार्श्वे समीपे निविष्टाम्या दिनरात्रिभ्यां चित्रे कर्बुरे । अयमाशयः— परमेश्वरनाट्येन परिभ्राम्यति सुमेरौ समीपस्थितदिवसरात्र्योरपि भ्रमणेन यथाक्रमं तैजस्यस्तामस्यश्च तडितो जाता इति । जयतीति । इह कैलासतटीभूमौ शिवशिरःशशिलेखा जयति । कीदृशी । सिंहनखाप्रवत्कुटिला वक्रा । अत एव सिंहनखभ्रमजन्यत्रासादनुपसर्पतेव पलायमानेनेव हरिणेन परिमुपित तत्कालक्ष्म कलङ्को यस्य तादृशी । हरिणेनेति 'प्रहृत्यादिभ्य उपसस्यानम्' इति वृत्तीया । करजो नखः । अनुपसर्पतेवेत्यत्र इवशब्द उत्प्रेक्षायाम् । 'अन्यर्थं स्थिता वृत्तिधेतनस्येतरस्य वा । अन्ययोत्प्रेक्ष्यते या तु तामुत्प्रेक्षा विदुषुषाः ॥ मन्ये शङ्के भ्रुव प्रायो नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥' इति दण्डी । वस्तुतस्तु—हराशिरःस्थितचन्द्रलेखायां कलङ्को न वर्तत एवेति तत्रोत्प्रेक्षा । एदस्सेति । 'एतम्यं ददन् नरपरौटिमुण्डमाला-

१. 'पार्श्वनिवेशि-'; 'पार्श्वनिवासि-'.

विभीषणः—(विहस्य ।) शङ्के, भगवानपि न मृगाङ्गमलंकारकामः कलयति । तथा हि ।

सहचरपिशाचपरिपत्प्रसक्तये कामचारतो रजनीम् ।

कारयितुमिव कपाली शिरसि निशाकरमयं वहति ॥ ५२ ॥

(सर्वे हसन्ति ।)

रामः—(सबहुमानम् ।)

श्रीकण्ठस्य कपर्दबन्धनपरिश्रान्तोरगग्रामणी-

संदष्टां मुकुटावतंसकालिकां वन्दे कलामैन्दवीम् ।

या विम्बप्रतिपूरणाय पारितो निष्पीड्य संदंशिका-

यन्त्रेणैव ललाटलोचनशिखिज्वालाभिरावर्त्यते ॥ ५३ ॥

(पुष्पकं प्रति ।) विमानराज, मनागुन्नम्यताम् । आलोकयतु मैथिली सुमेरु-
शिखराणि ।

विभीषणः—(सीतां प्रति ।) देवि, पश्य पश्य ।

मण्डनस्य दमशानवासिनो भूषणतैव रोहिणीवल्लभस्य कलङ्कः, किं तपस्विना कुरङ्गकेण
[इति च्छाया ।] इह दंदशूकः सर्पः । नरकरोटिर्नरकपालस्थि । 'लडभा' इति प्रसिद्धा ।
रोहिणीवल्लभध्वन्द्रः । तपस्विना वराकेण । कुरङ्गकेणाल्पहरिणेन । अल्पार्थे कन् ।
'भूषणताविलम्बनमेव' इति पाठे अलंकरणतारूप विडम्बनं धर्षणमेव । कलङ्क इत्यर्थः ।
कलयति धारयति । सहचरो द्वितीयः । परिपत्समूहः । प्रसक्तिः प्रसङ्गता । कामचारत
इच्छातः । पिशाचानां रात्रिचरत्वाच्चन्द्रोऽप्ययं निशां करोत्विति कृत्वा शिवध्वन्द्रं व-
हति । एतदेव निशाकरपदोपादाने षीजम् । इवेत्युत्प्रेक्षायाम् । सबहुमानं सादरम् ।
श्रीकण्ठस्येति । ऐन्दवीमिन्दुसंबन्धिनीं कलां वन्दे नमामि स्तुमि वा । श्रीकण्ठस्य
शिवस्य कपर्दबन्धनेन जटाजूटसंयमनेन परिश्रान्तो य उरगग्रामणीः सर्पराजो वासुकि-
स्तेन संदष्टां कवलिताम् । अवतंसो भूषणम् । कलिकेव कलिका । या कला विम्बप्र-
तिपूरणाय अर्थाध्वन्द्रस्य संपूर्णं मण्डलं कर्तुं संदंशिका 'संशामी' इति प्रसिद्धा सा च
वासुकिरेव तद्भूषणत्रेण निष्पीड्य यन्त्रयित्वा मदेशस्य ललाटलोचनज्वालाभिरावर्त्यते
द्रवीक्रियत इय । अन्यदपि हिरण्यादिकं किञ्चित्पूरणाय संदंशिकाया भूत्वाभिरावर्त्यते
इति ध्वनिः । 'ग्रामणीर्नोपिते प्रभौ' इति विश्वः । 'उग्रः कपर्दां धीकण्ठः' इत्यमरः ।

१. 'तथादि' इति पुस्तकान्तरेषु नास्ति. २. 'शिरानिशाकर'. ३. 'उत्सम्यताम्';
'उत्ताम्यताम्'. ४. 'आलोकयतु'.

मेरोर्मेदुरयन्ति संमदमधःसंपातिभिर्ज्योतिषा-
 माटोपैर्विटपोपरिस्थिततरुच्छाया मृतोऽधित्यकाः ।
 निष्पीतासु च मासि मासि विबुधैरिन्दोः कलासु क्रमा-
 दुद्दामष्ठवमानलाञ्छनमृगाच्छिन्नाग्रदर्भाङ्कुराः ॥ १४ ॥

लक्ष्मणः—(सीतां प्रति ।)

एतासु पर्वतनितम्बतटीषु पश्य
 मध्यंदिनेऽपि हरिचन्दनवाटिकेयम् ।
 पक्षस्थितद्युमणिविम्बतयातिदीर्घ-
 च्छायावितानमधुरा मुदमादधाति ॥ १५ ॥

अपि च ।

भूमेः स्वर्णतया फलोत्तरतरुस्मेरस्य मेरोस्तटी-
 सीमन्तोऽयमनूरुसारथिरयप्रस्थानघण्टापथः ।
 अस्मिन्नुद्भ्रियते कथंचन ह्यैरुद्दामचण्डाप-
 ज्वालाजालविलीनकाश्चनशिलाजम्बालमग्नः प्रधिः ॥ १६ ॥

‘कपर्दोऽस्य जटाजूटः’ इत्यपि । उन्नम्यतामूर्ध्वं गम्यताम् । मेरोरिति । अधित्यकाः पर्वतोर्ध्वंभूमयः । मेरोः संमदं हर्षं संपदं शोभां वा मेदुरयन्ति उपचितीकुर्वन्ति । की-
 दृश्यः । अधःसंपातिभिरधःसंचारिभिः सूर्यादीनां ज्योतिषां तेजसामाटोपैः समूहैर्हेतुमूतैः
 शाखोपरिस्थिततरुच्छायां विभ्रति यास्ताः । यदा ज्योतिरूर्ध्वं तदाघच्छाया, यदा चा-
 घस्तेजस्ततोपरिच्छाया । अत्र च मेरोरुचतया शैलाप्रस्थितवृक्षाणामधो ज्योतिषामाटो-
 पादूर्ध्वमेव च्छाया । तेन च्छायानां स्थिरत्वमिति भावः । मासि मासि प्रतिमासम् ।
 ‘पद्मोमा—’ इत्यादिना मासशब्दस्य हलन्तो मास्आदेशः । निष्पीतासु मक्षितासु ।
 यथापर्यायपीतस्य सुरीर्हेमांशोरिति । विबुधैर्देवैः । उद्दाम उद्भटः । मृगस्योद्दामत्वं प्रति-
 षन्धकचन्द्रमक्षणात् । दर्भः कुशः । एतास्त्विति । नितम्बः कटकम् । ‘कटकोऽस्त्री
 नितम्बोऽदेः’ इत्यमरः । मध्यंदिने दिनमध्ये । मध्यशब्दादीणादिको दिनप्रत्ययः ।
 हरिचन्दनं देवदाहभेदः । पक्षः सुमेरोः पार्श्वम् । द्युमणिः सूर्यः । छाया प्रतिविम्बम् ।
 वितानो विस्तारः । मधुरा मनोहा । अन्यत्र प्रातःसायंकालयोर्वृक्षच्छाया दीर्घा । अत्र
 तु रवेः पार्श्वस्थतया मध्याह्नेऽपि सा दीर्घति हर्षं इति भावः । भूमेरिति । अयं मेरो-
 स्तटीसीमन्तस्तटीरेला । स्त्रीकेशरचनारेखायां सीमन्तशब्दो मुख्यः । इह तु लक्षणया
 रेखामात्रे प्रयुक्त इति । भूमेः स्वर्णतया फलोत्तराः फलप्रधाना ये तरवस्तैः स्मेरस्य

१. मूलपुस्तकेष्वयं श्लोकः ‘भूमेः स्वर्णतया—’ इत्याद्यप्रिमश्लोकादनन्तरं वनेते.

(निरूप्य च सहस्रैस्मितम् ।) कथमुपयुपरि पुष्करावर्तकानभ्रमुवल्लभः । (विमृश्य ।)

अद्यायं विबुधेन्द्रबान्धववधूसंभुक्तसंतानक-

स्रग्दाम्नीममरावतीं विहरते निर्वैरमैरावणः ।

यं दोर्मात्रपरिच्छदो युधि मुदोत्क्षिप्य प्रतीच्छन्मुहुः

संतेने दशभिर्निजैरपि मुखैः साराविणं रावणः ॥ ५७ ॥

सहासस्य । स्वर्णादिप्रदेशे तरुणां फलोपचय इति प्रसिद्धिः । अनुरुत्तारथेः सूर्यस्य स्थानां प्रस्थाने गमने घण्टापथो राजमार्गः । अस्मिन्सीमन्ते हर्षरश्मैः अर्थोदादित्यस्य प्रथिथक्रान्तः कथंचन कष्टसृष्टया उद्भ्रियते उत्तोल्यते । उद्दामा उद्भ्रटा या चण्डातप-ज्वाला सूर्याधिस्तस्याः समूहस्तेन विलीना आवर्तिता । द्रवीभूतेति यावत् । काश्चन-शिला सुवर्णप्रस्तरः । सैव जम्बालः कर्दमः । तत्र ममः । तथा च कर्दमममत्वात्कण्ठेनो-द्भ्रियत इति भावः । 'घण्टापथः संसरणम्' इत्यमरः । 'नेमिः स्त्री स्यात्प्रथिः पुमान्' इति च । उपयुपरिति 'उपर्वध्वसः सामीप्ये' इति द्विरुक्तिः । पुष्करावर्तकान्भेद्यभेदान् । 'पुष्करावर्तका मेघाः पुण्यवारिप्रवापिणः' इति ज्योतिःशास्त्रम् । 'उभसर्वतसोः-' इत्या-दिना द्वितोया । अभ्रमुवल्लभ ऐरावतः । ऐरावतस्य पुष्करावर्तको वाहनमिति प्रसिद्धिः । अद्यायमिति । ऐरावण ऐरावतः 'निर्वैरं शत्रुशून्यं यथा स्यादेवममरावतीमिन्द्रनगरीं विहरते । भ्रमतीत्यर्थः । कर्त्रभिप्राये तद् । विबुधेन्द्र इन्द्रस्तस्य बान्धवो मित्रं देवा-स्तेषां वधोऽप्सरसस्ताभिः संभुक्तमुपभुक्तं संतानको देववृक्षो देवपुष्पं वा तस्य स्रग्दाम स्रगेव । वक्राशनिन्यायात् । यद्वा स्रजो मालाया दामसमुहः । यद्वा स्रजा दाम वेष्टनं यत्र तादृशीम् । यमैरावणं दोर्मात्रपरिच्छदो भुजैकसहायो रावणो युधि सङ्ग्रामे मुदा हर्षेणोत्क्षिप्येत्सर्वं नीत्वा वारं वारं प्रतीच्छन्सन् स्वीयैर्दशभिर्मुखैः साराविणं संभूय रवं संतेने वितनुते स्म । साराविणमिति 'अभिविधौ भाव इनुण्' । 'अणिनुणः' इति स्वा-र्थेऽणौ 'इण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावात् टिलोपः । 'संरावो बहुभिः कृतः' इत्यमरः । ननु 'दामहायनान्ताश' इत्यत्र 'संत्याव्ययादेः' इत्यनुवर्तते तत्कथं दाम्नीत्यत्र ङीप् । मैवम् । 'दाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' इत्यतोऽन्यतरस्यां प्रहणादसंख्याव्ययादेरपि 'दामहा-यनान्ताश' इति ङीपो विधानात् । विहरत इत्यत्र यद्यपि विपूर्वस्य हरतेरकर्मकत्वम् । 'वि-हरति हरतिरिह सरसि वसन्ते' इत्यादी तथा दर्शनात् । तथापि तत्र क्रीदार्यतया विहरतेः प्रयोगः । अत्र तु भ्रमणार्थतया । तथा च सकर्मकत्वमेव । भ्रमणार्थना च धातोरनेका-र्थत्वात् । 'उपसर्गेण धात्वर्थो पलादन्यत्र नीयते' इति न्यायाद्वा । न च विहरतेः क्री-दाया रुदेस्तत्प्रागे रुडिच्युतकं स्यादिति मांप्रतं विहरतेर्नार्थत्वात् । तथाहि मेदिनी-करः—'विहारो भ्रमणे स्वन्धे लीलायां मुगतालये' इति । यद्वा देशे 'अत्यन्तसंयोगे

सुग्रीवः—सत्यमगोचरे गिरां दशकण्ठक्रीडितानि ।

एकैके निवसन्ति ते भुजभृत कस्मै निगृह्यामहे ।

वीरक्षेत्रमिय पुनर्मुमती पौलस्त्यमाचिभ्रती ।

वाली त्वाह्वयमानमेनमपि यच्चक्रे कृते चक्षुषी

पश्यामः श्रवसी कृते च शृणुमस्तद्दक्षुमल्पे वयम् ॥ १८ ॥

रामः—(सपटुमानम् ।)

म किं वाच्यो वाली भुजशुलिशमूलेन दशतो

दशग्रीवं यस्य प्रतिजलधि सध्याविधिरभूत् ।

यथं वा निर्वाच्यः स च दशमुखो यस्य दमने

मनागासीद्वालिव्ययचरितमेवोपकरणम् ॥ १९ ॥

सीता—(राम प्रति ।) अज्जउत्त, किं उण एद दल्लिदकप्पूरसलाजाम-
लक्कगौरअ गअणङ्गणे दीसइ ।

*द्वितीया । 'कालभावाध्वदेशानाम्' इति न्यायात् । तथा चामरावतीं प्राप्य विहार करो-
तीत्यर्थः । अगोचरे अत्रिपये । एकैक इति । एकैके अनेके ते भुजभृतभृतो याहुबल-
धारिणे निवसन्ति । तेषु मध्ये इत्यर्थः । कस्मै निगृह्यामहे कु सा कुर्म । कस्मै इत्यत्र
'त्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति सप्रदानता । 'ग्रहं गृह्णतुत्सायाम्' । इयं पुनर्भूमौ रावण
दधाना वीरक्षेत्रं वीराणां स्थानमस्ति । वाली पुनरेनमपि रावणमपि आह्वयमानं स्पर्ध-
मानं यच्चक्रे यादृश परिभवभाजनं कृतवान् । कक्षास्थमित्यर्थः । तच्छक्षुषी कृते इति
कृत्वा पश्यामः । श्रवसी कर्णां कृते इति कृत्वा शृणुमः । वत्त् तद्वयमल्पे अममर्था
एव । श्रवणो चक्षुषी च द्वे द्वे इति श्रुतं दृष्टं च । एकैकेनैव तु मुखेन कथं रावणपरि-
भवो वालिपराक्रमश्च वत्त् शक्यः । बहुभिरेव मुखैर्वत्त् शक्यत इति भावः । अल्पे
इत्यत्र 'प्रथमचरम-' इत्यादिना जसि सर्वनामसशाः । स क्रिमिति । किं वाच्यः ।
अपि तु वत्त्मेव न शक्यः । भुज एव कुलिशं वज्रम् । दशतं पीडयत । प्रतिजलधि
समुद्रे समुद्रे । वापसायामव्ययीभावः । रावणं कक्षायां निक्षिप्य प्रतिसमुद्रं वाली सध्या-
वन्दनं कृतवानिति प्रसिद्धिः । दमने मारणे । व्यया विनाशः । चरितमाचरणम् । मना-
गेन्द्रदेशतः । उपकरणं रावणपथकारणमित्यर्थः । रावणजेतुविनाशे सति रावणवधस्य
सुकरत्वादिति भावः । तथा च येन वालीना रावणं कक्षायां निक्षिप्य धृतं स वाली
यथा नाशितस्तथैवायं रावणोऽपीति रावणस्य शयात्सर्पे प्रतिपादितः । अज्जउत्तेति ।
'आर्यपुत्र, किं पुनरेतद्दलितस्फूरसलाकाखण्डगौर गगनाङ्गणे दृश्यते' [इति च्छाया ।]
इह दलिता भमा । शलाका काष्ठिका 'सराग' इति ख्याता । 'छात्रादिकाष्ठीशरयो
शलाका' इति मेदिनीकरः । मलक्क इति देशो खण्डवाचकः । गौर शुभ्रम् । 'अवदात

विभीषणः—(सीतां प्रति ।) देवि, चन्द्रलोकोपकण्ठमधिरूढो विमान-
राजः । दृश्यतां च भगवानयम् ।

यं प्राक्प्रत्यग्वागुदक्षि ककुभां नामानि संविभ्रतं
ज्योत्स्नाजालझलञ्जलाभिरभितो लुम्पन्तमन्धं तमः ।

प्राचीनादचलादितस्त्रिजगतामालोकबीजाद्बहि-
निर्यान्तं हरिणाङ्गमङ्कुरमिव द्रष्टुं जनो जीवति ॥ ६० ॥

अपि च ।

स श्रीकण्ठकिरीटकुट्टिमपरिष्कारप्रदीपाङ्कुरो
देवः कैरवबन्धुरन्धतमसप्राग्भारकुक्षिभरिः ।
संस्कर्ता निजकान्तिमीत्तिकमणिश्रेणीभिरेणीदृशां
गीर्वाणाधिपतेः सुधारसवतीपौरोगवः प्रोदगात् ॥ ६१ ॥

सितो गौरः' इत्यमरः । उपकण्ठः समीपम् । यमित्यादि । यं हरिणाङ्गं द्रष्टुं जनो
जीवतीत्यन्वयः । कीदृशम् । प्राक् प्राची, प्रत्यक् प्रतीची, अवाक् दक्षिणा, उदक् उत्तरा,
एवंरूपाणि ककुभां दिशां नामानि संविभ्रतं धारयन्तम् । प्राच्यादिव्यपदेशस्य 'चन्द्र-
सूर्यादिनिमित्तकत्वात् । यत्र प्रथममश्नति चन्द्रः स प्राक् । यत्र प्रतीपमश्नति स प्रत्यक् ।
यत्रावाश्नति तिर्यग्याति सोऽवाक् । यत्रोत्तरमश्नति स उददेश इति व्युत्पत्तेः । इह 'दक्षि-
णस्यामवाच्येव' इति विश्वप्रकाशकोपादवपूर्वस्याश्चतेरथः प्रदेशार्थत्वात् 'अत्राङ्गुस्तस्यो-
परि पुष्पवृष्टिः' इत्यादी तथा निर्णयादक्षिणादिगवाचकोऽवाक्शब्द इत्यवधेयम् । ज्यो-
त्स्नाजालस्य झलञ्जलाभिरास्फालैः । आघातैरिति यावत् । अभितः सर्वतोऽन्धतमो
गादान्धकारं लुम्पन्तं नाशयन्तम् । प्राचीनात्पूर्वदेशोद्भवादितोऽस्मात्पर्वताभिर्यान्तमुब-
न्तम् । आलोकबीजादशनकारणात् । कीदृशम् । अङ्कुरमिव अङ्कुरतुल्यम् । अन्यो-
ऽप्यङ्कुरो बीजाद्बहिर्निर्गच्छन्दद्यत इति ध्वनिः । 'स्यादास्फाले झलञ्जला' इति हारा-
वली । 'आलोक्यो दर्शनोद्घोती' इत्यमरः । स श्रीकण्ठेति । सोऽयं कैरवबन्धुधन्त्रः
प्रोदगादुदितः । श्रीकण्ठस्य शिवस्य यत्किरीटं मुकुटं तदेव कुट्टिमं गृहभेदो भूमीकर्म
ना तस्य परिष्कारे प्रदीपाङ्कुर इव प्रदीपकलिकेवेषुप्रेक्षा । अन्यस्यापि कुट्टिमस्य राज्ञो
परिष्कारः प्रदीपेन क्रियत इति ध्वनिः । अन्धतमसानां गादान्धकाराणां यः प्राग्भारः
प्राचुर्यं तेन कुक्षिभरिः । अशोपान्धकारनाश इति भावः । निजकान्तरेषु मीत्तिकम-
णिश्रेणी तथा अङ्गनानां संस्कर्ता अलंकर्ता । 'संपुष्पेभ्यः करोती मूषे' इति मुट् ।
गीर्वाणाधिपतेरिन्द्रस्य सुधारसवती अमृतपाकस्थानं तस्य पौरोगवो महानसाधिपः ।

अपि च ।

प्राणायामोपदेष्टा सरसिरुहवने यौवनोन्मादलीला-
गोष्ठीनां पीठमर्दस्त्रिभुवनवनितानेत्रयोः प्रातराशः ।
कामायुष्टोमयज्वा शमितकुमुदिनीमौनमुद्रानुरागः
शृङ्गाराद्वैतवादी विभवति भगवानेप पीयूषभानुः ॥ ६२ ॥
लक्ष्मणः—(विलोक्य सकौतुकम् ।)

कर्णोत्तंसयवाङ्कुरं करतले कृत्वा हसित्वा मिथः
संहृतः पुरहूतपौरयुवतीवर्गेण कौतूहलात् ।
ऋसातिक्षुभितोऽयमङ्कहरिणः कुर्वीत किं किं कला-
कन्यामिन्दुमयीमजस्रघटनोद्घाटश्रुधावास्थिताम् ॥ ६३ ॥

‘रसवती पाकस्थानं महानसम्’ इत्यमरः । ‘पौरोगवस्तदध्यक्षः’ इति च । प्राणायामेति ।
एष पीयूषभानुश्चन्द्रो विभवति उदेति । सरसिरुहवने प्राणायामोपदेष्टा पद्मवने निमी-
लनमीनकथकः । प्राणायामे हि नेत्रनिमीलनं मीनं च क्रियते । ‘स निमीलितदृष्टीनी
प्राणायामान्समभ्यसेत्’ इति स्मृतेः । यौवनोन्मादे या लीला विलासस्तदर्थं या गोष्ठी
मेलकं तस्याः पीठमर्दोऽनुनायकविशेषः । तथा च भरतः—‘पीठमर्दो विटक्षैव विदू-
पक इति त्रयः । शृङ्गारे नर्मसचिवा नायकस्यानुनायकाः ॥’ इति । यथा मालतीमाधवे
मकरन्दः पीठमर्दः । पुनः कीदृशः । त्रिभुवनवनितानां विलोक्यस्त्रीणां नेत्रयोल्लोचनयोः ।
‘स्तनादीनां द्विष्टा जातिः’ इत्युक्तत्वात्स्त्रीणां बहुल्येऽपि नेत्रयोरिति जात्यपेक्षया द्वित्वम् ।
प्रातराशः प्रातर्भोजनम् । नेत्रयोरिति द्विवचनेन तासां सुखित्वं प्रत्येकमेव ध्वनितम् ।
यथा लोकाः किञ्चिद्भुक्त्वैव दारेषु सुखं प्रवर्तन्ते तथैता अपि चन्द्रं दृष्ट्वा कामकेलिपूत्स-
हन्त इति भावः । ‘प्रातराशः कल्पवर्तः प्रातर्भोजनमित्यपि ।’ इति हारावली । कंदर्प-
स्यायुष्टोम आयुर्वर्धको यागस्तस्य यज्वा कर्ता । ‘ज्योतिरायुषः स्तोमः’ इति, पत्वम् ।
भूयः किभूतः । शमितः कुमुदिनीनां मौनं तूर्णोभावस्तद्रूपा मुद्रा मौलनग्रहस्तदनुरागो
येन स तथा । पुनः कीदृशः । शृङ्गाराद्वैतवादी शृङ्गार एव परं नान्यः कश्चिद्रस इति
वादकः । ‘कर्णोत्तंसिति । अयमङ्कहरिणः इन्दुमयी कलाकन्या कलया या कन्या
कन्धेव कन्या इति प्रसिद्धा तां किं किं कीदृशी कीदृशी कुर्वीत । अपि तु यवाङ्कुरभ-
क्षणाय निरन्तरचलनाद्विपर्यस्तां कुर्वीतेति भावः । बहुशो निर्माणे उद्घाटश्चालनं
तेन श्रेयोभूय स्थिताम् । कृष्णपक्षे प्रत्यहमेव कलाया आकर्षणात् श्रयत्वम् ।

१. ‘आशार्ति—’ २. ‘घटनादुयच्छ्रुधावस्थिताम्’ ३. ‘बहुत्रासितः’; ‘अपोह्रासितः’.

अपि च ।

तैः सर्वज्ञीभवद्भिस्तानि त्रिसिद्धाञ्जनैर्वा
नीरन्ध्रैर्वा त्रिभुवनदृशामन्धपट्टैस्तमोभिः ।

व्याप्तं पृथ्वीवलयमखिलं क्षालयन्नुच्छलद्भि-

ज्योत्स्नाजालैरयमुदयते शर्वरीसार्वभौमः ॥ ७० ॥

अपि च जगतामनुग्रहाय

उदयति कलमन्द्रैः कण्ठतालैरलीनां

कुमुदमुकुलकेषु व्यञ्जयन्नङ्गहारान् ।

मदमुखरचकोरीतोपकर्मान्तिकोऽयं

तुहिनरुचिरधामा दक्षिणं लोकचक्षुः ॥ ७१ ॥

तर्करवर्गमादुत्थितेनोष्मणा शमितमिति तात्पर्यम् । अभिस्तमरा अभिस्तरणशीला या
मृगाक्षी तस्या मूका अवचना इत्येव । अन्या इती नायिकानायकयोरन्योन्याक्यक-
थनेनान्योन्यानुरागं साधयति । चन्द्रकिरणास्तु विपुक्तयोरुभयोः संबन्धमात्रेणैव संयोगं
जनयन्तीति भावं । अभिस्तमरेति 'स्यस्यदः क्वमरच्' । स्वदन्ते रोचन्ते । शशिम-
णित्थन्द्रकान्तः । मकरन्दोऽमृतम् । मकरन्द इव मकरन्दः । तेनोत्कन्दला उद्गतप-
ङ्कवाः । नैरिति । अभिस्तमराभिस्तारिका । 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' इति क्तः ।
सर्वज्ञीभवन्ती चासावभिस्तारिका चेति । तस्या नयनसिद्धाञ्जनैरिव । अभिस्तारिकाणाम-
खिलकामकलापरसङ्गानप्रच्छादनादिज्ञातृतया सर्वज्ञत्वम् । तत्र चान्धकार एव सर्वत्र
हेतुरित्याशयः । अन्यस्मिन्नपि सर्वज्ञत्वे सिद्धाञ्जनतन्त्रता भवत्येवेति ध्वनिः । त्रिभुवन-
नेत्राणां नीरन्ध्रनिधिद्वैरन्धपट इति ख्यातेरिव तमोभिरन्धकारिव्याप्तमखिलं समस्तं
पृथ्वीवलयमुच्छलद्भिर्रुथितैज्योत्स्नाजालैः क्षालयन् गुचीकुर्वन् । प्रकाशयन्निति यावत् ।
अयं शर्वरीसार्वभौमः शर्वर्यां त्रात्रेधक्वर्ती चन्द्र उदयत इत्यन्वयः । वाद्वयं विकल्पे
उपमायां वा । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोः' इति विश्वः । उदयतीति । तुहिनं हिमं तदेव
रुचिरं मनोहं धाम तेजो यस्य स चन्द्र उदयतीति संबन्धः । 'इ गती' इति भीवा-
दिकः परस्मैपदी । कलोऽव्यक्तमधुरः । मन्द्रो गम्भीरः । तादृशरलीनां भ्रमराणां कण्ठा
एव ताला गीतक्रियामानानि तैः । कुमुदमुकुलकेषु अङ्गहारान्दृक्क्षेपान्व्यञ्जय-
न्प्रकाशयन् । 'अङ्गहारोऽदृक्क्षेपः' इत्यमरः । चकोरीस्तोपरुपः कर्मान्तः कर्मस्थानं
ततोऽगात् 'अत इनिठनी' इति ठन् । कर्मान्तिकः कर्मकराध्यक्षः । 'कामत' इति
ख्यातः । पुनः कीदृशः । दक्षिणं लोकानां चक्षुरिव चक्षुः । आमन्दजनकत्वादिक्षणनय-
नेन रूपणम् । 'तुहिनरुचिरधामादक्षिणम्' इति पाठे तुहिनरुचिश्चन्द्र उदयतीत्यन्वयः ।

१. अयं श्लोकः पुस्तकान्तरेऽभिप्रक्षोकादनन्तरं वर्तते. २. 'जगतामनुग्रहाय' इति
पुस्तकान्तरे नास्ति.

ईदं चास्य

प्राचीनाचलचुम्बिचन्द्रमणिभिर्निर्व्यूढपाद्यं निजै-
निर्यासैरुडुभिर्निजेन वपुषा दत्तार्घलाजाञ्जलि ।
अन्तः प्रौढकलङ्कतुच्छमभितः सान्द्र परिस्तीर्यते
विम्बादङ्कुरभग्ननैशिकतम संदोहमिन्दोर्मह. ॥ ७२ ॥

एनं च

मृगराजकरजभङ्गुरकिशुकवलिकावतसिकाः सुदशः ।
भयसंकुचदङ्कहरिणवहलोज्ज्वलमिन्दुमीक्षन्ते ॥ ७३ ॥

विभीषणः—

इन्दोरेककलाया रुद्रेणोद्धृत्य मूर्धनि धृतायाः ।
स्थानमिव तुच्छमेतत्कलङ्करूपेण परिणमते ॥ ७४ ॥

(विदस्य राम प्रति ।)

रोदसीकूपमण्डूक. कियदेष प्रकाशते ।

चन्द्रमा यदयं देव त्वत्कीर्तः प्रतिगर्जति ॥ ७५ ॥

कीदृश । लोरुचक्षुरिव । कीदृशम् । अवामा अरुटिला स्त्री तस्या दक्षिण दाक्षिण्यत्रत् ।
लिङ्गव्यत्ययेनान्वय । अवामाविषये दक्षिण इत्यर्थे । मन्द्रस्तु गम्भीरे' इत्यमर ।
'ताल कालत्रियामानम्' इति च । प्राचीनेति । इन्दोर्महस्तेज कर्तुं अभित सर्वत्र
सभय मिलित्वा विम्बान्मण्डलात्परिस्तीर्यत विस्तीर्यते । स्वमाच्छादन करोतीत्यर्थे ।
कर्मकर्तारि लट् । कीदृशम् । प्राचीनपर्वताप्रस्थितचन्द्रान्तैर्निर्व्यूढ कृत पाद्य पादार्य-
मुदक यस्य तादृशम् । पुन. कीदृशम् । निर्जनिर्यासं सारभूतं उद्भिस्ताराभिर्निजेन
वपुषा स्वरूपेण दत्तोऽर्घ्यो लाजाञ्जलिश्च यस्मै तत् । आत्मनार्घदानं ताराभिर्लाजाञ्जलिदान-
मिति श्रम । योग्यत्वादन्यय । आर्वेन ऋभेण शब्द ऋभो लक्ष्यते । यथा अग्निहोत्र
जुहोति, यथागू पचति इत्यत्र । ताराणां शुभ्रवर्तुलत्वाभ्यां लाजत्वव्यपदेश । अन्तर्मध्ये
उपचितमलङ्केन तुच्छ शून्यम् । अङ्कुर एव मग्नो नैशिकतम समूहो येन तत् । नैशिक
निशाभवम् । 'निशाप्रदोपाभ्यां च' इति टच् । मृगेति । मृगराज सिंह । करजो
नक्ष । तद्वद्भङ्गुर कुटिलम् । सिंहनखभ्रमाङ्गम् । वहलमधिकम् । उज्ज्वल दीप्तम् ।
इन्दोरिति । उद्धृत्य उत्पात्य । परिणमते निष्पद्यते । कर्मव्यातद्वारे तत् । रोदसीति ।
द्यावापृथिव्योर्मय रोदसी । 'रोदक्ष गोदसी चेति दिवि भूमी पृथक्पृथक्' इत्यमर ।
सैव कूप तत्र मण्डूको भेज इव । एष चन्द्र कियत् किंप्रमाण प्रकाशत इत्यन्वयः ।

१. 'इदं चास्य' इत्यादिभ्य 'मलकुहामगोर जसम्' इत्यन्त पाठ वेपुचित्पुस्तनेषु
'सेत्पमरु-' इत्यादिश्लोकादग्रे वर्तमानादान्तर वर्तते २. 'एव च'.

सुग्रीवः—

रोमन्थप्रचलौष्ठसंपुटमुखासीनश्चिरं कौतुका-

दृष्ट्वा सिद्धवधूमिरङ्कहरिणस्तालैरथोत्रासितः ।

मा भाङ्गीदनुमासनव्यघटनानिःसंधिवन्धं वपुः

शीतांशोः क्षुभितस्तु शल्यवदयं दुःखाय वर्तिष्यते ॥ ६४ ॥

अपि च ।

एतस्य कलामेकाममृतमयूखस्य पार्वतीरमणः ।

वर्णावलिमिव बहति प्रतिमासं घट्यमानस्य ॥ ६५ ॥

रामः—(तादरं प्रणम्य ।)

त्वं गीर्वाणगणाय नित्यममृतश्राद्धं भवद्दीधिति-

र्धात्रीकर्म च वीरुधां विदधती वृत्ते जगज्जीवितम् ।

सोम त्वामनिधाय मूर्धनि भवेत्कः कालकूटं गिल-

न्कण्ठे तच्छलकालपाशवलयालीढोऽपि मृत्युंजयः ॥ ६६ ॥

(सीतां प्रति ।)

नेत्राणां मधुपर्कसद्यमुदधेः सर्वाङ्गमेदस्करः

शृङ्गारस्य रसायनं मत्तभुजां पीयूषगङ्गापतिः ।

देवः किं स्तुमहे महेश्वरशिरोनेपथ्यरत्नाङ्कुरः

क्षीरोदार्णवशुक्तिमौक्तिकमयं दाक्षायणीनायकः ॥ ६७ ॥

रोमन्थेति । अयमङ्कुरिणः शीतांशोः शरीरं मा भाङ्गीत् मा भङ्गं कुर्यात् । तु पुनः क्षुभितश्चलितः सन् शल्यबहुःखाय वर्तिष्यते । अङ्कुरेण विशेषणमाह— रोमन्थेनादि । तालेन्द्रेस्तद्वयसंयोगजन्यशब्दभेदः । वपुः कीदृशम् । अनुमासं प्रतिमासं या नव्यघटना नूतनघटनं तथा निःसंधि संधिभ्रान्त्यं पन्थो यत्र तादृशम् । वर्णावलिमिव । यावन्तो वारानयं प्रतिस्तत्तावदक्षरपद्धिमिवेत्यर्थः । घट्यमानस्य क्रियमाणस्य । स्तमिति । हे सोम, त्वं देवगणायामृतश्राद्धममृतमयूखस्य हृद्यम् । असीति शेषः । 'हृद्ये कथ्ये भवेच्छ्राद्धम्' इति विश्वः । भवतो दीधितिः किरणो जगतां जीवितं प्राणान्धत्ते । पीदशी । वीरुधां लतानां धात्री उपमाया तत्कर्म परिपालनस्वरूपं विदधती कुवांशा । जलेन चन्द्रते-जसा च वृक्षा जीवन्तीति ध्वनिः । त्वां मूर्धनि मस्तके अनिधायामृत्वा कालकूटं त्रिप-भेदं गिलन्सन् कण्ठे गले तच्छलेन कालकूटव्याजेन यमपाशवलेन यमरज्जुपेटनेना-लोड आस्तादितोऽपि मृत्युंजयो मृत्योत्रेणा फो भवेत् । अपि तु न फोऽपि जीवेदन्वर्थः । तथा च भगवन्नेत्र सिधस्त्रां मूर्धनि निधायामृत्परिहरणधारणाद्विपमपि गिलन्तीतीति भावः । नेत्राणामिति । अयं दाक्षायणीनायकस्तापविधन्तः । अस्तीति शेषः । दि

सीता—(हसन्ती ।) अज्जलत्त, समाणकुलसीलरूपजोव्वणाणं वि स-
वत्तीणं सीसे दिण्णो धण्णाए दक्खगोत्तधवलाए रोहिणीए चलणो । जेण
रोहिणीरमणो जेव्व भअवं चन्दो सुणीअदि ।'

रामः—(विहस्य ।) आं जानंकि,

प्रियोपभोगतुल्येऽपि ताराणां सप्तविंशतेः ।

धत्ते किमपि सौभाग्यमञ्जरीमिह रोहिणी ॥ ६८ ॥

(स्पर्शं च रूपयन् ।)

दलितकुमुदकोपोदञ्चदूम्पोपचार-

क्षणशमितचकोरीचन्द्रिकापानजाड्याः ।

अभिसुमरमृगाक्षीमूकदूत्यः स्वदन्ते

शशिमणिमकरन्दोत्कन्दलाश्चन्द्रभासः ॥ ६९ ॥

स्तुमहे कथं स्तुमहे । तमिति शेषः । अपि त्वतिगुणशालितया स्तोतुमेधनं न पारयामः ।
कीदृशः । नेत्राणामानन्ददायित्वेन मधुपर्कस्य दविमधुघृतस्वरूपस्य सत्रं यज्ञः सदा भोज-
नशाला वा । 'सतर' इति यस्य प्रसिद्धिः । 'सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने छलेऽपि च ।'
इत्यमरः । उदधेः समुद्रस्य भेदो मांसवृद्धिस्तत्कारकः । 'नित्यं समासे—' इति सत्वम् ।
रसायनं सदा क्रियमाणपुष्टिपदमीषधम् । पीयूषस्य गङ्गा गृहं तत्पतिः । यद्यपि 'गङ्गा
स्यान्मदिरागृहम्' इत्यमराद्गङ्गाशब्दो मदिरागृहे हृदस्तथापि लक्षणया योग्यतया वा
गृहमात्रपरीऽत्र । यद्वा गङ्गा खनिः । 'गङ्गा खनी सुरागेहे' इति मेदिनीकरः । नेपथ्यं
प्रसाधनम् । 'आकल्पवैषी नेपथ्यम्' इत्यमरः । क्षीरोदारणव एव शुक्तिः । रूपकं शुभ्रत्व-
साम्यात् । तत्र मौक्तिकं मुक्ताफलम् । अत्रार्णवस्य शुक्तित्ववर्णनं नानुचितम् । उक्तं च
दण्डिना—'न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा । उपमाद्रूपणायालं यत्रोद्वेगो न
धीमताम् ॥' यथा—'हंसीव धवलश्चन्द्रः सरसीत्रामलं नमः । भर्तृमत्तो भटः श्वेव
सथोतो भाति भानुवत् ॥' इति । दाक्षायण्यः सप्तविंशतितारकाः । 'दाक्षायण्योऽश्विनी-
त्वादि ताराः' इत्यमरः । अज्जलत्तेति । 'आर्यपुत्र, समानकुलसीलरूपयौवनानामपि
सपत्नीनां शीपं दत्तो धन्यया दक्षगोत्रधवल्या रोहिण्या चरणः । येन रोहिणीरमण
एव भगवांश्चन्द्रः 'श्रूयते' [इति च्छाया ।] इह शीपं शिरसि । दक्षो नाम मुनिः ।
धवला निर्मला सुन्दरी वा । 'धवलः सुन्दरोऽमले' इति विश्वः । 'पदद्विधरणोऽस्त्रियाम्'
इत्यमरः । येन हेतुना । सप्तविंशतेरित्यत्र 'विश्वान्यायाः सदैकत्वे संख्याः संख्येयसंख्ययोः ।'
इति वचनादेकत्वम् । मञ्जरी प्रकाण्डः । 'सीरभ्यम्' इति पाठे मनोहरत्वं न्याति वैश्वर्थः ।
रूपयन्गृह्णन् । 'रूप निदर्शने' । जिन् । दलितं विकसितम् । कोपो मध्यम् । उदञ्च-
दुद्रच्छत् । उपचारः समूहः । चकोरीणां चन्द्रिकापानेन यज्जाड्यं शीतलत्वं तद्विकसि-

सीता—(सस्मितम् ।) जाणामि अज्जउत्तस्स कित्तिक्कन्तीहि, पडिस्स-
कडुअ परानिदेण संपदि भअवदो हरिणङ्गेण कलङ्कसंघदी विडत्ता ।

(सर्वे ददन्ति । रामः स्मयते ।)

सीता—(रामं प्रति ।)

सारम्मं सिरिवच्छलञ्छणमुआपज्जत्थमन्याअल-

क्खोभोच्छछिददुद्धसिन्धुलहरीगम्भच्छईसच्छअम् ।

को गायेदि ण दे रङ्गुणं पहुणो अन्धारपक्खन्तरा-

संतुट्ठन्तिअङ्कमण्डलमलङ्कदामगोरं जसम् ॥ ७६ ॥

रामः—(सहस्रं स्मितम् ।) अयि प्रिये प्रियवादिनि,

चन्द्रलोकादपि परं पदमारोपयन्ति माम् ।

अमूरमृतविन्दूनामनुप्रासास्तवोक्तयः ॥ ७७ ॥

विभीषणः—(सानुरागम् ।)

अचोर्वीतलमूलघर्षणवशादुन्मृष्टचूडामणि-

श्रेणिश्रीपरिपीतपीवरतमः पूरे पुरे भोगिनाम् ।

कर्णाभावानिरस्तकुण्डलरवव्यासङ्गमाधुन्वता

मूर्धः पन्नगपुंगवेन सुभगं त्वकीर्तिराकर्ष्यते ॥ ७८ ॥

‘क्रियत्तदेतेभ्यः परिभाषे वतुप्’ । ‘क्रिमिदंभ्यां वो घः’ । कियदिति सामान्योक्ती क्रिया-
विशेषणे वा नपुंसकता । यद्यस्मान्महत्परिमाणायास्त्वत्कीर्तः प्रतिगर्जति सदशीभवति ।
‘स्पर्धते जयति द्वेष्टि द्रुष्यति प्रतिगर्जति’ इत्याद्युक्त्वा ‘शब्दाः सादृश्यवाचकाः’ इति दण्डी ।
जाणामीति । ‘जानाम्यार्यपुत्रस्य कीर्तिकान्तिभिः प्रतिस्पर्धां कृत्वा पराजितेन सं-
प्रति भगवता हरिणाङ्गेन कलङ्कसंहतिराजिता’ [इति च्छाया ।] विडत्ता इति देशी । सार-
म्भमिनि । ‘सारम्मं श्रीवत्सलाञ्छनमुजापर्यस्तमन्याचलक्षोभोच्छलितदुग्धसिन्धुलहरी-
गर्भच्छविसदशम् । को गायति न ते रङ्गुणा प्रभोरन्वकारपक्षान्तरासंनुद्यन्मृगाङ्कमण्ड-
लखण्डोद्दामगौरं यशः ॥’ [इति च्छाया ।] ते तत्र यशः को न गायति । अपि तु सर्व
एव । श्रीवत्सलाञ्छनो हरिस्तस्य बाहुभिः पर्यस्तः क्षिप्तो यो मन्याचलस्तत्क्षोभादुच्छ-
लितस्य दुग्धाम्बुधेर्लहरी तरङ्गः प्रवाहो वा तन्मध्यकान्तितुल्यम् । अन्तरा मध्यम् ।
मलकः खण्डः । मृगाङ्कखण्डवदुद्दामगौरमतिशेत्तम् । अनुप्रासाः सदृशाः । अद्येति । हे
देव, भोगिनां पुरे पाताले पन्नगपुंगवेन वासुकिना सुभगं यथा स्यादेवं त्वकीर्तिराकर्ष्यते
श्रूयते इत्यन्वयः । पुरे कौदरे । उर्वामूलस्य घर्षणेन उन्मृष्टा या चूडामणिश्रेणी तस्याः
क्षिया कान्त्या परिपीतो नाशितो निषिद्धान्धकारप्रवाहो यत्र तादृशे । कर्णाभावानिर-

(विहस्य ।)

भोगीन्द्रः प्रमदोत्तरङ्गपुरगीसंगीतगोष्ठीषु ते

कीर्तिं देव शृणोतु विंशतिशती यच्चक्षुषां वर्तते ।

रक्ताभिः सुरसुन्दरीभिरभितो गीतां तु कर्णद्वयी-

दुःस्थः श्रोष्यति नाम किं स हि सहस्राक्षो न चक्षुःश्रवाः ॥७९॥

रामः—(विलक्षस्मितेन विभीषणसूक्तमनुष्टुभ चन्द्रं सीतामुखं च क्षणमालोक्य स्वगतम् ।)

आरब्धे दयितामुखप्रतिसमे निर्मातुमास्मिन्नपि

व्यक्तं जन्मसमानकालमिलितामंशुच्छटां वर्षति ।

आत्मद्रोहिणि रोहिणीपरिवृढे पर्यङ्कपङ्केरुहः

संकोचादतिदुःस्वितस्य न विधेस्तंच्छिल्पमुन्मीलितम् ॥ ८० ॥

स्तो यः कुण्डलरवस्य व्यासङ्गोऽन्तरायस्तादृशं यथा स्यादेवं मूर्धः शिरांसि आपुन्वता कम्पयता । इह शिरसां सहस्रतया बहुवचनम् । कर्णाभावेन कुण्डलपरिधानाभावः । अत एव तज्जन्यशब्दामावात्कीर्तः सुखेन श्रवणमिति भावः । भोगीन्द्र इति । हे देव, तव कीर्तिं भोगीन्द्रो वासुकिः शृणोतु श्रोतुं शक्नोतु । कुत्र । प्रमदो हर्षस्तेनोत्तरङ्गमुद्रतातिशयं यथा स्यादेवं सर्षीभिर्व्यसंगीते मिलित्वा गानं तद्गोष्ठीषु समासु । 'समासंलापयोगोष्ठी' इति मेदिनीकरः । 'प्रमदसमदरी हर्षे' इत्यच्प्रत्ययान्तो निपातः । विंशतिशती सहस्रद्वयम् । वासुकेः सहस्रफणत्वात् चक्षुषां सहस्रद्वयम् । तस्य चक्षुःश्रवस्त्वात् । रक्ताभिरनुरक्ताभिरप्सरोभिर्गीतां पुनः कीर्तिं सहस्राक्ष इन्द्रो द्विकर्णत्वार्त्कि नाम श्रोष्यति । अपि तु न किमपि । हि यतः स इन्द्रः सहस्राक्षोऽपि न चक्षुःश्रवाः । तस्य न नेत्रेण श्रवणयोग्यतेत्यर्थः । आरब्ध इति । अस्मिन् रोहिणीपरिवृढे चन्द्रे दयिता सीता तन्मुखतुल्ये निर्मातुमारब्धे सति पर्यङ्क आसनं 'पालङ्क' इति ख्यातं तद्रूपं यत्पङ्केरुहं पथं

१. 'विहस्य च'. २. केषुचिन्मूलपुस्तकेषु अस्माच्छ्लोकादग्रे 'अपि च, अथ स्वर्गि-
घूषणे गुणमय त्वत्कीर्तिमत्युज्ज्वलामुच्चैर्गायति निष्कलङ्कमदशामापरस्यते चन्द्रमाः ।
गीताकर्णनमोदमुक्तयवस्रपासाभिलाषोऽधुना स्वामिन्नङ्कमृगः कियन्त्यपि दिनान्येतस्य
वार्तेष्यते ॥ अपि च, गीयन्ते यदि पद्मगीभिरभितस्त्वत्कीर्तयस्तद्वयं तुष्टा एव परंतु
चेतसि चमत्कारोऽयमारोहति । तासां तादृशभावमद्भवतनासंस्थानसंदाशिनि व्यालेन्द्रे
रसधूतमूर्धनि महीचक्र पुनर्धाम्यति ॥' इति श्लोकद्वयमधिकमस्ति. ३. 'सविलक्ष-
स्मितम्'. ४. 'क्षणम्' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ५. 'स्वगतम्' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.
६. 'दयितानन-'. ७. 'तच्छिल्पमुन्मीलितम्'; 'तच्छिल्पमुन्मीलित'.

(मीतां प्रति ।)

अनेन रम्भोरु भवन्मुत्सेन तुपारमानोस्तुलया धृतस्य ।

ऊनस्य नूनं परिपूरणाय ताराः स्फुरन्ति प्रतिमानखण्डाः ॥ ८१ ॥

किं चैन्यदपि

, गोत्रे साक्षादजनि भगवानेप यत्पद्मयोनिः

शय्योत्थायं चदखिलमहः प्रीणयन्ति द्विरेफान् ।

एकात्रां यद्दधति भगवत्युष्णभानौ च भक्तिं

तत्प्रापुस्ते सुतनु वदनौपम्यमम्भोरुहाणि ॥ ८२ ॥

सीता—(स्मेरावनतमुखी ।) अज्जउत्त, कथं उण संपुष्णमण्डलमेरिसं चन्द-
मवमच्चिअ कलामेत्तं मअव्दा भूदणाहेण चूडामणीकिदं आसी ।

रामः—(संप्रहासम् ।) प्रिये जानकि, त्रयाणामपि जंगतामुपजीव्योऽय-

तस्य संकोचादतिदुःस्थितस्यात्सुखस्य विधेः सपुस्तच्छिष्यं कीशलं नोन्मीलितं
न प्रकाशितम् । दयितामुखसमश्चन्द्रो नाभूदिति भावः । पद्मसंकोचे हेतुमाह—रोहिणी-
परिवृष्टे कीदृशे । व्यक्त स्फुट यथा स्यादेवं जन्मसमय एव सप्रदामंशुच्छटां तेजोराशिं
वर्षति प्रकाशयति । तथा च चन्द्रकिरणसंबन्धादासनपद्मसंकोच इति भावः । अत ए-
वात्मद्रोहिणि निजशत्रौ । आत्मना ब्रह्मणः पद्मसंकोचादात्मनोऽसंपूर्णतयात्मशत्रुत्वमिति
भावः । रम्भा कदली तद्रूढू यस्याः तादृशि हे कान्ते, भवत्या मुखं भवन्मुखम् ।
'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंशुद्भावो वक्तव्यः' इति पुंशुद्भावः । तुलया मानदण्डेन धृतस्य
तुलितस्य । नूनमुत्प्रेक्षे । प्रतिमानं 'पदिमान' इति ख्यातम् । हिरण्यादेस्तुलनायां न्यून-
स्य क्षुद्रप्रतिमानेन पूरणचतुल्यता क्रियते य । तयात्रापीति भावः । गोत्रे इति । हे
सुतनु सीते, तत्तस्माद्धेतोरम्भोरुहाणि तत्र मुखसादृश्यं प्रापुः यथस्मादेषां गोत्रे पद्मयो-
निर्ब्रह्मा साक्षादजनि उत्पन्नः । शय्योत्थायं शय्याया उत्थाय । 'अपादाने परीप्सायाम्'
इति णमुल् । परीप्सा त्वरा । अखिलं समस्तमहो दिनं व्याप्य त्रमरान्प्रीणयन्ति प्रीता-
न्कुर्वन्ति । यद्योष्णभानौ सूर्ये एकात्रामेकचित्तां भक्तिं सेवां विदधति । तथा च परोप-
कारात् नियतसूर्यमक्षेप पद्मानि त्वन्मुखसदृशानि जातानीति भावः । अहः इत्यत्र
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अज्जउत्तेति । 'आर्यपुत्र, कथं पुनः संपूर्णमण्डलमीदृशं च-
न्द्रमवमत्य कलामात्रं भगवता भूतनाथेन चूडामणीकृतमासीत्' [इति छाया ।] इह अव-

१. 'तत्राननेन'. * २. 'चितान्याप'. ३. 'संप्रहासम्' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.
४. 'लोकानाम्'.

ममृतदीधितिः । याद पुनः समग्रमेनं मौलिना पिनाकपाणिरधारयिष्यत्,
अङ्ग शिवनिर्मल्यैर्भुपभोग्य एवायमभविष्यत् ।

(सर्वे हसन्ति ।)

रामः— किं च भवत्यापि मासप्रमितो दृश्यत एवायं

पीयूपाश्रपणं जगत्रयदृशामालातलेखालवो ।

विश्वोन्माथहुताशनस्य ककुभामुद्घाटनी कुञ्चिका ।

वीरेषु प्रथमा च पुष्पधनुषो रेखा मृगाक्षीमुख-

श्रीणां च प्रतिराजवीजमधिकानन्दी नवश्चन्द्रमाः ॥ ८३ ॥

सीता—(अनुमोदमाना ।) अज्जउत्त, परिपुण्णा गुणिणो जहिं कहिं पि
सोहन्ति । खीणा उण सीसमारुहन्ति त्ति हरजडाचन्दो जेव्व पढमं
णिदंसनम् ।

मत्य त्यक्त्वा । भूतनाथेन शिवेन । समग्रं संपूर्णम् । पिनाकपाणिः शिवः । अघारयिष्यत्
तद्वारैरणमकरिष्यत् । क्रियातिपत्तौ लट् । अतिपत्तिः कुतोऽपि हेतोः क्रियाया अनि-
प्पत्तिः । अद्दशब्दः संबोधने वितर्के वा । निर्माल्यं पूजानन्तरं त्यक्तपुष्पम् । अजहद्वि-
द्गत्वादनवयः । शिवनिर्माल्यस्य घर्मशास्त्रेणोपभोग्यस्य निषेधात् । यद्यपि रामवचनस्यैव
तापमानता तथापि सर्वे सहन्तीत्युक्तमतो हासानामन्ते पुनर्वचने वक्तुराकाङ्क्षायां राम
इत्युक्तम् । क्वचित्पुस्तके तु राम इति नास्त्येव । किं चेत्यनेन समुच्चयवाचकेन तत्प्रक-
मस्य प्राप्तेः । व्युत्पत्तिस्तु भयरूपापि । मासं प्रमितो मासप्रमितः । अत्यन्तसंयोगे द्वि-
तीया । 'अत्यन्तसंयोगे च' इति समासः । प्रमित इति प्रमातुमारब्धः । आदिकर्मणि क्तः ।
पीयूषेति । अयं नवचन्द्रमा दृश्यत इति मस्तरुस्थेनान्वयः । कीदृशः । जगत्रयनेत्राणां
पीयूषस्यामृतस्याश्रपणं ख्याती । विश्वः समस्त एव विरही तस्योन्मायी उन्मथनकर्ता
कामस्तदूपदुताशनस्य कामाग्नेः आलातलेखालवः । आलातमद्धारस्तस्य लेखा पद्भि-
स्तस्या लवः कणः । ककुभां दिशामुद्घाटनी उद्देलनकर्त्री कुञ्चिका । कपाटादिस्फोट-
नार्थं वा क्रियते मा 'कुञ्चआ' इति ख्याता । उद्घाटयतीत्युद्घाटनी । 'ण्यासश्रन्वो युच्' ।
वीरेषु मध्ये कामस्य प्रथमा आया रेखा । गणनायां कठिन्या आया रेखा । प्रथमं गण-
नीयेत्यर्थः । नारीमुखशोमानां प्रतिपक्षो राजा प्रतिराजः । राजा चन्द्रोऽपि भण्यते ।
'राजाह.सत्विभ्यष्टच्' । तस्य शीजं कारणम् । पूर्णं एव चन्द्रः करिमन्दाये भण्यत
इति भावः । सर्वप्राजहृद्दिहृतयान्वयः । भज्ज उच्चेति । 'आर्यपुत्र, परिपूर्णां गुणिनो
यस्मिन्कस्मिन्नपि शोभन्ते । क्षीणाः पुनः शीर्षमारोहन्तीति हरजटाचन्द्र एव प्रथमं

रामः—(विहस्य)। देवी महाकुलक्षत्रियसंभवे, एवमेतत् ।

सेतूपक्रमसंभ्रमादृतगिरिप्रक्षेपवेगोच्छल-

न्निःशेषाम्बुपरिस्फुटोदरदरीगम्भीरिमा सागरः ।

चक्रे गोष्पदवद्विलङ्घितवतोऽप्यन्तर्भयं मारुतेः

पूर्णत्वादतिरिच्यते हि महतस्तुच्छस्य दुर्लङ्घ्यता ॥ ८४ ॥

(नेपथ्ये ।)

देवं, त्वर्यतां त्वर्यताम् । संनिधत्ते खलु भगवद्वसिष्ठगृहीतो मङ्गला-
भिपेकमुहूर्तः ।

रामः—(आकर्ष्य) । कथमर्थयोध्यायाः प्रत्यावृत्तो मारुतिरस्मांस्त्वरयति ।

सीता—(सहर्षम्) । अजउत्त, कथं अञ्जणाणन्दणो तुवरावेदि । ता
भअवं पुष्पक, अवनम । मेङ्गणीसंणिहिदगअणमग्गेण गच्छहा । (अधो-
ऽवलोक्य रामं प्रति ।) अजउत्त, किं उण एदं तरुणजीमूदसामले महीबलए
महुमहणवच्छत्थले कोत्थुभकिरणत्थवअं विअ जलन्तं लक्खीअदि ।

निदर्शनम्' [इति च्छाया ।] इह निदर्शनं दृशन्तः । सेत्विति । उपक्रम आरम्भः ।
संभ्रमस्त्वरं । आहत आनीतः । शैलपतनवेगादुच्छलदितस्ततो गच्छत् । परिस्फुटो
व्यक्तः उदरमेव दरी कंदरा तस्या गम्भीरिमा गम्भीर्यं यत्र तादृशः सागरो मासतेर्ह-
नूमतोऽन्तर्भयं चक्रे । पूर्णत्वात् पूर्णदशात् । कीदृशस्य । गोष्पदं गोपदपरिमाणविलं
तद्वद्विलितवतोऽपि । 'गोष्पदं सेविते माने' इत्यमरः । 'गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु'
इति निपातनम् । उक्तो उपपत्तिमाह—हि यतः महतस्तुच्छस्वापि दुर्लङ्घ्यतातिरिच्यते
अतिरिक्ता भवति । तुच्छ एव महादुर्लङ्घ्यो भवतीति भावः । अजउत्तेति । 'आर्य-
पुत्र, कथमञ्जनानन्दनस्त्वरयति । तद्भगवन् पुष्पक, अवनम । मेदिनीसंनिहितगंगनमा-
गेण गच्छामः' [इति च्छाया ।] इह अञ्जनानन्दनो हनुमान् । 'अञ्जना मरुतः सूनीर्ज-
नन्यां च हलाहले' । अवनम अधो गच्छ । अजउत्तेति । 'आर्यपुत्र, किं पुनरेतत्त-
रुणजीमूतरयामले महीबलये मधुमयनवक्षःस्थले कौस्तुभकिरणस्तत्रक इव ज्वलङ्घ्यते'

१. 'महाक्षत्रिय-'; 'महाक्षत्रियकुल-'. २. 'सेतुप्रक्रम'. ३. कौतुक. ४. 'देव,
त्वर्यताम् । संनिधत्ते भगवान्वसिष्ठः संगृहीतमङ्गला-'. ५. 'खलु' इति पुस्तकान्तरे
नास्ति. ६. 'अयोध्यातः'.

रामः—(दृष्ट्वा विभीषणं प्रति ।)

तर्कुटङ्कलिखिताकैमण्डलप्रोच्छलत्कणकदम्बभामुरम् ।

शिल्पशालमिव विश्वकर्मणः किं विभाति मृगतृष्णिकामयम् ॥ ८५ ॥

विभीषणः—देव, स एष

ज्येष्ठामूलीययात्रासरभसकरभीकाम्यकान्तारवर्त्म

दूरेऽपि ज्योतिरक्षणोरपलपति मरुर्जाज्वलजाङ्गलश्रीः ।

विश्वद्रीचीभिरस्मिन्निविडमुडुपतेः कान्तिभिः प्रस्तुवानाः

फेनायन्ते निजोष्मकथनपरिणमद्दुद्दुदं चन्द्रकान्ताः ॥ ८६ ॥

(सर्वे विमानावर्तन्ति नाटयन्ति ।)

रामः—(विलोक्य सीतां प्रति ।) देवि, दक्षिणेन

सिंहलद्वीपमम्भोधिसंभूतमिदमुत्पलम् ।

माणिक्याचलकिंजल्करमणीयमुदीक्ष्यते ॥ ८७ ॥

सीता—जहिं कासकुसुमसंकासो अगत्यहंसो चरइ ।

[इति च्छाया ।] इह जीभूतो मेघस्तद्वत् श्यामे महीवलये पृथ्वीमण्डले । तर्कुः कुन्दः । टङ्कः 'टांकी' इति प्रसिद्धः । लिखितस्तक्षितः । कदम्बः समूहः । शिल्पस्य शाला शिल्पशालम् । 'विभाषा सेना—' इत्यादिना ह्यीयत्वम् । ज्येष्ठामूलीयेति । अयं मरु-
देशमेवो दूरेऽपि अक्षणेस्तेजोऽपलपति खण्डयति । कीदृशः । ज्येष्ठामूलीयो ज्येष्ठमासः ।
तथा च हारावली—'ज्येष्ठामूलीयमिच्छन्ति मासमाषाढपूर्वजम्' इति । तत्र यात्रायां
सरमसा या करभी उष्ट्री तस्याः काम्य इच्छाविषयः कान्तारो दुर्गपथस्तद्रूपं वर्त्म
यस्य सः । ज्येष्ठे हि उष्ट्री सरमसा कामुको जायते । जङ्गलो निर्जलो देशः । तस्येयं
जाङ्गली । सा चासौ शीथेति 'पुंवत्कर्मधारय—' इति पुंवद्भावः । अस्मिन्मरीं चन्द्र-
कान्ताः फेनायन्ते फेनमुद्रमन्ति । सर्वतो गमनकारिणीमिहदुपतेधन्द्रस्य
कान्तिभिः प्रस्तुवानाः स्वयं क्षरन्तः । कर्मकर्तारि तद् । निजोष्मणा मरुस्थलतेजसा
कथनं पाकस्तेन परिणमद्दुद्दुदं यथा स्यादेवम् । 'कथनभरणमद्दुद्दुदं' इति पाठे कथन-
भरेण पाकभरेण । दक्षिणेन दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः । 'एनवन्यतरस्याम्' इत्ये-
नप । सिंहलेत्यादि सुगमम् । जहिं इति । 'यत्र कासकुसुमसंकाशोऽगस्त्य-
हंसश्चरति' [इति च्छाया ।] इह संकाशः सदृशः । अन्योऽपि श्वेतो हसश्चरति

रामः—(स्मित्वा ।) आं मैथिलि आम् । ईहैव रोहणगिरेरुपत्यकायां
द्वितीयमायतनं मुनेर्लोपामुद्रावह्यभस्य । स तत्रभवान्

बृहत्पात्रप्राप्त्या विततजलमम्भोधिमुदरे

दधावीपद्मं हां किल कलशजन्मा कुलपतिः ।

यमाराध्यन्विन्ध्याचलशिखरशोथैकभिपजं

विवस्त्वानाश्वीनं गगनंमैविरोधात्कलयति ॥ ८८ ॥

अपि च ।

निपीते येनावधौ स्तिमितगुरुभिः पक्षपटलैः

प्रयत्नाद्दुड्डीय प्रतिपदमपव्यस्तपतिताः ।

विशन्तः कौलीरं कुहरमशरण्याः शिखरिणः

क्षणं दृष्ट्वास्तस्य स्तुतिपु न गिरां साहसरसं ॥ ८९ ॥

खादतीति ध्वनिः । रोहणः पर्वतभेदः । 'उपत्यकादेरासन्ना भूमिः' इत्यमरः । आयतनं
देवतागृहम् । 'चित्यमायतनं तुल्ये' इत्यमरः । लोपामुद्रागस्त्यपत्नी । बृहद्दिति । कल-
शजन्मागस्त्यः अम्भोधिमुदरे दधाविति सवन्धः । बृहत्पात्रस्य महायोग्यस्य प्राप्त्या
विस्तीर्णं जल यस्य तम् । यमगस्त्यमाराध्यन् रविराकाशमाश्वीनमश्वेनैकाहगम्य कलयति
जानाति करोति वा । अविरोधात् निर्विघ्नमित्यर्थः । विन्ध्याचलशिखरस्य यः शोथो
रोगभेदः अकस्माद्बृहद्भिः शोधनाश्रित्वं प्रसिद्धस्तस्य भिपजं वैधम् । तत्प्रतीकारकर्तृ-
त्वात् । कथेयमतिप्रसिद्धैव । इह आराध्यन्नित्यत्र कथं सकर्मता, श्यनोऽकर्मके विधी-
यमानत्वात् इति चेत्, न । तत्राकर्मकादित्यस्य प्रायिकत्वात् । एवंविधप्रयोगस्य
बहुशो दर्शनात् । 'प्रयोगमूला हि पाणिनिस्मृतिः' इति वचनादित्यवधेयम् । अश्वेन
यदेकाहेन गम्यते तदाश्वीनम् । 'अश्वस्यैकाहगमः' इति खञ् । निपीत इति । तस्या-
गस्त्यस्य स्तुतिपु गिरां साहसरसो न । अपि तु साहसरस एव । शिरश्चालने नकारः ।
तद्गुणा विशिष्य वक्तुं न शक्यन्त इति भावः । येनागस्त्येन समुद्रे पीते तत्रस्थाः शिख-
रिणो मेनाकादयः पर्वताः कौलीरं कुलीरः कर्कटस्तत्संबन्धि कुहरं विवरं विशन्तः
सन्तः क्षणं दृष्ट्वा । जनैरिति शेषः । स्तिमितमार्द्रमत एव गुरुभिरतिभारैः पक्षपटलै-
र्यतः अतः प्रयत्नात्काटाद्दुड्डीय ऊर्ध्वं गत्वा प्रतिपदं पदे पदे अपव्यस्ता व्याकुलाः सन्तः
पतिताः । शरण्यो रक्षिता स न विद्यते येषां ते । शृङ्गार एव सार्वभौमश्चक्रवर्ती राजा ।

अपि च यत्र शृङ्गारसार्वभौमस्य रत्नसिंहासने सिंहलद्वीपनाम्नि प्रदोषा-
रम्भेषु

उदेप्यत्पीयूषद्युतिरुचिकणार्द्राः शशिमणि-
स्थलीनां पन्थानो घनचरणलाक्षालिपिभृतः ।

चकोरैरुड्डीनैर्दृष्टिति कृतशङ्काः प्रतिपदं

पराश्वः संचारानविनयवतीनां विवृणते ॥ ९० ॥

(अन्यतो दर्शयन् ।) इयमितो मौक्तिकीयानामपामाधारस्ताम्रपर्णी ।

शुक्तिकागर्भसंबन्धस्तम्भितास्तोयविन्दवः ।

भ्रमन्ति सुभ्रुवामङ्कादङ्गमस्याः प्रसूतयः ॥ ९१ ॥

अपि च ।

युवतिकुचभोगकर्मभिरुद्धतैः शुक्तिसंपुटधृतानि ।

दधतीह ताम्रपर्ण्याः स्थिरकरकाभावमम्भांसि ॥ ९२ ॥

सीता—अज्जउत्त, जेष्टेत्ति दक्खिण्णमत्तएण भवदो साअरस्स
भाईरहीपक्खपादो । पेम्मसव्वस्सणीसन्दो उण सहजसव्वङ्गमोत्तिआहर-
णरमणीआए तम्मपण्णीए लक्खीअदि ।

‘प्रदोषो रजनीमुखम्’ इत्यमरः । उदेप्यदिति । चन्द्रकान्तस्यलीनां पन्थानः अविन-
यवतीनामभिसारिकाणां पराश्वः प्रतीपान् पदन्यासान् विवृणते प्रकटयन्ति । कीदृशाः ।
उदेप्यद्युदयं गमिष्यन् यश्चन्द्रस्तस्य दीप्तिवैराद्राः । घना निविद्या या चरणानां लाक्षा
तस्या लिपिमक्षरं धारयन्तः । उड्डीनैश्चकोरैः शीघ्रं कृता शङ्का यत्र । अर्थादभिसा-
रिकाणाम् । ते । अभिसारिकाश्चलिता अपि मार्गं चकोरसंचाराच्चकिता व्याघुटिताश्च ।
तासां पदलाक्षाक्तवाटेन प्रतीपचरणन्यासः प्रकटित इति भावः । ताम्रपर्णी मुक्तो-
त्पत्तिनदी । आधारस्ताम्रपर्णीत्यज्जह्लिङ्गतयान्वयः । शुक्तिकेति । गर्भो मध्यम् ।
स्तम्भिताः पिण्डीमृताः । अस्यास्ताम्रपर्ण्यां अङ्गान्मध्यात् प्रसूतयो जाता जलविन्दवो
मुक्त्तारूपा युवतीनां क्रौञ्चं भ्रमन्ति गच्छन्ति । युवतीति । युवतिकुचानां यानि भोग-
कर्मणि यैरुदृष्टः स्त्रीकुचभोगं प्राप्नुवन्ति तैरुद्धतैः परिणतैर्दुर्भिनविहवर्षोपलत्वं यस्या
जलानि दधति । ‘वर्षोपलत्तु करका’ इत्यमरः । अज्जउत्तेति । ‘आर्यपुत्र, ज्येष्ठेति
दाक्षिण्यमात्रकेण भगवतः सागरस्य भागीरथीपक्षपातः । प्रेमसर्वस्वनिःस्यन्दः पुनः सहज-
सर्वाङ्गमौक्तिकाभरणरमणीयायास्ताम्रपर्ण्यां लक्ष्यते’ [इति च्छाया ।] इह पक्षपातोऽनु-

१. ‘यत्र’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. २. ‘संभूत-’. ३. ‘भजन्ति’. ४. ‘ताम्रपर्ण्याम्’.

रामः—(विद्वस्यान्यतो दर्शयन् ।)

रमयति मलयाचलोऽयमस्मादुपनमता पवनेन मानिनीनाम् ।

दयितविनयकूटसाक्षिणीभिः स खलु सखीभिरदुष्करप्रबोधः ॥ ९३ ॥

लक्ष्मणः—(अग्रे दर्शयन् ।)

स्वपाणिप्राग्भारप्रबलविततोत्तानसलिल-

स्वयंदृष्टक्रीडत्तिमिनिवहलग्रामिव घृणाम् ।

दधानस्यापीतोऽज्जितजलनिधेरेतदपरं

पुरो लोपामुद्रासहचरमुनेराश्रमपदम् ॥ ९४ ॥

अपि चास्मिन्

चतुरब्धिपानचेष्टादृष्टपिपासे मुनावुदयमाने ।

पाययितुमिवात्मानं विशुध्य सज्जीभवन्त्यापः ॥ ९५ ॥

सुग्रीवः—(सस्मितम् ।)

ध्रुवमिह चतुरम्भोनिधिरचितापोशानकर्मणि मुनीन्द्रे ।

भक्ष्यमन्यानि किमपि चकम्पिरे सप्तभुवनानि ॥ ९६ ॥

ग्रहः । निःस्यन्दोऽविच्छेदेन प्रवृत्तिः । रमयतीति । अयं मलयचलो रमयति ।
 मामिति शेषः । अस्मान्मलयपर्वतादुपनमता आगच्छता पवनेन करणेन मानिनीनां
 प्रबोधः सखीभिरदुष्करः सुखसाध्यः । खलु निश्चितम् । दयितविनये वल्लभनम्रतायां
 कूटेऽसत्ये साक्षिणीभिः । स्वपाणीति । पुरोऽग्रे लोपामुद्रासहचरमुनेरगस्त्यस्य एत-
 दपरमाश्रमस्थानम् । अस्तीति शेषः । आपीतोऽनन्तरमुज्जितस्त्यक्तो जलधिः समुद्रो
 येन तस्य । स्वपाणिप्राग्भारेण प्रबलमत्यन्तविस्तीर्णमत एवोत्तानं गाधं यत्सलिलं
 तत्र स्वयं दृष्टो यः क्रीडन् तिमिनिवहस्तेन लग्नां संबद्धां घृणामिव दधानस्य । तथा च
 मत्स्यादिघृणयैव पीतस्याब्धेरुद्भरणमगस्त्येन कृतमिति भावः । चतुरब्धीति । मुना-
 वगस्त्ये । अगस्त्योदये स्वभावादेव जलं निर्मलं भवति । तत्रोत्प्रेक्षते—आत्मानं पाय-
 यितुमिवेति । उत्प्रेक्षायामिवशब्दः । ध्रुवमिति । अस्मिन्मुनीन्द्रे चतुःसमुद्रेण रचि-
 तापोशानकर्मणि सति किमप्यनिर्वचनीयं यथा स्यादेवं भक्ष्यमन्यानि सप्तभुवनानि चक-
 म्पिरे कम्पितानि । तथा च यस्यास्य चतुःसमुद्रेण भोजनारम्भचलकरूपमापोशानं वृत्तं
 तस्य किं भक्ष्यं भविष्यति । तथा चास्मान् किं नु भक्षयिष्यतीति भावः । आत्मानं

(सर्वतोऽवलोक्य सहर्षाद्भुतम् ।) अहो चिरेणाद्य चतुर्दशलोकैकदण्डधरे धर्मा-
सनाधिकारिणि रामदेवे दण्डकारण्यगृहमेधिनां तपोधनानामृद्धयः ।

रामः—(सलज्जस्मितं विमानवेगनाटितक्रेनाधोऽवलोक्य ।) कथं हिरण्यहरि-
णविहारकान्तरस्थलीनामुपरि प्रतिष्ठामहे ।

सुग्रीवः—(सोपहासम् ।) इयं सा मारीचशरीरोपहाररक्षितात्मनो दश-
कण्ठस्य कपटभिक्षुवेपविडम्बनाडम्बरैकमर्मज्ञा पञ्चवटी । (सादरं च ।)

विश्वामित्रमखद्विपे च वपुषा चित्रेण पत्युर्मुखा-
दप्याकृष्टविदेहराजतनयानेत्रारविन्दाय च ।

मारीचाय नमो नमः किमपरं यस्मै कुले रक्षसां

द्वौ वारौ विभुनापि दाशरथिना चक्रे ततज्यं धनुः ॥ ९७ ॥

(सीता लज्जते ।)

रामः—(प्रस्रवणाचलं दर्शयन्सीतामपवार्यं ।) देवि,

नक्तं रत्नमयूखपाटलमिलत्काकोलकोलाहल-

त्रस्यत्कौशिकमुक्तकंदरतमाः सोऽयं गिरिः स्मर्यते ।

यत्राकृष्टकुचांशुके मयि रूपा वस्त्राय पत्राणि ते

चिन्वन्त्या वनदेवतास्तरुलतामुच्चैर्व्यधुः कौतुकात् ॥ ९८ ॥

मक्ष्यं, मन्थते मक्ष्यंमन्यः । 'आत्ममाने खश्च' इति खश् । मुम् । रामदेव इति नाट्य-
भाषायां राजा देवपदवाच्यः । तथा चामरः—'राजा मद्यारको देवः' इति । गृहमे-
धिनां गृहस्थानाम् । दण्डकारण्यवासिनामित्यर्थः । प्रतिष्ठामहे गच्छामः । 'समवप्र-
विभ्यः स्थः' इति तद् । मारीचशरीरोपहारेति मारीचद्वारा हरिणशरीरपटिप्राहणादिति
भावः । विडम्बना कदर्थनं तस्या डम्बर आभोगः । मर्मज्ञा तत्त्वज्ञा । 'विश्वामित्र-
मखद्विप इति । अनेनातिवलवच्चं सूचितम् । मखो यज्ञः । वपुषा चित्रेण स्वर्ण-
हरिणमयेनेति भावः । एतेनातिमनोहारित्वं सूचितम् । पत्युः रामस्य । मारीचः शूर्पण-
खापुत्रो रावणभ्रात्रिण्यः । द्वौ वारावित्यनेनातिमायादित्वं प्रकृतितम् । तत्र विश्वामित्र-
मखरक्षार्यां तस्य नाशादित्येको वारः । सीतापहारावसरे द्वितीयो वारः । प्रस्रवणाचलः
पर्वतभेदः । नक्तमिति । काकोलो द्रोणकाकः । 'डोडकोआ' इति प्रसिद्धः । 'द्रोण-
काकस्तु काकोलः' इत्यमरः । रत्नकान्तिपाटलं च मिलत्काकोलकोलाहलश्च ताम्यां
प्रस्यन् यः कौशिकः पेशरुस्तेन मुक्तं सेवितं कंदरतमो यस्य तादृशः । 'श्वेतरक्तस्तु
पाटलः' इत्यमरः । तथा च पर्वतीयरत्नकान्त्या दिवसभ्रमेण कारुशब्देन च कौशिकस्य
प्राप्त इति भाषः । 'कौशिकोत्कृष्टपेशका.' इत्यमरः । उच्चैर्व्यधुर्ध्वं विहितवयः । उत्तो-
लितप्रय इति यावत् । अंशुकाकर्षणमेव कौतुकरूपम् । कपोतहस्तो हस्तवन्धविशेषः ।

सीता—(स्मयमाना कपोतहस्तं कृत्वा ।) भवदीओ जण्ठाणदेवदाओ,
एसा वो परिचारिआ जाणई पणमदि ।

रामः—(अन्यतो दर्शयन् ।) देवि, वन्दस्व भगवतीमितो गोदावरीम् ।
(जनान्तिरुम् ।)

एतस्याः पुलिनोपकण्ठफलिनीकुञ्जोदरेषु स्रजं

कृत्वा किंशुककोरकैरकरजक्रीडासहिष्णुस्तने ।

दत्त्वा वक्षसि ते मयि प्रहसति प्रौढापराधे तदा

कौमारव्रतभङ्गरोपितमपि स्मेरं तवासीन्मुखम् ॥ ९९ ॥

(सीता सलज्जस्मितं मुखमवनमयति, नमति च गोदावरीम् ।)

रामः—(परिवृत्त्यावलोकितकेन सखेदम् ।) देवि,

अस्मिन्माल्यवतस्तटीपरिसरे कादम्बिनीडम्बरः

स स्थूलंकरणो मदश्रुपयसामासीदवर्षन्नपि ।

तथा च संगीतसर्वस्वम्—‘पार्श्वद्वयसमाश्लेषात्कपोतः सर्वशीर्षके । त्रिनयोपगमे शीते
भये संमापणे गुरोः ॥ वक्षःस्थलगतो ह्येष कल्पितस्तु कपोतवद ।’ इति । भवदी-
ओ इति । ‘भगवतो जनस्थानदेवताः, एषा वः परिचारिका जानकी प्रणमति’ [इति
च्छाया ।] इह वो युष्माकम् । परिचारिका परिचारकर्त्री । एतस्या इति । एतस्या
गोदावर्याः । प्रवाहापचये जलमध्ये जलादुत्थितो भूभागः पुलिनम् । ‘तोयोत्थितं तत्पु-
लिनम्’ इत्यमरः । उपकण्ठः समीपम् । ‘उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यमितोऽव्य-
यम्’ इत्यमरः । फलिनी प्रियंगुवृक्षः । ‘प्रियंगुः फलिनी फली’ इत्यमरः । उदरं मध्यम् ।
किंशुककोरकैः पलाशकलिकाभिः । ‘पलाशे किंशुकः पर्णः’ इत्यमरः । ‘कलिका
कोरकः पुमान्’ इत्यपि । किंशुककोरको हि वक्रो नखक्षताकारो भवतीति भावः ।
वक्षसि कीदृशे । करजस्य नखस्य क्रीडायाः सहिष्णू करजक्रीडासहिष्णू, न तादृशौ
स्तनौ यत्र तदकरजक्रीडासहिष्णुस्तनम् । तस्मिन् । दत्त्वा वक्षसिति यथेयं तव स्तनौ-
परि किंशुकमाला तथा ममाप्यत्र नखक्षतानि शोभां धारयिष्यन्तीति भावः । कौमा-
रव्रतं नवोदायवस्था तस्य मद्भो नाशस्तेन रोपितमपि । अपिर्विरोपामासाय । व्रतमहा-
देव प्रौढापराधे मशीति भावः । स्मेरं सहासम् । अस्मिन्निति । माल्यव्रतः पर्वतविशे-
पस्य परिसरे समीपमुचि । ‘पर्यन्तभूः परिसरः’ इत्यमरः । कादम्बिनी मेघमाला तस्या
डम्बर आभोगः अवर्षन्मपि मदश्रुपयसां स्थूलंकरणः स्थूलं विपुलं क्रियते येन तादृश
आसीदिति सवन्धः । तथा च त्वद्विरहवारिधिमग्नेन मया तथा रुदितं यथावर्षन्नपि
मेघो मदश्रुजलस्य विपुलताकारणं वर्षन्निवासीदिति भावः । मां तथा दृष्ट्वा । रुदन्ते

यद्दारावलितैर्न शास्त्रिभिरपि त्वत्पालितैर्मा-तया

दृष्ट्वा कन्दलितं न केकिभिरपि प्रारम्भि संगीतकम् ॥१००॥

सीता—(मन्युग्रदकण्ठग्रन्थिलस्वरा पुष्पकं प्रति ।) विमाणराज, सीताम्हि ।

ण दलदि ज्वेव-वज्जमअं मे हिअअं । तथा वि तुवरोहि । एसा अन्तरीअदु
दण्डआरण्णविच्छोली ।

रामः—(विमानवेगनाटितकेन सीतां प्रति ।) ^३देवि, इदमग्रे महाराष्ट्रम-
ण्डलैकमण्डनं कुण्डनं नाम नगरम् । इह हि

अनन्यक्षुण्णश्रीर्मलयवनजन्मायमानिलो

निपीय स्वेदाम्बु स्मरमकरसंमुक्तविभवम् ।

विदर्भीणां भूरिप्रियतमपरीरम्भरमस-

प्रसङ्गादङ्गानि द्विगुणपुलकस्त्रञ्जि तनुते ॥ १०१ ॥

किं च ।

विभ्रतीं कैशिकीं वृत्तं सौरभोद्गारिणीं गिरः ।

दूराध्वानोऽपि कवयो यस्य रीतिमुपासते ॥ १०२ ॥

दृष्ट्वेत्यर्थः । यद्दारावलितैर्मघमालाधारासंवाधितैः शास्त्रिभिरपि न कन्दलितं न नवपल्ल-
वितम् । कन्दलं नवपल्लवः । तस्य तारकादित्वादितच् । 'कन्दलं स्यात्पल्लवे च नवा-
ङ्कुरे' इति विश्वः । केकिभिर्मयूरैरपि जलधरदर्शनादपि संगीतं गीतदृष्ट्यादि न प्रारम्भि
न प्रारब्धम् । कर्मणि चिण् । मन्युर्दैन्यम् । उपताप इति यावत् । ग्रन्थिलो ग्रन्थि-
मान् । सिध्मादित्वात् । विमानेति । 'विमानराज, सीतास्मि । न दलत्येव वज्जमयं
मे हृदयम् । तथापि त्वस्व । एसा अन्तरीयतां दण्डकारण्यपद्भिः' [इति च्छाया ।] इह
सीतास्मीत्यनेन शब्दच्छलात् यया लाङ्गलपद्धतिश्चिरकालेन शोषणात्कठिना तथाहमप्य-
स्मीति ध्वनितम् । त्वस्व त्वरया चल । अन्तरीयतामतिक्रम्यताम् । विच्छोली
पङ्क्तिरिति देशी । महाराष्ट्रो देशविशेषः । मण्डनमलकरणम् । अनन्येति ।
अनन्यक्षुण्णेत्यत्र मलयपर्वतात् । प्रयमं तद्देशसंबन्ध एव पवनस्येत्याशयः ।
श्रीः संपत्तिः । स्मरस्य कामस्य चिह्नरूपो मकरस्तेन संमुक्त उपमुक्तो वि-
भवः प्रभावो यस्य तत् । मकरो जलजन्तुतया जलमारयर्थे पिबति । इह तु स्वेदाम्बु तेन
प्रयमं पीतमिति भावः । विदर्भीणां विदर्भस्त्रीणाम् । भूरि प्रचुरम् । परीरम्भ आलिङ्ग-
नम् । द्विगुणा पुलकस्यक् येषु तानि । सक् माला । विभ्रतीमिति । यस्य महाराष्ट्र-
देशस्य गिरो वाण्या रीतिं वैदर्भीनाञ्चीं कवयो दूरस्था अप्युपासते आश्रयन्ते । कीद-

१. 'मन्युत्पीडगद्द-'. २. 'देवि' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ३. 'विभ्रतः'. ४. 'धा-
रालुलितैः'; 'धाराकुलितैः'.

विभीषणः—(दक्षिणतो दर्शयन् ।) देव, प्रणम्यतामयमन्त्रविषय-
लक्ष्म्याः सप्तगोदावरहारकलापैकनायको भगवान्भीमेश्वरः । अयं हि

तत्कालारभटोविजृम्भणपरित्रासादिव भ्रश्यता

वामार्धेन तदेकशेषचरणं विभ्रद्वपुर्भैरवम् ।

तुल्यं चास्थिभुजंगभूषणमसौ भोगीन्द्रकङ्कालकै-

विभ्राणः परमेश्वरो विजयते कल्पान्तकर्मान्तिकः ॥ १०३ ॥

रामः—(कृताञ्जलिः ।)

नृत्यारम्भपरित्रसद्भिरिसुतारिक्तार्धसंपूर्तये

निर्व्यूढभ्रमिविभ्रमाय जगतामीशाय तुभ्यं नमः ।

शीम् । कैशिकीनाम्नीं वृत्तिं विभ्रतीं दधानाम् । सौरभं मनोहरता ख्यातिश्च सौगन्ध्यं
वा । तत्प्रकाशिनीम् । रीतिलक्षणं सरस्वतीकण्ठाभरणे—'वैदर्भादिद्विहृतः पन्थाः काव्ये
मार्ग इति स्मृतः । ऋ गताविति धातोः स व्युत्पत्त्या रीतिरिष्यते ॥ वैदर्भा साय पा-
श्चाली गौडीयावन्तिका तथा । लाटीया मागधी चेति रीतिः षोडश निगद्यते ॥' तेषु
च—'अस्पृष्टा दोषमात्राभिः समग्रगुणगुम्फिता । विषञ्जीस्वरसौभाग्या वैदर्भा रीति-
रिष्यते ॥' इति । वृत्तिलक्षणं तु तत्रैव—'या विक्रासेऽथ विक्रमे संकोचे विस्तरे तथा ।
चेतसो वर्तयित्री स्यात्सा वृत्तिः सापि पद्भिः ॥ कैशिक्यारभटो चैव भारती सा-
त्यती परा । मध्यमारभटो चैव तथा मध्यमकैशिको ॥ सुकुमारार्थसंदर्भा कैशिकी तासु
कथ्यते ।' अन्ध्रविषयोऽन्ध्रनामा देशः । गोदावर्यो नदीविशेषः । सप्तानां गोदाव-
रीणां समाहारः सप्तगोदावरम् । अच् समासान्तः पञ्चनदवत् । नायकः प्रधानमणिः
स्वामी च । भीमनामा ईश्वरो महादेवः । तत्कालोत्ति । अयं परमेश्वरो विजयते ।
कीदृशः । तत्काले नृत्यकाले । आरभटो आरम्भः नृत्यविशेषो वा । आरभटोवृत्तिमय-
त्वात् । तस्या विजृम्भणं वृद्धिस्तद्वयादिव भ्रश्यता अपगतेन वामार्धेन गौरीरूपेण
तस्यैकशेषेण चरणं यत्र तादृशं भैरवरीरं दधानः । अस्थिरूपस्य भुजंगरूपस्य च
भूषणस्य रसद्वयं तुल्यं विभ्राणः । कैः । संपराजाहास्थिभिः । ऐक्येन भोगीन्द्रकङ्काल-
केन रसद्वयास्वादमनुभवति । प्रलये वासुनयादीनां कङ्कालमात्रं विष्टनोति भावः ।
प्रलयकाले कर्माधिष्ठितः । 'निवृद्धयुद्धमंस्फोटविद्रवादिभिरन्विता । विहेयारभटो वृत्ति-
रुद्धतः पुरुषैः कृता ॥ कपटानुनदम्भेषु वज्रनास्करन्दयोस्तथा । समुत्पलेन्द्रजालादी
सदा योग्येयमार्यैकः ॥' इति संगोतसर्वस्वम् । 'कङ्कालोर्गस्य शरीरस्य' इत्यमरः ।
नृत्येति । रिक्तं तुच्छम् । संपूर्तिभरणम् । निर्व्यूढः समाप्तो भ्रमिर्मण्डलिकया भ्रमणं
तेन विभ्रमो भिलासो येन तस्मै । गौर्या भ्रमिभगवत्तर्कं स्वरीरं रद्वा भ्रमिविभ्रमः

यश्चूडामुजगेश्वरप्रभृतिभिस्तादृग्भ्रमन्तीर्दिशः

पश्यद्भिर्भ्रमवूर्णमाननयनैः शान्तोऽपि न श्रद्धे ॥ १०४ ॥

अपि च ।

क्रीडानटस्य प्रलयान्धकारैः कण्ठे निपीते तव नीलकण्ठ ।

एथक्कवन्धं एथगुत्तमाङ्गं नृत्यङ्गयादैक्षत कालरात्रिः ॥ १०५ ॥

(सर्वे नमन्ति ।)

रामः—(अन्यतो दर्शयन् ।) देवि, द्रविडमण्डलमौलिमण्डनमाणिक्य-
मणिस्तनकमिदं काञ्चीनामधेयमायतनं मीनकेतनस्य । (सीतामपवाचं ।) इह हि

स्वेदजलपिच्छलाभिस्तनुभिर्व्यूनां च शिथिलमाश्लेषम् ।

विपुलं पुलकशलाकापटलं झटिति प्रतिकरोति ॥ १०६ ॥

अपि च ।

अभिमुखपतयालुभिर्ललाटश्रमसलिलैरवधूतपत्रलेखः ।

कथयति पुरुपायितं कधूनां मृदितहिमद्युतिनिर्मलः कपोलः ॥ १०७ ॥

सुग्रीवः—(वामतो दर्शयन् ।) इयमित्तः शृङ्गारदेवतागर्भगृहमवन्तिवि-

पयसीमन्तमौक्तिकमुज्जयिनी नाम राजधानी । इह हि

परित्यक्त इति भावः । यस्त्वं शान्तोऽपि नृत्यनिवृत्तोऽपि नात्येनात्यन्तवूर्णमाननयनैश्चू-
डास्थिततर्पेशाद्यैर्न श्रद्धे न निर्णतः । अधुनापि नृत्यतीत्यवगतमिति भावः । कर्मणि
लिट् । तादृगतिशयितं भ्रमन्तीर्भ्रमणं कुर्वतीर्दिशः पश्यद्भिः । क्रीडन्ति । क्रीडार्थं नटो
हरः । प्रलये अन्धकारिर्निपीते आच्छादिते । कवन्धः शिरःशून्यकायः । उत्तमाङ्गं मस्त-
कम् । 'उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्' इत्यमरः । ऐक्षत पश्यति स्म । 'ईक्ष दर्शने' । लङ् ।
कालरात्रिर्महाभारती कण्ठस्थितकालकूटत्वाद्भिर्भ्रमवोत्तमाङ्गं कवन्धं ददर्शति वाक्यार्थः ।
द्रविडनामा देशः । आयतनं स्थानम् । स्वेदेति । यूनां स्त्रीपुंसानाम् । गुवा च युवती
च 'पुमान्निघ्या' इत्येकशेषः । शिथिलं श्लथ आश्लेषमालिङ्गनं पुलक एव शलाका
तत्पटलं कर्तुं शीघ्रं प्रतिकरोति । स्वेदजलपिच्छले शरीरे श्लथमालिङ्गनं रोमाश्चः
स्विरोकरोतीत्यर्थः । अभिमुखेति । पतयालुभिः पतनशीलः । 'स्पृहिस्पृहि-' इत्या-
लुच् । 'अयामन्ता-' इत्यादेशः । पुरुपायितं विपरीतरतम् । विपरीतरते स्त्रिया
अधोमुख्या धर्मस्याभिमुखं पतनारूपोलपत्रलेखापनयः । मृदिता मुद्रा । धातेति या-
वत् । हिमस्य द्युतिरह्यभिस्तद्विर्मलः । यद्वा विमुद्रो यो हिमद्युतिश्चन्द्रस्तद्विर्मलः ।

१. 'मौलिमाणिक्यस्तपकम्'. २. 'हिमद्युतिदुर्मनाः'. ३. 'इह हि' इति पुस्तकान्तरे
नास्ति.

कमितुरभिसृत्वरीणां गौराङ्गीणामिहेन्दुगौरीषु ।

उड्यमानानामिव रजनिषु परमीक्ष्यते छाया ॥ १०८ ॥

अपि च ।

अधस्तात्सौधानामिह हि चरतामिन्दुकिरणा-

न्वनोदञ्चच्चपुटनिहितनेत्रा युवतयः ।

चकोराणां ज्योत्स्नारसकुतुपकौतूहलकृता-

मुदीक्षन्ते नश्यत्तिमिरविशदाभोगमुदरम् ॥ १०९ ॥

अपि च ।

इह युवतिवदनकान्तिभिराप्यायिततुन्दपरिमृजः शेते ।

मुक्तापमुक्ताहिमरुचिमरीचिरन्तःपुरचकोरः ॥ ११० ॥

विभीषणः—इहैवायमलकायाः शाखानगरगौरवभाजि त्रिपुरदह-
नाधिष्ठानप्रतिष्ठो भगवान्महाकालनाथः । अयं हि

उद्दामभ्रमिवेगविस्तृतजटावल्लीप्रणालीपत-

त्स्वर्गङ्गाजलदण्डिकावलयितं निर्माय तत्पञ्जरम् ।

शृङ्गारदेवता कंदर्पः । गर्भगृहं मध्यगृहं 'गर्भहर' इति ख्यातम् । अवन्तिर्देशविशेषः ।
सीमन्तः केशरचनारेखा । गर्भगृहं मौक्तिकमिति चोज्जयिन्या विशेषणम् । अजहलि-
द्गतयान्वयः । कमितुरिति । परंशब्दो भिन्नक्रमश्छायाशब्दानन्तरं द्रष्टव्यः । तेन
इह नगर्यामिन्दुगौरीषु चन्द्रधवलसु रात्रिषु कमितुः कामुकस्य कृते अभिसृत्वरीणाम-
भिसरणशीलानां गौराङ्गीणां छायेव परमीक्ष्यते दृश्यते । जनैरिति शेषः । न तु शरी-
रम् । तासां गौराङ्गीत्वात् । इति परंशब्दार्थः । उड्यमानानां बकादीनां यथाघरच्छाया
दृश्यते तथेत्यर्थः । गौरमेवाङ्गं तद्देशस्त्रीणामिति नावः । अधस्तादिति । युवतयश्चको-
राणामुदरमीक्षन्ते पश्यन्ति । कीदृशानाम् । ज्योत्स्नैव रसः पारदस्तस्य यः कुतुपश्चर्मघटः
'कुरुभा' इति ख्यातः तस्य कौतुककारिणाम् । 'कुतुः कृत्तेः स्नेहपात्रं सेवाल्या कुतुपः
पुमान्' इत्यमरः । सौधानामधस्तादिन्दुकिरणान् चरताम् । कीदृशमुदरम् । ज्योत्स्नापा-
नाभ्रश्यत्तिमिरमन्धकारस्तेन विशदो धवल आभोगो यत्र तादृशम् । घनं वारं वार-
मुदश्चद्विकसद्यच्चक्षुषटं तत्र निहितं नेत्रं यामिस्ताः । अधस्तादिति 'अस्ताति च'
इत्यस्तातिप्रत्ययः । इह युवतीति । आप्यायितः स्फीतः । तुन्दपरिमृजोऽलसः । 'तु-
न्दशोकयोः परिमृजापनुदोः' इत्यालस्ये कः । मुक्तापमुक्त मुक्तमपमुक्त त्यक्तम् । तथा
चार्यमुक्तमित्यर्थः । अलका कुपेरनगरी । मुख्यनगरावयवभूतं नगरं शाखानगरम् । तस्य
गौरवभाजि तुल्ये । त्रिपुरदहनो हरस्तस्याधिष्ठानं साक्षादवस्थानम् । उद्दामेति ।
जटावल्लयेव प्रणाली जलनिर्गमपयः 'पनारी' इति प्रसिद्धः । जलमेव दण्डिका काष्ठिका

संभ्राम्यर्हुजदण्डपक्षपटलद्वन्द्वेन हंसायित-

स्त्रैलोक्यव्ययनाटिकानयनटः स्वामी जगन्नायताम् ॥ १११ ॥

रामः—(शञ्जलिः १)

नमस्तुभ्यं देवासुरमुकुटमाणिक्यकिरण-

प्रणालीसंभेदस्त्रपितचरणाय स्मरजिते ।

महाकल्पस्वाहाकृतभुवनचक्रेऽपि नयने

निरोद्धुं भूयस्तत्प्रसरामिव कामं हुतवते ॥ ११२ ॥

किं च ।

वेगादगाद्देव तव त्रिनेत्र युग्मेतरस्मान्नयनात्क्रशानुः ।

कामे तु संमोहनशस्त्रहस्ते स्वाहामनुध्याय चिरं जडोऽभूत् ॥ ११३ ॥

(सर्वे नमन्ति ।)

सीता—(विहस्य १) अहो तत्थभवदो ससहरसेहरस्स कवलिदचउद्द-
समुवणस्स वि ण पलाइदा अक्खिबुभुक्खा जेण भअवं मअणो वि विआ-
लिअगासीकिदो ।

(सर्वे हसन्ति ।)

तथा बलयितं वेष्टितं तत्पञ्जरं हंसपञ्जरम् । भुजदण्डावेव पक्षपटलद्वन्द्वं पक्षतिद्वयम् ।
हंसायितो हंसीभूतः । ज्ययो नाशः स एव नाटिका नाट्यविशेषस्तस्या नयोऽभिनयस्तत्र
नट इव नटः । नमस्तुभ्यमिति । प्रणाली 'पनारी' इति प्रसिद्धा तस्याः संभेदः
संबन्धः । स्त्रपित स्नानं कारितम् । मित्संज्ञायां 'मितां हस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । स्मर-
जिते हराय । महाकल्पे प्रलये स्वाहाकृतं हुतं भुवनचक्रं यत्र तादृशे । नयने नेत्रामी ।
निरोद्धुं निरुद्धं कर्तुं धारयितुमिव । भूयः पुनरपि । तत्प्रसरं नेत्राम्निप्रसरणम् । इवशब्द
उत्प्रेक्षायाम् । कामं कंदर्पं हुतवते होमविषयं कुर्वते । कामः पूर्णाहुतिरिव कृत इति
भावः । वेगादिति । हे देवं त्रिनेत्र, इति संबोधनम् । युग्मेतरस्मात् द्वयान्वयनरस्मात्
तृतीयात् । क्रशानुरग्निः । संमोहयतीति संमोहनम् । तादृशं शस्त्रं पाणो हस्ते यस्य
तादृशे सति । यद्वा तादृशकामविषये । जडः शीतलः । निष्क्रिय इति यावत् । स्वाहा
अग्निवधूस्तामनुध्यायानुत्सृज्य । कामेन संमोहनाद्येण मोहितः सन् वहिः स्वाहास्मरणासक्त
एवोभूदिति भावः । 'स्वाहा तु हुतमुक्तिप्रया' इत्यमरः । अहो तत्थेति । 'अहो' तत्रभवतः
शशधरशेखरस्य कवलितचतुर्दशभुवनस्यापि न पलायिता अक्षिबुभुक्खा येन भगवान्मद-
नोऽपि विलालिक्रमासीकृतः' [इति च्छाया ।] इह पलायिता अपगता । बुभुक्खा

रामः—(सविमर्शम् ।) अस्य हि भगवतः

वाणीभूतपुराणपूरुषधृतिप्रत्याशया धाविते

विद्राति स्फुरदाशुशुक्षणिकणक्लान्ते शकुन्तेश्वरे ।

नम्रोन्नम्रभुजंगपुंगवगुणव्यालुष्टवाणासन-

क्षिप्तास्त्रस्य पुरद्द्रुहो विजयते संधानसीमाश्रमः ॥ ११४ ॥

(अन्यतो दर्शयन् ।) इयं च कलचुरिकुलनरेन्द्रसाधारणाग्रमहिषी माहिष्मती

नाम चेदिमण्डलमुण्डमाला नगरी । इह हि

आश्लेषचुम्बनरतोत्सवकौतुकादि-

क्रीडादुरोदरपणप्रतिभूरनङ्गः ।

भोगैस्तु यद्यपि जये च पराजये च

यूनोर्मनस्तदपि वाञ्छति जेतुमेव ॥ ११५ ॥

भोक्तुमिच्छा । विगतः कालो दिनरूपो यत्र स विकालः तद्भवो विकालिकः । स चायं
आसथेति विकालिकप्रासः 'निभारी' इति यत्प्रसिद्धिः । वाणीभूतेति । पुरद्द्रुहो महेश-
स्य संधानं शरसंयोजनं तदेव सीमा-अवधिर्यस्य तादृशः श्रमः परिश्रमो विजयत इत्य-
न्वयः । पुरद्द्रुह इति पदेन पुरनामकदैत्यनाशाय संधानं कृतमित्यर्थप्रतिनिमित्तमुपन्या-
सः । कीदृशस्य । वाणीभूतः शरीभूतो यः पुराणपुरुषो विष्णुस्तस्य धृतिप्रत्याशया धारणे-
च्छया धाविते चलिते । विष्णोर्गुरुवाहनत्वात् । अनन्तरं महेशस्य यो नेत्रजो वह्निकण-
स्तेन क्लान्ते क्लिप्ते । अत एव शकुन्तेश्वरे गरुडे विद्राति अपगच्छति सति संनिहिते
गरुडे भयान्नम्रो नतः, अपगते तस्मिन् भयाभावादुन्नम्र उद्गतो यो भुजंगपुंगवः सर्प-
राजो वासुकिः स एव गुणः प्रत्यञ्चिका तेन विशेषेणाकृष्टं यद्वाणासनं धनुस्तेन
क्षिप्तं प्रेरितमस्त्रं वाणो येन तस्य । तथा च गरुडकृतनम्रोन्नम्रनानावस्थवासुकि-
रूपगुणाकर्षणे संधानश्रम इति भावः । 'वहिः शिखावानाशुशुक्षणिः' इत्यमरः । त्रिपुर-
दाहे विष्णुर्वाणो वृत्त इति पुराणवार्ता । कलचुरिकुलं 'करचुरि' इति प्रसिद्धं पश्चिम-
देशे क्षत्रियकुलम् । अग्रमहिषी ज्येष्ठमहादेवी । चेति नगरीविशेषणम् । तत्कुलजनरेन्द्राणां
माहिष्मत्यामेवावस्थानात्साधारणतेति । पुनः कीदृशी नगरी । चेदिमण्डलस्य चेदिनाम-
कराष्ट्रस्य मुण्डमाला शिरोलंकारविशेषः 'मुण्डवारी' इति प्रसिद्धा । इह हीति । इह
नगरीम् । क्रीडादुरोदरो विनोदयूतम् । 'दुरोदरो यूतकरो पणे यूते दुरोदरम्' इत्यमरः ।
पणः 'पाट' इति ख्यातः । इहाश्लेषादीनां नानारूपतया पणस्य चैकरूपतया वचनभेदे-
नापि सामानाधिकरण्यानन्वयः । प्रतिभूर्लमकः 'सहिभार' इति ख्यातः । यद्यपि
जये च पराजये चोभयथैव संभोग (उपभोग) इत्यर्थः । तदपि तथापीत्यर्थः । यूनोरिति

१. 'गति-'. २. 'पतद्देश्वरे'. ३. 'करचुलि-'. ४. 'भोगस्तु यद्यपि जयेऽपजये च
तुल्यो'; 'भोगः स यद्यपि जये विजयेऽपि तुल्यो'.

(विमानवेगं रूपयित्वा ।) देवि,

देव्या भूमेर्मृगमदमपीमण्डनं सिद्धसिन्धोः

सध्रीचीयं जयति यमुना या तटैकाग्रवृत्तीन् ।

प्रेमोत्कर्षादिव पितृपतेर्भ्रातुराच्छिद्य हस्ता-

दस्ताबाधं गमयति पितुर्मण्डलं चण्डमानोः ॥ ११६ ॥

लक्ष्मणः—(दूरमद्गुल्या दर्शयन् ।)

त्रिपुरहरकिरीटक्रीडितैः क्रीडयद्भि-

र्भुवनममृतमानोर्वालमित्रैः पयोभिः ।

सगरमुतचितायाः पावनी तोयराशे-

रियमियमघमग्रे जाह्नवी निहुते नः ॥ ११७ ॥

युवतीतरुण्योरित्यर्थः । युवती च युवा चेति 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः । रूपयित्वा नाट-
यित्वा । देव्या इति । इयं यमुना जयतीत्यन्वयः । कीदृशी । मृगमदः कस्तूरी ।
कृष्णत्वादूपरुम् । (सैव मयो) तथा जातं भूमेर्मण्डनं भूषणम् । अजहल्लिङ्गता-
न्वयः । या यमुना सिद्धसिन्धोर्गङ्गायाः सध्रीची सहचरी सती तटैकाग्रवृत्तीन्पु-
रुषान्पितृपतेर्यमस्य स्वभ्रातुर्हस्तात्प्रेमोत्कर्षाल्लेहोद्रेकादिवाच्छिद्याकृष्य चण्डमानोः
सूर्यस्य स्वापितुर्मण्डलं गमयति प्रवेशयति । प्रयागमरणे रविरश्मिवर्त्मना स्वगंगमनं
भवतीत्यागमः । अस्ता आबाधा महापीडा यत्र तादृशम् । क्रियाविशेषणं वा ।
'मृगनाभिर्मृगमदः' इत्यमरः । 'पितृपतिः समवर्ती परेतराट्' इत्यपि । त्रिपु-
रहरेति । इयमियमित्यत्र 'संभ्रमे द्वे भवतः' इति द्वित्वम् । अर्घं पापं नोऽस्माकं
निहुते नाशयतीत्यर्थः । सगरमुतचिताया इति तोयराशेरित्यस्य विशेषणम् । अजहल्लिङ्ग-
तयान्वयः । चिता मृतदाहार्यमऽयाधानम् । 'चिता चित्या चितिः स्त्रियाम्' इत्यमरः ।
पावनीति 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युट् । पयोभिरिति करणे तृतीया । पयोभिः की-
दृशीः । अमृतमानोश्चन्द्रस्य वालमित्रैः । वाला एव मित्राणि तैः । यद्वा भावप्रधानो
निर्देशः । वाल्यान्मित्रैरित्यर्थः । किरीट भूपालादीनां शिरोलंकरणम् । 'मुकुटं किरीटे
पुनर्पुंसकम्' इत्यमरः । 'कलुषं वृजिननोघम्' इति च । सगरमुतचितायाः पावनीत्यत्र
सगरमुतकया पुराणे व्यक्ता । तथा हि—सगरेण राज्ञा अश्वमेधे आरब्धे तस्याश्वमिन्द्रो
हत्वा कपिलमुनिसंनिधाने यद्वा गतः । सगरपुत्रैस्तदश्वान्वेषणपरैः पृथिवीं खनद्भिः
कपिलान्तिकेऽश्वो दृष्टः । स मुनिश्च ताडितः । ततस्तत्रैत्रोद्भवामिना सगरपुत्रा भस्मी-
भूताः । सगरपुत्रखननादेव समुद्रः सागर इति ख्यातः । ततश्च सगरप्रपौत्रेण भगीरथेन
कपिलमुनिवचसेव गङ्गामानीय सागरे प्रवेश्य भस्मीभूता अगतयः सगरपुत्राः पाविता

रामः—(सहर्षम् ।)

गौरीविभज्यमानार्धसंकीर्णहरमूर्धनि ।

अम्ब द्विगुणगम्भीरे भागीरथि नमोऽस्तु ते ॥ ११८ ॥

(सीतां प्रति ।) देवि, वन्दस्व ।

देवस्याम्बुजसंभवस्य भवनादम्भोधिर्भागामुका

सेयं मौलिविभूषणं भगवतो भर्गस्य भागीरथी ।

उद्यातानपहाय विग्रहमिह स्रोतःप्रतीपानपि

स्रोतस्तीव्रतरत्वरा गमयति द्वाग्ब्रह्मलोकं जनान् ॥ ११९ ॥

सीता—(कृताञ्जलिः ।) एसा णिअस्सोतसिह्वलासंदाणिदतिहुअणे म-
न्दाइणि, वन्दिज्जसि ।

(सर्वे नमन्ति ।)

लक्ष्मणः—(अन्यतो दर्शयन् ।)

धनाधिनाथप्रणयानुरोधादभ्रकैलासनिकेतनस्य ।

देवस्य कल्पान्तकपालपाणेर्वाराणसी नाम पुरी पुरस्तात् ॥ १२० ॥

रामः—(सहर्षमवलोक्य ।)

उंवमानैरपारोऽयं जनैः संसारसागरः ।

द्वीपे वाराणसीनाम्नि विश्रान्तैरिह तीर्थते ॥ १२१ ॥

इति । तेन सगरसुतचितायाः समुद्रजलराशेः पावनी सा गङ्गेति भावः । गौरीति । हे-
अम्ब मातः, इति संबोधनम् । 'अम्बार्थेनयोर्ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । यत्र किल नद्यो
विस्तृता न भवन्ति तत्र गम्भीरा भवन्तीति भावः । देवस्येति । अम्बुजसंभवस्य देवस्य
ब्रह्मणः । आगामुका आगमनशीला । 'लपपत-' इत्यादिना'लकञ् । भर्गस्य शिवस्य ।
'स्मरहरो भर्गः' इत्यमरः । इह भागीरथ्यां विग्रह शरीरमपहाय त्यक्त्वा उद्यातानूर्ध्वं
गतान् । 'यां प्रापणे' । क्तः । स्रोतःप्रतीपान्स्रोतसः प्रवाहस्य प्रतीपान्विपरीतगा-
मिनोऽपीति विरोधाभासः । गङ्गास्रोतोऽधोगामि, जना ऊर्ध्वगामिन इति भावः । स्रो-
तसा तीव्रतरा अतिशयिता त्वरा वेगो यस्याः । सा एतेनाद्भुतत्वं ध्वनितम् । प्राक्ततक्षणम् ।
'श्राग्गटिल्यञसाहाय' इत्यमरः । एसेति । 'एपा निजस्रोतःशृङ्खलासंदानितत्रिभुवने
मन्दाकिनि, वन्द्यसे' [इति च्छाया।] इह स्रोत एव शृङ्खला 'साकर' इति ख्याता, इति
रूपकम् । संदानितं पदम् । 'बद्धे संदानितं मूर्णम्' इत्यमरः । धनाधिनाथः कुपेरः ।
'प्रणयः प्रेम्णि विश्वासे याच्ञाविद्यमभगोरपि' इति । संसार एव सागरः समुद्रः । जलमध्ये
स्वत उत्थितः समुच्छ्रितभूभागो द्वीपः । 'द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम्'

अपि चैनां नित्यमध्यास्ते भगवान्

कण्ठच्छायानिपीतपन्नगफणारत्नौघमात्रस्थितौ

हारे निर्भयपार्वतीभुजलताबन्धोद्धसत्कंधरः ।

तत्सर्वाङ्गविरामवामनतमैरेव स्वरैः सामगं

विभ्रद्ब्रह्मशिरः शिवाय जगतामिणाङ्गचूडामणिः ॥ १२२ ॥

(अन्यतो दर्शयन्, सीतां प्रति ।) देवि, दृश्यतामितः ।

नवोन्मीलन्मौर्वीकिणनिकरकार्कश्यसदय-

प्रवृत्तस्त्वत्पाणौ किमपि निविडं पीडयति मे ।

कृतार्थोऽयं यस्यां समजनि करः सैव पुरतः

पुरी पूर्वेषां ते नयनमियमालानयति नः ॥ १२३ ॥

इत्यमरः । इह वाराणसीनाम्नि द्वीपे विश्रान्तविगतपरिश्रमेः । एनामध्यास्त इति 'अधि-
शीङ्स्थासां कर्म' इत्याधारे कर्मत्वम् । कण्ठेति । एणाङ्गचूडामणिः शिवो जगतां
शिवायास्तु इति संबन्धः । कीदृशः । तत्प्रसिद्धं ब्रह्मशिरो ब्रह्मरूपालं विभ्रद्वपत् । पुनः
कीदृशः । कण्ठच्छायया नीलगलप्रतिबिम्बेन पीत आच्छादितो यः सर्पफणारत्नसमूह-
स्तन्मात्रेणावस्थितिर्यस्य तादृशे हारे वासुकिस्वरूपे सति भूत एव निर्भया या पार्वती
तस्या भुजलताबन्धेनोद्धसन्ती कंधरा प्रीया यस्य सः । अन्यदा शिरोरत्नदीप्तवासुकि-
दर्शनाद्भयम्, इदानीं तु न तथेति भावः । ब्रह्मशिरः कीदृशम् । स्वरैः सामगं सामवेदगा-
यनम् । कीदृशैः । सर्वाङ्गविरामेण शिरोव्यतिरिक्ताङ्गभूयतया वामनतमैरतिनीचैः । क-
ण्ठस्य च्छायेति समस्य, 'विभाषा सेनामुराच्छाया-' इत्यादिना क्लोपत्वम् । 'छाया सू-
र्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः' इति नानार्थः । नवोन्मीलदिति । पुरतोऽग्रे ते तत्र
पूर्वेषां पूर्वपुरुषाणां सैवैषं पुरी मिथिला नोऽस्माकं नयनमालानयति बन्धयति । तत्रा-
त्यर्थे लगतीत्यर्थः । 'पूर्वोऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुंषहुत्वे च पूर्वजान्' इत्यमरः । मा का ।
यत्र पुर्यां स्वत्पाणावधिकरणे । मौर्वी हरपनुर्गुणः । किणो व्रणार्थुदस्तस्य निकरः समूह-
स्तस्य कार्कश्यात्कार्कश्याद्धेतोः सदयं यथा स्यादेवं प्रवृत्तो व्यापारोद्यतः सन् अयं मे
मम करः किमप्यनिर्वर्धनीयमनुरागातिरेकाधिषिडं गाढं यथा स्यादेवं अर्थात्स्वत्पाणिमेव
कर्मभूतं मत्कर एव कर्तृभूते । पीडयति सति कृतार्थोऽजनि कृतहृन्यो जातः । यद्यपि
पीडनक्रियायाः कर्मपदं कर्तृपदं च शब्दतो न भूयते तथाप्यर्थमहिर्निव शाब्दादृत्या-
नुक्तयोरेषां च 'वृत्त्यै व्याख्यानरीत्या प्रशामत्यै तयोरेपस्थितिरित्यवधानव्यम् ।
पाणिपीडन विशदः । 'तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम्' इत्यमरः । साशीकृ-

सीता—(सस्मितानुरागं साचोऽकृताक्षी रामं पश्यन्ती पुरीं प्रति ।) अम्ब मिहिले, वन्दिज्जसि । गुरुअणे वि वन्दणं मे विण्णवेसि ।

रामः—(सुग्रीवविभीषणौ प्रति ।) वैयस्यौ, इयं सा जानकीं प्रजायमानाया भगवत्या भूमेररिष्टमन्दिरं मिथिला ।

सुग्रीवविभीषणौ—(सकौतुकसस्मितम् ।) यत्र भगवतः पार्वतीजीवितेश्वरस्य धनुर्वनुरन्तेवासिनावजगवभार्गवौ भज्जतो भवतः सहपांसुक्रीडादीर्यसखीयं वीरलक्ष्मीः ।

रामः—(सलज्जस्मितमन्यतो दर्शयन्सीतां प्रति ।) देवि, इयं पुनस्ततोऽपि पुरस्ताच्चम्पा नाम गौडानां विनयमधुरशृङ्गारविभ्रमरमणीया मकरकेतनकुमारव्रतचर्यातपोवनमिव राजधानी । (अपवार्यं च ।) इह हि

रोमाञ्चोच्छ्वसद्भङ्गसंधिनिविडैरालिङ्गनैर्यामिनीं

शेषीकृत्य विवृण्वते निजरहश्रातुर्थमेणीदृशः ।

ताक्षी वञ्जीकृताक्षी । साचोत्यव्ययं वक्त्रे । 'तिर्यगर्थं साचि तिरः' इत्यमरः । अम्बति । 'अम्ब मिथिले, वन्द्यसे । गुरुजनेऽपि वन्दनं मे विज्ञापयिष्यसि' [इति च्छाया ।] इह अम्ब हे मातरित्तर्यः । जानकीं प्रजायमानाया जानकीं जनयन्त्या इत्यर्थः । प्रपूर्वाणिजर्थोऽत्र गम्यते । 'जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका' इत्यत्र तथादर्शनात् । प्रजाता जनितापत्येत्यर्थात् । अरिष्टमन्दिरं सूतिकागृहम् । अजहल्लिङ्गतया मिथिलाविशेषणम् । 'अरिष्टं सूतिकागृहम्' इत्यमरः । मन्दिरपदं स्फुटत्वार्थम् । तेन न पुनरुक्तिः । यत्रेत्यादि । यत्र मिथिलायां पार्वतीजीवितेश्वरस्य शिवस्य । धनुश्च धनुरन्तेवासी चेति द्वन्द्वः अजगवभार्गवानित्यस्य ययाकर्म विशेषणम् । शिवस्य धनुरजगवः शिवस्य धनुरन्तेवासी धनुर्विद्यायां शिष्यो भार्गवः । तौ भज्जतस्तवेत्यन्वयः । वीरस्य लक्ष्मीर्गीरलक्ष्मीः । इयं पुनरिति । पुरस्तादग्रे गौडानां गौडीयानां नगरीत्यन्वयः । चम्पानाम 'चम्प' इति ख्याता । कीदृशी । विनयेन मधुरो मनोहरो यः शृङ्गारो रसस्तस्य विभ्रमेण विलासेन रमणीया रम्या । मकरकेतनस्य कामस्य कुमारस्य व्रतं कुमारव्रतं तस्य चर्या आचरणं तस्यास्तपोवनमिवेत्यजहल्लिङ्गतयान्वयः । तथा च तत्र सर्वदा कामो जागरूक एव वर्तत इति भावः । 'मकरकेतनविलासतपस्तपोवनमिव' इति क्वचित्पाठः । इह हीत्यादि । इह चम्पायामेणीदृशो मृगाक्ष्यः आलिङ्गनैरर्थाद्भङ्गभस्य यामिनीं रात्रिं शेषीकृत्य किञ्चिदवशिष्टां कृत्वा निजरहश्रातुर्थं स्वीर्यकान्तवैदग्ध्यं विवृण्वते प्रकाशयन्ति । कीदृशीः । रोमाञ्चोच्छ्वसन्नपचयं गच्छन् योऽहस्यं संधिरवयवद्वयमध्यभागः संधिरिति ख्यातस्तेन निविडैर्गाढैः । तथा च रोमाञ्चेनाहस्य निप्रोन्नतसमतया आलिङ्गनस्य

१. 'कृताक्षी'. २. 'वयस्यौ' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ३. 'तौ सकौतुकम्'. ४. 'पार्वतीदयितस्य'. ५. 'धनुरन्तवासिनी'. ६. 'सस्मितम्'. ७. 'मकरकेतु-'. ८. 'अहसद्'.

यष्टिस्थे सपदि प्रदीपमुकुले दग्ध्वा दशां मल्लिका-

तैले प्रज्वलति स्तृणोति वसतीर्यन्नाभिदघ्नं तमः ॥ १२४ ॥

लक्ष्मणः—(अग्रे दर्शयन् ।) एते भगवत्यौ भूमिदेवानां मूलायतनम-
न्तर्वेदी पूर्वेण कृष्णागुरुमलयजमयमङ्गरागमिवान्योन्यस्य कुर्वाणे कलि-
न्दकन्यामन्दाकिन्यौ संगच्छेते ।

हिमालयोत्सङ्गसदाधिवासतो जातेव पाण्डुः प्रतिभाति जाह्नवी ।

निदाघभानोः पितुरङ्गलालनात्कृतैव काली यमुना च दृश्यते ॥ १२५ ॥

(विभाव्यं च ।)

बलिद्विपः पादनखांशुराजिभिः स्मरारिमौलीन्दुमरीचिवीचिभिः ।

हिमाद्रिनिःस्यन्दरसैः पदे पदे विवर्धते वैबुधसैन्धवी रुचिः ॥ १२६ ॥

अपि च ।

प्रयागः सर्वतीर्थेभ्यस्तीर्थमुच्चैस्तरामयम् ।

संसारोब्धेः परं पारमिहस्यैरवलोक्यते ॥ १२७ ॥

रामः—(सादरम् ।) किमुच्यते ।

सत्यमेव प्रयागोऽयं मोक्षद्वारमुदीर्यते ।

देव्यौ यस्याभितो गङ्गायमुने वहतः श्रियम् ॥ १२८ ॥

नैविड्यमिति भावः । यद्यस्मात् यष्टिस्थे प्रदीपमुकुले दशां दग्ध्वा मल्लिकातैले प्रज्वलति सति । नाभिदघ्नं नाभिप्रमाणं तमः कर्तुं वसतीर्वेदमानि स्तृणोत्याच्छादयति । तथा च समस्तरजन्यां दशायां दग्धायां मल्लिकाभ्यन्तरे ज्वलति सति प्रदीपे गृहाभ्यन्तर उपरिभागे उद्द्योतः, अधोभागेऽन्धकार इति भावः । समस्तरजन्यां श्रोत्रनात्कामिनीचातुर्यमपि प्रकटितम् । 'वसती रात्रिवेश्मनोः' इत्यमरः । एते इत्यादि । भूमिदेवानां ब्राह्मणानाम् । मूलायतनं मूलावस्थितिस्थानमित्यन्तर्वेदीविशेषणम् । अन्तर्वेदी देशविशेषः । 'एनपा द्वितीया' इति द्वितीया । कृष्णागुरुमलयजमयमङ्गरागमन्योन्यं कुर्वाणा इति यमुनागङ्गयोर्वैधाक्रममन्वयः । मलयजं चन्दनम् । 'कालिन्दी सूर्यतनया यमुना' इत्यमरः । संगच्छेते संगतीभवतः । 'समो गम-' इत्यादिनात्तद् । काली श्यामला । 'कालस्यामलमेचकाः' इत्यमरः । निदाघभानोरुष्णतेजः संवन्धाच्छ्यामतेति तात्पर्यम् । बलीनि । बलि द्विपन् विष्णुः । स्मरारिर्महेशः । विबुधसिन्धुर्गङ्गा । तसंवन्धिनी । 'हृद्ग-'
इत्यादिनोभयपदवृद्धिः । पदे पदे प्रतिपदम् । तेषां सर्वेषां श्वेतानामुत्तरोत्तरसंवन्धात्प्रतिपदं शुक्ला बुतिविशेषेण वर्धत इति भावः । उच्चैस्तरां महत् । परं पारमुत्तरं कूलम् ।

१. 'पूर्वतः'. २. 'जडेव'. ३. 'कालीकृता वा'. ४. 'संसारस्य'.

(सीतां प्रति ।) देवि, प्रणम्यतामितः ।

श्यामो नाम वटः सोऽयमेतस्याद्भुतकर्मणः ।

छायामप्यधिवास्तव्यैः परं ज्योतिर्निपेव्यते ॥ १२९ ॥

(सर्वे प्रणमन्ति ।)

रामः—(विमानवेगनाटितकेन सहर्षम् ।)

यूपाङ्कुरप्रकरदन्तुरतीरलेखा-

संख्यायमानमनुसंततिसप्ततन्तुः ।

इक्ष्वाकुराजमहिषीपदपटलक्ष्मी-

देव्या भुवो भगवती सरयूरियं नः १३० ॥

इयं च भगवत्ययोध्या

गैगनगतास्मदुदीक्षणकुतूहलोत्तानष्टथुलनिःस्यन्दैः ।

उन्नालस्थलकुवलयवनमिव जनलोचनैः क्रियते ॥ १३१ ॥

(सर्वे नमस्यन्ति ।)

सुग्रीवविभीषणौ—(निर्वर्ण्यं ।)

वृन्तैरिव क्रतुसहस्रभुवां फलाना-

मालोक्य यूपनिकरैर्मधुरामयोध्याम् ।

यस्य मोक्षद्वारस्य । द्विषं द्वारशोभाम् । अभितः पार्श्वद्वये गङ्गायमुनयोर्वस्थानात्प्रया-
गस्य द्वारशोभा । अन्यस्मिन्नपि द्वारपार्श्वद्वये खातं भवतीति ध्वनिः । श्याम इति ।
सोऽयं श्यामो नाम वटोऽक्षयवटोऽस्ति । एतस्य वटस्य छायामप्यधिवास्तव्यैः पुर्यैः परं
धेष्टं ज्योतिस्तेजो निपेव्यते । अपिर्विरोधाभासे । छायायां स्थितस्य तेजोनिपेवणमिति
विरुद्धम् । अत एवाद्भुतमाश्चर्यकारि कर्म यस्य तस्य । तथा चास्याक्षयवटस्य तटस्थेन
परं ब्रह्माधिगम्यत इति वाक्यार्थः । छायामिति 'उपान्वंध्याद्भवसः' इत्यापारस्य कर्मता ।
वास्तव्य इति 'वसेस्तघ्यत्कर्तारि णिच्' इति तद्यत् । यूपेति । 'नोऽस्माकमियं सरयूर्न-
दीविशेषोऽस्तोत्यन्वयः । कीदृशी । यूपरूपोऽङ्कुरो यूपान्कुरस्तत्प्रकरणे तेषां समूहेन दन्तुरा
उन्नतदन्ता इव यास्तीरलेखास्ताभिः संख्यायमाना गणनाविषयीकृता मनुसंततीनां मनो-
रपणानां राज्ञां सप्ततन्तवो यज्ञा यया सा । तीरखातयूपसमूहेनैव मनुसततियज्ञसंख्या
ज्ञातेति । पुनः कीदृशी । भुवो देव्याः पृथिव्या इक्ष्वाकुराजमहिषीपदे पटलक्ष्मीरिव ।
महिषी महादेवी । पटः 'पटवासि' इति ख्यातः । तस्य लक्ष्मीः शोभा । 'सप्ततन्तुमैखः
क्रतुः' इत्यमरः । गगनगतेत्यादि सुगमम् । निर्वर्ण्यं दृष्ट्वा । 'निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालो-
कनेक्षणम्' इत्यमरः । वृन्तैरिवेति । अयोध्यामालोक्य इहायोध्यायां प्रवसतां प्रकर्षणा-

राज्ञामिह प्रभवसतां च विचिन्त्य सिद्धिं

देवः शचीसहचरोऽपि न रोचते नः ॥ १३२ ॥

रामः—(तौ प्रति ।) वयस्यौ,

ईदृशाः प्रागजायन्त राजानो यदिहान्वये ।

तद्वसिष्ठचरोरैन्द्रावाहस्पत्यस्य वैभवम् ॥ १३३ ॥

(पुरोऽवलोक्य सैट्पांहासम् ।) कथं स एवायं भगवान्प्रैकल्पितास्मदभिपेकसं-
भारो, भरतशत्रुघ्नाभ्यां सैह वसिष्ठो मां प्रतीक्षमाणस्तिष्ठति । (पुष्पके प्रति ।)

विमानराज, समवतीर्यतामस्यां कैकुत्स्थकुलोपकारिकायाम् ।

(सर्वे विमानावतरणं नाटयन्ति ।)

(ततः प्रविशति पटाक्षेपेण वसिष्ठो भरतशत्रुघ्नी च ।)

वसिष्ठः—

चक्रे लङ्केश्वरपरिभवच्छेदनिष्णातदोष्णा

यद्वत्सेन त्रिजगदभयं तन्न चित्रीयते नः ।

बालेनाजौ विगलितवतो वीर्यनिर्यासराशे-

र्यत्पिण्याकः स मुनिरमुना निर्मितो जामदग्न्यः ॥ १३४ ॥

वस्थितानां राज्ञां सिद्धिं च विचिन्त्य नोऽस्मभ्यं शचीसहचरोऽपीन्द्रोऽपि न रोचते न प्रीतिविषयः । कीदृशीम् । ऋतुसहस्रमुवां ऋतुसहस्रैर्जातानां फलानां घृन्तैरिव यूपसमूहैर्मधुरां रम्याम् । अन्येषामपि फलानां घृन्तादिकं भवतीति ध्वनिः । तथा चात्र यज्ञ-सहस्रजन्यफलप्राप्तेरिन्द्रोऽपि न रोचत इति भावः । वसिष्ठप्रवेशं सूचयितुं भूमिमारचयति—ईदृशा इति । ऐन्द्रावाहस्पत्यस्येति इन्द्रावृहस्पती देवते यस्य तस्य । वसिष्ठचरोरित्यस्य विशेषणम् । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदद्वन्द्विः । इन्द्रश्च वृहस्पतिश्चेति द्वन्द्वे 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वपदे आनङ् । 'दिव्यपाके चरुः पुमान्' इत्यमरः । वैभवं प्रभावः । उपकारिका राजगृहम् । 'राजसदनमुपकार्योपकारिका' इत्यमरः । चक्रे इति । वत्सेन रामेण त्रिजगद्भुवनत्रयममर्दं रोगशून्यं यत्कृतं तन्न चित्रीयते नाथर्ययति । ननु त्रिजगदेष कुतो रोगशून्यं कृतमित्यत आह—कीदृशेन । लङ्केश्वरस्य यः परिभवोऽभिभवच्छेदः खण्डनं च तन्न निष्णातः कुशलो दोषोर्हुर्यस्य तेन । निष्णात इति 'निनदीभ्यां स्नातेः कौशले' इति परत्वम् । 'भुजवाहुप्रवेशे दौः' इत्यमरः । ननु दुर्दलन-

१. 'प्रभवताम्'. २. 'तादृशाः'. ३. 'सहस्रम्'. ४. 'उपकल्पित-'. ५. 'सह वसिष्ठो' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ६. 'अवतार्यतां'. ७. 'रघुकुल-'.
४०

(राममवलोक्य सहर्षम् ।)

मञ्जावलूनदशकंधरकण्ठपीठ-

सीमासमाप्तभुजविक्रमकर्मकाण्डः ।

दिष्ट्या जगद्विजयमाङ्गलिकैर्यशोभिः

सोऽयं पुनर्नयनवर्त्मनि रामचन्द्रः ॥ १३५ ॥

रामः—(ससंभ्रममुपसृत्य वसिष्ठपादावुपगृह्य च ।)

रघुब्रह्मक्रियाचार्यं पुराणब्रह्मवादिनम् ।

ब्रह्मर्षिं ब्रह्मजन्मानमेव रामोऽभिवादये ॥ १३६ ॥

वसिष्ठः—(सादरगालिङ्गप ।) वत्स राममद्र, का तुभ्यमाशीः ।

आदाय प्रतिपक्षकीर्तिनिवहान्ब्रह्माण्डमूपान्तरे

निर्विघ्नं धमता नितान्तमुदितैः स्वैरेव तेजोग्निभिः ।

तत्तादृक्पुटपाकशोधितामिव प्राप्तं गुणोत्कर्षिणा

पिण्डस्थं च महत्तरं च भवता निःक्षारतारं यशः ॥ १३७ ॥

रावणदलनेनापि कथं न चित्रोयत इत्यत आह—यद्यस्मात्कारणाद्वालेनापि सतामुना रामेणार्जा सङ्ग्रामे स जामदग्न्यो मुनिर्विगलितवतो विशेषेण गलितस्य वीर्यनिर्यासराशेः वीर्यं पराक्रमस्तस्य निर्यासराशेः सारभागराशेः पिण्याकस्तिलकल्को निर्मितः कृतः तत्परं चित्रोयते । त्वाजितदर्पस्वात्सारशून्यः कृत इत्यर्थः । चित्रोयत इति 'नमो-वरिवक्षित्रदः क्यच्' इति क्यच् । चित्रदो डित्वादात्मनेपदम् । भल्लेति । सोऽयं रामभद्रो नयनवर्त्मनि कृतः । दृष्ट इत्यर्थः । दिष्ट्येत्यानन्दे । 'दिष्ट्या समुपजोषं चेत्या-नन्दे' इत्यमरः । यशोभिर्लक्षितः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । कीदृशीः । जगद्विजये माङ्गलिकैः । मङ्गलाय प्रभवन्ति माङ्गलिकाः । ठक् । कीदृशीः । भल्लेनास्त्रविशेषेणावलूनं छिन्नं यदश-कंधरस्य कण्ठपीठं तस्य सीमावसानं तथा समाप्तः पर्यवसन्नो भुजविक्रमकर्मकाण्डो बाहुबलव्यापारसमूहो यस्य सः । 'काण्डोऽस्त्रो दण्डवाणावर्षवर्णावसरवारिपु' इत्यमरः । रघुब्रह्मेति । रघूणां या ब्रह्मक्रिया वेदान्यासस्तत्राचार्यमुपदेशम् । पुराणब्रह्मवादिनं बृहद् वेदवक्तारम् । अत्र ब्रह्मशब्दो वेदपरः । ब्रह्मर्षिमियत्र ब्रह्मा ब्राह्मणः ब्रह्मा चासीत् कथिष्वेति ब्रह्मर्षिस्तम् । ब्रह्मजन्मानमित्यत्र ब्रह्मा प्रजापतिस्तस्माज्जन्म यस्य तम् । अभिवादये नमस्करोमि । अहमित्यध्याहारः । 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विद्यः प्रजापतिः' इत्यमरः । आदायेति । भवता रामेण पिण्डस्थमेकीभूतं महत्तरं च यशः प्राप्तम् । की-दृशम् । निःक्षारं निर्मलम् । तारमुद्रतं शुभ्रं वा । अतः का तुभ्यमाशीः प्रदेया भवति । आशीर्जन्यफलभागित्वाद्भवतः । ननु यशसः कुतः पिण्डस्थत्वमत आह—यशः की-

अपि च ।

त्रिजगदङ्गनलङ्घनजाद्विकैस्तव यशोभिरतीव पवित्रिताः ।

प्रथमपार्थिवपुंगवकीर्तयो विबुधसिन्धुजलैरिव सिन्धवः ॥ १३८ ॥

तथापीदमस्तु ।

जगदालोकधैर्यौ सूर्याचन्द्रमसाविव ।

पुत्रौ गोत्रस्य गोप्तारौ जनय स्वभुजाविव ॥ १३९ ॥

(सीता मुनिं वन्दते ।)

वसिष्ठः—वत्से, जनकवंशसुवासिनि, युवयोः साधारणीमेव रामस्य वयमाशिपमवोचाम ।

सीता—(सहर्षमात्मगतम् ।) अम्मो णिस्तावत्तअं मे अज्जउत्तस्स घर-
णित्तणं हुविस्सदि ।

लक्ष्मणः—सगरगोत्रगुरो मैत्रावरुणे, सौमित्रिरभिवादयते ।

दशम् । प्रतिपक्षकीर्तिनिवहानादाय ब्रह्माण्ड एव मूषा आवर्तनघटिका 'मूस' इति ख्याता तस्या अभ्यन्तरे स्वैरेव तेजोभिभिर्धमता । भवतेत्यर्थात् । 'ध्मा अमिसंयोगोपतापयोः' । 'पाद्मा—' इत्यादिना धमादेशे शतरि रूपम् । 'तैजसावर्तनी मूषा' इत्यमरः । तत्ता-
दगत्युत्कृष्टपुटपाकेन 'घलिआ' इति ख्यातेन मृत्तिकालेपादिना शोधितम् । अन्यदपि
द्रव्यं वर्तुलीकृत्य मूषिकायामग्निना घम्यते । पुटपाकं कृत्वा पिण्डीक्रियत इति ध्वनिः ।
त्रिजगदिति । जाद्विकैरतिगन्तुभिः । विबुधसिन्धुजलैर्गङ्गाजलैः । सिन्धवः समुद्राः ।
देशे नदविशेषेऽन्वयी सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् इत्यमरः । जगदिति । गोत्रस्य कु-
लस्य गोप्तारो रक्षकौ पुत्रौ जनयेत्यन्वयः । स्वभुजाविवेति गोमृत्वे सादृश्यम् । कीदृशौ ।
जगतो लोकस्य य आलोको दीप्तिः । विपक्षतमोनाशात् । तत्र धैर्यौ घुरंघरी ।
सूर्याचन्द्रमसाविति 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङि रूपम् । 'धूर्वैहे धुर्यधैरियधुरीणाः सधुरं-
धराः' इत्यमरः । 'संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयी' इति च । सुवासिनी पितृभव-
नस्था नारी । 'सोआसुनि' इति ख्याता । 'चिरण्टी तु सुवासिनी' इत्यमरः । अम्मो
इति । 'अम्मो निःसापत्न्यं मे आर्यपुत्रस्य गृहिणीत्वं भविष्यति' [इति च्छाया ।] इह
अम्मो हर्षे देशी । अभये अभयनिमित्तम् । गोर्वाणप्रामणीर्देवाधिप इन्द्रः । 'प्रामणी-

वसिष्ठः—वत्स लक्ष्मण, आशिषां विषयमतिक्रम्य वर्तसे ।

वीरमिन्द्रजितं जित्वा दिष्ट्या वर्षयतो जगत् ।

अभये दक्षिणीयस्ते गीर्वाणग्रामणीरपि ॥ १४० ॥

तथापि यूयं सर्वेऽपि द्वौ द्वौ जनयतात्मजौ ।

यैरादिराजवंशोऽयमष्टशाखः प्ररोहति ॥ १४१ ॥

रामः—(सहर्षं कृताञ्जलिः ।) भगवन्, परमनुगृहीतमिश्वाकुकुलम् ।

भरतः—(रामं प्रति ।) आर्य, शून्यमवनप्रकोष्ठैकरक्षापदातिर्भरतः प्रणमति ।

रामः—(सहर्षमालिङ्ग्य ।) वत्स भरत,

आत्मानमिन्दुकरमेदुरचन्द्रकान्त-

स्तम्भोज्ज्वलं वितर मे हृदि निर्दृणोमि ।

न भ्रातृसंगमसुखासिकया जहाति

विष्णोः सकौस्तुभमुरश्रपलापि लक्ष्मीः ॥ १४२ ॥

भरतः—(सीतां प्रति ।) देवि, प्रणमामि ।

सीता—वच्छ भरत, उल्लकरकिरणणिउरम्बुचुम्बिअकमलखण्डं विअ चिरं मे णअणं आणन्देहि ।

(लक्ष्मणो भरतं वन्दते ।)

नोपिते पुंसि त्रिषु श्रेष्ठेऽधिपेऽपि च' इत्यमरः । दक्षिणीयो दक्षिणार्हः । इन्द्रजिज्ज-
येनेन्द्रस्याप्यभये दक्षिणा भवता दत्तेति । इन्द्रस्याप्यभयं वृत्तमिति भावः । 'दक्षिणीयो
दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि' इत्यमरः । आदिराजो मनुः । भवनं गृहम् । द्विषाक-
तस्य गृहस्य द्वारिं बहिर्भूतो भागः प्रकोष्ठः 'ओहारी' इति प्रसिद्धः । तन्मात्ररक्षायां
पदातिः । आत्मानं स्वशरीरम् । 'आत्मा देहमनोब्रह्मस्वभावगणित्युद्दिषु' इति नानार्थः ।
मेदुरमतिचिकणम् । 'सान्द्रक्षिग्वस्तु मेदुरः' इत्यमरः । चन्द्रकान्तस्तम्भोज्ज्वलमिति
तद्वच्छीतलमिति भावः । वितर देहि । सयोजपति यावत् । निर्दृणोमि सुखी भवामि ।
दृशन्तमाह—भ्रातृसंगमसुखासिकयैव चञ्चलापि लक्ष्मीः सकौस्तुभं विष्णोर्हृदयं न
त्यजति । समुद्रममुद्भूतत्वादेव कौस्तुभस्य लक्ष्म्या भ्रातृत्वम् । वच्छेति । 'वत्स भरत,
उल्लकरकिरणनिकुरम्बुचुम्बितकमलखण्डमिव चिरं मे नयनमानन्दय' [इति च्छाया ।]

भरतः—

वत्स लक्ष्मण सोत्कण्ठं चिरात्परिरभस्व माम् ।

श्रद्दालुभ्रातुरङ्गानि चन्दनेष्वप्यरोचकी ॥ १४३ ॥

(निर्मरं परिरभ्य १) हन्त रघुवंशयशस्तडागयूपदण्डेन लक्ष्मणबाहुना परि-
क्षिप्यमाणश्रिरेण शीतलीकृतोऽस्मि ।

इन्दोः कलाकलापेन पङ्क्तिक्रमनिवेशिना ।

सर्वदुःखापनोदाय सोदर्याणां भुजाः कृताः ॥ १४४ ॥

शत्रुघ्नः—(राम प्रति १) आर्य, पादुकाभृत्यानुभृत्यः शत्रुघ्नः प्रणमति ।

रामः—(गाढमालिङ्ग्य १) कथमौघृत्या लक्ष्मणमनुभवामि । (अपवार्यं
सीतायै दर्शयन् १)

एतत्तदेव मुखमक्षतचन्द्रबिम्ब-

संवावदूकमवलोकय लक्ष्मणस्य ।

गीर्वाणवारणकरार्गलकर्कशौ मां

तावेव लक्ष्मणभुजौ नु परिष्वजाते ॥ १४५ ॥

(शत्रुघ्नः सीतां प्रणमति १)

सीता—तेल्लोक्कसल्लुद्धरणगोरविदेहिं चरिदेहिं लक्खणसरिसो होहि ।
वच्छ सत्तुहण, अज्जाजणो कहिं ।

इह लष्णकरः सूर्यः । निकुरम्बः समूहः । परिरभस्व आलिङ्ग । भ्रातुरङ्गानि कर्मभू-
तानि । श्रद्दालुः श्रद्दधानो जनधन्दनेष्वरोचकी अनभिलाषो भवति । भ्रातुरङ्गानां
चन्दनादप्यधिकसुखप्रदत्वात् । 'अङ्गानाम्' इति पाठे 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठी ।
इन्दोरिति । कलापः समूहः । सोदर्याणां सहोदराणाम् । पादुकाभृत्यानुभृत्य इति
विशेषणादतिविनीतत्वं प्रकटितम् । आवृत्त्या पुनरपीत्यर्थः । अत्र शत्रुघ्नमालिङ्गनेन
लक्ष्मणमालिङ्गनानुभव इवेति भावः । एतदिति । लक्ष्मणस्य तदेवैतन्मुखम् । शत्रुघ्नमुखं
लक्ष्मणस्यैवेत्यर्थः । अक्षतचन्द्रबिम्बस्य सपूर्णचन्द्रमण्डलस्य सवावदूक संवदनशीलम् ।
सदृशमिति यावत् । गीर्वाणवारणो देवहस्ती ऐरावणः । तस्य कर एवार्गलं कपाटस्य
प्रसरणप्रतिषन्धकं लोहस्राष्टादिघटितं दण्डादि 'आगल' इति ख्यातम् । तद्वत्कर्कशी
कठिनी । नु वितर्कं । परिष्वजाते आलिङ्गतः । तेल्लोक्केति । 'त्रैलोक्यशल्योद्धरण-
गौरवित्थरितैर्लक्ष्मणसदृशो भव । वत्स-शत्रुघ्न, श्वभूजनः कुत्र' [इति च्छाया ।] इह

१. 'निर्मरं च'. २. 'दुःखप्रणोदाय'. ३. 'आकृत्या'.

शत्रुघ्नः—छतमङ्गलोपचारो मध्यमाम्बाभवने भवतीं प्रतीक्षते । (उप-
स्य लक्ष्मणं प्रणमति ।)

लक्ष्मणः—(सहर्षमालिङ्ग्य ।) वत्स, दिष्ट्या दीर्घायुषि त्वयि दीप्य-
माने नै वयमेकाकिनमार्यभरतं परित्यज्य गताः ।

रामः—(सुनिं प्रति ।) भगवन्, एतौ लङ्काकिष्किन्धयोरधिपती विभी-
षणसुग्रीवौ भगवन्तं प्रणमतः ।

वसिष्ठः—विकर्तनपुलस्त्यकुलकीर्तितोरणमालावलम्बनस्तम्भाविमौ चि-
रस्य भूयास्ताम् ।

रामः—(भरतं प्रति ।) वत्स, वन्दस्व महात्मानावेतौ पौलस्त्यसावित्रौ ।
(भरतशत्रुघ्नविभीषणसुग्रीवा मिथो यथोचितमाचरन्ति ।)

वसिष्ठः—(सहर्षम् ।) दिष्ट्या चतुर्दशभिः परिवत्सरैः पुनः समुदय-
मानं दशरथकुटुम्बमीक्षामहे । (सविमर्शस्मितम् ।)

जेतारं दशकंधरस्य जितवानेवार्जुनं भार्गव-

स्तं रामो यदि काकपक्षकंधरस्तत्पूरितेयं कथा ।

उर्ध्वं कल्पयतस्तु बालचरितात्तत्प्रक्रियागौरवा-

दन्येयं कविता तथापि जगतस्तोपाय वर्तिष्यते ॥ १४६ ॥

(रामं प्रति ।) वत्स, माङ्गलिकलग्नमतिक्रामति ।

तदिदं रघुसिंहानां सिंहासनमलंकुरु ।

राजन्वन्तः प्रतन्वन्तु मुदमुत्तरकोशलाः ॥ १४७ ॥

गौरवितैर्गौरवं गतैः । तारकादित्वादितच् । भवतीं प्रतीक्षत इत्यत्र श्वश्रुजन इत्यनुपङ्गः ।
विकर्तनः सूर्यः । जेतारमिति । दशकंधरस्य जेतारं सहस्रार्जुनं भार्गवः परशुरामो
जितवान् । तं परशुरामं चूडाधरोऽपि बालकोऽपि रामो यदि जितवान् तदा इदं कथा
जयकथा पूरिता समाप्ता । परशुरामजयेनैव रावणजयावधारणात् । व्याप्यव्यापकस्य
सुतरां व्याप्यत्वात् (व्यापकत्वात्) । तथापि बालचरितादूर्ध्वं कल्पयतः कवेरन्धेयं
कविता तत्प्रक्रियागौरवाज्जगतस्तोपाय वर्तिष्यते । तथा च प्रक्रियागौरवमेव परं ना-
न्यत्किञ्चित्कवित्वमित्यर्थः । रघुसिंहानां रघुश्रेष्ठानाम् । 'स्युदत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्ष-
भकुजराः । सिंहशादूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ॥' इत्यमरः । 'दृषासर्वं यत्तद्-

१. 'प्रतिनमति'. २. 'वत्स' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ३. 'न' इति पुस्तकान्तरे
नास्ति. ४. 'स्तम्भौ स्वं स्वं भाविनौ'. ५. 'मिथो' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ६. 'दृष्ट्वा'.
७. 'पुनःपुनः समुदयमानम्'.

(रामस्तथा करोति । वसिष्ठ ऐन्द्रेण महाभिषेकेण मन्त्रपूर्वकमभिषिञ्चति । अन्ये तूष्वा-
वचमभिषेकं नाटयित्वा पञ्चाङ्गचुम्बितभूमयः प्रणमन्ति । नेपथ्ये महलगीतिर्नान्दी-
वाद्यानि च ।)

वसिष्ठः—(सहर्षम् ।) वत्स रामभद्र, संप्रति

उदयदुदयद्धर्मस्कन्धे धुरं त्वयि विभ्रति

क्व नु परिभवौ दृष्टादृष्टौ प्रजाः परिचिन्वते ।

अपि खलु यथा जीवात्मानः प्रभोः परमात्मनो

दिशि दिशि दिशामष्टौ नाथास्तवैव विभीषिकाः ॥ ४८ ॥

(रामो लज्जते ।)

विभीषणः—(कृताञ्जलिर्जानुभ्यां प्रणिपत्य ।) देव,

लङ्का च पुष्पकामिदं च विमानमार्या-

द्यक्षेश्वरादपहतं दशकंधरेण ।

द्रासनं सिंहासनं तु तत् । हेमम्' इत्यमरः । राजन्वन्तः प्रशस्तराजयुक्ताः । उत्तरको-
शला देशविशेषाः । तत्रस्था लक्ष्यन्ते । ऐन्द्रेणेन्द्रसंबन्धिना । यथेन्द्रस्याभिषेकस्तथेत्यर्थः ।
नान्दी अभ्युदयपूर्वकं तूर्यमित्यर्थः । उदयदिति । उदयदुदयद्धर्मस्कन्धे अत्यन्तो-
दयमानधर्म एव स्कन्धो यस्य तादृशो त्वयि धुरं भारं विभ्रति दधति सति दृष्टरूपः
परिभवः परचक्रजातः अदृष्टरूपोऽनादृष्ट्यादिः तौ प्रजा लोकाः क्व नु परिचिन्वते ।
अपि तु न कापि जानन्तीत्यर्थः । 'अदृष्टं वह्नितोयादि दृष्टं स्वपरचक्रजम्' इत्यमरः ।
अपिः समुच्चये । दिशि दिशि प्रतिदिशम् । दिशामष्टौ नाथा इन्द्रादयस्तवैव विभीषिकाः
प्रपञ्चाः । 'तवैव विभूतयः' इति क्वचित्पाठः । तत्राप्ययमेवार्थः । दृष्टान्तमाह—यथा
परमात्मनः प्रभोजीवात्मानः प्रपञ्चास्तथा । वेदान्तिभिरेकस्तावत्प्रधानभूतः परमात्मा
वास्तवः स्वीक्रियते । तेषामद्वैतवादित्वात् । अन्ये जीवात्मानस्तस्यैव प्रपञ्चा अविद्यासंपन्ना
अवतिष्ठन्त इति तन्मतेन । प्रभोः परमात्मन इति पठ्यन्तं पदम् । यद्वा पञ्चम्यन्तेन
परमात्मशब्देन मुक्तात्माभिप्रेतः । जीवात्मानः संसारिण आत्मानः । तथा च नैयायिक-
स्याशेषविशेषगुणोच्छेदो मौक्ष इति मतम् । स च पुरुषार्थः । आत्यन्तिकदुःखोच्छे-
दवशात् । तेन हि संसार्यात्मतो मुक्तात्मा श्रेष्ठ इत्युच्यते । तत्र तु राज्ये प्रभोः परमा-
त्मनः सांसारिका एवात्मानोऽतिश्रेष्ठाः । यतस्त्वशाज्ये संसारिणां त्वत्प्रसादात्सुखानुभव
एव फेवलं न तु दुःखानुभवोऽपीति भावः । लङ्केनि । पुष्पकं पुष्पकसंज्ञकः कुबेररथः ।

१. 'ऐन्द्रेण महाभिषेकेण' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. २. 'महलगीतिर्नान्दीर्महल-
वाद्यानि'; 'महलगीतिर्नान्द्यादि'.

एकां भवानदित महामयेदमन्य-

दाज्ञापय द्रुतमुपैतु पतिं निधीनाम् ॥ १४९ ॥

रामः—(वसिष्ठेनानुज्ञातः पुष्पकं प्रति ।) विमानराज, प्रथमस्वामिनं प्रथमपौलस्त्यमुपतिष्ठस्व ।

वसिष्ठः—(सहर्षप्रसादम् ।) रामभद्र, किं ते भूयः प्रियं करोमि ।

रामः—भगवन्, किमतः परमपि प्रियमस्ति । भगवत्प्रसादात् ताताज्ञामधिमौलि मौक्तिकमणिं कृत्वा महापोत्रिणो

दंष्ट्राविन्ध्यविलासपद्मशवरी दृष्टा भृशं मेदिनी ।

सेतुर्दक्षिणपश्चिमौ जलनिधी सीमन्तयत्नर्षितः

कैल्पान्तं च कृतं च विश्वमदशग्रीवोपसर्गं जगत् ॥ १५० ॥

तथापीदमस्तु ।

समुन्मीलत्सूक्तस्तवकमकरन्दैः श्रवणयो-

रविश्रम्यद्धारासैवनमुपचिन्वन्तु कवयः ।

न शब्दब्रह्मोत्पं परिमलमनाघ्राय च जनः

कवीनां गम्भीरे वचसि गुणदोषौ रचयतु ॥ १५१ ॥

‘विमानं तु पुष्पकम्’ इत्यमरः । विमानमाकाशगरथः । ‘व्योमयानं विमानोऽस्त्री’ इत्यमरः । यक्षेश्वरात्कुबेरात् । एकां लङ्काम् । अदित दत्तवान् । अन्यत्पुष्पकम् । निधीनपतिं कुबेरम् । उपतिष्ठस्वेति संगतकरणे तद् । ‘देवतादर्शनान्तं तु कर्तव्यं नाटकं बुधैः राजर्षिदर्शनान्तं वा तेष्वपि देवैः समा मताः ॥’ इति भरतानुरोधाद्वसिष्ठदर्शनान्तमिदम् । महावाक्यार्थमुपसंहरतु भूमिमारचयति—ताताज्ञामिति । ताताज्ञां पितुरादेश अधिमौलि मौली मौक्तिकमणिं कृत्वा मेदिनी पृथ्वी दृष्टा महापोत्रिणो महावराहस्य दंष्ट्रेव यो विन्ध्यः पर्वतविशेषः, स एव विलासार्थं पद्मशवरी कर्णालकांरविशेषो यस्यास्तादृशी शवरी मिह्रीव दृष्टा । पितुराज्ञया चण्डालस्त्रीव पृथ्वी मया त्यक्तेति भावः । दक्षिणपश्चिमौ समुद्रौ कर्मभूतौ सीमन्तयन् द्विधा कुर्वन् सेतुर्षितः क्षिप्तः । विश्वं समस्तं च जगत्कल्पान्तं व्याप्य दशग्रीव एवोपसर्गं व्याधिविशेषः । दुःखजनकत्वात् । तच्छून्यं कृतं च । अतः परमपि प्रियमस्तीत्यन्वयः । ‘वरप्रदानसप्राप्तिः काव्यसंहार उच्यते’ इति भरतानुरोधादाह—तथापीति । तदेवाह—समुन्मीलदिति । समुन्मीलन् विकासं गच्छेन् यः सूक्तं सुपूक्तमेव स्तवको गुच्छंस्तस्य मकरन्दै रसैः श्रवणयोः कर्णयोः अविश्रम्यद्धारासवनं निरन्तरधारास्नानं कवय उपचिन्वन्तु लभन्ताम् । जनश्च